

А 2017

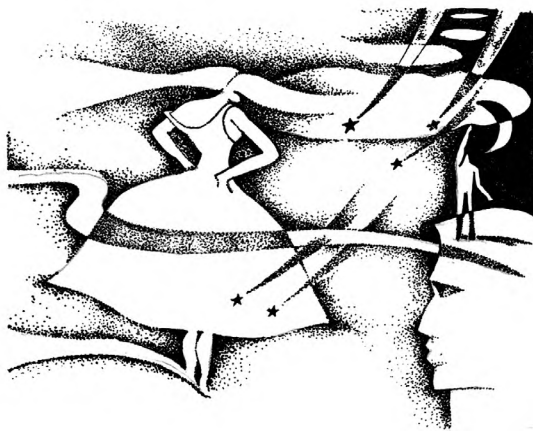
4862 к

Әлібек ҚАҢТАРБАЕВ

Жұлдыздар
сөнбейді

Әлібек ҚАҢТАРБАЕВ

ЖҰЛДЫЗДАР СӨНБЕЙДІ

АЛМАТЫ
«БАСПА»
2017

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84(5қаз)

Қ 39

«Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату, қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді»

Қ 39 Қаңтарбаев Ә.

Жұлдыздар сөнбейді: Новелла, әңгімелер, көркем очерктер, публикациялар. /Әлібек Қаңтарбаев. – Алматы: ЖК «Баспа», 2017. – 338 б.

ISBN 978-601-80663-9-9

«Жұлдыздар сөнбейді» – жазушы Әлібек Қаңтарбаевтың әр жылдары жазылған шығармаларының жиынтығы.

Автордың кез келген шығармасындағы кез келген кейіпкерінің көген-түптегі асқақ арманы біреу, ол – Егемендік. Егіле, үздіге аңсайды соны. Жазушы «Алаш азаматы» атты интеллектуалдық сұхбатында академик Ережеп Мәмбетқазиевпен диалогқа түсе отырып, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстанда, оның ішінде білім беру саласында болған қиыншылықтар, жалпы осы саланың бүгіні мен ертеңі хақында ой толғамдарын беруге әрекеттенген.

Жинақтың соңғы бөлімінде қазақтың әдебиеті мен өнерінің біртуарларымен жүргізілген сұхбаттар, көркем очерктер берілген.

Автордың тілі жатық, ой толғамдары салықалы да салмақты. Бұл жинақтағы кез келген шығарма оқырманын бейжай қалдырмасы анық.

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84(5қаз)

ISBN 978-601-80663-9-9

© Қаңтарбаев Ә., 2017.

© ЖК «Баспа», 2017.

ЕЛ АМАН, ЖҰРТ ТЫНЫШ БОЛСА ЕКЕН

(Алғысөз орнына)

Қазақ деген сөздің Азат деген сөзбен төркіндес екендігі рас. Арыға – сонау бүткіл жер шарын алапат арынымен тітіреткен Гүн балаларымыз дәуіріне, онан бергі қой үстіне бозторғай ұя салған Түрік қағанаты кезеңдеріне бармай-ақ қоялық, қазақтың ел болып, етек–жеңін жинаған он бесінші ғасырдың екінші жартысынан бергі уақыт кесегін елеп көрелікші. Өздігінен жауға шаппаған, нақақтан жебе атпаған, өрісіне мыңғыртып мал өсірген, қос тіккен жеріне сүмбіл тал өсірген, малын жанының, жанын арының садағасына құрбандыққа шалып, имандылық пен ізгілікті жалау етіп төбесіне көтерген, алтын мен күмісті басқа теппесе де оларды екі дүниеде абырой мен баққа балап көрмеген есті де текті жұрт екен қазақ. Арманы да жалқы болыпты. Жатса да, тұрса да көксегені, түсінде тәу еткені де Тәуелсіздік көрінеді. Ол көп күттірді. Жанарымыз талды. Үміт қоламтасы өшуге тақады. Үш ғасырдан астамға созылған бодандық ұлттық инстинктімізден айыра жаздады. Жұбан ағамыз айтпақшы, мың өліп, мың тіріліппіз. Данышпан халқымыз: «Боданнан құл туады, құлдан жетесіз ұл туады» дегенді сіңірген санамызға. Дегенмен атаңа нәлет бодандыққа шылбырымызды берсек те ындынымызды бермеппіз. Ұлы жұрт екендігімізді, көш бастайтын кемеңгері бар көшелі ел екендігімізді әлем алдында тағы бір рет жарқырата дәлеледік. Бодандық қомыты қақырап түсе жаңалықтар мен жақсылықтар жиделібайсынына еңірей ұмтылдық. Айналдырған 25 жыл төңірегінде Абылай аспас асуларды бағындырдық, кейбір көрбала мемлекеттерге ғасырлық жүк боларлық өсу баспалдақтарын артқа тастадық. Әлемнің алдыңғы қатарлы дамыған елдерімен саикалы қарым-қатынасқа түстік. Атымызды шаужайлап жер таныдық, асымызды ұсынып ел таныдық.

Менің ағаларым мен замандастарымның басқа ұрпақтардан басты артықшылығы – біз бесік әнін сыңсытқан әжелеріміздің әлдиін, елдік пен ерлік жырын шерткен, жер басып жүрген екі аяқты пенделердің тұмса тыныштығын жатса да, тұрса да Тәңірінен үш қайтара сұрап отырар аталарымыздың ғақылдарын тыңдап өстік. Есін ертегімен жиған елдің

ұрпағымыз біз. Қызық, сол ертегілердің басым бөлігінің бас кейіпкері ел қамын, жер бүтіндігін мұрат еткен ізгі ниетті батыр азаматтар болып келуші еді. Ұққанымыз жалқы: жер бетіндегі барша адамзат баласының ең асыл мұраты – шапағын төккен нұрлы Күн, ашық аспан, бейбіт те мамыражай өмір екен. Тәңіріден үш мәрте жалбарына тілейтіні Тәуелсіздік екен.

Міне, Қазақстанның ақкөңіл де адал жұрты ең алдымен сол адамзаттың мәңгілік арманын жүзеге асыруды мұрат етіпті.

«Қазір бой жарыстыратын заман емес, ой жарыстыратын заман». Елбасымыздың кеңестік кезең батпағынан жуынып-шайынып жатқан өз жұртына ұсынған алғашқы әрі мәңгілік қағидасы бұл. Кешегіне үнілетін, бүгінгінің жақсысына ғашық болып, жаманынан түңілетін ұрпақ керек қазірге. «Еліңнің ұлы болсаң, еліңе жаның ашыса, азаматтық намысың болса, қазақтың ұлттық жалғыз мемлекетінің нығайып, көркеюі жолында жан терінді сығып жүріп еңбек ет. Жердің де, елдің де иесі екендігіңді ұмытпа!»! Ұранымыз да, жыр-әніміз де осы.

Тәуелсіздіктің лекіте желпіген керімсал самалы барлық салаларымызды қамтып жатыр: әсіресе әдебиетіміз бен мәдениетіміздің қуанышында шек жоқ. Бұрын-соңды социалистік реализм деген тас қапшықтан мойын оздырып көрмеген өнер иелері, әй не қыласың, оңды-солды сілтеп бағуда. Әрине, «көрмегенге көсеу таң», қызды-қыздымен артықтау, дөрекілеу де көсіп жатқан жерлеріміз бар шығар. Бара-бара барлығы орын-орнына түсетіні шындық. Ең негізгісі – қазақ жаңа ғасырға жуынып-шайынып, шыт жаңа жейдемен, мөлдір ниетімен кірді. Бізде бәрі-бәрі керемет: ынтамыз да, ықыласымыз да, күш-жігеріміз де, ертеңгі ертегі күндерге, жер бетіндегі екі аяқты кез-келген адамға деген махаббатымыз да ерекше. Ғажап!

Біз – Ғажапстандықтармыз!

Менің шығармаларымның кейіпкерлерінің күллісі – сол ғажайыптар елінің ертеңіне үлес қосып жатқан қарапайым қазақтар. Қиялдан туған образдар атымен жоқ. Сол кейіпкерлерімнің барлығы бірдей барша қазақ елін биылғы Тәуелсіздіктің 25 жылдығымен шын жүректен құттықтайды! Атымыз арымасын, көшіміз оң болсын, ағайын!

Автор

САҒЫНЫШ САЗДАРЫ

Қазақ: «Өлгенім тіріліп, өшкенім жанды» деген мәтелді қуанғанда, не ерекше бір күйге бөленіп, еңсесі көтерілгенде жұмсақ бір жылылықпен айтып жатады. Таңырқауға да қатысы бар бейнелі сөз. Көбіне көп адамдарға, оның ішінде тәуірлеріне, солардың іс-әрекеттеріне қаратылып айтылады. Мейлі неге, кімге байланысты айтылсын, әйтеуір өлгенді тірілту, өшкенді жандыру оңай шаруа емес. Ол үшін үлкен қарымдылық, сонымен қатар ерлік пен өрлік, кесек те ұлы мұраттардың жолына қарақан басын құрбандыққа шалып жіберуден тайынбайтындай жанкештілік керек. Оған қоса күрескерлік рух, имандылық пен тектілік, ерекше қабылет, әсіре талант пен дарын қажет шығар деген ойдамын.

Шығармашылық ортада өшкенді жандыру деген ұғым сирек, тым сирек қолданылады. Алайда, баз біреудің шығармасын (мейлі ол көркем не деректі болар, мәселе онда емес) оқып отырғанда баяғыда, Қалихан көкемнің тілімен айтқанда, келмес күндердің мәңгібақида қайталанбас елесіне айналған, құр сүлдесі ғана қалған дүниелерінді «тірілтіп» әкеліп, көз алдында көлбеңдететіні бар. Қимас күндерінді, жақсы жылдарынды сағындыртады. Қимас күндер, жақсы жылдар дегеніңіз балауса балалық пен желкөкірек жастық та баяғы. Соларды өксіте сағындыртады. Қасірет шегесің. Тауқымет тартасың кәдімгідей. Ғұмырыңның өтіп кеткен үлкен бір кесегінің енді басынды тау мен тасқа ұрсаң да мойын бұрмайтынына, сағымға айналғанына өзіңді сендіре алмай титықтайсың-ай. Оның үстіне әлгі шығарма пәлсапалық ойлармен, әсіре көркем тілмен әдіптелсе тіпті қинайды.

Міне, мен әрі жерлес, әрі ниеттес, әрі әріптес, әрі өзім аттас Әлібек көкемнің шығармаларын оқыған сайын осындай әсерден арыла алмай, «шаршап» қалатыным бар. Жалпы, Әлекеңнің мұқым шығармашылығын тұтастай «Сағыныш саздары» деп атай салсақ, түк те қателеспейміз. Оның сағынышы алапат: маңайын түгел от пен жалынға орайды. Сол от-жалынның бел ортасындағы Өзінің қалай ғана өртеніп кетпей жүргеніне таңырқамасқа лажың жоқ. Мәселен ол ерте-ректе жазылған «Атажұрт және Сағыныш» атты өлеңінде:

*...Кемірет күндеріңді тағы – мыстан,
Өмір деген жұлдыз зой ағып ұшқан.
Уа, жарандар, фәнидің несі қызық,
Тұрмаса оның өн-бойы сағыныштан.*

*Арсы-күрсі, қым-қуыт ағылыста,
Сытсың сөз, өсек-аяң жарылыста.
Мән бермейміз: жастық шақ, туған ауыл,
Айналып кетеді екен сағынышқа.*

Өткен қайта келмейді қайырылып,
Күтеміз келер таңнан қайыр-үміт.
Сағыныш болмаса егер мынау ғалам,
Кетері рас быт-шыт боп айырылып!... – деп егіліп келеді де:
...Шірік болсам қорғаштап ақтама да,
Ынжық болсам сынықсып мақтама да.
Күнәм болса сот біреу – Хақтағала,
Күнің тұса от басып, су кешетін,
Қаңтарбаев айналар саптамаңа.

Шіркін, жатса жылғаңда бұлақ күліп,
Жүрсе сені жетелеп шырақты үміт.
Кетсе екен, «Неге?» дер сұрақ құрып,
Мендік сөзден жалғандық сезер болсаң,
Жібер онда тозаққа лақтырып! – дейді Атажұртына.

Сағыныш пен Ант! Ант болғанда қылпылдаған қылыш жүзінде берілетін, екіжүзділіктен ада, ешқандай қитұрқына көнбейтін алмастай Ант! Бұл шумақтарды оқыған соң авторы Әлібек Қаңтарбаевтың пенделік те, шығармашылық та автопортреті, шырылдаған шындығы осы екендігіне күмәніңіз қалмайды

Мен білетін Әлекеңнің әдебиетке, оның ішінде көркем әдебиетке келуі тіпті де кездейсоқтық емес. Әдебиет оның ғұмыры, тағдыры, тұмары. Бейнелеп айтар болсақ, өмірге бірге келген кіндіктес егізі. Өлең-жырға деген әуейілік, еліктеу оқушы кезінен иектесе, көркем әдебиетке деген ессіз құштарлық, саналы шығармашылық студент кезінің еншісіне тиесілі.

Алайда, Өмір атты бозшолақ әрі бедеу драманың авторы да, режиссері де Алла десек, жер басып жүрген екі аяқты пенделердің баршасы сол қойылымның кейіпкерлері екені ежелден мәлім. Әр кейіпкердің өзіне тиесілі рөлі, ең бастысы – пешенесіне жазылып қойылған жазмышы бар. Басыңды тау мен тасқа ұрсаң да одан асып әрекет жасауың мүмкін емес. Әкесінен ерте айырылу, артынан ерген бауыр-қарындастарына бас-көз болу дегендей әлеуметтік кедергілер дарынды да қарымды жасты институттан соң ауылға байлап тастады. Ары кетсе бес-он жылдан соң үлкен әдеби ортамен қайтара қауышармын деген жоспары жүзеге аспады. Ширек ғасырдан астам елде жүріп қалды. Бұл уақыт аралығында оның талант ретінде жоғалтқаны мен тонатқанын, көкірегіне жиганы мен санасына құйғанын безбендер болсақ - таразы басының тең түсуі неғайбыл. Жастық шақ – таланттың нағыз асатын да тасатын да кезі. Әлемдік деңгейдегі жазушылар мен ақындардың ғұмырбаяндарына назар салсаңыз - көпшілігі сүбелі деген туындыларын елу жасына дейін беріп тастайды екен. Ал, Әлекең сол толықсыған нағыз жалын шағын ауылда, ауыл мектептерінде, у-шудың арасына қалдырды. Тағдыр деген осы, ағайын!

Оның ең басты ұтқаны – қазақы қара сөздің қазанын аттың басындай шөмішпен мейлінше сапырды. Қаймағын мейлінше қалқыды. Жекедара өзі ғана. Олай дейтінім, қалам ұстаған ауылдастары – Баламер Сахариев, Қалихан Ысқақ, Оралхан Бөкей, оның ішінде, Дидахмет екеуіміз де бармыз елден тым ерте кеттік. Есімізді де, етек-жеңімізді де жинамай жатып апаш-құпаш асығыс аттаныппыз. Жұртта өскен саяқтай екі көзі жәудіреп Әлекең жалғыз қала берді ауылда.

Бір есептен, ол ұтты... Әлекеңмен құнары мол қазақы қара тілдің қаспағына таласқан ешкім болмады. Жалпы, тілдің мәйегі, тіл қазынасы ауылда ғой. Осы жылдары Әлекең сол мүмкіндікті орынды пайдаланып, уақыт оздырмай мейлінше меңгерген, бойына сіңірген сыңайда. Оның кез келген шығармасын оқымаңыз, автор тілінің байлығына, оны орнымен қолдана білуіне тәнті боласыз. Оған дәлел – назарларыңызға ұсынылып отырған осы жинақ деп білем.

«Жұлдыздар сөнбейдідегі» Сәбираның туған жер, өскен елге деген сағынышы – өзегінді өртейді. «Сол бір кез есімде», «Досыма хат» повестеріндегі Әлібек пен Ақылбектердің бір-біріне деген қаяусыз достық сезімдері, аңғал мінезі, алғал көңілі – кейінгі ұрпаққа үлгі, адамгершіліктің аманаты, жастарға тәлімді тағлым. Қысқасы, имандылық пен ізгіліктің мектебі.

Повестің жанры да өзгеше – эссе-реквием. Дөп қойылған. Басқаша мүмкін емес. Әлекең жанр таңдауда да өз принциптерінен қайтпапты. Шынайы өмірді шынайы қалпында тек көркемдік деңгейге жеткен деректі шығармалар ғана бере алады. Соңғы аталған повестердің құрылымына аздаған өзгерістер енгізсе, сәл ғана сілкілеп шымырласа – таза көркем шығармаға айналып кеткелі-ақ тұр. Көркемдік араласқан шығармада тұздық та көбірек, кейіпкерлердің типтенуі де молынан кездесіп жатады ғой. Бұл повестердің авторы ондай ойдан шығарылған еркіндікке барса, баяғыда бақилық болып кеткен аруақ-достары алдында да, бүгінде көздері тірі замандастары алдында да ұятқа қалары даусыз-ды. Әлекең солай ойлаған сияқты, ізгілік пен адалдықтың киелі сызығынан аттауға именгені көрініп-ақ тұр. Солай бола тұра, повестер өз иіріміне суырыла тартып әкетеді.

Оқырман жұртшылық аса бір қызықты шығарма туралы айтқанда: «Бір деммен оқып шықтым» деп жататыны бар. Мен айтар едім, Әлібек Қаңтарбаевтың мына жинақтағы шығармаларын оқып отырған адам тіпті дем шығаруға жасқанар... Дем шығарар болса, буын-буынын бұғы мүйізінің бұлауына түскендей балқытып бара жатқан барбар қызықтарынан, ессіз ләззатынан айырылып қалардай үрей билер. Деректі шығарманы көркемдік деңгейге көтеру – қиямет. Алайда, ол Әлекеңдей шебердің қолынан келген. Сол құбылысқа оқырман ретінде мен де қатты қуанып отырмын.

Әлібек АСҚАРОВ,
жазушы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты.

ЖҰЛДЫЗДАР СӨНБЕЙДІ (Новелла)

Өскеменнен шыққан шетелдік жеңіл автокөлік шығар Күнді бетке алып, жер танабын қуырып зулап келеді. Жүрісі суыт. Жаңа ғана көз ұшында көрінген бел-белес, төбе-асулар іп-лезде артта қалып, көтерем көңілдің бір шаңын бір шаңға қосады.

Алтай табиғаты ғажап қой, шіркін! Алып та аспара таулар, түкті төбелер күмбезді көкпен таласып, сағым құшағында жатыр. Балағынан бастап балауса өсімдіктермен, мың сан ағаштармен көмкерілген, сарқырай аққан сансыз бұлақтармен әдіптелген әсем табиғат әдеміліктің абат әнін шырқауда. Мың сан құс...

Өне, көк жүзінде жалғыз ғана ноқаттай болып, тым-тым биікте қыран қалықтайды. Өзінің құдіретті екендігін сезетін болар, жер бетіндегі тірлік иелеріне, айналайын Жер-Ананың мұқым табиғатына астам да өр көз тастайды. Аса паң. Алтайдың ақшәулі қыраны ғой. Өрлік пен тәкаппарлықты осылардан үйрену керек шығар.

Көлік тұяғы «Шығыс сақинасы» аталатын атақты асуға ілікті. Сақина десе сақина! Қалай дәл тауып қойылған! Жыландай ирелендеген тау жолы бірде тым-тым құрдымға, жылымына сорып әкетеді. Енді қайтып мынау жарық дүниеге биіктен көз тастау мүмкіндігінен мүлдем айырылғандай, енді қайтып кеуденді қырдың тентек те ерке самалына тоса алмайтындай дәрменсіз күй кешесіз. Жо-жоқ, тым ерте күйректікке салынбау керек екен, келер сәт әлгі жылан-сорап сізді биіктікке бастайды, машина тұмсығын ту-ту қыран қанаты талар, ақ ұлпа тұманға оранған аспара аспанға бағыттайды. Неғұрлым жоғары– лаған сайын кеудеңіздегі көңіл домбыраңыз төкпе күйге басып, бойыңызға асқақтық қуаты құйылып, алпыс екі тамырыңызда өрлік пен ерлік қаны бұрқ та сарқ қайнай бастағанын жан-дүниеңізбен сезінесіз. Сезінесіз де...

Сезінесіз де осынау жым-жырттықтың қаракөлеңке шымылдығын бойбой етіп айырып өмір әнін, өр көңіл әнін шырқағыңыз келеді. Төңірегіңіздегі сапарластарыңыздың жүзіне үңілесіз. Олардың да өндерінің алабұртып, беймәлім де жұмбақ сезімнің, екіұрық күйдің құшағында, тек қана Үміт пен Бақыт, мәңгілік Махаббат, таусылмайтын Сағыныш әнін жүрек-

терімен аңқылдата жырлап отырғанына көзіңіз жетеді. Жылан-сорап тікелей көкке, көкжиекке тартады. Күйкі тірліктің күлдібадам сәттерінде осынау қым-қуыт өмірден қажыған, сансырай шаршаған, қол сермеген кезеңдеріңіз әдірем қалып, бүткіл ғаламға өлердей ғашық екеніңізді тұңғыш рет сезінесіз. Бүткіл жарық дүниеге ілкімді ізгілік, шарасына сыймай асып-төгіліп жатқан мейірім, нұрлы шуақ шашқыңыз келетіні рас. Қарадан-қарап отырып қолыңызға шашақты найза, алмас алдаспан алып беймағұлым жауға шапқыңыз келеді, шылбырын жұла тартқан, тұяғы томардай хас тұлпар мініп атой салғыңыз, ұран шақырғыңыз келеді. Тағы да...

Жым-жырттықты сағынасыз. Ойсыз, толғақсыз көкжиекке телміріп, жападан-жалғыз қалғыңыз келетіні-ай! Меңіреулікке құштарлықтың байғызы сай-сүйегіңізді сырқыратады.

Алтай – асқақтықтың символы. Алтай – түбі бір түркілердің ту тіккен атамекені. Алтай – тусырып жатқан ту табиғаттың, қыз-табиғаттың кіндігі. Алтай – әдемілік, Алтай – сән-салтанат, Алтай – ең табиғаттың ұзатылар көші, Алтай – өрлік, Алтай – махаббат, Алтай – сағыныш, Алтай – мейірім! Тағы да... Алтай – қаталдық! Алтай – қатыгездік. Себебі ме? Ал, тындаңыз.

Көлік тұяғы Осинов асуы аталар ирекке иек артты. Бұл асудың атақ, даңқ, абыройы өзінің тым әшәділығымен аты шыққан. Соғыс алдында бүкіл өңірдің жас-кәрісінің табан ет, мандай терімен, қаншама жанның қанымен салынған жол сорабы тым қауіпті. Ирелеңдеген сорап сізді сан айналым жасап отырып анау бір түбіт бұлтты кейкеңге бұлт еткізіп алып шығады. Алып шығады да... екінші бетіндегі құрдымға лақтырады. Бүткіл ішкі жан-дүниеніз, асқазан, қолқаңыз алқымыңызға тығылып, машина есігін жұлқа ашып, айдалаға қашқыңыз келер. Үлгермейсіз. Етектегі су-суан ішіп жан шақырар дәмхананың қасында есіңізді жинап, аллаға мінажат етіп, қан түкіресіз. Енді қайтып мына асумен аспасқа, мына лағнет атқыр жолдың қарасын да көрмеске іштей ант етесіз.

Әй, қайдам, адам баласы әр күн сайын бармақ шайнаған бозөкпе сәттерінде берген антын орындай берсе, тым-тым періштелік күй кешер еді-ау. Айтқанымызды орындау жоқ қой біздерде. Сондықтан да пендеміз. Сондықтан да пенденің өтірік айтпаса басы ауырып, балтыры сыздайды.

...Сәбираның өңінен ұйқысыз түндер мен күлкісіз күндердің табы елес береді. Кіреукеленген көзінің маңында жұқалтаң мұң бар. Жанарына жиі-жиі боталап жас келеді. Үзік-үзік ойлар мазалайды. Машина рөлінде отырған ұлы Болаттың жүзіне жиі-жиі үңіледі. Ол да шаршаулы. Жолға шыққандарына бүгін екінші күн. Алматыдан суыт шыққан.

Сәбираның ойын Осинов асуының етегіндегі сайда жатқан үйдей тас бұзған. Тастың дәл мандайына жуан сымтемірден пісіріп отырып жұлдыз қойылған. Бұл тастың жанынан ол, есебін кім біліпті, әй, мың сан рет өткен шығар. Өткен сайын жүрегін әлдекім шеңгелді саусағымен

сығымдай қысып, жантәсілім еткізердей күй кешеді. Әр сапар сайын осылай. Бәрі есінде...

Иә-иә. Әлі есінде, ең алғаш мектеп бітірген жылы Катонқарағайдың шекарасынан тұңғыш аттап, Өскеменге оқуға келе жатқанда осы тастың жанынан өткен. Сонда деймін, сонда қасында отырған қартаң орыс әйелі оған осы тастың, оның үстіндегі жұлдыздың тарихын баяндаған.

– Бая-ға-да, – деген әйел, – баяғыда осы «Шығыс сақинасы» атты жолды салуға бүткіл өңірден жастарды жинады емес пе. Компартия айтты – заң, комсомолдар екі айтқыздадық. Мен де жеттім. Дәл осы сенің жасындағы кезім. Жұмыс ауыр, дегенмен, жастың аты жас, мойымайтынбыз. Қол босай қалса болды, ойын-сайық, аузымыз толған ән, ай жарығымен танго, вальс билейміз.

Сергей деген жүзіктің көзінен өткендей пысық, өнді, өзі гармонист орыс жігіті бар еді. Көп қыздар әлгіге сырттай ғашықпыз. Алайда, Сергейдің назары үнемі Татьянаға ғана ауатынын да сеземіз. Іштей қызған-сақ та екеуінің бір-біріне тең екенін көріп көңіл құртымызды басатынбыз. Екеуі нағыз бақытты жанұя болатын еді, амал қанша...

Әйелдің жанарынан екі түйір жас үзіліп түскен. Сәбира кексе жанға қол орамалын беріп, асты-үстіне түсіп, бәйек болсын. Орыс әйелінің өміріндегі ең бір қасіретті шағының куәсі болғалы отырғанын сезген.

– Бір күні жұмыстан соң би ұйымдастырдық. Ай қоралап қалған мезгіл болатын. Кешіміз ғажап болды. Бәріміз шаттана күліп, асыр сала билеп, кеудемізді кере ән айттық. Өмірге кереметтей құштар едік-ау. Осынау монданақтай жер бетінде бізден, меніреу тайғаның мылқау қолатында ортаға лаулата жағылған от төңірегінде асыр слаып жүрген жастардан бақытты ешкім жоқ шығар деп ойлағанбыз.

Сол кеште Сергей мен Тания өздерінің келер айдың басында қосылатындарын айтып, жар салған. Алақайлай айғайлап қарт Алтайдың қойнау-қолатын жаңғырықтырғанымыз есімде. Рас, шын қуанып едік. Рас, біз шын бақытты едік. Аш-жалаңаш, табанымыздан сыз өтіп, төбемізден күн өтіп, сансырай шаршап жүрсек те ертеңгі бақытты да жарқын тұрмысқа өлердей ғашық болатынбыз. Ел мен жұртты бір-бірімен қайшыалыса қатынасқа түсіретін алып жол сүресін салып жатқанымызға мақтанатынбыз.

Қойшы, бидің бір әредігінде анадай жердегі шіліктің қалқасында құшақтаса сыр ашысып тұрған Сергей мен Танияны көзіміз шалған. «Әй, бері келсендерші, бізбен бірге болсандаршы, жеке қалар сәттерің де алыс емес қой», – деп әзілдей бастадық. Кенет... кенет сатыр-күтір еткен алапат үн, ғаламат гүріл естілген. Бәріміздің үрей толы жанарларымыз түн қараңғылығына бөгіп жатқан тау бөктеріне қадалған. Алып тау қозғалысқа түскен екен деп ойладық. Үйдей үлкен тас гүрс етіп, бағанағы Сергей мен Тания тұрған шілікті жапқан.

Адам жаны шыға қорыққан сәтте тырс еткен үн де шығара алмай қалады екен. Сілейіп, көзіміз шарасынан шыға, есалаң күй кештік. Не заманда бригадир Федор:

– Сергей, Тания! – деп айғайға баса ұмтылды. Үйдей тас мызғымастай болып мәңгілік тұрағында жатыр екен. Шілік те, Сергей мен Тания да жым-жылас. Өкіріп отырып, ботадай боздап жыладық. Жылап жүріп бәріміз тасты аунатпақ боламыз. Таудың үлкен бір бөлшегі екен, міз бақпады. Еңіреумен танды атырдық...

Басшылар ақылдаса келіп тасты қозғамауға, үстіне белгі қоюға шешті. Тіпті қозғалтуға, аударуға әрекет жасаған күнде де анау алып дүлейді селт еткізетін техника ол кезде жоқ болатын.

Тас үстіне белгі ретінде жұлдыз емес, гүл әдіптелуі керек еді. Амал қанша...

– Мынау тастың астында асыл арман, үзілген үлбіреген үміт, аппақ махаббат, қосылуға үлгермеген қос мұңлық жатыр, қызым. Осыны ұрпағыңның ұрпағына айта жүрерсің, – деп орыс әйелі әңгімесін күніренген күрсініспен аяқтаған. Он сегіздегі Сәбираның жүрегі тұңғыш рет атқақтай соғып, кеудесін қақыратып жіберердей дүрсілге басып, тұңғыш рет шанышқақтаған. Көзінен жас парлаған. Содан бері...

Содан бері осы тұста міндетті түрде көліктен түсіп, мінежат етуді әдетке айналдырды.

– Ұлым, машинанды тоқтатшы. Бел жазып алайық, – деген. Ана сөзін қалт еткізбейтін, «Неге!» деп сұрауды әдетке айналдырмаған Болат қолма-қолтоқтады. Осы ұлы кішкентай кезінен тым-тым биязы, тым-тым мейірімді болып өсті. Аппал азамат, дардай басшы болса да сол қадетінен жаңылмаған.

Сайдан тау қолатын қуалай майда самал есіп тұр екен. Сәбира белін жазып, кеудесін кере дем алды. Меңіреу тасқа қарап ішінен: «Жандарың жәннатта шығар, қос мұңлық. Топырақтарың торқа болсын! Сендерді есті елдерің мен жақсы жұрттарың әлі ұмытқан жоқ», – деп күбірлеген. Немерелері Ақбота мен Жігер апаларының қолынан ұстап, тасқа қарап аңырып қалыпты. Апаларының неге күбірлегенін, аяқ астынан неге мұңайғанын білгісі келеді де. Сәбира қысқаша тастың, оның астында жатқан жандардың тарихын баяндап берді.

Ақбота мен Жігердің көздері бақырайып кетіпті. Мелшиіп жатқан кара тасқа дәл бір апатқа ұшыраған тірі жанға қарағандай бір жағы үреймен, бір жағы аса аяушылықпен мөлііседі. «Біле берсін, өткенді ұмытпау қажет. Мен ерте ме, кеш пе бұл дүниеден озсам бұларға өткеннің аңызын, аңызға бергісіз шынын кім айтар, кім ұғындырар?» – деп ойлаған Сәбира.

Қасіретті шежіре сырын құлақтары шалған балалары тас төңірегінен тағы да бір құпия, жұмбақ дүние тауып алардай ұзақ айналған. Ұзақ шарлаған.

– Қойыңдар, көлікке мінейік. Апаларың тосып қалған шығар, сағынып жатқан шығар, – деген Сәбира.

Жарау аттай жалт-жұлт еткен шетелдік жеңіл машина Төр Алтайға басын бұрған. Ішіндегі иелерін туып-өскен атамекендеріне алып ұшқан. Өмір-сапар деген осы да.

...Енесінің қазасын ол Алматыда, осы Болатының үйінде жүргенде естіді. Суыт жеделхатты оқып шыққан ол алғашында өз көзіне өзі сенбеді. Ғұмырының қырық жылын бірге өткізген енесі бұл дүниеден өтер-ау деп тіпті де ойламапты ғой. Ол кісі мәңгі өлместей, ине-жібін өзі сабақтап, салдыр-гүлдір сөйлеп, әңгімесін айтып, ара-арасында төңірегіндегілерге зілсіз ескерту жасап жүре берер шығар дейтін. Жо-жоқ, дүние өтпелі, жалған, опасыз екен-ау. Қаншама қасірет-қайғыны, алапат ауырлықты бір ғана тұтам иығымен тоқсан жылдан астам көтеріп келген қолтоқпақтай кейуана енді бақиға лып етіп аттанып кетіпті.

Сәбира есеңгіреп қалды. Көз алдынан әп-сәтте енесімен өткізген сан жылғы ғұмыры үзік-үзік кино таспалары сынды өте шыққан. Қызық, тек қана енесіне байланысты жақсылықтар ғана бой көрсетті. Оның тасқайнат мықтылығы, көмпістігі, мейірімі, ізгілігі, имандылығы құдай-ау, ең аяғы жүз грамын ішіп алып құдағиымен (Сәбираның шешесі ғой) сампылдап ұзақ-сонар әңгімеге кетері түгелдей, қаз-қалпында көш түзеген.

Өлімді қойып, тірліктің түтінді теперішіне қимайтын асылы еді. Жалған дүние-ай!

Апаш-құпаш жиналып жолға шыққан. Өзі енесін, балалары мен немерелері апасының әжім соқталаған, қасірет шимайлаған әз жүзін соңғы рет көріп қалуға асыққан. Соған келе жатқан беттері.

Мына бел-белестердің бір шаңын екіншісіне қосып жатқан ирелеңдеген жолдың әр бұрылысы, әр түйіні Сәбираның өткенін еске түсіріп, мүлдем жылы жауып тастаған өткендерін түрткілейді. Сағындырады. Сал қылып өксітеді. Өкініші мен өткіншісі, қуанышы мен қайғысы, жақсылығы мен жамандығы қамшы таспасы сынды біте қайнаса өріліп жатқан өз шындығын шырқыратып көз алдынан көлбеңдетеді-ай! Көкөрім балалығы, балауса жастығы, белі қыналған бойжеткен шағы, келін боп түскен көктемі, Құмашпен өткізген балтамды жылдары, ары қарай ма, ары қарайғы қап-қара қасірет, отыздан енді асқан шақта жесірліктің қырық құрау шәлісін жамылып қалған түнекті түндері... беу-беу, бәрі-бәрі есеңгіретсін-ай келіп.

Қызық, Сәбира осы Болатбегі дүниеге келген сәттен бастап-ақ өзін-өзі мүлдем ұмытқан екен-ау. Енем, Құмашым, балаларым деп өмір өткізіпті. Әйел адамның жұмбақ тірлігі деген де осы шығар. Уайымсыз балалығы мен оң жақта үлбіреп жүрген қырмызы қыз кезі ту-ту тұманды бел-белестердің арасынан ғана қылаң береді. Сағымды сағынышқа оранып, қол жетпестей көкжиектен бұлаңдайды...

...Әкесінің түр-түсі есінде жоқ, әйтеуір соғысқа кетті деген сөз ғана құлағында қалыпты. Тәрде ілулі тұратын өзіне беймәлім әкесінің суретіне әлсін-әлі үңіліп ұзақ қарайтын. Үйдегі сиырдың көзіндей айнаға бір, әкесінің суретіне бір қарап, өз бойынан әкесіне ұқсастық іздейтін. Табуға тырысатын.

Әкесі Биғазан Топқайың ауылының тумасы екен. Негізі Марқакөл өңірінің, Қожамбет руынан. Оның әкесі Еңсебай өткен ғасыр басында осы Катон жаққа қоныс аударады. Шешесі анда-санда қат-қабат шаруадан қолы қалт еткенде:

– Құлыным, әкең болса соғыс өртінің ішінде жүр. Қалған тұяқ сен ғанасың. Қайын аталарымның атын атағанымды алла кешірер, есінде болсын, мен білетін аталарың Құлеке-Нұрлыбай-Қоқа-Еңсебай-Биғазан, осыдан әріге бара алмаймын, – деп отырушы еді. Сол есінде қалыпты.

Сәбираның бұзау қайыруға жарап қалған кезі. Бір күні түс ауа дүрлігіс басталды. Биғайша апайы қолынан жетектей жүгіріп:

– Бақытың бар екен, жарығым! Соғыстан әкең келе жатыр ғой. Жүр жүгірейік, жүр қарсы алайық, – деп мұның үстіне су жаңа шыт көйлегін кигізіп, шашын тарап ала жөнелген. Сәбираның кіп-кішкентай жүрегі дүрсілдеп, еңтіге ұмтылған. Ақсудың тізеден келер қой батпағын есе кешіп не заманда ауылдың алысқа кеткендерін «қош-қош» айтып шығарып салар, сағынып келгендерін мейірлене қарсы алар бекеті іспетті ағаш көпірінің үстіне жетсін. Көпір үсті ығы-жығы халық. Көбі еңіреп жылап жүр. Бәрі барып Сәбираға бейтаныс, екі қолын аппақ матамен танып алған ұзын бойлы ер адамды бас сала құшақтайды. Тіпті кейбір әйелдер дауыс қылып, көрісіп те жатыр.

Сәбира бала да болса үйдегі сурет пен мына адамның арасында көп ұқсастық барын түйсінген. Келер сәтте әлгі адамның әлеуетті қолы шынашақтай оны жерден тік көтеріп алып, кеудесіне басты. Әкесінің көзінде жас бар екен. Оны көрген кішкентай Сәбира да әкесінің өңіріне тәмпіш танауын тығып жіберіп, лоқси еңіресін. Мұнын шаққысы, сәбилік шерін, шеменін ақтарғысы келген. Әкесінің өңірінен түтін мен ыс, бұған беймәлім дәрі иісі танауға ұрған...

Ұрыс даласында қансырап қалған ол дала госпиталына түседі. Өзінің бөлімі оны өлдіге санап, Ақсуға «қара қағаз» жіберіп те қойған. Иванова қаласындағы госпитальда бір жыл жатқан Биғазан ғайыптан «тіріліп келіп», Ақсу халқын бір аңыратқан еді.

Беу-беу, заман-ай десеңші, содан бастап Сәбира әкесінен бір елі де қалмайтын. Енді қайтып әкесінен көз жазып қалса ол тағы да арбаға мініп күн батысқа аттанатындай, тағы да хабар-ошарсыз кетердей, тағы да хат-хабарсыз қалатындай сезінетін. Ауылдың ең үлкен мерекесі – ораза айтта Сәбира тұлымы желп-желп етіп әкесімен бірге ораза намазына тұратын. Бірге айтшылайтын. Әкесі барда олардың шаңырақтарына енді қайтып қайғының қара қарғасы ұя салмайтындай, жарым көңілдің жалпылдақ жапалағы жоламайтындай көрінетін. Рас, сәби Сәбира шын бақытты еді. Әке-шешесі мандайынан сипап жанында отырса болды, балаға одан артық жұмағыңның қажеті де шамалы.

Биғазан жарықтық кей-кезде, той-томалақта қою шайдан бірер кесе тастап алған соң мандайы жіпсіп, өне-бойы бұлауға түскендей балқып отырып әу деп өлең бастаушы еді. Ойдан өлең құрастыратын қабілеті

бар Биғазанға ауылдың әйелдерімен айтысу, оларды күлкіге айналдыра отырып жеңу – түкке тұрмайтын. Бүлдіршіндей Сәбира әкесінің оң жақ тізесіне сүйене отырып жан-жағына тәкаппарлана көз салып: «Міне, көрдіңдер ме, менің әкем қандай!» – деген мақтану, сүйсіну сезімдерін айғақтайды-ай! Опасыз дүние-ай, балғын балалық, уайымсыз күндер де адам баласына шақтап қана берілгенін қарашы!

...Сүліктей жеңіл машина Көктасты айналып өтіп барады. Машина ішін жым-жырттық жайлаған. Әркім өз ойымен әуре. Тіпті, жай күнде жоқтан өзгені сұрап есінді алатын Жігер де жым-жырт, тек анда-санда Ақботаны түртіп бірдеңе сұрайды. Олардың көзі күз табиғатында.

Сәбираның санасын тағы да Қамиза енесі жайлаған. Тоқсанды тауысып барып көз жұмған адамда арман да жоқ шығар, дегенмен, кім білсін, өмірдегі ең жақын сырласы, мұны бір мұндасы Сәбираға деп сақтаған арыз-арманын өзімен бірге ала да кеткен болар. Отыз бес жыл өмірі енесімен бір шаңырақтың астында өтті. Әй-шәй десіп көрген жоқ. Періште адам еді ғой. Сәбира осы фәниде бір адамның мықтылығын, тасқайнат көнтерілігін мойындаса, ол – енесі Қамиза болатын. Не көрмеді екеуі?! Жалған дүние-ай!

Шешесінің күңірене күрсінгеніне машина рулінде өз ойымен отырған Болатбек жалт қарады. Секем алғаны.

– Мама, бір жеріңіз ауырып отыр ма? Онда машинаны тоқтатайын, дем алып алыңыз, – деген қиыла.

– Құлыным-ау, менің тәнім сау болғанымен жүрегімнің құрақ-құрақ екенін білесің ғой. Ойыма әрне түсіп, көңілім алай-дүлей боп отырғаннан болар, тоқтама, айналайын. Күн жарықта Бекалқаға жетіп алайық.

Өскемендегі кіші ұлы Ербол мен Сәния келіні ендігі Бекалқада шығар. Балапандарын ерткен ана қаз секілді, оның қалған әулетін жиып-теріп әкеле жатқан беті мынау. Қызы Айнұр мен күйеу баласы да сонда шығар. Бәрі де апасына қарыздар. Бәрі де сол кісінің мейірімін жастанып, қамқорлығын жамылып ер жетті. Жастай жесірліктің шәлісін бүркенген Сәбира жанында арқа сүйер, шер-шеменін ақтарар, әбден сансырай шаршағанда бойына қуат берер енесі болмаса не етер еді?!

Қызық, бұл алғаш келін боп түскен жылдары өз шешесі Нұрымхан мен енесі Қамиза мұны екі жақтан ісмерлікке үйретпек боп жанталасқан. Алаша тоқуға, сырмақ сыруға, құрақ көрпе тігуге икемдейтін. Бірінен бірі асып түсуге тырысатын. Бірінің айтқанын екіншісі жоққа шығаруға әрекеттенетін. Сәбира соның бәрін қазір ойлап отырса, сол екі құдағидың екеуі де оны бір-бірінен қызғанады екен ғой. Алайда, ерекше тату еді жарықтықтар. Екі құдағи бір-бірінен ас ішпей, біреуінсіз біреуі той томалаққа да бармайтын. Ондай тату құдағилар сирек қой қазірде. Бір жер қонаққа шақырса қолма-қол не телефонмен, не балалардың бірін жіберіп хабарласып: «Әй, сені шақырды ма, қашан шығайық, кездесер жеріміз Пашкенің үйінің жаны болсын» – десіп әуреге түсетін де қалатын. Кержәк Пашкенің үйі – екі үйдің ортасы. Сол

жерде кездескен екеуі шүкің-шүкің әңгімелерін айтып, бір-біріне сөз бермей, шақырған үйге бет алатын.

Шешесі Нұрымхан он саусағынан өнер сорғалаған аса ісмер адам. Бүкіл ауылдың алаша құруы, сырмақ басуы сол кісінің қатысуынсыз өтпейді. Бас-қоз болып сол жүреді. Еңбегін бұлдамайды да. Бүгінгі күні Ақсу өңірінде алаша тоқу, сырмақ сырумен шұғылданатын әйелдер қалса, олардың барлығы де осы Нұрымхан апайдан тәлім-тәрбие алған, соның жолымен келе жатқандар.

Сәбира кей-кезде іштей осындай анадан туғанына, Қамизадай тасқайнат, бүткіл жан-дүниесі, рухы, сүйегі болаттай берік мұқалмайтын жанға келін боп түскеніне риза болатын. Марқаятын. Ішінен мың сан рет тәубе деп, алласына осы қос кемпірдің – өз босағасының қос тіреуінің амандығын сұрап жалбарынатын да...

...Машина Үлкен Нарынның табанына тұяқ іліктірді. Алыстан, Нарын сілемдерінің балағында жатқан Жұлдыз ауылы мұнартады. Шағын ғана қазақы ауыл. Осында ту сонау Ақсудан жетінші класс бітірген Сәбира бір топ жолдастарымен жаяу-жалпы білім қуып келген де еді-ау. Ол кезде Катонқарағай мен Үлкен Нарында бар жоғы екі ғана қазақ орта мектебі болған. Бірі осы Жұлдызда-тын. Он шақты күн осы Жұлдыздың көшесін шаңдатып, ақыры интернатына бас сұға алмай, жүз шақырымдағы Шыңғыстайға балақты түріп алып аттанысқан. Қазір ойлап отырса, сол кездегі бұлардың білім алуға деген құштарлығы ғаламат болған екен ғой. Мүмкін жанкештілік те шығар. Тіпті, сол кездегі білім туралы түсініктері шалағай ата-аналары да бұларды ит өлген жерден барып оқыңдар деп түртпектемепті де. Оның үстіне «шашы ұзын, ақылы қысқа» саналар қыздарды ұзатып оқыту деген түсініктің де дендеп кіре қоймаған шағы.

Қойшы, құндыздай шұбырған бір топ қыз-ұл үш жыл бойы Шыңғыстай мен Ақсудың арасын сарытабан із қалған. Қазіргі балаларды мылтықпен айдасаң бармайтын екі ортада не көрмеді бұлар. Күзгі, қысқы, көктемгі каникул кезінде екі ортаға бір қонып, еңіреп жүріп Ақсуды табатын. Қатынап жатқан көлік те жоқ, тіпті арба, шана секілділер жолығып, біраз жерге ала кетсе естері шыға қуанушы еді-ау. Бензовоздың үстіне де жабысқан кездері болған. Құдай-ау, бензовоздың үстіне отырғызса дәл бір алып лайнерге мінгендей мәз болысатын. Сұм соғыстың біткеніне он жылға таяп қалса да ел-жұрттың жұтты қыстан жүдеп шыққан көтерем сиырдай бауырын сыздан көтере алмай, естанды күй кешіп жатқан ереуіл шағы. Ел тұрмысы қалт-құлт, қонторғайлау. Картоп пен қара суға қараған жұрттың қалай дегенмен пейілі кең еді. Жол-жөнекей кештетіп жеткен бұларды кез-келген ауылдың кез-келген үйі ыстық суын, бір үзім нанын беріп қондырып жіберетін. «Әйтіңдер, бүйтіндер» деп ақылдарын айтысатын. Тәңірім-ау, ел-жұрттың сол бір ауыр кезеңдегі акеділ пейілін айналдырған қырық-елу жылдың ішінде кім жылан жалағандай етті екен? Қазіргі күні тоқтықтан кекірігі азып отырған ағайын бір-бірінен бір кесе сорпасын жасырып ішетін, тоқа-

шын тығып жейтін деңгейге жетті емес пе. Сәбираның осыған миы жетпейді, осыны ойлағанда ішкі-жан дүниесін әлдеқандай бір дүлей тажал сыпыра тонап әкеткендей күй кешеді.

Сәбираның әлі есінде, бір жылы көктемгі каникулдан Шыңғыстайға беталды. Жолды қысқарту үшін Ақтасты, Қарамойылды қуалап Катонға тура түспекке келісіп, бір топ бала ел-жұртсыз иен таудың сілемдерімен тартқан. Тау қары әлі тұтастай сөгіле қоймаған қарақатқак кез. Әй, иттей боп халсіреп еді-ау сол жолы. Аяқ киімдерінің іші суға толып, қорп-қорп басып алға ұмтылысқан. Алғашында қызық көрінген бұл сапарларының соңы қасіретке айнала жаздады. Бар сенген азықтары дорбаларындағы бірер уыс бауырсақ пен бәтер. Таң қылаң бергенде Ақсудан шыққан бұлар адасып жүріп түн ортасына тақау әбден титықтаған сәтте тым-тым алыстан иттің үрген дауысын, тым-тым алыстан сығырайған жалғыз отты көрісті. От көрінген жерде ошақ болатыны рас. Бұл екі-үш баланың өкшелерін керзі етіктері қажап, мүлдем жүруден қалып, енді болмаса тұрған орындарына құлай кетуге пейіл білдіріп қалған кезі болатын. Әлгі жылтыраған от пен айналайын иттің дауысы бұлардың өн-бойларына лап еткізе қуат құйып, естерін жиғызған. Уралап айқайға басқан. Қосылып, әбден қарлыққан дауыстарымен «Сәулем-айды» шырқатқан. Өмірге құштарлық оты оларды жер мен көктің арасында қалықтатты-ай!

Жаса, өмір, жаса, жастық, жаса, көктем!

Жапанда, Бұқтырманың езуінде отырған жалғыз үй – паромшы Ескендір шалдың үйі еді. Су ішкілігі бар бір топ өрім сөйтіп тірі қалған.

Ақиқат па, аңыз ба? Бұл Сәбираның, оның замандастарының шындығы. Ал, мына Ақбота мен Жігер үшін мынау шылғи өтірік, ертегі, аңыз. Басыңды тау мен тасқа ұрсаң да сендіре алуың екіталай.

Сәбиралар өстіп жүріп білім алған, өстіп жүріп бойжеткен. «Бұл «өтірігіме» немерелерімді қойып, өз балаларым сенер ме екен?» – деп Сәбира ішінен кей кезде күледі де. Мейлі сенсін, мейлі сенбесін, бұл өзінің ғана өмір жолы, өзінің ғана меншікті тағдыры. Оған ешкімнің қатысы да, қол сұғуға құқы да жоқ...

...Машина Майемер ауылының шығысындағы шаттан шығып, Өрнекке қарай өрлейтін кейкеңге тұяқ іліктірді. Содан бастап-ақ Сәбирадан сабыр кетті. Елегізиді, жан-жағына жиі қарағыштап дегбірі қашып, тым-тым сергек күйге көшті. Ауылдан кеткеніне екі-үш қана жылдың жүзі болса да жиі сағынатынды шығарып жүр. Адам баласын ертеңіне ентіктіре асықтыратын да, көргісі келе беретін алапат құштарлықтың қапасына қақпайлайтын да сағыныш екен. Сағынышсыз – өмір тұл. Осы мәшіннің ішінде келе жатқан өз әулетінің әрбіреуінің кеудесін күмбір күйге толтырып, бүткіл болмыстарын бұғы мүйізінің бұлауына түскендей балбыратып отырған өз сағыныштары бар.

«Тәңірім тек сағыныштан айырмасын! Сағыныш біткен, таусылған сәтте-ақ мынау шексіз ғаламның тігісі сөгіліп, іргесі қопсып, шаңырағы қақ ортасына қақырап түсері хақ. Сағынышымыз баянды болғай!»

– деп Сәбира іштей алласына мінәжат етті. Балалары мен немерелеріне аса бір ыстық мейіріммен көз салды.

Болатбегі осы соңғы жылдары тым есейіп, егде тартып қалғандай ма, қалай? Отызға жетпей атқа мініп, елден жырақ қызметте жүрген кездері өз ізін салып үлгеріпті. Тым байсалды. Ол бала кезінен сабырлы болатын. Анасының айтқанын әлі күнге екі айтқызып көрген жоқ. Әлі күнгі әкесін сағынады. Біле-білген азаматқа әке бала кезінде емес, жігіт болған шағында қажет екен ғой. Баланың тұңғышы болған соң ба, әйтеуір он бір жасында әкесіне топырақ салған Болатбек сол күннен бастап балалықпен қоштасқаны рас. Жо-жоқ, Сәбира оның алаңсыз өсуіне, әкесі бар жұрттың баласынан кем болмауына, қаскөйлерден тұрткі көрмеуіне барын да, жанын да салған. Дегенмен, онсыз да бала болып еркелеп, бала болып содырлық жасаудың қай ел екенін білмейтін осы Болатбек әке қазасынан кейін тым-тым тұйықтала түскен. Екінші ұлы Ерболдың шалдуарлығын, бар қиқарлығын бір көтерсе осы Болатбегі көтеретін. Жымыып қана қойып, бар шаруаны ақыл безбеніне салу арқылы шешетін.

Әлі сол қалпы. Құдайға шүкір, жер жаһанның көптеген орталықтарына барып білімін толықтырды. Алматыдағы үлкен компанияда вице-президент. Енді міне, абыздай болған апасының жүзін соңғы рет көріп, топырақ салуға асығып келе жатқан беті.

...Міне, кержәк-қазағы аралас дүбәрә ауыл Сөгір. Осы ауылдан өте-ақ Сәбираның көз алды мың сан суреттерге толып жүре берді. Таныс мекен, таныс жол оның есіне осыдан отыз-қырық жыл бұрынғы өмірді тірілтіп, тап-таза табақпен ұсынады-ай. Қызық, адам баласы қартайған сайын көңілшек болып кетеді-ау деймін. Қазір Сәбираның көңілі апалас-төпелес күйге түсіп, көзі боталап әр бұрылыстан, әр қолаттан жалынды жастығын, қызметтегі ереуіл жылдарын, Құмашпен қол ұстасып бірге жүрген аз да болса мәз балтамды да тәтті күндерін іздейді. Іштей егіліп, бордай езіліп, жыр боп төгіліп отыр Сәбира...

...Ол алғаш Өскеменнің медициналық училищесін бітіріп, Ақсуға келген кезде шағын ауыл үшін бұл үлкен оқиға болып еді. Орта білімді дәрігерлердің Ақсудан шыққан тұңғышы Сәбира болғандықтан, бүкіл ауыл халқы оны төбесіне көтеріп, «бізден де дәрігерлер шықты, көрдіңдер ме?» – деп сырт елге күдірейіскен. Сәбираға дейін бұл жерде арнаулы жолдамамен Украина, Бело-руссиядан келген фельдшер қыз-келіншектер бірі келіп, бірі кетіп тым тұрақтамапты. «Өзіндікі өзекке тепсең де кетпейді» деген қазақтың даналық сөзі рас шығар, Сәбира шу дегеннен-ақ қызметке бел шеше кірісті. Тынымсыз күндер, ұйқысыз түндердің керуені жүріп берсін.

Ауылдық жерде аурудың неқилы түрі асқынып тұрған кез. Оның үстіне ауыл жұртының медицинаға әлі ден қойып, мойындамаған шағы болғандықтан, әрбір жеке адаммен іштарта сөйлесіп, иландыру жұмысын жүргізіп, оның міндетті түрде емделуі керек екендігін ұқтыру қажет болатын. Әсіресе, жас балалардың ауыруы, олардың шетінеуі көп еді. Жас

Сәбира өмір оты өшіп, қиналып, жарық дүниемен қоштасуға да дәрмені жетпей ары қайт, бері қайт естанды күйде жатқан нәрестелерді көргенде жанын қоярға жер таппай аласұратын. Жаны шырқырай шырылдап, тірлігінің басқа салаларын түгелдей ұмытып, сол аурудың үстіне түсуші еді. Дәрігерлердің де кей ауырулардың алдында дәрменсіз екендігіне налитын. Дәрігерлердің, медбикелердің қиырдағы ауылдарда әлі де жетімсіз кезі, егу, кезекті тексеру жұмыстары толығымен жүргізілмейді.

Бұл кез – алыс ауылдардағы тазалықтың нашарлығынан трахома деген көз ауыруының асқынып тұрған кезі еді. Ақсуға қарайтын Жоғарғы Катон деген тек маралшылар тұратын елді мекенге бұларды кезекпен кезекшілікке жібереді. Негізгі көлік – салт ат. Бір күні кезегі келген жас қыз Сәбира сол ауылға аттанды. Бұл сапары өмірінің үлкен өзгерістерінің сапары, болашағының бастауы боларын ол сезген де жоқ еді.

Шағын ауылдың түгелге жуығы трахома көрінеді. Тіпті, кейбір асқынғандарының көзіне ақ түсіп, басыр боп қалғандары да бар. Сәбираның танды таңға ұрғызған ереуіл күндері басталып берсін. Бел шешіп, аяқ суытып отыратын титімдей уақытқа зар болды. Ауыл халқы жап-жас қыздың қолынан бірдеңе келе қояр дегенге сенбей ме, әлде жаратылыстары солай ма, әп дегенде Сәбираға менсінбей, тым-тым астам қарағандары рас. Осы бір әрекет бұрыннан да намыскер Сәбираның қажыр-қуатын қамшылаған. Әсіресе, аурулардың: «Әй, қыз, сен тұрмақ орыстар да жаза алмаған бізді» – деген сөздері оның жастық, ұлттық намысына май құйып, лап еткізсін. Ол өзіне-өзі іштей: «Осы ауылдың бәрін бірдей емдеп болмай, қайтпаймын!» – деп ант берді.

Әй, не көрмеді бұл?! Үй-үйді аралайды. Бұл келе жатқанда ауыл әйелдері бала-шағасын жұлқи тұрғызып, қолдарынан жетелеп тауға, тоғайға қашатынын қайтерсін. Көбін қуып жетіп, әке, көкелеп емделуге көндіретін. Қараңғылық-ай десеңізші!

Бұл тірліктен түк өнбейтініне көзі жеткен Сәбира бір күні бөлімше басқарушысына барды. Бастық та алғашында жас қызға тікірейсе қараған.

– Иә, не жұмыспен келдің, асығыспын, – деп ит көрген текедей үдірейген.

– Сіз осы ауылдың басысыз. Сізге дені сау жұмысшы керек жоқ па? Неге маған қол ұшын бермейсіз? Сіз мемлекеттің жұмысын істеп жүрсеңіз, мен де сол мемлекеттің осында жіберген, сенген маманымын. Егер де сіз көмектен бас тартсаңыз, мен сіздің мәселенізді кеңшар партия ұйымының, ол болмаса аудан басшыларының құлағына жеткіземін. Осыны ұмытпаңыз, – деген әбден ашынған Сәбира.

– Әй, мына қыз бізді қорқыта бастады ғой, аяқты қалай-қалай тастайды? – деп басқарушы жанындағы бригадирге қарап шын ниетімен күліп жіберді.

Сәбираның сонысы дұрыс болды. Содан бастап бастық пен бригадир бас болып бұған көмектессін. Күн сайын кешке ауыл адамдарының тайлы-таяғын қалдырмай бір үйге жинап, Сәбираға жағдай туғызды.

Әрі емдеп, әрі насихат жұмысын жүргізіп ол үш айдай Жоғарғы Катонда қалған. Жұрттың көзі дұрысталып, елдің Сәбираға деген сенімі, мейірімі артты. Әуелі, енді көпшілік әйелдер басқа да мәселелермен ақылдасу үшін Сәбираға келетін, содан ақыл-кеңес сұрайтын болды. Жап-жас, өмір тәжіриесі де толықпаған Сәбира шамасы келгенше бәріне көмектесуге тырысатын. Тіпті, осы ауылдың адамдарымен күн өткен сайын тым-тым етене жақын бола бастағанын, онысы қимастық сезімге айналып бара жатқанын түйсінген.

Ал, механик – бригадир Құмаш... Оның шын аты Құмарбек екенін де Сәбира осында естіді. Оны Ақсу мектебінде оқып жүрген кезден білетін. Дегенмен, Құмаш жетінші бітірген соң жесір шешесінің оны әрі қарай оқытуға жағдайы келмей, жергілікті жердегі ауыл шаруашылық училищесінде оқыған. Білім қуып облыс орталығына кеткен, сонан соң қызмет деп шапқылаған Сәбира ол туралы көп білмейді де екен. Сол Құмаш қазір ұзын бойлы, қасы-көзі қиылған сымбатты жігіт болыпты. Қалжыңбас. Күн сайын медпунктке бас сұғатынды шығарды. Бүкіл ауылдың жастары соның айтқанынан шықпайды. Ойын-тойды да қыздырып жіберетін сол. Ақсудан келіп, шағын ауылдың көрбілте тірлігіне көндіге алмай жүрген Сәбираның көңілі көтерілсін дей ме екен, кім білсін, апта сайын отырыстар, жастардың би кештерін ұйымдастырады. Сәбираны қуантуға, күлдіруге асығады. Бәйек болады. Кеш соңын ала Алтайдың шыңылтыр аязы тотыққан өңін алаулатқан Құмаш, Сәбираны тұрып жатқан пәтеріне дейін ұзатып салады. Бірте-бірте Сәбираның жұмырдықтай жүрегі анда-санда осы жігітті көргісі кеп, лүпілдей соғатын деңгейге жеткен.

...Сәбираның осы ауылдың әйелдері қайда барып босанып жүргеніне миы жетпей-ақ қойды. Бұл мәселеге бастық пен бригадирді араластырудың реті жоқ. Сандаған күндер оның санасын сансыратқан сұрақтың жауабы аяқ астынан шешілген.

Күндізгі жұмыстан шаршап кеп жатып қалған Сәбираны есік дүрсілі оятты. Уақыт түн ортасынан ауып кетіпті. Есік қағып тұрған – үйлі-баранды ауыл азаматы екен.

– Айналайын, Сәбира, әйелім хал үстінде жатыр. Тез көмектесе көр! – деп жылауға шақ тұр.

Апаш-құпаш киінген Сәбира алқына жетті. Әйел босаныпты. Ешқандай дәрігерлік көмек болмаған әйелден қан көп кетіпті. Әлсіреп жатыр. Бұл жерде ешқандай көмек көрсете алмасына көзі жеткен Сәбира түн ортасында бастықты оятып, трактор алғызып, Ақсуға аттандырды.

Бұл оқиға шындықты ашты. Ауыл әйелдері осындағы бір кержәк кемпіріне барып жүгініп, әйелдерді сол кемпір босандырады екен. Әбден ашуланған Сәбира ертеңіне әлгі кемпірге жетсін.

Кемпір шошып кетті. Өкімет адамына қарсы келу қайда?

– Жаздым, жаңылдым. Өздері келген соң бас тарта алмап едім. Енді бәрін қойдым, – деп кемпір қарғанып-сіленді.

Сәбира оған да қараған жоқ, «енді қайтып әйел босандырумен шұғылданбаймын, басыммен жауап беремін» деген қолхат жазып, кемпірге қол қойғызып алды. Аман қалғанына кемпір мез.

Құмаш келуін жиілеткен. Не нәрсені болсын көрбілтелемей, турасынан айтып тастайтын қасиет тұқымдарында бар ма, бір күні ол төбеден түскендей етіп Сәбираға асық сөзін айтқан. Соғысқа дейін дүниеден қайтқан әкесінің түр-түсін де білмейтінін, қолындағы жалғыз шешесі мен ағаларының арқасында ат жалын тартып мініп адам болғанын, өзіне көңілі кеткенін, онысының жастыққа тән жалт етпе, көрсеқызар сезімі еместігін жеткізген.

Ақыры... қойшы, ақыры дегеніне жеткен Құмаш. Келер жылдың ақырған қаңтарында Сәбира шымылдығы желбіреп, Әнуарбек қайнағасының қолына келін боп кірген.

Қамиза енесімен жолыққан. Құмаш аспара Алтай, оның ит мұрыны өткісіз тайғасына қуанышын кеудесін кере айғайлап айтып, ел қатарлы той жасаған. Құмаш пен Сәбираның қысқа да болса нұсқа, әр күні қызық пен қуанышқа толы жаңа ғұмырлары басталды. Ел-жұрт, жолдас-жора екеуіне қызыға да қызғана қараушы еді-ау.

Құмаштың руы – Уақ. XVIII ғасырдың соңында Сыр бойынан Сарыарқаға бет түзеген қалың Найманға ілесіп, өз руынан көз жазып қалған азғана үй Уақ қазіргі Өскеменнің жанындағы Огневка кенті орналасқан жерге табан тірейді. Ол жер Қырық үй Уақ аталады. Іле-шала сол өңірге кержақтар ағыла бастаған. Олардың зәрінен, мылтықтарының көрінен қорыққан қалың қазақ Алтайды сағалап, Бұқтырманы жағалап көше берген ғой. Сонда барып тірелген жерлері Катонқарағай екен. Ол жердегі Уақтар бір-бірімен тым-тым жақын ағайын, ары кетсе жеті ата ғана араллйтыны рас. Көбентайдан Айтқожақ туады. Айтқожақтың кенже ұлы – Құмаш.

Сәбира мен Құмаштың бір күні жылға татитын көктем күндері зымырап өте бастады. Жастықтың әсері шығар, шаршаудың, қажудың не екенін білмейтін.

Күздің лайсаң бір күні болатын. Алтайдың бір басталса айға созылатын қара жаңбыры сабап тұрған кез. Сыртқа шығудың өзі мұң болып отырған шақта, ту сонай Катын өзенінің бойында отыратын бір омарташы жетсін. Әйелі екі күн толғатып, босана алмай хал үстінде жатыр екен. Еңірегінде етегі толады. Сәбираның онда екіқабат кезі. Біреу ауырып жатыр десе өзін-өзі ұмытатын Сәбира енесінің:

– Өзіңнің аяғың ауыр, жол алыс, ішіндегі балаға зақым келіп жүрер, – деген күдігіне де қарамай:

– Қайтер дейсіз, апа. Әлсіреп жатқан жанға қол ұшын беру – менің міндетім емес пе. Ренжімеңіз, менің баруым қажет, – деп дәрі-дәрмегін өңгеріп, атқа мінген.

Аспан тым-тым аласарып, көкжиек тым-тым жақындап кетіпті. Қорғасындай ауыр бұлттар атан түйе ойнағандай жөңкіледі. Әлсін-әлі сол

іргесі тұтас қарақошкыл бұлт шелектеп-шелектеп төгеді жаңбырын. Бейне аспанның түбі тесіліп кеткен сынды.

Тайга сүрлеуі тайғанақ. Тағалы аттардың өзі кібіртіктеп әрең митіндейді. Сәбираның үстіне жамылған сулығынан су баяғыда өтіп кеткен. Денесі тонази бастады. Әйтеуір астындағы аттың қозғалысы денесін селк-селк еткізіп, қимылға түсіріп, қатты жаурауға жібермей келеді.

Орман арасы тым қаракөленке. Күн батуға тақау. Ауыр бұлттар көмкерген алып таулардың төбесі мүлдем көрінбейді. Қарабарқынданып сұлбалары мұнартады. Анда-санда жауын сәл саябырсида. «Жаңбыр бір жауса, терек екі жауатыны» рас екен. Жауын тоқтай қалған сәтте-ақ жел көтеріледі. Желмен тербелген айгөлек самырсындар мен қайың, тал, шіліктердің жапырағына ілінген жаңбыр моншақтары сау етіп төбеңе төгіледі. Әй, Алтайдың қылтқыма табиғаты-ай!

Сәбираны бір жағынан ой қажап келеді. Ақсуға кеткен Құмашты да көре алмай қалды-ау! Ренжіп жүрмес пе екен? Енесінің күдігі расқа шығып жүрмесін. Дәл осындай алыс сапарға мынадай ауа райында шығуға өз жағдайы да келмеуші еді. Сонда мынасы не? Жанкештілік пе, әлде алаңғасарлық па?...

Түн ортасы ауа омарташының иен тау мен тайганың көртам түкпіріндегі лашығын тапты. Әйелді аман-есен босандырған Сәбира іле-шала өзі құлаған. Әбден суық өткен жас келіншектің қызуы көтеріліп, оңбай түсті. Екі күн, екі түн есеңгіреп жатқан Сәбира көзін ашып, буыны жүруге жараған соң-ақ қайтара атқа қонған. Бағыты – Жоғарғы Катон. Онда өзін тосып ел мен жұрт отыр. Онда екі көзі төрт болып енесі мен Құмашы тосып отыр. Соларға асыққан... Алайда, сүркіл жүріс, ондыртпай өткен суық Сәбираның құрсағындағы егіз нәрестенің түсігімен аяқталған...

...Машина табаны Печи мен Черемошканың арасындағы қайқаңға ілікті. Таныс мекен, таныс жол... Қаншама жылдар өтсе де түк өзгеріс жоқ. Катон өңірінде прогресс екеш прогресс те не ықылым заманда тоқтап қалған секілді.

Сәбира осы жолдың өн бойында, ауруханада, малшы қыстақтарында қаншама сәбилердің кіндігін кескенін, қазіргі жер басып жүрген қаншама жандардың кіндік шешесі болғандығын есептемекке әрекеттенді. Бос әуре. Санап шығу, бәрін еске түсіру мүмкін емес көрінеді.

Осы жолмен Сәбира қанша жүрді екен? Жаны шырқыраған жүздеген, мыңдаған ауруларды Катондағы орталық ауруханаға тасыды-ау. Ақсудан машинаға тиелген ауыруды Катонға асырып тастау үшін бір трактор ере шығатын. Батпаққа кіндігінен кірген машинаны сүйреп шығарып отыратын. Ол да бір заман екен ғой.

1964 жылы олар Ақсуға көшіп келді. Орта арнаулы білімі бар Сәбираны іс-тәжірибең молықты деп сондағы учаскелік аурухананың меңгерушілігіне тағайындады. Он бес төсектік ауруханасы бар Ақсу бертінге дейін жоғары білімді дәрігерге жарымады. Өзі үш жыл қызмет істеген Жоғарғы Катонның халқы «Сәбираны бізге қайтара жіберіндер» деп ау-

данға бірінен кейін бірі арыз жөнелтіп жатты. Бір жағынан қат-қабат дәрігерлік қызмет, екінші жағынан аурухананың басы бар, аяғы көрінбейтін шаруашылық жұмыстарынан Сәбираның шақшадай басы шарадай болды. Аландамай қызмет етуге жарықтық енесінің еңбегі тәуір сіңіп еді.

Сәбира бүгінгі күні өзімен бірге істеген әріптестерін сартап сағыныштармен еске алады. Құдай-ау, бүкіл өңірдің денсаулығын сақтауды солармен бірге сандаған жылдар қыңқ демей көтерген екен ғой. Әрқайсысы бес баладан тәрбиелеп отырса да: «Үйімде ана шаруам бар еді, мына шаруама босатшы» – деп жалғанда сұранбайтын. Уақытпен санаспай күні-түні еңбек етті. Мектеп, интернат, балабақша балаларын жылына неше рет егу, тексеруден өткізу, тістерін емдеу, пломба қою, жаңа туған жас сәбиді бір жасқа дейін қатаң бақылауда ұстау, механизаторларды жылына екі рет тексеруден өткізу, малшы қыстақтарына шапқылау, қойыңызшы, бәрі де әбден титықтатушы еді. Оның үстіне Ақсу ауруханасының қарамағына төрт дәрігерлік пункт, бір дәрігерлік амбулатория қарады. Олардың жұмысына бақылау жасауы тағы бар.

Сәбираға әсіресе, аурухананың шаруашылық жағы ауыр тиді. Аурулардың тамағы, жатын орны, жағылатын отыны дегендей, солардың бәрін кеңшардан сұрау керек. Күнде таңертең шаруашылық меңгерушісі, кексе әйел Аграфинья екеуі ақылдасады. Сұраныс жазып, оны кеңшар кеңсесіне аттандырады. Ол күнде бос қайтады. Ақыры, ауруханадағы қор таусылып, аурулар реніш білдіре бастады. Не істеу керек?

Аграфинья қулығы да бар, керек жерінде өжет қимылдарға да баратын еркек мінездес әйел еді. Бір күні тауы әбден шағылған ол:

– Сәбира Биқазановна, жүріңіз кеңшар директорына бірге барайық. Соңғы тәсілді іске қосып көрелік, – деді. Соңғы тәсілі не екенін сұрамаған Сәбира кеңсеге бет алды.

Кеңшар директоры Блохин деген қатал орыс еді. Тіпті бұларға назар аударатын түрі жоқ. Ақырында Аграфинья қалтасынан бір қорап «Беломорканал» деген темекі шығарып, оның бір талын Сәбираға, бірін Блохинге, бір талын өзі аузына қыстырып, сіріңке жағып жіберіп:

– Давайте закурим, – демесі бар ма. Сәбира не болғанын да білмей ұялып, есі шығып кетті. Блохин көпті көрген кісі ғой, ішек-сілесі қата күліп, кабинетіндегі басқа кісілерді шығарып, бұлармен жеке қалды.

– Қайдан білейін, күнде келемін. Қағазымды күнде қайтарасыз. Тек темекі шегетіндермен ғана сөйлеседі екенсіз. Сонан соң осы әрекетке бардым, – дейді Аграфинья.

Директор содан бастап аурухананы басты назарда ұстайтын болды. Сәбирамен жолыққан сайын ол күліп:

– Как вы меня проучили тот раз, – дейтін.

Ол кезде аудан орталығы Үлкен Нарында. Ақсумен екі орта екі жүз шақырымға таяу. Бір жолы Сәбираның есеп беру үшін жиналысқа кетіп бара жатқан коммунистермен бір машинада барғаны бар. Коммунистер де арақты бір кісіден кем ішпейді екен. Жол жөнекей машинаны

жиі-жиі тоқтатып, арақ ішіседі. Қойшы, ертесінде Ақсуға қайтып келе жатқанда кеңшар партия ұйымының хатшысы:

– Сәбира Биказановна, партияға кандидаттыққа өтуге қалай қарайсыз? Өзіңіз үлкен бір аурухананың меңгерушісіз, сізге міндетті түрде партияға өту керек, – деген.

Сәбира көп ойланбай-ақ.

– Мен партияға өтуге дайын емеспін, – деді.

Аң-таң болған хатшы:

– Қойыңызшы, сіздей өз ісіне берілген жандар сирек, – дегенде, Сәбира:

– Жоқ, мен қызметімді айтып отырған жоқпын. Мен сіздің мына коммунистеріңіздей арақ іше алмаймын. Сондықтан дайын емеспін деп отырмын, – деп салғаны.

Аузына құм құйылған хатшы содан қайтып Сәбираны үгіттегенді тоқтатқан...

Құмашпен бірге тұрған, бір шаңырақтың күйін күйлеп, әнін шырқаған, жоқшылықты да, тоқшылықты да бірге өткерген аз да мәз жылдарының кейбір суреттері өшпестей боп санасында қалыпты. Ол өзімен бақиға бірге кететін естеліктер. Дүние жалғанда жалқы ғана ақиқат бар, ол – өлімнің хақ екендігі. Қалғанының барлығы тек шындық қана. Ал, шындық дегенің аумалы-төкпелі, әркімнің өз шындығы болатыны аян.

Тәубе, ертеңгі күні алланың жазуымен о дүниелік боп, ахиреттің ақ туының астында Құмашпен жүздесер күн туса, Сәбираның ары да, жаны да таза. Құмаштан аманат боп қалған, құрсағын жарып шыққан үш құлынын жеткізгендігін, елі мен жұртының мұңын мұндап, жоғын жоқтайтын азамат етіп өсіргендігін айтып Құмашына мақтанар-ау.

Қызық, қазіргі күні Сәбира бірге өткізген күндерін ойласа, көз алдына тек жақсылықтары, шаттықты сәттері ғана келеді. Сағымды сағыныптар арасынан елес береді...

Ұмытпаса, 1970 жылдың жазы болар, бір күні Құмаш үйге арсы-күрсі асығып кірді. Өңінде алау бар.

– Сәбеке, курортқа баратын болдық. Қайда дейсің бе, нағыз дөкейіне – Кавказға барамыз. Жинала бер, – деп даурыққан.

Бұрын ұзап көп шықпаған Сәбира абдырап қалды. Оның үстіне үйді, балаларын ойлаған.

Мұндайда міндетті түрде әңгімеге араласатын енесі Сәбираның жым-жырт тұрып қалғанынан секем алды ма:

– Неге үндемейсің? Үй мен балаларды уайымдама. Мұнда мен бар емеспін бе? Қорықпандар, – деп тым желпілдетіп жіберді.

Үлкен Нарынға коммунистерді жиналысқа әкетіп бара жатқан машинаға ілесіп, жолға шықсын. Әдеттерінше жолда сан тоқтап арақ ішісті. Құмаш та қызды. Бәріне Кавказдан базарлық әкелмек боп уәде беріп жатыр. Жарықтық, аузын ашса асқазаны көрінетін азамат еді. Сәбира кіші ұлы Ерболдың өнбойынан әкесіне ұқсастықты молынан табады.

Ертесінде «Кукурузник» атанған АН-2 самолетімен Өскеменге ұшысты. Самолеттің дауысы да бар екен, 40-50 минутта құлақтары тарс бітіп, қалаға қонғандарында есенгіреп қалып еді.

Құмаш анықтама бюросына асыққан. Сәбира анадай жерде чемодандарын күзетіп, Құмашты барлап тұр. Құдай-ау, анасы несі, бюрода отырған бір-екі әйел Құмашты жетектеп, аэропорт бастығының кабинетіне кіргізіп барады. Сәбира аң-таң. Әлде, кешегі ішкен арақтың иісін сезген әйелдер «массын» деп сүйрелеп жүр ме? Жок, олай болмаса керек.

Ия, сәт! Ыржалақтай күліп Құмаш келе жатыр. Ішек-сілесі қатады. Әңгіме былай болған көрінеді.

Құмаш бюродағы келіншектерге курорт жолдамасын көрсетіп, Кавказға қалай билет алу керек, самолет қашан ұшады деп сұрайды. Олардың айтқан жауабын самолет дүрілінен құлағы әбден бітіп қалған Құмаш естімейді, тек а-а деп айқайлай береді. Сонан соң аэропорт бастығының кабинетіне апарып, қағазға жазып түсіндіреді. Минеральное Водаға билет алу қияметқайым екен, он шақты күн алдын-ала сатылған. Өлгі бастық әйелдің «саңырау» Құмашқа жаны ашып:

– Егер агентствого барып билет алып келсеңіз, келесі күнгі рейске отырғызып жіберер едім, – деп жазады.

Мынадай әуре-сарсанды естіген Құмаш: «Әйтеуір саңырау деп жандарың ашытып тұр ғой, енді не де болса аяғына дейін осы күйімде қалайын» деген кулыққа басады.

Мына әңгімені естіген Сәбира да күліп жатыр.

Амал қанша, ертеңінде таңғы сағат төрттен агентствоның кезегіне тұрған олар билетке тағы да қол жеткізе алмады. «Енді қайттік?» – деп уайымның қазанын сапыра бастаған. Құмаш саспайды. «Кешегі әйелдер болысады» деп арқасын кеңге салып тұр. Олар қалай болысатынын миына сиғыза алмаған Сәбира аңырады.

Алла сәтін салғанда, кешегі таныс бастық әйел келе қалмасы бар ма. Құмаш қолма-қол саңырау адамның кейпіне келіп, әйелге ұмтылды. Мынадай шылғи өтірік спектакльге куә болуға жүзі шыдамаған Сәбира күлкі қысып, сыртқа қашты. Өлгі әйел билет алып беріп, сол күнгі кешкі самолетпен бұларды ұшырып та жіберген.

Екеуі көпке дейін осы әңгімені жолдас-жораларына айтып, күлісіп жүріп еді.

Дүние жалған. Өтті, кетті. Адамдар өмірге тек бірін– бірі сағындырып жүру үшін келетін шығар...

...Ақсудың қарасы мұнартып көрінгеннен бастап-ақ Сәбира көз жасына ие бола алмады. Тұлымшағы желп-желп етіп жүгірген уайымсыз балалықты, айнаға қарап бой түзеген қырмызы қыз кезі, келін боп боп түскен керімсал шағы, қызметтегі ереуіл күндер, жесірліктің жел үрген жыртық шәлісін жамылып, ширек ғасырға жуық іштей аңыраған кезендері жарға соққан теңіз толқынындай лақ етіп көзіне ұрып, олар моншақ-моншақ жас болып тамшылаған. Осы жолғы жасын немерелері

Ақбота мен Жігерден де жасыруға дәрмені жетпеді. Олар апаларына бір, машина жүргізіп келе жатқан ағалары Болатбекке бір көздері бота-лап: «Аға, апам жылама деңізші» – дегендей жалынышпен қарайды.

«Қалай ғана жыламайын, ботақандарым-ау?! Мына монданақтай ауыл менің, мына сендердің ата тектеріңнің тарихы, тағдыры ғой. Бұл алқапта бәріміздің жалаңаяғымыздың ізі қалған. Менің адами қуаныштарым да, қайғы, қасіретім де осы ауылда жатыр. Әр үйі, әр бұлағы, әр бұта-қарағаны мен үшін тарих. Әр шаңырақтан өріп шығар жандардың баршасы мен үшін ыстық та жақын. Сөге көрмендер, құлындарым!» – деп іштей булыққан.

Рас-ау, Сәбира жыламағанда қайтеді?! Анау бір клуб тұрған жер мұның жан жары Құмаштың соңғы тынысы үзілген жер...

Иә, сол 1975 жылдың күзі тым жауынды болып еді. Кеңшардың егіні орылмай, малдың қысқы азығы толық дайындалып бітпеген аласапыран кезең болатын. Құмашта тыным жоқ, ерте кетіп, кеш келеді. Сол күні қазанның қар аралас жаңбыры бас алмай төпеп тұрған.

Түн ортасы ауған кез. Сәбира Құмаштың жұмыстан оралуын тосып, елегізіп отырған. Бір кезде ауладан дабырласқан адамдардың дауысы шықты. Неге екенін кім білсін, Сәбираның жұмырдықтай жүрегі кеудесін қақыратып жіберердей қатты-қатты соғып, кенет әлдекім біз сұғып алғандай шаншып алған.

Ауыл үй ағайын аңырап кірген. Өздерімен бірге қасіреттің қап-қара дауылын, өңменіңнен өтер үскірігін ерте кірді.

Құмаш «Беларусь» тракторымен келе жатып, клубқа деп қазылған орға ауып, жантәсілім етіпті.

Құмашты бүткіл өңір азалап, арулап жерлеген. Өңірдегі ойын-тойдың сәні, жұмыс десе өзін-өзі ұмытатын, ең ақкөңіл, ең әзілқой ұлын ажал тырнағына беріп алған Ақсу аңырамағанда қайтсін! Төсінде ортекедей ойнақтап жүрген ұлы оқыстан от басып, опат болғанда көлдетпеген көз жасы әдірем қалсын!

Сәбира нақ төбесінен зілмауырдай күрзімен әлдекім ұрып жібергендей, әлсіреген жүрегін түлей тажал қаны сорғалаған сіңірлі саусағымен сығып, сөлін ағызып жатқандай естанды күй құшағында Құмаштың қырқына дейін есеңгіреген. Үш мүшелінде әлі өз қолдары өз ауыздарына жетпеген үш баламен аңыратып кеткен тағдырына лағнет айтқан. Құмашсыз өмірдің қара бақырдай құны болмастай, енді қайтып мына үскірік ұрған қара шаңыраққа қуаныш, шаттықтың бұлбұл үнді ақ құсы шырқап кірмейтіндей, ей, жалған-ай, анау құбыладағы ұясына қып-қызыл боп жатқан Күн енді өмірбақида шығыстан шапағын төгілте шықпайтындай көрінгені рас.

Есін оқыс жинаған. Есін жинатқан жетпістен асқан енесі мен үш құлыны еді. Иә, иә, бәрі есінде, Құмаштың қырқын өткізіп, қатымын түсірген соң әбден домбыққан бет-аузын шайып, дастархан басына отыра бергенде бұрышта үрпиіп отырған әлгі төртеуіне көзі түсті. Селк етті. Құдайым-ау,

мыналар мүлдем тірі аруақтарға айналыпты ғой. Не боп кеткен? Бір уыс болған енесі, оның қолтығына тығылып әлдекімнен, жо-жоқ, әлдекімнен емес, Сәбирадай аналарынан тек қана мейірім күткен, жақ жүндері үр-пиісіп кеткен Болатбегі, Ерболы, Айнұры бұған қарап телміреді-ай.

Жас та болса ауылға ақылшы болып отырған Сәбира ажалдың өзіне де философиялық көзқараспен қарау екендігін, өзінің енді мына төртеуі үшін белін шарт буып тағдырмен тайталасқа түсуі керектігін бар болмысымен түйсінген. Түйсінген де:

– Құлындарым-ау, жүдеп кетіпсіңдер ғой. Жо-жоқ, мен енді қайтып жыламаймын. Сендер үшін жыламаймын, – деп бордай егілген. Енесі, үш баласы төрт жақтан кеп мұны аймалап, асты-үстіне түссін. Тоғыз жасар Ербол осындай оңтайлы сәтті күтсе керек:

– Мама, мен сені жылатпаймын жалғанда. Өскен соң келіншек алам. Балаларымыз көп болады. Сен соларды ойнатып жүресің, жарай ма? – деген монтиып.

Сәбира айтқанында тұрды. Содан бастап көз жасын балаларына көрсеткен жоқ. Содан қайтып балаларын жетім, енесін ұлынан айырылған кейуана дегізбеу үшін тасқайнат тәртіпке, өлермен тірлікке көшті. Ағайын-туыстарынан Құмаштың ұрпағының іргесі ажырап, берекесі сөгіліп кетпесін деп балаларын қайнағалары Әнуарбек, Омарбектердің балаларымен бірге жусатып, бір қазаннан ас ішкізді. Енесі Сәбираға, Сәбира енесіне арқа сүйеп, жымсыма жылдарды өткізді.

Ағайынның берекесі қашып, бірлігі сөтінемес үшін Сәбира қолынан келгеннің бәрін істеді. Айналайын ағайындары да өз кезегінде арысынан айырылып аңырап қалған жанұяның сағы сынып, кім көрінгеннен теперіш көрмеуі үшін ең алдымен осы үйдің шаруасын ыңғайлауға тырысты. Үлкен қайнағасы Әнуарбек, оның ұлы Төрехан, Сәбираның өз бауыры Тоқтархан, қойшы, бәрі-бәрі осы үйдің шөбі мен отынын, тағы да басқа тірлікке қажетті керек-жарағын әзірлеп бермей өздерінікіне кіріспейтін. Болатбекті мектеп бітірген соң Алматыға, оқуға Төрехан өз қолымен жетектеп кеткен.

«Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі кетпейтіні» рас екен, қазіргі күні Сәбира сол ағайындарын сартап сағыныштармен, аса бір нәзік қимастықпен еске алып, қолдан келер бар жақсылығын жасағысы кеп тұратыны бар.

Тақыл-тұқыл өмірді, жоқшылықты Сәбира балаларына көрсеткен жоқ. Қанаттыға қақтырып, тұмсықтыға шоқытпады. Алайда, ұлдарға әке керек екен. Балалықтарын әкесіне топырақ сала салысымен шорт кескен олар Сәбира тоңса бірге қалшылдап, жабықса жанына демеу боп қасында жүрді. Еңбекпен шынықты.

Болатбегі көп ашыла қоймайтын, сөзге жоқ, алайда өз ісіне мығым болып ержетті.

Шіркін, құда-құдағиларыңның да зерделі, не нәрсені болсын шыңыраудан ойлайтын тереңдігіне, кісілігіне не жетсін! Осы Болаттың қайы-

натасы, көп жыл Павлодар мемлекеттік университетінде дәріс берген, физика-математика ғылымдарының кандидаты, профессор Мұқанов Ғафур Мұқанұлы мен енесі Мензура екеуінің орны бөлек. Өн-бойлары толған ізгілік, имандылық. Жеті баласы да ата-аналарына тартқан. Шетінен иманжүзді. Сәбира осындай құда-құдағи тауып берген Болатына екі дүниеде риза. Ал Ербол...

Тым өткір, өжет, есесін ешкімге сынық сүйем жібермейтін. Бала кезінен солай. Тентектігі де бір басына жетіп артылады. Ақкөңіл, көпшіл, кеңқолтық. Құмаштың көп қасиеттері Ерболға дарыған.

Жоғары білім алып шықты. Кеңшар комсомол ұйымының хатшысы, кәсіподақ төрағасы болып істеді. Бір күні сол Ерболы:

– Мама, келінді болғыңыз келмей ме? – дегені ғой.

Сәбираның есі шығып кетті. Не айтып, не қойғанын да білмей:

– Әй, оның кім? – депті ғой.

Не нәрсені болсын әзілге, өткір қалжыңға бұра сөйлейтін Ербол:

– Біздің үйге де бір әнші керек шығар. Әлгі мектепте мұғалима болып жүрген Топқайыңның ақшылсары қызы бар емес пе. Соны әкелсем деп едім. Сіз оны білесіз, үнемі концертте ән айтады ғой. Апам екеуіңді әнімен ұйытады, – дейді.

Ағайын-туған мәрс-сәре. Аптаға созылған той да өтті. Сәния келіні де көргенді, ибалы. Оның ата-анасы Нұрланбек пен Зайраны Сәбира жақсы білетін. Тіпті, Нұрланбек алғаш Павлодардан байланыс техникумын бітіріп, жолдамамен Ақсуға жұмысқа келгенде, бұлардың үйінде пәтерде де тұрған. Зайра да осында агроном болып істейтін. Осы ауылда көңіл жарастырып, сонан кейін ғана Топқайыңға көшіскен. Сондай жарасымды жандар болатын.

Енді міне, Сәбира солармен құда, құдағи болып, құйрық-бауыр жесіп жатыр. Сәбира алланың бергеніне тәубе дейді. Шүкірін тастамайды.

Еліміз тәуелсіздік алып, телпегін аспанға атып жатқан кез. Тәуелсіздікпен бірге нарық реформасы жеткен. Нарық халықты қарық қылмады. Бұрыннан мемлекетке иек артып үйренген кеңшарлар көтерем күйге жетіп, құлағының орнына мұрнын көрсетердей есенгіреген. Дәл осы кезеңде Ербол жиі-жиі қалаға көшейік дегенді шығарды. Сәбира алғашында ырық бермеді. Оны да түсінуге болар, ғұмыры тек қырда, ауылда өткен адам одан басқа жерде мәнді тұрмыс, рахат тірлік бар дегенге сенер ме.

Жоқ, ақыры Ербол дегеніне жетті. Қалаға келе өз шаруасын бастап кетті. Әкесіне тартқан тынымсыз, кез-келген адаммен тіл табысып кететін, ақкөңіл азаматқа жолдас та, дос та көп қой. Аз уақыттың ішінде Ерболы елге танымал азаматтардың қатарына қосылғанына тәубе дейді Сәбира. Бір күні үлкен бір кісілермен отырыста боп келген Ербол:

– Мама, сол отырыстағы көпті көрген бір адамға: «Әкең жоқ болса кім әке болады?» – деп сұрақ қойдым. Әлгі кісі: «Жаман жетімекке кім көрінген әке, ал жақсы ұл өзіне өзі әке болады» – деді. Осы бір қағида-ны орындауға тырысу керек шығар, – дегені.

Рас, ұлдары өз-өздеріне әке болды. Өздерін қамшылап ер жетті. «Әй, кәпір» атанған жоқ. Әкелері Құмаш та тым мейірбан болатын. Әлі есінде, ауданда ауыл-ауылды аралап жүретін Қаржау деген қожанасырлау адам бар еді. Сол Ақсуға келген сайын Құмаш үйге ертіп әкеліп, асты-үстіне түсіп күтіп жіберетін. Бір жағы жұмыс, бір жағы үй шаруасымен әбден қажып жүретін Сәбира Құмашқа ренжіп:

– Ту, осы сенің қонақжайлылығың-ай! Үйге кім көрінгенді әкеле бересің ғой, – дегенде ол:

– Сәбеке, ол кісі құдайы қонақ. Оған жасаған жақсылығымыз алладан қайтады, – деп езу тартатын.

Сол қасиет осы Ерболда да бар. Тіпті анау жылы Өскеменге келген Сидней олимпиадасының чемпиондары Ермахан Ибрагимов, марқұм боп кеткен Бекзат Саттарханов сынды мықтыларды қонақ етіп, құрмет көрсетіп, шығарып салған.

Қаншама өнер адамдарына, облыста өтіп жатқан сандаған шараларға демеуші болып жүргені тағы бар. Ақбота мен Жігер екеуі де әкелері сияқты. «Қанына тартпағанның қары сынсын» деген рас шығар. Анау жылы қызық болған.

Қалаға көшіп келген жылдар. Ербол анасы Сәбираның алпыс жасқа толған мерейтойын өткізем деп шапқылап жүрген. Сәния келіні күні бойы университеттегі қызметінен шыға алмайды. Оның үстіне кандидаттық диссертациясы тағы бар.

Сәбира көршілерді аса жыға танымайтын да. Біреу есік қаққанға барып ашса, қолында бір құшақ гүлі бар бейтаныс орыс кемпірі тұр.

– Сізді туған күніңізбен құттықтайын деп келдім. Бақытты ана екенсіз, ғұмырыңыз баянды болсын, – дейді. Іле-шала тағы бір кемпір гүл құшақтап келіп тұр. Ол да құттықтап, ізгі тілегін айтады.

Сөйтсе, Ақбота мен Жігер көрші кемпірлердің бәріне:

– Біздің апамыздың туған күні. Ол әлі ешкімді танымайды. Сіздердің аулаларыңызда гүл көп қой. Барып апамды құттықтаңыздаршы, қуанып қалсын, – деп сауын айтып шыққан көрінеді. Бұл әңгімені артынан естіген Сәбира бір жылап, бір күлген. Немерелерінің тым мейірімді боп өсіп келе жатқандығына риза болған...

...Бекалқаға бұлар кештетіп жетті. Сәбира кеудесінен шыбындай жаны пыр етіп ұшып кеткен енесін ұзақ жоқтады. Дауыс қылды. Ертеңіне, жаназа шығарар алдында ауыл молдасы мүрденің соңғы рет бетін ашып, қоштасып қалуға туған-туыстарына рұқсат берді.

Сәбира енесінің әжім шимайлаған бір уыс жүзіне ұзақ үңілген. Ғасырға жуық өмір сүрген кейуана тірліктің түйткілдерімен ісі болмай, тып-тыныш жатыр. Енді бұл кісіге түк те керек жоқ, тек аланың иманы ғана қажет.

Сүйегі болаттай жандар да ажалдың алдында дәрменсіз екен. Құдай-ау, сексенге келгенге дейін қораның төбесіне шығып, малға шөп лақтырып тұратын. Үп-үлкен бұзауды жаямын деп жетектеп, тауға да шығып кететін. Сәбира:

– Апа-ау, бұзау оқыралап, сүйреп кетсе қайтесіз? Онда ертең ел-жұрттан ұят қой, қойыңызшы, – деп сан жалынған да.

– Е, елдің несі бар менде. Бұзау жайғаның несі мін, – деп бой бермейтін.

Енді міне, мәңгілік тыныштыққа бой ұсыныпты. Өлімді қойып елдің өсегіне қимайтын аяулысы еді. Сәбира ішінен:

«Қош, апа! Өзіңнен тумасам да тағдыр бізді туғаннан әрі жақындастырып, матастырып кетіп еді. Амалым қанша, енді сенен де айырылып анырып тұрмын.

Апа! Сіздің бізге, немере, шеберелеріңізге сіңірген ізгілігіңіз өшпек емес. Сіз ұлдарыңыз бен қыздарыңыздан өрбіген ұрпағыңыздың жүрек түкпірінде мәңгілікке қалатыныңыз сөзсіз. Кенже ұлыңыз Құмашқа тірілерден сағынышты сәлем деңіз, түтіні өшпегенін, ұл-қыздарының ел-жұрт айта жүрер өзіне тартқан азамат болғанын, сегіз немересі бар екендігін ұмытпай жеткізіңізші. Ауырлаған, қиналған, зобалаң шақтардың артта қалғандығын, жан жары Сәбирасының жастай жесір қалса да Құмашына адал болғанын, ұрпағын жеткізу жолында қолынан келгенінің бәрін жасағанын айтуды да ұмытпаңызшы, жан апа!

Ықылас, пейіліңіз періштедей таза, көңтері жан едіңіз, жаныңыз жәннат төрінде болсын, апатай! – деп күбірлеген.

Сәбира көлдей орамалымен көз жиегін сүртті. Бүткіл Ақсу өңіріне ақылгөй ана аталған Сәбира көк жүзіндегі жыпырлаған жұлдыздардың мәңгі сөнбейтінін, сембейтінін жақсы білетін. Құмаш екеуінің мынау монданақтай жер бетіне шашқан жұлдыздары – Болатбегі, Ерболы, Айнуры. Келіндері мен күйеу баласы. Олардан тараған немерелері емес пе.

Сәбира сол жұлдыздарының ұрпақтар сабақтастығының алтын арқауын үзбейтініне, жарқырай беретініне кәміл сенеді. Ана жүрегі, ана сезімі алдамайтыны ақиқат.

Жо-жоқ, жұлдыздар сөнбейді!

СОЛ БІР КЕЗ ЕСІМДЕ...

(Ғұмырнамалық эссе)

...Қар қапалақтап жауып тұр. Қоңқайдың бауырындағы аруақтар мекені. Менің сүйікті әкемді, шиедтей он бір баланың асқар таудай арқа сүйерін лақат қуысына икемдеп барады. Көзімде жас жоқ. Апта бойы жылағаннан болар, қасіреттің қап-қара жасы пышақпен кескендей тиылыпты. Санам мен ішкі жан дүниемді әлдекім қопара тонап әкеткендей. Алқымымдағы тобықтай бір ашы кесек не ары, не бері кетпей тынысымды буып тастаған. Булығып тұрмын. Алайда, көзімде түйір жас жоқ. Құбыладан, ту сонау Бүркіттің аузынан ызғар үскірігі үреді.

Алты жасар інім Қайрат: «Ағамды көмбендерші!» деп ботадай боздайды. Титімдей Талғат қолымнан тас қып ұстап алған, «жылау керек пе, жоқ па?» дегендей бетіме жаутаңдайды. Жылап ал, інім! Аруақтарға ұрпағының көз жасы сауап дейді ғой.

Алатаудай асқарым деп жүрген әкем лезде төмпешікке айналды. Мен де шөгіп кеткендеймін. Ешқандай сүйенішсіз, қатыгез өмірмен бетпесті қалғанымды ептеп түйсінетіндеймін. Тоңазып барамын. Суық ішіме де кіріп кеткен сияқты.

Жерлеу рәсімінен соң үйде хатым түсіріп жатырмыз. Ас табағы жинала, халық тарай бастады. Шешем әлі жоқтау айтып отыр. Сай-сүйегінді сырқыратады. Дауысы қарлығыңқы. «Мені неге жалғыз тастап кеттің, Қали-ау?» деп зарлайды. Қимастықтан емес, «артында қалған сары қарын, үрпек балапандарыңды қайтіп қана жеткіземін, мына кетісің әділетсіздік қой!» деген өкпе-реніш, жан жарының тып-тыныш бақилық ғұмырына деген қызғаныш басымдау секілді.

Семей мен Алматыда оқитын апайларым Қапила мен Хабиба әке жүзін соңғы рет көріп те үлгермеді. Өне, өлді дегенге сенбей, үздіге шырқырайды.

Бағанағы қарақұрым халықтың іргесі сөгіле бастапты. Кетерлерінде бәрі де: «Өлмектің артынан өлмек жоқ. Мықты болыңдар!» дегенді айтады. Дауыстарында жігер беруден гөрі: «Бейшаралар-ай, ендігі күндерің не болар екен?» – деген мүсіркеу басым.

Бағанағы қапалақтаған қар жаяу борасынға айналыпты. Қараңғылықпен бірге Қырғи мойнағы жақтан қап-қара боран келе жатыр.

Ауылдағы ең көп балалы үйдің бірі – біздің әкесіз өміріміз басталды. Бұл – 1966 жылдың 7-наурызы болатын.

Әкем... Ол барда мен ешкімнен етек жинап қорықпайтынмын. Ол барда мен ерке едім, желік қуып желкілдеп, серілік құрып селтендеп жүретінмін. Опасыз фәниден қош-қошын айтып әке өтер-ау деп те ойламаппын ғой.

Кез-келген пенде бақиға аттанғанда арманда кетті деп жатамыз ғой, әй, қайдам, нағыз атанның белі кетердей арман арқалап кеткен адам менің әкем шығар.

– Үш жасымда шешем дүниеден өтті. Алтын деген өгей шешем жеткізді. Жарықтық, туған баласынан кем көрген жоқ. Әкеміз Қаңтарбай қатал адам еді. «Шеше уызына жарымай қалған жетімек қой» – деді ме екен, ағаларым Сәбит пен Дүзбенбекті таяқтың астына алып жатқанда мен шет қалатынмын. Мен әкенің ащы таяғын көрмей өстім, – дейтін әкем.

Ескіше төрт жыл оқып қара танығаны, еті тірілігі бар Қали 1928 жылдың кәмпескесі кезінде ауылдағы белсенді жастардың бірі болады. Жүз шақты жылқысы, 10–15 сиыры, 200–300-дей қойы бар Қаңтарбайды кулаққа жатқызып тәркілегенде, ауыл белсендісі есебінде Қали бірге жүреді.

1932 жылғы Голощекиннің қолдан жасаған ақсүйек ашаршылығы Алтайдың қойнау-қолатында жатқан момақан қазақ ауылдарына да соқпай кетпейді. Неге екенін кім білсін, әкем осы тақырыпқа көп әңгіме қозғамайтын. Әлде, Арқа қазақтарына қарағанда ашаршылықтың қатыгез шоқпары Төр Алтайға жанап қана тиді ме екен, әлде ту сонау қасіретті жылдарда қимастарын ажалдың қанды шенгеліне беріп алды ма, әйтеуір осы әңгіме басталған жерде етек-жеңін жинап, қашқақтап отыратын.

Қаратайға сіңісіп кеткен аз ғана Уақтың аузы дуалы ақсақалы болған Қаңтарбай шағын жұртын пышыратып алмай топтап, айтқанға көне қоймаған руластарын құтпан айғыр секілді қауып тастап отыратын адуынды болса керек. Орыс кержақтарымен сауда-саттық, айырбас жүргізіп, олардан алған марал мүйізін Қытай асырып жібереді екен.

Сол атамыз тегіміз, тұқымымыз ұсақтап, азып кетпесін деген үлкен мұратты көздеген-ау, балаларын үй қыларда тек текті тұқыммен ғана құдаласқан ғой. Үлкен ұлы Сәбитке етек-жеңі кең, өскен Атантайдың Қазі деген қызын әперсе, қызы Салиханы Өрел жақтағы қалың Самайға ұзатыпты. Онан кейінгі ұлы Дүзбенбекке ел арасында билік айтатын Жанбағыс дегеннің қызы Әнуарды әперсе керек.

Баланың кенжесі болған соң ба, әкем бұлғақтап жүріңкіреп қалыпты. Көзім тірісінде қолымнан үй қып кетейін деп асыққан-ау, ақыры әкеме руластары Самайдың ішінде шоқтығы асып, түкірігі жерге түспей отыратын аксүйегі Нүріскенің он бес жасар Мәнаштай (шын аты Мәрияманар) деген уылжыған бойжеткенін қосақтапты.

Сонымен бірге Қаңтарбай атамызда мықты рулардың аймүйіздерімен құдандалы болсам, азғана үй Уаққа көз алартушылардың саны да кемір деген стратегиялық саясат болса керек.

Қаңтарбай сүт кенжесі Қалидан туған немересі Бағдат атты қыздың маңдайынан иіскеп, 1936 жылы ауырмай-сырқамай аяқ астынан қайтыс болады. Бейіті Қырғи мойнағының үстінде, Жаңатілектің аузында.

Әкесі қайтыс болумен бірге Қалидың сал-серілік, уайымсыз тірлігі де келмеске кетеді. Мойынына тағдырының темір қапталды қамытын киеді.

Әкем жалпы өте сақ, қорқақтау адам еді. Сталиндік зобалаң туралы, тіпті 20-25 жыл өтіп кетсе де жан-жағына үреймен жалтақтап отырып, суыртпақтап қана айтатын.

Атасы Нүріскені 1937 жылы «халық жауы» деп қамаған соң, іле-шала сол тұзақты Қалидың мойнына да тастайды. Сол шақта ол Жаңатілек колхозында бастық боп жүрсе керек.

Ақшам жамырап, төңіректі тайганың тылсым іңірі тұмшалаған шақта әкем насыбайын атып алып, миығынан мырс етіп күлу рәсімін жасайтын. Онысы күлу ме, күйіну ме – айырып болмайтын.

– Мені түрмеге жабулары да оқыстан болған. Ол кезде ауданнан келген өкілдер колхозшылардың жалпы жиналысын ашып, кәдімгідей: «Кім фашист?» деген жалпылама сұрақ қоятын. Сондай бір кезекті жиында менің шашымды алып, сақал-мұртымды басып жүретін ауылдың қараңғы бір шалы «кім фашист?» дегенді президиумға отырғызатын кісі сайлап жатыр деп ойласа керек: «Қаңтарбаев Қали пәшім болсын», – дегені.

Өй-шәйға қаратқан жоқ, ала жөнелді. Айыптау қорытындысын оқысам: мен атам Нүріскемен қосылып фашистермен байланыста жүрген, ауылдағы Кеңес үкіметін әлсіретуге әрекет жасап жатқан жалған белсенді екенмін. Оның үстіне кулақтың баласы дегенді қосақтапты.

Айыптауға қол қоймадым. Қолымнан аспақтап (екі аяғың жерге тимей тұрады), тұлыптай етіп үш күн соқты. Ақыры, жан тәтті ғой, есім бір кіргенде: «Рас, мен фашистің құйыршығы едім» – деген айыптауға қол қойып беріп құтылдым, – деп, әкем там-тұмдап өткен өмірінен мағлұмат беретін.

Орда бұзар отызында нахақтан жапа шегіп, абақтының қандаласына жем болған әкемнің қасіреті сонымен бітпепті. Бұл бастамасы ғана екен. Тасқайнат тағдыры аярлықпен ұсынған у толы шараны сан мәрте сарқа сіміріп, мың өліп, мың тірілген көрінеді.

–Түрмеде рухы қатыгездікпен тоналған, адам бейнесіндегі құр тұлыптар жаттық. Кәдімгі адамша бір-бірімізбен пікірлесудің өзі қауіпті еді. Айналамызға күдікпен қарайтынбыз.

Қыс ортасында тобымызбен қосақтап фин соғысына апарып салды. Онда жараланғандарды «айыбын қанымен жуғандар» есебінде негізгі армияға әкетті. Су ішкілігі бар біз сияқты денесіне оқ тимегендерді соғыс біте түрмеге қайта тоғытты.

Ұлы Отан соғысы басталған жылы қара күзде: «Рокоссовский деген қолбасшы Москва түбіндегі қырғынға түрмеде жатқандардан айыптылар батальонын жасақтайды екен» дегенді естіп, күндіз-түні тәңіріден ең болмаса соған іліктіре гөр деп жалбарына сұрап, мінежат ететін болдық. Абақтыда жатып ит өліммен көз жұмғаннан, майдан даласында шейіт болғанды артық санадық.

Аллаға өкпем жоқ. Дәл сол жолы тілегімді берді. Айыптылар батальонына іліктім. Үш «қылмыскерге» ортақ бір винтовка ұстатып, шынжырлап апарып Москва түбіндегі қанды қасапқа салды. Алдымызда жау, артымызда – бір адым шегінсек қан құстыруға дайын жатқан пулеметті өз әскеріміз. Екі оттың ортасында үшеуара бір винтовка ұстаған бейшара біздер жатырмыз. Малақайымызда жұлдыз, белімізде белбеуіміз де жоқ.

Бізге бәрібір болатын. Тек өз әскеріміздің оғынан емес, жаудың жесесінен мерт болуды тіледік алладан. Мен айыптылар батальонымен үш рет ұрысқа кірдім. Сонда не түйсінді дейсің ғой?

Түрме азабын қаншама бастан кешсек те біздің «ұлы» Сталинге деген сеніміміздің қылшығы қисаймағанына таң қалам. Айыптылар атакаға «Ура» деп шықпайтынбыз, «За Сталина» деп, немесе жаппай боктықпен өре түрегелетінбіз. Немістер де адам баласы ғой, көздері шөлдің құдығындай шүңірейген, ажалдың бетіне былш еткізіп түкіруден тайынбайтын біздердің сықпытымызды көргеннен-ақ қашуға қамдана бастайтын. Қашатын да жөндері бар. Біз қоршап алған жау тобын тұтқынға алмай, түп-тұяқанын қалдырмай қырып салатынбыз.

Ұрысқа үшінші рет кіргенде оң иығымнан жараландым. Дала госпиталына түстім. Жараланғанда қуаныштан жылап жібергенім рас. «Айыбымды» қаныммен жудым. Мен енді «халық жауы» емес едім. Қызық, менің жау, немесе жау еместігім денемнен сорғалаған қанға ғана қатысты екендігі.

Жеңісті Польша жерінде қарсы алдым. «Қырық жыл қырғын болса да – ажалды өледі» деген рас шығар, түрмесін де, соғысын да өткеріп, 1945-тің жазында Топқайыңға келдім, – деп әкем терең күрсінетін.

Өзекті өртер өкініші, бармағын қарш-қарш шайнаған өксікті сәттері көп болғанын жан-жүрегіммен түйсінетінмін. Тәні мен жанында жарадан саутамтық жер жоқ әкеме жаным ашитын. Оның сақтығына, кейбір керекті-керексіз жерінде қорқасоқтап отырар сәттеріне де кешіріммен қарауды үйренгем. Отызға жетер-жетпес ереуіл шағы түрме деген то-

зақтың босағасында өткен, іле-шала Отан соғысы деген ажал бүріккен аждаһаның семсер тісті азуына түскен адамнан өрлік пен асқақтықты іздеу әбестік те болар еді.

Әкемнің замандастары қанында бар аймүйіз қасиеттерін бетпақ қатындай бедеу қоғамға тонатқан, рухтарын жалған демократияны жалау еткен коммунистік идеологияның керзі етігіне тапталған бейбақтар болатын. Олар – әртістер еді. Өмір бойы массовкада ойнады: партия – режиссердың ернінің емеуірінімен, көзінің қиығымен жүгірді, ой, сана еркіндігі дегенді білген де жоқ. Режиссер отқа түс десе – отқа түсті, суға түс десе – суға түсті. Өздерінің кім екендігін ғұмыр бойы білмей өткен адам – тұлыптар-тын. Қуаныштары да тым шектеулі, өмірлерінде титімдей жақсылық көрмей көз жұмған әкем сынды азаматтардың тәлкекті тағдырын ойыма алған сайын, өзегімді қорғасын құйғандай өртті өкініш жайлайтыны рас...

...Мені еркелетіп өсірді. Үш қыздан соң «өлгенде» көргендікі ме, әлде соғыс лаңы ер адамдардың шын қадірін білуді үйретіп кетті ме, мен туғанда колхоз бастық әкем айтағасын той жасапты. Ес біле үлкендердің маған деген көзқарасының тым тәуір екендігін түсіндім. Түсіндім де ойранды салдым. Семьядағы басты назар менде болатын. Үш апайым, менен кейін туған қарындастарым мен отырған жерде кісі санатына қосылмайтын. Ішкенім алдымда, ішпегенім артымда: добалдай-добалдай шақпақ қанттар саталақ-саталақ кір болып менің қалтамда жүреді. Апа, қарындастарымды тәбетім шапқан шақта боқтай салуға, түйіп қалуға да қақылы болдым. Қысқасы, маған сот жоқ еді.

Әкемнің астында көк жорға аты болды. Оны «Буырыл ат» дейтінбіз. Таң ата, көзімді тырнап аша сала жарбиып әкемнің артына мінгесемін. Күні бойы қалғып-шұлғып әкем қайда барса, сонда салақтап кеп жүретінім есімде. Ауыл адамдары іштерінен суқандары сүймей тұрса да колхоз бастыққа жағыну рәсімін жасап, «Қақеңнің қарасы» деп басымнан сипайтын.

Ауыл болған соң той-томалақ болады әрине. Бастықты төрге шығарады. Жыртыып мен де төрде отырамын. Ол кезде арақ зәмзәм суы секілді. Тапшы. Ал қол сыра ләгөн-ләгөн. Ләгөн деп біздің жақта жұқа ағаштан шауып, сыртын темір құрсаумен құрсаулаған сұйық құятын көлемді ыдысты атайды.

Үлкен өмірден мүлдем шет жатқан, мәдениет-сәдениеттіңнің не екендігінен мүлдемге хабары жоқ, жартылай жабайы ауылдың адамдары иықтарындары ауыр жүкті бір сәтке болсын серпіп тастау үшін, ал кеп ішетін. Кезек-кезек өлең айтатын. Неге екенін кім білсін, әйтеуір сол кездегі өлеңдер тым мұңлы, тындауға тым ауыр еді. Әкемнің бір-сыдырғы тәуір дауысы, ойдан қолма-қол өлең құрастыратын қабілеті болатын. Ол әдетте:

*Біздің ауыл Ақишиде,
Біз жолаушы, сіз үйде.
Кімге она береді,*

Тұрлауы жоқ сұм дүние, – деп ән бастайтын. Бес күндік ғұмырдың тым тайғанақ, фәнидің қамшы сабындай шолақ екендігін мұңлы да қарлығыңқы дауысымен соза айтып: «Уай, жалған дүние-ай!» деп аһ ұрып тоқтайтын. Нені көксеп, нені армандады екен сол кезде?

Қызық көріп, қол сырадан маған да ішкізеді. Ақылымның аз екендігін қызық көретін шығар. Ұмытпасам 4-5 жаста болармын. Бір тойда көбірек ішіп қойсам керек. Есімді бір жисам, әкем ауылдың қатындарымен айтысып отыр екен. Қол сыра буын-буынымды алып қалған мен былқ-сылқ етіп орнымнан үйелеп тұра алмай жатырмын. Доылық буып өкіріп, ал кеп жыла! Үйде Қаңтарбай ағамыздан қалған бір биік ағаш төсек тұратын. Масайған мені сонда әкеп жатқызыпты. Лоқсып жатып төсектен құлап, басымды жарыппын. Құдауанда, содан кейін есейген шаққа дейін арақ-сыраны ауызға алмай кеттім.

...Бірінші сынып оқып жүрген кезім. Наурыздың басында мектеп абыр-сабыр боп кетті. Мұғалімдеріміз де қабақтарын қарс жауып алған. Бір-бірімен сыбырласып қана сөйлеседі. Бізге үзіліс кезінде жүгірмендер, күлмендер дейді. Не боп қалды деп біз аң-таңбыз. Аңырайып ананың аузына бір, мынаның аузына бір үңірейеміз. Үлкен сыныптың балаларында да бір сабырлылық, мұң пайда болыпты. Алайда, сыр алғызбайды. Білмекке құмартып өліп барамыз.

Линейкаға тұрғызып жатыр. Мектеп директоры Дубаев ағамыздың өңі өрт сөндіргендей. Сөйлеп тұр. Өксіп тұр. Көсеміміз Сталин қайтыс болыпты. Әр жерде пыс-пыс жылаған мұғалімдер. Бізге де жылаңдар деді. Бір-бірімізге жаутандап қараймыз. Сен баста дейтіндейміз. Ең алдымен созылтып қыздар шырылдады. Біз де көп күттіргеміз жоқ. Мектептің тар дәлізі ұларда шу болып, күңіреніп кетті.

Үйге келсем дөңгелек столдың басында әкем, соғыста бір қолынан айырылып келген колхоздың парткомы шолақ Мүшелбай, етек жақта шешем отыр екен. Самауыр баяғыда суып қалыпты. Столдың үстінде аузы ашылған бір бөтелке арақ. Әкем мен Мүшекең қошқыл қызу. Көздері қып-қызыл. Бырқ-бырқ жылап отыр. «Көсемнен айырылдық, ендігі күніміз не болады?» – дейді.

Столдың үстінен бір үзім бәтерді (ашытпай пісірген нанды біздің елде бәтер дейді) ала сап, жылыстап кетпек боп едім, әкем ұстап алды. Мойнымнан тарс қып құшақтап, арақ мұңкіген ауызымен сілемейлеп сүйіп жатыр. «Сталин жоқ, енді мықты бол!» дейді. Мен «жарайды» деймін...

...Жаз. Төртінші сынып бітірген кезім. Колхоздың бір топ атқамінерлерімен жайлауға бет алып барамын. Астымда жаңадан ғана үйретілген қасқа құнан. Басы қатты. Тізгінді сәл босатсаң ала-жұла жөнеледі. Әкем, оның төңірегіндегілер былыққан мас.

Өткен жылы әкемді білімнің аз деп колхоз бастығынан алып, орнына оңтүстік облыстардан жер ауып келген Үстембеков дегенді қойған. Оны: «Бұрын үлкен қызметтерде істепті. Өте білімді, дегенмен шалыс басқан жері болған екен, сонан соң осы қиырға жер аударыпты», – деп жүретін.

Расында да үлкен ортада болғаны шындық шығар, сықиып киініп жүретін. Ең негізгісі – қолсағаты бар болатын. Біз, балалар оның сағатына қатты қызығушы едік.

Сол аяқ астынан еліне көшпек болып, қоштасу тойын жасаған. Қазір сол тойдан шыққан бетіміз. Үлкендер тойдан «тойып» шыққан.

Әкем бастаған, арқырасып келе жатқан топ Бүркіттің аузындағы жынысқа кіре аттарын бір-бір салып, қиқуға басып жарыса жөнелді. Қасқа құнан да қос құлағын қайшылап жұла тартты. Сіресіп, тізгінді жібермеймін. Астымдағы асау дір-дір етеді. Қалай дегенмен еркек бала емеспін бе, құнан әйтіп-бүйткенімен ақыры ырқыма көнгендей болды. Иен тау. Қалың жыныс. Сібірлеп жаңбыр жауып тұр. Әрі қорқып, әрі долылық буып жылап келемін. Мені асау құнанмен тағдыр талқысына тастап кеткен әкеме ыза боламын.

Кеш түсе жылқылы ауыл Сарыалқа асуына тұяқ іліктірдім. Әкем бастаған топ жылқышылардың шатырының ішінде бырдай боп ұйықтап жатыр.

Түн. «Тойып» келген төрелер ояңған. «Похмельміз» деседі. Өңдері өрт өшіргендей. Қымыз ішіп, кепкен тандайларын жібітісіп жатыр. Бір бүйірде жарбиып отырған мені көріп әкем аң-таң.

– Өй, сен қайдан жүрсің? – дейді. Көз жасыма булығып отырып тауда жалғыз қалғанымды, бастан кешкендерімді өсіріп-өсіріп айтып жатырмын. Әкеме «бәріне кінәлі сенсің» дегендей, өшпенділікпен қараймын. Әкем мойындағандай төмен қарап, желкесін қасиды. Төңіректегілер менің әңгімемді естіп, жырқ-жырқ күліседі.

Түнімен Алтайдың кара нөсері төкті-ай дерсің! Бір апта тоқтамады. Арғы жайлауға аса алмай, біз Сарыалқада жатырмыз. Қымыз көп, ет көп. Төрелер қымызды сыңғытып ішіп қойып, қарта соғады. Ойнай-тындары алты карта. Одақ боп ойнайды. Жеңілген топтың мандайына «қара қатын» – қарғаның дамасы жапсырылады. Ол – масқаралықтың белгісі. Еріккенге ермек. Басқа бітірер жұмыс жоқ. Бәстесіп қымыз ішіседі.

Әкем: «Менің ұлым қымызды жақсы ішеді» – деп мақтап отыр. Мақтағанға артым шелектей болып қақалып-шашалып, өлген-тірілгеніме қарамай ішкен боп жатырмын. Не заманда кекірігім азып, локси баста-

дым. Сытылып сыртқа шығайын. Ал кеп құс... Ышқынғанда асқазаным аузымда жүрген сияқтанады. Өліп қала жаздадым. Екі күн жанбыр тамшылаған жыртық шатырда ауырып жаттым.

Содан бері ауызыма қымыз алмайтыным шындық. Өлі күнгі ел мақтап жатқанда да сақтанып, күдікпен қарап отыратыным сондықтан...

...Нағашы әжеміз Рәпия етек-жеңі мол пішілген, аса адуынды кісі еді. Текті жерден шыққаны әрбір сөзінен білініп тұратын. Ол кісінің алдында ауылдың небір тентек-тебіздері оқтау жұтқандай мүләйім күй кешетін. Мінезі тарпаң, ысқырынып отырады.

Біздің бала кезімізде ауылда көздің трахома деген ауыруы «гүлденіп» тұрды. Ол итің кәрі-жас деп таңдамайды екен, тазалық жоқ жерде белен алатын көрінеді. Көз бір аптадай суланып, қызарып жүреді де, сонан соң шелденіп, мүлдем аштырмай қалады.

Айналайын үкімет трахомамен халық жауыменен күрескендей-ақ күресті. Ауыруымыздың сапалық деңгейі әртүрлі болған-ақ шығар, алайда сол кезде ауылда трахомамен ауырмаған адам, әй, болған жоқ. Ауылдың жас-кәрісі сол кезде екі-ақ нәрседен өлердей қорқатын: орыстан және ауруханадан. Шешелеріміз балаларын: «Орысқа бере саламын. Орыс құлағыңды кесіп алады», – деп уататын. Ал аурухананы түрмедей көретін.

Ауданда Түкебаев Нұрахмет деген көз дәрігері болды. Сол кісі кәдімгідей ауыл-ауылды аралап, әбден асқынғандарын «скорыйға» тиіп ауданға әкетеді. Тиіп дегенім жай сөз. Милициямен келетін. Әйтпесе ауыл адамдары өлердей қарсылық көрсетеді. «Түкебаев скорыймен шығыпты» дегенді естіген ауыл балалары, тым-тырақай тауға шығып кететінбіз.

Рәпия әжеміздің көзі мүлдем шелденіп кеткен. Алдында бір кеп, әкемін дегенде әжеміз Түкебаевты қарғап-сілеп қап қойған. Біраз күннен соң әжеміздің көзі мүлдем ашылмай, күндіз-түні зарлап отыратын күйге жетті. Ол кісі үлкен бір мәселені шешерде тек қана күйеу баласы – менің әкеммен ақылдасатын.

Бір кеште сол кісі әкеме келіп кетсін депті. Әрине, мен бірге бардым. Биттеп кеткен көзінен сорғалаған суды кір-кір қол орамалымен ауыз жаптырмай сүртіп отырған әкеме жаным ашыды.

– Әй, Қали! Көз, көз болмай барады. Күндіз-түні шанышқылағанда – жанымды қоярға жер таппаймын. Сен не ақыл айтасың, әлгі иттің ауруханасына барамын ба, әлде осылай ит өліммен өз босағамда өлсем бе? – деген әжеміз.

Әкем енесін ауруханаға баруға көндірген. Бүкіл ауылды бір шыбықпен өргізіп отырған адуын адамға сөзін өткізетін әкем маған теңдессіз кемеңгерліктің үлгісіндей көрінетін...

...Үкімет жалақы беріп жарлықамаған кезде, ауылда тауық жұмыртқасының абыройы биік болды. Жұмыртқа тамақ, жұмыртқа темекі, жұмыртқа киім, қойыңызшы, жұмыртқасы бар үй жұтамайтын. Оның үстіне оны табатын тауық та көп күтім тілемейді. Басқа жерді білмеймін, әйтеуір біздің Топқайынның тауықтарындай көмпіс тауықтарды өз басым әлі күнгі жолықтырған жоқпын. Таңертең алқам-салқам қорасының ауызын ашып бір табақ, кешке бір табақ жем шаша саласың. Ал күндіз тезек, көң қазып, тауықекендер өз тіршіліктерін өздері жасай беретін.

Үлкендердің сөзімен айтсақ, жұмыртқаның ең маңызды екі жауы бар, олардың бірі – қарға, сауысқан; екіншісі – қара сирақ балалар. Біріншісінен екіншісі әлдеқайда қауіпті еді. Таңертең көзімізді тырнап аша сала аңдидынымыз тауықтың арты. Тауықтардың психологиясын біздей зерттеген адам жер бетінде жоқ, не бірен-сараң ғана шығар. Олардың қыт-қыттауының әртүрлі нотада шығуының өзі көп жайдан хабар береді. Мысалы, жем тапқандағы, әтештен қылымсып қашқандағы, балапандарын жинағандағы, қырғидан қауіптенгендегі қыт-қыттауларының айырмашылығы бар. Әсіресе, жұмыртқа тауып шыққаннан соң жер-көкті басына көшіріп, паңданып, асқақ қытқыттайды. Сол уақытта біз сап ете түсетінбіз. Әлі суып үлгірмеген жып-жылы жұмыртқаны қойынға жып еткіземіз. Әр жұмыртқаның баратын өз орны бар. Белгілі бір бөлігін «салыққа» төлейсің, енді бір бөлігі кәмпитке, киноға кіруте кетеді. «Салық» деп отырғаным мынау.

Ауылдың біз тұратын аяқ жағында соғыстың алдында туған, мұрт тебіндеп қалған екі «атаман» бар. Олар – Дәлелхан мен Нұрлыбек. Кластан класқа көшпей, көп отырып қалған екеуі бізден аса көп жоғары оқымайды. Алайда, екеуі де озбыр. Екеуі де темекі тартады. Олардың Бүркіт суының бойындағы шағын тоғайда біз тұрғызып берген күректері бар. Күндіз сонда жатады шалжиысып. Біз жұмыртқаға темекі, прэндік әкелеміз. Олар күрт-күрт шайнап, бұрқ-бұрқ темекі тартуды біледі. Пейілі түскендерді күркенің босағасына отырғызады.

Олардан артылған жұмыртқаларды дүкенге жүйтікітеміз. Дүкеннің сатушысы Әліп деген бізге жұрағат адам. Менің шешемнің апайын алып отыр. Ол кісіні ауыл адамдары Әбіжім дейтін.

Ауылдағы валюта жұмыртқа болған соң ба, Әбіжімнің жұмыртқа қабылдауы ерекше еді. Қатты қағазды дөңгелектеп орап, сыртын жіппен шандып тастаған трубасы болды. Бір көзін қысып, жұмыртқаны әлгі трубаның бір басына қондырып, күннің жарығына бұрып ұзақ қарайды. Шіркін-ай, шіріген, не балапаны бар жұмыртқа болмай шықса екен деп қыпылықтап біз тұрамыз. Бір жұмыртқа бес тиынға бағаланады. Бір шөкім жалаңаш кәмпит алып шығамыз. Бала кезде жеген кәмпиттердің дәмі әлі аузымнан кетпей жүргені шындық. Ерекше еді ғой, шіркіндер!

Кешке қарай шешеміз:

– Осы тауықтар түгел бедеу боп кеткен бе? Жұмыртқа алғанды қойдық қой осы. Далаға тауып кетіп жүр ме екен? – деп күңкілдейтін. Мұрнымызды шырт-шырт тартып, түк сезбегендей біз отырамыз...

...Тәртіп, салық, тағы да басқа үкіметтің заңдарына Мәскеуде қол қойылмай, нұсқасы дайындалып жатқанда қиырдағы Катонқарағайда ол іске асып қоятын. Жергілікті басшылар шеттен «импортталған», шетінен шаш ал десе бас алатындар еді. Керісінше, халықтың әлеуметтік-мәдени тұрмысын көтеруге арналған тәп-тәуір заңдар Алтайдан асып бізге жеткенше жаңа туған жас сәбиге сапсынып сақал шығатын. Қара қағазбен қапталған қалпақ радионың өзі Топқайында елуінші жылдардың соңында пайда болды. Серебрянкедегі – іргеде тиіп тұрған жоғарғы вольтті электр желісі Катонқарағайды адасып жүріп алпысыншы жылдардың аяғында тапқан.

Айына бір, не екі рет Катоннан көшпелі кино әкелетін. Кино келген күн Топқайыңның жас-кәрісі үшін ұлы-жіңгір тойдан кем болмайды. Кешке қарай мұқым ауыл шағын клубқа жиналады. Жас босанған әйелдер емшектегі балаларын өңгеріп келеді. Ал балалар күндізден сондамыз. Қуанышымыз қойнымызға симаған біздер клубтың маңайында алысамыз, жұлысамыз. Киномеханик Қаман ағайды жағаттаймыз. Қаман ағайдың мінезі шатақ. Жақпай қалғандарды движоктың от алдыратын иір темірімен салып кеп жібереді. «Ойбай-ай!» деуге әрең шамаң келіп, қираландай қашасың. Бәрібір кетіп қалмайсың. Өлгенде келген киноны көрмеу – сүйекке таңба, «қасірет».

Қалтасында бес тиыны, немесе бір жұмыртқасы барлар паң, маңғаз басады. Киноның алдында алысып жүріп жұмыртқасын жарып ап зар еңіреп, жер тепкілеп қалатындар қаншама. Клубта қалың тақтайлардан құрастырылған, арқалығы бар ұзын-ұзын орындықтар болатын. Кейбір балалар кино болатын күні түс ауа клубтың шаң-тозаңын тазалап, адам кейпіне келтіріп жүрген әйелдің көзін ала бере, бір орындықтың астына зып ете түседі. Содан қараңғы түсіп, клубқа көрермендер тола бастаған сәтте мағнасыз ыржиып орындықтың астынан шығып келе жатады. «Мынауың ұят қой» – деп жатқан ешкім жоқ. Ол сөкет емес. Тағы бір ақшасы жоқ балалар клубтың сыртқы терезесінен сығырайып көреді. Тіпті олардың арасында ересек жігіттер де жүретін. Әлі есімде, Майлыхан деген жуастау, тілінің мүкісі бар, тірлікке аса бейімі жоқ бір ағамыз қашан көрсең мойынын күпәйкесінің жағасына тығып, тәштііп терезенің алдында тұратын.

Кино басталады не заманда. Балаларға орындық екі бастан тимейді. Бала орындық іздемейді де. Біз жапатармағай алдыңғы жақта, жиналмалы экранның астында, еденде жатып көреміз. Нағыз демократиялық кино еді-ау! Жас-кәрі, бала-шаға түгел бір қазанда қайнайсың. Кино

сюжетіндегі оқиғаларға байланысты көрермендер өз ойларын міндетті түрде білдіріп қап отырады. Негізінен: «Туу, әкри! Ох, әкең...» деген сынды репликалар қайшыалысатын.

Ал, ауылға Индияның киносы келген күні қырғынның көкесі болады. Жылап отырып көреміз. Тағы да бірер ай өксігіміз басылмай, көзіміз кеппей жүреміз. Өзіміз қайыршымыз, алайда «Бродягадағы» қайыршы Радж Капур кейіпкерінің тағдырына налимиз-ау. Қосыла боздаймыз. Сол кездегі жас-кәрі жаппай сезімтал, тым-тым мейірімді еді. Мүмкін, әлеуметтік жағы жұлқа-жұлқа адамдарда аяу, мүсіркеу сезімдері ерекше дамиды шығар, әлде сол кейіпкердің жүдеу тұрмысынан өзіне ұқсастық табуынан ба, әйтеуір сол кездің адамдары жоқтан өзгеге жылай салатын. Қуанышты да, қайғы-қасіретті де ауыр қабылдайтын. Уыты бойларынан көпке дейін шықпай жүретін.

Бір күні кино көріп жатып, еденде ұйықтап қаппын. Оянсам, төңірек түгел қап-қараңғы. Зәрем зәр түбіне кетті. Адам қатты қорыққанда жылай да алмайды екен ғой. Есікті сыртынан бекітіп кетіпті. Біздің бала кезімізде жын-шайтан туралы алыпқашты әңгімелер өте жиі айтылатын. Иен үйде жүреді деп еститінбіз. Маған клубтың іші толған шайтан сияқты. Жанталастым. Шайтанға жем болғанша деп өлген-тірілгеніме қарамай терезеге ұмтылдым. Әбден тозығы жеткен терезе ағаш рамасымен шашылып түсті. Ботадай боздап сыртқа шықтым. Тізеден келер қой батпақты кешіп, өкіріп келемін. Әкем атпен іздеп шығыпты. Қарсы жолықты. Әкем екенін білген шақта тап бір қырық жылғы қырғын соғыстан қайтқан өксікті жауынгердей, ал кеп жыла. Ықылық атамын. Ұйықтап қалғаныма біреу кінәлі секілді.

Елуінші жылдардың өн бойында қаланы білмеймін, Алтайдың қойнау-қолатында жатқан біздің қазақы ауылдар қонторғайлау тұрды. Ең жақсы, тоқ тұрады деген біздің үйдің өзінде негізгі тамақ көртөшке болатын. Картопты біздің жақта «еркелетіп» көртөшке деп атайды.

Көктемде ұлан-ғайыр жерге егіп тастайтынбыз. Маңайдың бар баласы жиналып ең алдымен бір үйдің, келесі жолы тағы бір үйдікін отырғызамыз. Алысып, жұлысамыз. Жаңадан жыртылған боразданың үстінде жалаңаяқ жүгірудің өзі бір рахат еді.

Сонымен бітті. Күту, баптау, суару дегенді біздің ауыл білмейтін. Ең қатты күттік дейтіндердің өзі бір рет, ары кеткенде екі рет түптейді. Соған қарамай май топырақты құнарлы жер күздің күні кеседей-кеседей кесек картопты құсып тастайды. Маңайдың бар баласы тағы жиналамыз. Темір күрек картопты кесіп кетеді деп, ағаш қалақшамен қазамыз. Әй, бір ит жұмыс еді! Тізерлеп отырып қазасың. Тізенің терісі жауыр боп, бүгілген белің көтертпей қалады. Үлкендер бақылаушының ролінде. Бала болған соң тыныш жүре алмайсың. Үлкендердің көзін ала беріп, картоппен өзіңнен әлсіздеу біреуін дәлдейсің кеп. Ол

баж етеді. Оқиға болған жерге үлкендер жетеді. Тергеу басталады. Ду-ду, у-шу. Қалай дегенмен картоп қазу балалар үшін мейрам сияқты еді.

Картобы қазылған үй сыртқы қабығымен бір қазан кәртөшке асады. «Ер еңбегіне бір тойсын» дегені де, аузы-басымыз саталақ-саталақ болып ішіміз кепкенше жейтінбіз. Ауыл адамдарының негізгі тамағы кәртөшке, шәй, бәтер (біздің бала кезімізде көп үйлер нан салуды қиынсынатын) еді. Таңертең картоп, түсте картоп, кешке картоп... Біз өмірімізді картопсыз елестете алмайтынбыз. Құдауанда, сол бала кезде әбден тойып болғанмын-ау, қазір картопқа беттей алмаймын.

Ол кезде көршілес үйлер бір-бірінен шай, сүт, бір табақ ұн сұрай береді. Білтелі шамға керосин де сұрайтын. Қажет боп қалғанда қолдыаяқты балаларын жібере қояды. «Тәтем бір әшмөшке (осмушка) шай берсін дейді, бір шайлық сүт сұратып жіберді, бір табақ ұн бере тұрсыншы дейді, кәресін керек еді» – деп босағадан балалар үзілмейтін. Сұраудың еш сөкеттігі болмайды. Алыс-беріс үзіліссіз жүріп жатады. Сол кездегі ауыл адамдарының бірлігі керемет еді. Мүмкін, адамдарды тату тұруға қан түкірткен аждаһа соғыс үйреткен шығар, мүмкін әлеуметтік тепе-теңдіктің әсері ме екен? Әйтеуір, бір үй қой сойса маңай адамдарының барлығының аузы майланатын.

Қыс түсе соғым сою басталады. Ауыл адамдарының ең бақытты шағы да сол. Бәрі мәре-сәре. Жарты ауыл соғым сойған үйде жүреді. Соғым сойған күні сабаққа бармаймыз. Су тасып, отын жарып, ет көтеріп қолғабыс тигіземіз. Қатын-қалаш ішек-қарын тазалайды. Бір қазан қуырдақ қуырылады. Қол сыра, ара тұра бірер бөтелке арақ та ішіледі. Үлгерсе сол күні, әйтпесе келесі күні соғымбас береді. Қос бөлмелі ағаш үйге ағайын-туыс, құда-жекжат, аралас-күралас түгел жиналады. Гу-гу әңгіме, риясыз күлкі, зілсіз қалжың. Ауылдың мұңлы әндерімен бірге жаңадан шыққан «Маржан қыз», «Жайық қызы» секілді жаңа әндер де айтылып қалады.

Балалар үшін де ол күн мейрам. Барлығы әке-шешесімен еріп келеді. Шыңылтыр аяз, айлы түнде асыр саламыз, қар дәлдесеміз. Үлкендер құлақ, жілік, қабырға ұсынады. «Әй, сыртқа аузыңды сүртіп шық, ұшынып қаласың!» деп шешелеріміз ескерту жасап жатады.

Құлақ жеу – үлкен абырой, бедел. Ол кім көрінгенге тие бермейді. Ол үшін әкең дөкей болу керек. Сонда ғана жейсің. Тапқа бөліну балаларға да әсерін тигізеді.

Біздің үй колхоз кеңсесі сияқты еді. Әкем колхоз бастықтан түскен соң, қой фермасының меңгерушісі болған. Оны ауылда зав дейді. Неге екенін білмеймін, қойшыларға таратылатын арқан, шеге, мылтықтың дәрісі секілді дүниелер кеңшар қамбасында емес, біздің үйде тұратын. Елуінші жылдардың балаларын кино, көркем шығарма тәрбиеледі ғой. Кітаптан оқыған, кинодан көрген ерлік, жанкештілік, көзсіз батырлық-

тарды қолма-қол іске асыруға тырысатынбыз. Соғыстың бізсіз болып қойғанына қатты налимыз. «Мен болсам сөйтер едім, бүйтер едім» деп даурығысамыз. Ұл балалардың негізгі ойыны – соғыс. Ара-арасында шпион есебінде қыздарды да қатыстырамыз. Әдетте, «Соғыстың» соңында қыздар үйлеріне ебіл-дебіл жыласып тарасатын.

Тоғайдағы қайыңды кесіп әкеп қылыш, найза, садақ жасаймыз. Сабақтан соң бес қаруынды асынып, тәштііп көшеге шығасың. Екіге бөлініп ап, ешқандай тактикасыз соғысты бастап жібереміз. Ағаш қылыш, найза оңдыртпай тиіп те жатады. Жыламайсың. Жылау – жеңілгеніңнің белгісі. Немесе қарсыласың «қатынсың» дейді. Қатынсың деу – қарғыстан ауыр сөз. Одан да өлгенің артық.

Бала кезімде некилы «сұмдықтарды» ойлап шығаруға шебер едім. Қыстың күні. Сабақтан соң әкемнің үйге әкеп қойған бір қорап мылтық дәрісін қойныма тығып, алып шықтым. Ақылбекті шақырып алдым. Ақылбек – шешемнің ағасы Ниғыметтің жалғыз ұлы. Менен алты айдай кішілігі бар. Екеуіміз керемет тату едік. Ол менен гөрі жуастау, біртоға болатын. Көрші тұрамыз. Оған жоспарымды айттым. Ақылбекте артық сөз жоқ. Қуана келісті. Тек: «Нәшөкті шақырып алайық» деді. Нәшөктің шын аты Насырхан. Менің бөлем. Ойраттан көшіп келген. Жуас. Жат десең жатады, тұр десең тұрады. Мен «атаманмын».

Қадыл, Нәшөк, Сайлаухандарға окоп қаздырдық. Қасат қар қалың. Қадыл, Сайлаухан, Ақылбек – «немістер». Командирі Ақылбек. Нәшөк екеуіміз советпіз. «Немістердің» окобына жақындау жерден Нәшөкке траншея қаздырдым да үңгітіп, астына бір қорап мылтық дәрісін жасырдым. Дәрінің астындағы газетке от тигіздім де, өз окобыма кеп тығылдым. Жарылысты тосып жатырмыз. Жым–жырт. Шыдамсызданып, қолына сіріңке беріп, Нәшөкті қайта жұмсайын. «Жарылып өлемін. Бармаймын», – деп Нәшөк көткеншектейді. Екі жұдырық жеген соң бырқ-бырқ жылап кетті ақыры.

Қызық болды. Нәшөк траншеяға жете бергенде бұрқ еткен жарылыс маңайды түгел қарға көміп, апалас-төпелес етті. Нәшөктің «ойбай!» деген дауысы ғана шыққан. Өлді деп ойлағамыз. Барсақ, қардың астынан бет аузы адам көргісіз, күйе-күйе Нәшөк шығып келеді. «Өлдім-ай, өлдім! Өлдім-ай, өлдім!...» – деп бақыра береді. Біз контузия алды деп ойладық. Жоқ, «контуж» болмапты. Маған: «Қали ағаға айтамын!» деп сес көрсетеді. Ақыры, сабап жүріп әрең қойғыздық.

...Бір күні Тарзан туралы кино болды. «Қанаттанып», айқұлақтанып шықтым. «Қой, соғысты қоя тұрып, ертеңнен бастап Тарзан болу керек екен» деп шештім. Қыстың күні. Ертеңінде сабақтан келе салысымен әкемнің үйге жинап қойған арқандарын далаға сүйреп алып шықтым. Не істеу керек? Ақылбек екеуіміз ақылдасып тұрмыз. Арқан орам-орам. Ұзын. Бір ұшын үйдің шатырындағы тақтайлардың ернеуін

бастырған көлденең тақтайға байлады. Екінші ұшын көршілес тұрған қойманың үстімен өткізіп, сиыр қораға дейін тарттық. Аспа жол дайын болды. Шатырға шықтық. Ендігі мақсат – арқанмен салақтап сиыр қораға дейін жету. Арасы біраз жер. Қолмен жабысып, аяқпен демеп тырбандап барамын. Ақылбектің жүрегі бала кезінен ауыратын. Биіктіктен сескенді ме, батпай тұр. Тырбандап бара жатып оған: «Айда, айда!» деп айғайлап қоямын. Боқтап жатуға мұрша жоқ. Қолдан әл кетті. Оның үстіне кендір арқан алақанымды ысып тастады. Қоймаға жете алмадым. Тартылыс заңына сәйкес жерге қарай құлап келемін. Жинап қойған ағаштардың үстіне түстім. Оңбай түстім.

Есімді жисам, Рәпия әжеміз мені үшкіріп жатыр екен. Өне-бойым қозғалтпайды. Ауырмайтын жері жоқ. Аунай да алмаймын. Үлкендер бір сәт шай ішіп отырғанда Ақылбекке сыбыр етіп: «Қатынсың!» – деп үлгердім. Ол желкесін қасиды. Іштарлық дегенді қойсаңызшы. Мен құлаған жерден ол неге құламады деп ойлаймын.

Кешке жұмыстан үсіп-жығылып әкем келді. Мұртына қатқан мұзды қолымен уатып отырып:

– Мылтық дәрілерін жарып бітірдің. Арқандарды турап тастапсың. Мертігіп жатысың мынау. Осы саған қашан ақыл кірер екен? – деді.

Төсекте ыңырысып үш күн жатып тұрып кеттім. Күтініп жатуға уақыт жоқ. Сыртта қыс. Ойын қалып барады. Қызық, сол кезде дәрігер, аурухана дегендерді білмеуші едік. Сынық-мынық, тымау-сымау, тағы да басқа «беделді» аурулардың өзі ауылдағы кемпір-шалдардың үшкіріп, түшкіргенінен қалмайтын. Таңертең ауырған бала кешке шапқылап үйірінде жүретін. Дегенмен жас кезде табаннан өткен суық қырықтан асқан соң қан қақсатып, бой көрсетеді екен...

...Алтайдың көктемі сағынтып жетеді. Алты ай қыс қардың астында тұншығып жатқан қалың ел, жарықтық көктемді көзі жасауырап, құшақ жая қарсы алатын. Табиғат-ананың бар мәзірін жайып тастап, бүкіл көгілдір дүниеге пандана қарап сыланатын, мақтанатын кезі де осы – көктем. Алтайдың қойнау-қолаты, сай-саласынан мың сан бұлақ сыңғырлай күліп сарқырайды-ай! Мұқым тіршілік оянады. Барын киіп, бақанын қолына ұстаған Алтайдың шыршасы мен қарағайы, тал, терек, қайыңы төркініне баратын жас келіншектей шат-шадыман күй кешіп, кербездене сыланады-ай дерсің!

Біз, балалар тоң жібіп, жердің сызы кеппей жатып – ақ аяғымыздағы қыстай сүйреген шоқайларды атып-атып жіберіп, далаға жалаңаяқ шығатынбыз. Содан қара күзге дейін аяқ киімнің не екенін білмейміз. Басқа жерді қайдам, әйтеуір Топқайыңның ұл-қызы жазда әке-шешелерін аяқ киімге шығындатпайтын. Алайда, мектепке жалаңаяқ кіргізбейді. Киіп барған бәтенкемізді сабақ біткен соң арқалап, жалаңаяқ қайтушы едік. Бәтенкені аяққа жасалынған қастандық, қиянат деп түсіндік.

Жаз ортасы ауа аяқ, аяқ болмай кетеді. Жарылады, тікен кіреді. Оған қарайтын біз жоқ. Бір шаңнан бір шаңды асырамыз. Тоғайдың арасындағы ешіаяқ сүрлеумен зулап келе жатқаныңда, мүйізденген табаныңа кірші етіп долананың инесі кіреді. Оны сылап-сипап отыратын уақыт қайда?! Жалп етіп отыра қалып, тісіңмен суырып тастайсың да, шойнаң қағып алақұйын топтың артынан зымырайсың. Біраздан соң түк болмағандай қылаң ұрасың. Сол кезде экология таза ма, әлде денсаулығымыз мықты болды ма, әйтеуір жарасы ұшынып ауырған баланы көрмейтінбіз.

Анда-санда аяғымызды құммен ысып, Бүркіттің суына жуамыз-ай келіп! Қанын шығарамыз. Себебі Баға (шын аты Бағижамал) аяқ тазалығынан жарыс өткізеді. Баға – менің әкемнің Дүзбенбек деген ағасының қызы. Менен жарты жастай үлкендігі бар. Мінезі қиын. Бізді бір шыбықпен айдайды. Одан өлердей қорқамыз.

Әбден жуып болдық-ау деген кезде аяқтарымызды қаз-қатар тастың үстіне қоямыз. Баға:

– Ең бірінші кімнің аяғы әппақ? – деп жалпылама сұрақ қояды. Бізде үн жоқ. Мұрынды шырт-шырт тартып отырамыз. Бағаның сұрауы жай сөз. Біздің айтуға қақымыз жоқ. Оны ол біледі. Сондықтан:

– Ең бірінші-менің аяғым ақ, – дейді. Баға – кара қыз. Алайда, оның аяғының ең бірінші «ақ» болуына біз таңырқамаймыз. Ол атаман, солай болуға тиіс деп қабылдаймыз.

Келесі, екінші орыннан дәметушілер көбейеді. Дегенмен, Баға қанына тартады. Көзі тастың үстінде қап– кара боп тарбиып жатқан менің аяғыма тоқтайды

– Екінші – Әлібектің аяғы ақ, – дейді. Мен үн деймін. Ағайын осылай болуы керек деп ойлаймын. Дәл бір үлкен өнер конкурсынан жүлде алғандай жан-жағыма қоқилана қараймын.

Үшінші орынға кезек келгенде, «конкурсанттардың» арасында қозғалыс туады. Бағаның суқаны сүймейтін үміткерлер жылауға бейімделе бастайды.

Үшінші орынға менің нағашымның баласы, Бағаға құда болып келетін Ақылбектің аяғы шығады. Ішіміздегі ең ағымыз Мұхтираның аяғы соңғы орында қалады. Әкесі өлгеннен әрмен қайғырып, ебіл-дебіл жылаған Мұхтира Бағаны қарғап-сілеп үйіне қашады. Артынан тас дәлдеп, тарқылдап күліп біз қаламыз...

...Күзде, мектепте сабақ басталардан үш-төрт күн бұрын бізді шешелеріміз «тұтқындайды». Аяқты «ремонттау» керек. Кір сабынмен жуады, ысады. Өгіздің терісіндей боп кеткен сауыс-сауыс аяқ удай ашиды. Бар үй – кілегей, жоқтары солидол жағады. Әр үйден бақырып-шақырған баланың дауысы шығып жатады...

Менің шешем Мәнаштай мол пішілген, қаражон, мықты кісі еді. Он үш құрсақ көтерген адам. Екеуін сәби кезінде жер қойнына беріпті. Он бес жасында келіншек боп түскен шешем араға бір жарым, екі жыл салып бала көтере берген ғой. Он бір баланың қайсысын еркелетіп отырсын, аса балажан емес. Біз алысып-жұлысып, үйдің ішін апалас-төпелес қып жатқанда: «Әй, қойыңдар!» деп зілсіз ғана айғайлап, шайын сораптап отыра беретін. Аса шайқор адам еді. Біздің үйдің таңертең жасалған столы кешке дейін жиналмайды. Неге десеңіз, әманда кісі үзілмейтін. Кірген-шыққан қойшыларға шай беріп, өзі де солармен қосылып кешке дейін шай ішеді шешем. Ол кісіні барлығымыз тәте дейтінбіз.

Мен ерке болдым да, тәтемді аса көп мойындамай өстім. Сөзін шыбын шаққан ғұрлы көрмеймін. Кәдімгідей қалжындасып отыратынын. Әбден ыза болғанда зілсіз ғана: «Кет, қарашешек!» – деуші еді.

Тұқымдарында бар ма, әлде көп бала көтергендікі ме, шешемнің аяққан тамырлары кеңейген адам еді. Тамырлары білеу-білеу боп көрініп тұратын. Өмір бойы аяғынан зардап шегіп өтті. Шешемді емдету үшін әкем Қали көршілес Сөгр деген кержақтар ауылынан Маруся деген емші кемпірді жиі әкелетін. Ол біздің үйде он, жиырма күндей жатады. Шешемді қайнаған шөп ішкізіп емдейді, оқиды. Өзі бір аса мейірімді кемпір еді жарықтық. Біз ол кісіні «Мамаша» деп атайтынбыз.

Мамаша біздің үйге құрқол келмейді. Сәбіз, әгүршік, капуста, салқам секілді қазақи ауылға таңсық шөп-шалам ала келеді. Бір бригада балаға не шақ келсін, іп-ілезде талқан қыламыз. Әлі есімде, аттың басындай бір салқамды басқалардан қызғанып, төсектің астына сүйреп кіргізіп, жалғыз жедім. Сөйтсем, салқамды малға береді екен. Тамақ қылған күннің өзінде де ұсақтап турап, көжеге салатын көрінеді. Ал мен шикілей гүрсілдеттім. Ішім кеуіп, мүлдем шеңбірек атып шығып кетті. Қайтыс боп кете жаздадым.

Әкем Мамашаны үйіне қайтарарда жүн-жұрқа, бір қойдың еті, тоң май тиеп, шанамен апарып салады. Ол кісінің емі шешеме қандай деңгейде әсер етті білмеймін, әйтеуір алғашқы кезде «тәуірмін» деп жүретін де, біраз уақыттан кейін ыңқыл-сыңқылын қайта табатын.

Біз бала кезімізде қант, кәмпітті тойып жей алмаған ұрпақпыз. Халықта ақша жоқ еді. Ал менің жеке өз басыма келсек... Ертеректе шақпақ қант деген болған жоқ. Ылғи бір белгілі форма сақталмаған, жұмырдықтай–жұмырдықтай қанттар болды. Ол итің бегомоттың болмаса, баланың екі елі аузын сыймайды. Кеміреміз, сорамыз. Итін шығарамыз. Қытырлатып кеміре-кеміре тістен де түк қалмаушы еді. Менің қалтамнан кір-кір қанттың тұқылдары үзілмейді. Тәттіні шамадан тыс көп жеген баланың ауызынан қара су ағады екен ғой. Сан рет ауызымнан қара су ағып, өлімнің алдынан қайттым. Ендігі әрі жемеспін деп

ант су ішетінмін. Қайдам, бала берген антын орындай берсе, бала боп жыны бар ма?!

Шешем анда-санда дүкеннен қонақтар келгенде дастарханға қою үшін тәттілер әкеледі. Оны сенекте сақтайды. Сенек құлыпталады. Жалпы, менің шешем қормал, аса шашпа адам емес. Сенектен әртүрлі тамақ, арақтардың қоры үзілмейтін. Аса бір силы адамдар кеп қалғанда, дастарханын жұтатпайтын.

Мен сенектің ашылуын андимын. Шешемді алдау қиын. Ол менен ғана қауіптенеді. Сондықтан жай, басқа бір жұмыстармен шыққан болады. Мен де мән бермеген адам секілді. жайыма сабақ қараған боп отырамын. Бірақ басымда есеп жүріп жатады: Әне, шешем сенектің ауызына жетті, әне ашты, кірді. Әп! Дәл сол сәтте құйын боп үйден атылып шығамын да, сенекке қойып кетемін. Келер сәтте оның екінші басында ойран салып жүремін. Енді оралу керек. Қайтар жол қауіпті, әрі шеберлік пен тапқырлықты қажет етеді. Қойын-қоншыма кәмпит, тағы басқа дәмділерді зытқытамын. Тіпті ұсақ қантты да уыстап қалтаға сап жіберемін. Енді аялдауға болмайды. Алақтап тұрған шешемнің қолтығының астынан зу етіп жарық дүниеге – бостандыққа шығамын. Енді менен бақытты ешкім жоқ. Шатырға шығатын басқыштың ең биік баспалдағына отырып алып, «табысымды» асықпай күйсеуге кірісемін. Шешем жетеді. Жерде тұрып жұмырдығын түйіп кіжінеді, зекіреді. Енді одан қауіп жоқ. Денесі ауыр адам басқышпен жоғары шыға алмайды...

Шешемнің Ниғымет деген ағасы, Қалымжан деген бауыры бар. Бізбен көршілес тұрады. Мен нағашыларымды жақсы көретінмін. Бастары «ауырып», балтырлары сыздағанда біздің үйге келеді. Менің шешемнің сенегінен арақ үзілмейтінін біледі. Ниғымет аға қулық-сұмдықтан ада, не нәрсені болсын турасынан айтып тастап отыратын жуастау, өлең-жырға құмар, ақынжанды адам еді.

Ол:

– Әй, Мәнаштай! Қалған-құтқан «бірдемен» жоқ па еді? Бас ауырып тұрғаны..., – деп күмілжиді.

Шешемде қолқ ете түсу жоқ.

– Қайдан келсін? Үйде арақ тұра ма? Кеше бір бөтелке қызыл тұр еді, жем алып қойдық, – дейді.

Ниғымет аға кетуте ыңғайланады. Шешем көңілі түскенде басын да «жазып» жібереді.

Ал, Қалымжан нағашым қу. Ол апайының психологиясын бес саусақтай біледі. Әңгімені мүлдем басқа қиырдан бастайды. Шөптің шығымы, қыстың қиындығы, тағы да басқа шаруашылық жағының қытықты әңгімелерін қозғайды. Өзі совхоздың қоймасында білдей қоймашы.

– Ертең кешке Қайратты, не Талғатты жібере ғой. Бірер қап жем алып кетсін, – дегенді қыстырады. Отырып-отырып қайтуға ыңғайланған кезінде ғана:

– Ал, енді, «бірдемең» болса құй. Мен кетейін, – дейді.

– Осы сенің басың-ақ ауырып тұрады екен. Арақтан мүйізің шығатын болды ғой. Қойсаңшы, – дейді шешем.

Шешемнің де өз есебі бар. Қалымжанды бәрібір құр жібермейді. Ол керек кісі. Алайда, жүз грамның бұтын боталы түйеге балағанша бұл-данады.

Күйеуі ерте қайтыс болып, сар қарын жас балалармен жесір қалған апайына көмектескен адам Қалымжан нағашымдай-ақ болсын! Қит етсе соған баратынбыз. Арқа сүйейтінбіз. Арқаланатынбыз.

Қалымжан нағашым шақпа тілді адам. Отырған жерін топан күлкіге бөктіріп отырады. Ауылда ол айтты деген небір өткір тіркестер әлі күнгі «өндірісте» жүр. Менің Талғат деген кенже інім әскерден келген соң бірер жыл совхоз бөлімшесінде бригадирдің көмекшісі болып істеген. Нағашым бір күні Талғат жиеніне ақыл үйретіп отыр.

– Совхоз дегенің таусылмайтын мол дүние ғой. Тек қана жымын білдірмей кертіп жей бер. Әй, Талғат, «дұрыстап», артымызды тазалап жесек – совхоз бәрімізге жетеді, – дейді. Ақылы әлгі. Совхозда қызмет істейтіндер тек жеу үшін жүретін сияқты.

Нағашым әңгіме айтып отырып, әбден қызған кезінде Тайбурыл шабысқа салып, бір шаңынан бір шаңын асырып жібергенін байқамай қалатын. Өсіріңкіреп, тым артықтау көсіп жібереді.

Ертеректе ауылдың Нұрқан, Ахмет деген үлкен адамдарымен Лениногордағы ет комбинатына қой айдайды. «Бақыршы бала» есебінде менің бөлем, өзінің жиені Зарлықты да қосып алады. Лениногор сапары, онан қайтқан жолдары туралы әңгімесі – нағашымның ең бір айшықты, сүбелі әңгімелерінің бірі. Әсіресе, Нұрқан, Ахметтер жоқ жерде тым-тым «гүлдендіріп» жібереді.

– Малды аман есен өткізіп, Өскемен келейік. Ақша шөмеле. Автобуспен қайтып жын ұрып па, такси ұстадық. Астымызда сүйіріктей аппақ «Волга», ішінде қошқыл «қызу» біз. Шу дедік. Ұмытпасам Феклистовканың тұсы-ау деймін, үстімізде самолет ұшып барады екен. Шопыр да «сен тұр, мен атайын» деген намыскер жігіт көрінеді, самолеттің озып бара жатқанын байқап қалды да, газды, айда бассын! Ұшып келе жатқандаймыз. Нұрқан ақсақал «алла, алла!» дейді. Төбемізге енді бір қарасақ – әлгі самолет түтіндеп, көш кейін қап қойыпты. Мерейіміз өсті. Шопырды «маладес» деп арқасынан қақтық, – деп соғады. Сенбейміз.

– Қалымжан аға, аздап азайтшы, – дейміз. Ол түтіге ашуланады.

– Оу, неге азайтамын. Сенбесеңдер, мына Зарлықтан сұрандар. Қайран, сендерге қор болған әңгіме! – деп түкірігін шаша қолын сермейді.

Зарлық жуас. Нағашым оның шылбыр үзіп кетпейтініне сенеді. Сенген соң айтады. Зарлық «иә, иә» деп күле салады. Біз бәрібір сенбейміз.

– Өй, түк көрмеген мәлжубас иттер, өңшең! Арбадан басқа көлікке отырып көрмеген сболыштар, сендерге адам деп әңгіме айтып отырған, мен ақымақ! – деп ақыры бізді боқтап тарқайды.

Нағашым комедия адам. Бір күні солардың моншасына түсіп жатырмыз. Арқасын ысып жатқан Бақытбек деген кішкентай ұлына:

– Біздің Бақош нағыз сболыш. Әй, Бақош, арқамды әкенің басы қалғандай ыс, – дейді. «Сболыш» деген орысшаны кішкене бала «беделді» сөз деп ойлайды. Ақ тер, көк терге түсіп жанталасады.

Балалық, жастық шағы соғыс деген зауалға тап келген нағашым ұзап оқи алмаған адам. Әйтпесе, өте зерек, логикасы темірдей болатын. Бөлімшеде, совхозда «майлы» қызметтер істеді: есепші, қойма меңгерушісі, бригадир болды. Өзі: «Қара жұмысшыдан бригадирлікке дейін өстім» деп әзілдеп отыратын. Бәтима деген көңілі көл нағашымның жұбайы өмірден ертерек озды. Жетпістің мол ішіндегі нағашым қазір кенже ұл-келінімен Зырянда тұрады. Ұл-қыздары да ер жеткен. Бір-бір мықты үй болған.

«Әкеге тартып ұл, шешеге тартып қыз тумайтыны» рас шығар. Біздің үйдегі он бір баланың әрқайсысының өзіне тән мінез-құлқы, әртүрлі қасиеттері бар болатын. Ұлдың үлкені мен болғанда, үйдегі балалардың тұңғышы Бағдат деген апайымыз еді. Әкем Бағдатты: «Төл басым» деп ерекше жақсы көретін. Сегіз қыз, үш ұл болатынбыз.

Бағдаттың мінезі аса кең, біртоға жуас, тым мейірімді еді. Дауыс көтеріп айғайлағанын, балалардың біреуімен кетісіп, бет жыртысып жатқанын көрген жоқпын.

Бағдат апай тым ерте ұзатылды. Тоғызыншы класқа алғашында Шыңғыстайға, сонан соң Үлкен Нарын өңіріндегі Жұлдыз орта мектебіне барған ол шыдамай, үйді сағынып қайтып келді. Әлі есімде, менің 5-6 жасар кезім, түнде оянып кетсем Жұлдызда оқып жүрген Бағдат кеп отыр екен. Шешем күңкілдеп ұрсып жүр: «Оқымасаң өз обалың өзіңе. Отыр үйде омалып. Күйеуге шығасың». Бағдат мырс-мырс жылағанды біледі. Әкем:

– Әй, Мәнаштай! Қой енді, онсыз да ту сонау Жұлдыздан жаяу-жалпы шаршап келген баланы қажамай! Одан да тамағын бер. Шешең айта береді, жылама, қызым, – деп маңдайынан иіскеп, басынан сипап жатыр.

Бағдаттың келгеніне біз мәзбіз. Ең негізгісі – бір қарбыз алып келіпті. Соны әкем турап бергенше өліп барамыз. Бағдат ары қарай оқи ма, оқымай ма, онда біздің шаруамыз қанша?!

Бағдаттың білім жолындағы сапары сонымен аяқталды. Керісінше, күнде кешке біздің үйге Күлиә деген қара кемпір жанына бір шал ертіп жетіп келетін болды. Ол келген кезде балаларды басқа бөлмеге тығады. Үлкендер отырған жақта аса бір маңызды, мемлекеттік мәселе шешіліп

жатқандай. Өртүрлі нәрсені сылтауратып кірген боламын. Қуып шығады. Бағдаттан кейінгі апайым Қапиланың іші бір нәрсені сезетін сияқты. Мені сол жұмсайды. «Не деп жатыр? Маған сөзбе-сөз айтып келсең бояу қарындаш беремін» – деп қызықтырады. Дүниенің жүзі ыстық қой, өңмендеп қайта кіремін. Ақыры төсектің астына жасырындым. Әкем:

– Бала әлі жас қой. Оның үстіне оқуы да бар, – деген әлсіз қарсылық көрсеткен болады. Келген шал:

– Қыз – жат жұрттық қой. Күн жарықта өз орнын тапқаны дұрыс емес пе, Қаке? – деп көшелісиді.

Әлгі сөздерді Қапилаға жеткіземін. Ол мәз, қутың-қутың етіп Бағдатты түрткілеп мазақтайды.

Сол қыста Бағдатты ұзаттық. Жездеміз Дәулетхан деген сіріңке қара жігіт. Ауылда мұғалім. Ауыл оны Дәушен дейді. Қылжақпас. Ішіп алғанда тентек. Дүниені төңкеріп кете жаздайды.

Бағдат баланы жиі көтеріп, етекбасты боп кетті. Алғашқы жылдары күйеуі мас боп, қол тигізгенде үйге қашып келетін. Шешем қайта қуатын. Өмірдің тұщысынан ащысын көбірек татқан апайымыз тоғыз баласын жеткізіп кетті. Одан басқа үшеуін жер қойнына сәби кездерінде берген. Жездеміз Дәушен 1989 жылы дүниесін салды. Ал Бағдат 1991 жылы қан қысымынан қайтыс болды. Көңілі дархан, жүрегінен әрдайым мейірім шуағын шашып тұрар Бағдат апайым менің көз алдыма ылғи да жымынып күліп тұрғандай елестейді. Кім білсін, жұмақта да маңайын мейірімге толтырып жүрген шығар.

Екінші апайым Қапила жұлымыр, аса пысық болды. Мінезі Бағдатқа мүлдем қарама-қарсы. Тез ашуланып, тез қайтады. Жұмыс істесе де жапырып, тыңғылықты істейді. Дошылығы да бар. Неге екенін білмеймін, оны Сағымпаш деп атайтынбыз. Мен туғанша, тіпті бертін келгенше Қапила ұл орнына жүрді. Әкемнің колхоздың қорасынан атын әкелу, оны суару, қора тазалау секілді жұмыстардың бәрін сол атқаратын. Мен ерке болдым да, кішкентай кезімде Қапиланың арқасынан жарбиып түспейтінмін. Дәл шайтанға мінген Алдаркөсе секілді ертелі кеш өлең айтып, Қапиланың арқасында жүремін. Төрт-бес жасар тоқ баланы ұзақ сары күн көтеріп жүру оңай дейсіз бе, Қапила әбден қажиды. Құлық ойлайды. Мені арқасынан алдап түсіреді де бес-алты қадам жерге барып:

– Келе ғой, келе ғой! Осы жерге дейін келсең, көтеремін, – дейді. Мен алданамын. Жақындай бергенде Қапила ытқып тағы ұзайды. Мен жер тепкілеп бақырамын. Тағы шақырады. Бұл «спектакль» ұзаққа созылады. Әбден «тіс қағып» алған мен келер жолы оның арқасынан мүлдем сіресіп түспей қоямын. Сол апайым әлі күнгі:

– Сені мен жеткізгенмін. Әке-шешеммен дауласпай-ақ қояйын. Олардан кейін маған қарызсың, – деп отырады.

Рас, оған тек мен ғана емес, Қалидың ұрпағы түгел қарызбыз. Әкем дүниеден озғаннан кейін шешем екеуі тізе қосып бәрімізді жеткізді. Олар не көрмеді: шөп те шапты, таудан қарағай да ағызды, мал да бақты, бөлімшенің көрінген басшысынан трэктірі сұрап талай алтын уақыттарын кеңсенің босағасында өткізді.

Әкем қайтыс болған соң екінші курстан сырттайға ауысып: «Оқыма-саң далада қаласың. Сен қалайда оқуың керек», – деп мені оқуға жіберген, студент кезімде қатты көмектескен де Қапила болатын. Бәрімізді жеткізсемін деп жүріп өзін-өзі ұмытып кеткен де, бақытына кеш қол созған да Қапила еді. Ол не істемеді: сатушы да, зав. клуб та, мұғалім де болды. Коммунист болмаса да билеті бар көп коммунистен әлдеқайда адал еді.

Менің замандастарым темекіге ерте үйренді. Неге десеңіз, сол кезде темекі тартуға деген насихат сұмдық болатын. Сол дәуірде шыққан кинолардың бар еркек кейіпкерлері бұрқыратып темекі тартатын. Әр неге еліктегіш балалар темекі тартуды нағыз еркектік, жігіт болу деп есептеуші еді. Мұғалімдер темекі тартушылармен кәдімгі соғысқа бергісіз ымырасыз жұмыс жүргізеді. Алайда, тиым салынған әрекетке деген құптарлық балаларда ерекше болады. Үзілісте мектеп дәретханасы өрт боп жатқандай түтіндейтін. «Бір сорғызшы. Әй, кішкене қалдыршы!» деген сөз қарша борайды. Темекісі барлар «беделді», төңірегіне тәкаппар қарайды. Жай күнде қарым-қатынасы дұрыс балалардың өзі темекі сұрасаң «құтырынып» кететіні бар. Темекі – алтын, темекі – валюта.

Қапила дүкенде сатушы. Киім де, тамақ та бір дүкенде сатылады. Сатушы – жарты құдай. Ақшасы жоқ темекі тартатын ұлдар мені жағаттайды. Әсіресе, Құдайберген, Жұмабектер. Мен бәлсінбеймін. Түстен кейін дүкенге кіріп, Қапиланың көз алдында тұрамын. Қойшылар, жылқышылар келіп сауда жасайды. Оларға пәленбайыншы размерлі етік керек. Ал етік дүкеннің ішінен кіретін қоймасында. Қапила сауданы, кассасын тастап оған бара алмайды. Сенімді кісі керек. Сол жерде тұрғандардың ішіндегі ең сенімдісі, әрине, мен.

– Пәленбай размерлі етік алып келші, – дейді. Мен лып ете түсемін. Қоймада терезе жоқ. Іші қараңғы. Сіріңкенің жарығымен етікті іздеймін. Тез тауып аламын. Алайда шығуға асықпаймын. Қойныма «Север», «Прибой» деген папирастарды жүйткітемін. Өзіме деп бірер уыс кәмпит саламын.

– Таба алмай жүрдің бе, көп айналдың ғой, – дейді апай.

– Иә, таба алмай жүрдім. Қараңғы екен.

Енді дүкенде айнарудың реті жоқ. Сыртта тосып жүргендер бар. Барлығы мені ортаға алады. Менен «абыройлы» кісі жоқ. Бір-бір қорап темекі ұстатамын. Әбден «қаңсып» қалғандар жақын маңдағы бір дәрет-

ханаға қойып кетіседі. Жолдастарымның қажетін айырып жүргеніме мен мәзбін. Апайыма ақша мініп қалады-ау, қаскүнемдік істеп жүрмін-ау деген ойлар мүлдем жоламайды.

Әкем қайтыс болғаннан кейін шешеме он бір баланы жеткізуге көмек деп үкімет елу бес сом пенсия шығарған. Ол неме жетсін? Бір қап ұн 19-20 сом болып тұрған заманда, ол қай жыртығымызды жабады? Міне, қазақтың: «Әкесіз жетім – ерке жетім, шешесіз жетім – шерлі жетім» деген мақалының жарқырай ашылғаны да біз үшін осы кезең еді. Шешемнің қайраткерлігі де осы кезде көрінген. Мен әлі күнгі шешемнің рухының, сүйегінің мықтылығына таң қаламын. Он бір шиетгей баламен күйеуінен қалған боркемік біреу болса балаларын тарыдай шашып, барлығына жоғарғы білім әпергенді қойып, аш–жалаңаш қалдырар еді-ау. Жоқ, менің шешем тасқайнат үнемге көшкен. Шешем Қапилаға, Қапила шешеме арқа сүйеп, біздерді жетіспеушілік пен жетімдіктің сор батпағынан сүйреп шығып, қолымызға табақтай бір-бір диплом ұстатқан. Әрине, өткеннің бәрі жылжыған жылдардың көлеңкесінде көмескі тартатыны рас та шығар. Дегенмен, менің бауыр-қарындастарымның санасында сәулесі барлары сонау алпысыншы-жетпісінші жылдарда шаңырақты шайқалатпай ұстаған шешелері мен апайлары Қапиланың жанкешті еңбектерін ұмытуы мүмкін емес. Ұмытпайды да. Қапила бізді жеткізгенде қарыз деп емес, үлкендік парызым деп пайымдаған. Туыстық мейірім осылай ашылса керек.

Қапила апай қазір Зырянда тұрады. Жездеміз Сейіт екеуінің қос құлыны – Мұрат пен Сұңғат та атпал азамат болған. Немерелерін сүйіп отыр. Келіндері де алдарынан қиып өтпейді.

Алтайдың қысы қытымыр, жазы жайдары. Қыс қалың қары, сақылдаған аязымен есіңнен тандырады. Біз балалар қызықпыз, қыста жазды, жазда қысты сағынамыз.

Қыстың күні қысқа. Алтайдың бір биігінен қылтиып келе жатқан Күн енді бір қарасаң келесі биіктің артына жасырынып бара жатады. Алайда, бізге соның өзі жетіп жатыр. Түсте сабақтан келген соң апыл-ғұпыл тамақ іше сала қора тазалауға шығасың. Біздің ауылда сиырды мал екен деп аса әлпештемейді. Қарағайдан қиып, мүктемей қора тұрғызады. Кешке сиырды соған тығып, есігін жаба салады. Таңертең сиырдың үстін қырау басып тұрады. Бауырынан сыз өткен сиыр қай бір оңған сүт берсін? Оның үстіне жемдеп күту жоқ.

Суық қорадағы сиырдың жаппалары тас боп қатып қалады жерге. Сүйменмен түйгіштеп жүріп әрең қопарасың. Ол жұмысты біткен соң пешке отын дайындау керек. Біздің ауылда отыннан қысқа қор дайындау деген болған жоқ. Ауыл адамдары тәуір-ақ қамсыз еді. Әкеміз жуан бір қарағайды тректірмен сүйреткізіп есік алдына әкеп тастайды. Осымен оның шаруасы бітті. Ендігі кезек Хабиба екеуіміздікі. Хаби-

ба менің тете апайым. Бір жарым жас үлкендігі бар. Бір класс жоғары оқиды. Бала кезімізде екеуіміз аса өш болдық. Әсіресе мен. Оған ата жауымдай қарайтынмын. Маған оның ұқыптылығы, жұмысқа ықтияр-тылығы ұнамайды.

Екеуіміз түстен кейін шербекті сүйреп (ара темірді біздің жақта шербек дейді) қарағайдың қасына келеміз. Өңіміз салқын. Ауыр бір қасірет арқалаған жандардаймыз. Себебі, алда азап күтіп тұр. Шынында да отын кесу азап еді. Біздің үйдің шербегі мәңгі өтіп көрген жоқ. Әкем шербек қайрай алмайды. Ылғи ат үстінде жүріп, ел басқарған адам тірлікке қажетті көп шаруалардан шет қалған ғой. Орашолоқтау. Ал, сол өтпейтін шербекпен жуандығына құлаш жетпейтін қызыл қарағайды кесіп көр! Мың өліп, мың тірілетінмін. Біраздан соң шербекті қызыл қарағайдың шайыры ұстап қалады. Су құямыз. Су шайырды алмайды. Әй, бір ит жұмыс еді. Төбелес те, ұрсысу да қабаттаса жүріп жатады. Мен шербектің өзім жағын әдейі басып жатып аламын. Хабиба мықшындап тарта алмайды.

– Неге басасың, жібер, – дейді аларып.

– Басқан жоқпын. Мыңқылдамай тарт, – деймін мен.

Біздің өр жағымызда, тағы бір қарағайдың жанында Хатира мен Ақылбек ырылдасып жатыр. Олар нағашым Ниғыметтің балалары. Біз көрші тұрамыз.

Әбден ит болған Хабиба мен Хатира үйге «шағым» айтуға кетеді. Бағанадан бері көзбен ымдасып, ырбындасып тұрған Ақылбек екеуіміз, шу қаракұйрық, аяғымыздағы байлаулы тұрған конькимен ізім-қайым жоғаламыз.

Ойнап-ойнап әбден қараңғы түсе үйді табасың. Сырма шалбардың құйрығы тағы да тесілген. Пима су. Өңіміз өрт сөндіргендей. Отын кесілмеген, қора дұрыс тазаланбаған. Кешке «разборка» басталады. Кінәліні іздейді. Ол, әрине, мен. Хабиба «айыптаушы». Енді қайтіп өйтпеуге, «адам болуға» уәде беремін. Білтелі шамның жарығымен шалбардың құйрығына кезекті жамауды салып жатқан шешем:

– Осы шалбарды темірге әдейі қажайсың ғой деймін. Шалбарыңның жамауы-ақ көзімді жеп қойды, – деп күнкілдейді. Қызық, қыс бойы жамау түсе-түсе әбден қалындаған шалбардың құйрық жағын көтеріп жүрудің өзі ауыр еді. Үнемі салақтап, томпайып, жер тартып тұратын.

...Хабибаның ұқыптылығы жыныма тиіп болды. Қит етсе маған Хабибаны үлгі етеді. Мен оның әке-шешемнің алдындағы «беделін» қалай да түсіруге тырысамын. Осал жақтарын іздеймін. Қаскүнемдік ұйымдастырамын. Сиясын төгіп, сауытына су құйып тастаймын. Дәптерін ұрлаймын. Қаламұшын сындырамын. Хабиба анда-санда ашуланады. Күш көп. Мені не түйіп, не лақтырып жібереді. Алайда қаскүнемдік жалғаса береді.

Хабиба бір күні жасқа толмаған Кенжекей деген қарындасымды көтеріп жүрген. Радиодан концерт беріп жатыр. Радио биікте. Дауысы

нашар. Хабиба жақын барып тындамақ боп, көтеріп жүрген баламен үлкен сандыққа шығып тындап тұр. Бір кезде әнге елігіп тұрып Кенжекейді құлатып алды. Бала еденге басымен түсті. Онбай түсті. Мұқата-тын кез келді. Аңыратып шешеме барайын.

– Хабиба Кенжекейді өлтіріп тастады, – дедім елеуіреп.

Шешем жетсін. Бала көгеріп, талып қалыпты. Хабиба еңіреп жылап жүр. Мен шешем тезірек Хабибаны сабаса екен деп өліп барамын. Шешем баланың үстінде. Не заманда баланың жылаған дауысы шықты. Өлмепті. Басы қолма-қол екібас боп шыға келді. Шешем енді «қылмыскер» Хабибаға бұрылды. Іле-шала оның бақырған дауысы шықты. Сол керек! Мен шаттық биін билеудемін.

Қызық, мені әкем анда-санда сабағанда Хабиба ара түсіп, шыж-быж боп жүретін. Қыздардың жаны нәзік, мейірімді болатыны рас шығар. Хабиба Топқайыңнан жеті класс бітірген соң Алтай мектебіне – Катонға кетті. Содан бастап тату боп кеттік. «Жақын жүрсе тістесетін, алыс жүрсе кісінесетін» ағайын деген осы шығар. Сырымызды бір-бірімізге жасырмай айтатынбыз.

Хабиба ЖЕНПИ-ді бітірген соң ауылда мұғалім, оқу бөлімінде инспектор боп істеді. Өзінің кластасы Мәлікке тұрмысқа шыққан. Үш қыз, бір ұлы бар. Мәлік жездеміз қант диабетінен 1992 жылы бар-жоғы 46 жасында қайтыс болды. Хабиба қазір Өскеменде тұрады. Қыздары да қызметте.

Өзімнен кейінгі қарындастарымның ішіндегі Қарлығашпен арамыз аса жақсы емес. Ол – шешемнің шпионы. Менің отырған-тұрғанымды аңдып, қит еткенімді «жоғарғы» жаққа жеткізіп отырады. Үлкендерге еліктеп жылқының тезегін, мүк орап темекі тартамыз. Соны айтады. Артыңнан тыңшы жүрген жаман. Еркін қимылдай алмайсың. Нағашыларымның қыздары Әйгерім мен Сәуле, Қарлығаш үшеуінің қоғамдық «қызметі» – Ақылбек екеуімізді анду. Үшеуі де пысық. Тындырымды. Талай рет сабадық та. Бәрібір мойымайды. «Қызметтеріне» адал.

Бір күні әлгілерге у бермек болдық. Қайдан естігенін білмеймін, Ақылбек:

– Бұларға шегіртке жегізу керек. Шегіртке жеген баланың ішіне ас тоқтамай, тез көтерем болады екен, – деді.

Құдайға шүкір, шегіртке көп. Тегін. Жарты дорбасын жинадық. Сирақтарын жұлып тастап шегірткенің сұрп етін балық консервісінің бос банкесіне бүлкілдетіп пісіріп отырмыз. Үш «шпионды» алдап-сулап шақырып алдық. Шегірткелер бір қайнаған соң ошаған жапырағының үстіне «табақ» жасадық. Өзіміз жеген боп қызықтырамыз. Насихат күшті. «Денсаулыққа керемет» деп айтады дейміз. Аналар қорқасоқтап тұр. Ақыры шыдамады, тыжырына жей бастады. Бірер шегірткеден соң: «Жемейміз, сасық екен» – дейді. Сабап жүріп түгел жегіздік. Ма-

най жылауға толып кетті. Үлкендер жетті. Біз, әрине, қашып үлгердік. Ақылбек өтірік айтыпты. Шегіртке жеген бала өлмейді екен.

Жаз шыға абыр-сабыр басталады. Совхоз шөп дайындауға дайындалады. Топқайың бөлімшесі негізінен Ақтасты, Көктерек деген алыс учаскелерден және ауыл төңірегінен шөп шабады. Ақтасты, Көктерекке бір-бір бригада жіберіледі. Онда барғандар жаз бойы сонда қонаға жатады. Қар бір түскенге дейін бригада сонда.

Біз балалар Ақтастыға баруға құмармыз. Ақтасты – Шабанбай жайлауының бергі басы. Бұқтырмадан пароммен өтіп барасың. Бұқтырма – қанды су. Долыра тасыған кезде езуіне іліккен жанды, жансыз нәрсені түгел ағызып, жұтып қояды. Елуінші жылдардың ортасында шөп шабуда жүрген Топқайыңның мөлдіреген жеті бойжеткені Бұқтырмадан қайықпен өтіп бара жатып, қайық төңкеріліп суға кеткен. Сол бір қасіретті кезенді ауылдың көне көздері әлі күнгі айтып отырады.

Бригадада балалар істейтін жұмыстың негізгісі – сүйреткінің, шөп шабатын машинаның атына міну. Шатыр, киіз үй деген атымен жоқ. Алты-жеті адам бірігіп итарқа қос жасайды. Қоянжонданып сырты шөппен жабылады. Салқын, әрі жаңбыр өтпейді. Балалар бөлек қос тігіп аламыз. Қостың іші тазалық сақтамауға аса қолайлы. Нанның, көжесінің қалдығы әр жерде төгіліп жатады. Мән бермейміз. Көл-көсір «байлыққа» біраз күннен кейін қаптесер тышқандар жиналады. Түнде қостың әр жерінен тықыр-тықыр еткізіп, ұйқы бермеуші еді.

Ақтастыға жеткенше қаншама асықсақ, бір аптадан соң ауылды сағына бастаймыз. Қарғаның миын қайнатарлық ыстықта аттың үстінде сүйреткімен шөп тасу да оңай емес. Отаудың жанына келгенде айтқан жағынан сәл ауытқып кетсең отаушылар ұзын айырдың сабымен нұқып, немесе салып қалады. Қираң ете түсесің. Біз көбіне Өтеев Мұхаметжан деген кісінің звеносына түсуге тырысатынбыз. Төртпақ, екі иығына екі кісі мінгендей аса тығыз адам еді. Қалжыңқой, күлдіргі болатын. Өзі Ойраттан келген. Көңілділік, еркіндік болған жерде жұмыс та өнімді ғой. Мұхаметжанның звеносы ылғи бірінші орын алатын.

Өбден қажығанда құдайдан жауын тілейміз. Қырысқанда күн де жаумай қояды. Ал жаңбыр кезінде рахат! Қол күші бар үлкен азаматтарды шалғымен шөп шабуға әкетеді. Біз балалар қоста қаламыз. Өртүрлі ойындар ойнаймыз. Әсіресе соғыс қызу жүреді.

Былтырғы жылғы кеуіп қалған, немесе жас балдырғанды бір қарыстай етіп кесіп аламыз. Сонан соң жұлдызша боп бас жарар гүлдің шінесін теріп қалтаны толтырамыз. Екіге бөлінеміз. Әйда, атыс басталады. Шине бытыра секілді, қатты. Тиген жерін оңдыртпайды. Оған қарайтын біз жоқ. Шпион боп ойнаймыз.

Бір жолы мен шпион болдым. Соғыс ісіне жетік, теориялық дайындығы мықты балалардың бірімін. Бала кезімде соғыс, детектив, таң-

ғажайып оқиғалы кітаптарды індетіп жүріп оқитынмын. Теорияны тәжірибе жүзінде іске асырар шақ келді. Шпионның басты мықтылығы – таптырмауы шарт. Бір метрдей қурай кесіп алдым да өзеннің бір иіріміне түстім. Су терең. Суға өн бойыммен батып кеттім де, қурайдың бір ұшын судан шығарып, бір ұшын аузыммен тістеп дем алып жатырмын. Ұзақ жаттым. Әбден тондым. Не заманда судан басымды қылтитып шығарып, жан-жағыма барлау жасаған болдым. Тіршілік жоқ. Тіпті «шпион» іздеп жүрген ешкім көрінбейді. Баспалап қос жаққа барсам, балалар тамақ ішіп жатыр. Мені ұмытып кетіпті. Еңбегім еш кеткеніне ыза болам.

Бригадирлер қатал. Ауылға бет алды жібермейді. Он-он бес күнде бір ауылға моншаға әкеледі. Мінгесіп-ұшқасып жетеміз. Кейбір жетім балалар жаяу келеді. Біздің бала кезімізде әкесі жоқ жетімдік айғай салып көзге ұрып тұратын. Оларды бәрі басынатын. Қорғаушысы жоқ талайлардың көз жасының көл болып жүргенін көріп өскен, қайырымсыз қатыгездіктен жеріп өскен ұрпақпыз біз.

Мектепте шаш қойғызбайды. Биттеп кетеді деп ойлайтын шығар. Ол мектеп директорының құзырындағы дүние. Ол аса қатал адам. Ұлдарға тек 7-8 кластарда ғана шаш өсіруге болады. Шаш қою жігіт болғанның белгісі деп түсінеміз біз. Артқа қайырамыз. Дүниенің бар қызығы шаш қоюда тұрғандай, кішкентайлар бізге қызыға қарайды. Дәсердейміз.

Өзімізше қыздарға қырындаймыз. Өзің ұнатқан қызбен ауызша сөйлесу деген жоқ. Хат жазасың. Бүкіл ауылдың ұлдарының хатын мен жазып беретінмін. Хат жазу да творчество. Ұлдар менімен дұрыс қарым-қатынаста болғысы келеді. Менде қыз жоқ. Сезім де жоқ.

Сегізінші сыныпта оқып жүрген кезіміз. Бір күні сабақтан соң Жұмабек пен Зарлыхан менен қала тұруды сұрады. Қалдым. Алтыншы кластың бір қызына менің атымнан зорлап хат жазғызды. Енді хатты әлгі қызға жеткізу керек. Ол проблема емес. Зарлыхандардың жетінші класында жеңгетай қыздар бар. Солар апарады.

Ойымда түк жоқ, ертеңінде сабаққа келдім. Жасы менен үлкен, «асықпай, сіңіріп» оқып келе жатқан жетіншінің бір ұлы (аттарын әдейі жазбай отырмын): «Жүр дәретханаға. Сенімен әңгіме бар» – деді. Дәретхана – аса кесек мәселелерді шешетін штаб.

Бұл «жігіт» әлгі алтыншыдағы «сұлудың» нақсүйері деп еститінмін. Дәретханада тұрмыз.

– Мә, мына хатынды өзің ал. Енді төбелесеміз, Топтарыңды жинаңдар, – деді. Кешегі хат қолға түскен екен.

Жолдастарыма болған оқиғаны айтып едім, олар қатты қуанды. Топ құрып, өзімізше үлкен майданға дайындалып жүрміз. Катонда тоғызыншы оқитын Құдайберген екі күннің бірінде велосипедін салдырлатып Топқайыңға келеді. Атаманымыз сол. Тактикалық жоспар жасайды.

Кешке киноға жалғыз-жарым келмейміз. Топпен келеміз. Топтың әр мүшесінде солдат белбеуі (оның басындағы темірі қатты соққы үшін қажет), басына болт кигізілген резинка, кастет, алақанда жататын қорғасын болуы шарт. Қыстай мандымды төбелес болған жоқ. Боқтасып-боқтасып тарқайтынбыз. Әйтеуір тосын оқиға іздеп жүрген ауыл балалары – біздер үшін жақсы ермек.

Десек те сол кездегі жастар мен бозбалаларда ерекше бір пәктік, махаббат сезіміне деген биік, киелі ұғым бар еді. Қалай десек те бір ауылдың балалары бір-бірлерін өкпеге қиса да өлімге қимайтын. Аяу, мүсіркеу, мейірім басым болатын. Төбелесіп қалған күнде де оқыстан біреудің танауынан қан ағып кетсе, шошынып қалатынбыз. Құлап жатқанды ұру, тебу деген түсініктің өзі жоқ еді.

Шыңғыстайда интернаттамын. Тоғызыншы класта оқимын. Шыңғыстай Топқайыннан қырық шақырымдай. Ауылға жақын Алтай мектебінде оқуыма болушы еді, алайда ондағы интернатта апайым Хабиба тұрады. Бір үйдің екі баласын бір интернатқа алмайды.

Шыңғыстайдағы үш жылым менің есею, әр нәрсені байыппен ойлауға үйренген жылдарым еді. Шыңғыстайдың интернаты мені өздігімнен өмір сүруге баулыды, адамдармен қарым-қатынас жасауға қалыптастырды. Бұл мектепте әдебиетке деген ерекше бір жылылық, ыстық пейіл, ынтазарлық бар болатын. Өлең, әңгіме жазуға деген құмарлық та осында бастау алған. Әдебиетші ұстазымыз Нұрғазин Жомарт ағаға деген пейіліміз ерекше еді. Нағыз әдебиетші болатын. Мүмкін, мұғалімімізге еліктедік пе, әлде үрдіс солай ма, әйтеуір әдеби тілде шешен сөйлеуге, ойды астарлап, жұмбақтап жеткізуге, не жазсақ та көркем тілде жазуға талаптанатынбыз. Мектепте ақын, жазушы атану – үлкен абырой. Соған ұмтылатынбыз. Ұмтылыс – ізденуді туғызатын. Бәсекелестік бар еді. Жарықтық Оралхан Бөкеев мектепте жүргеннің өзінде-ақ мәнерлеп оқудың, шешен тілмен ойды көркемдеп жеткізудің үлгісін көрсететін.

Мектептің дәлізінде осы оқу орнын бітірген мықтылардың суреттері ілулі тұрады. Баламер Сахариев, Ермұхан Әбдірахманов сынды осы мектептен шыққан әдебиетші, журналистерді сырттарынан құдайдай сыйлайтынбыз.

Сондықтан да шығар, осы мектепті бітірген түлектерден Оралхан Бөкеев, Дидрахмет Әшімханов, Әлібек Асқаров сынды жазушылар, Қайырды Назырбаев, Орынбай Тілеуов сияқты журналистер шықты. Қазіргі физика-математика ғылымдарының докторы, профессор Төлеухан Бияров мектепте тәп-тәуір, ойлы ақын болатын. Егер де ол ертеректе әдебиетті тандаса, қазір мықты ақын боп отырар ма еді, қайтер еді?!

Оқушылар совхоз бөлімшесінің бар шаруасына қолқабыс тигіземіз. Шөп те шабамыз, қой қораның қиын да қазамыз, сүдігер де жыртамыз,

сақман да боламыз. Бұрын орта мектептің курсы он класс болса, біздің кезімізде 11 класс болып өзгертілді. «Малшаруашылығы», «Ауылшаруашылық механизациясы» деген қосымша сабақтар жүрді. Қысқасы, ауыл мектебін бітіретін түлектерді ауылдан ұзатпаудың бар шарасы жасалған. Мектеп түлектеріне мал шаруашылығында қаламыз деген үндеу қабылдату да сол кезде шыққан. Ол тек қазақ тілді мектептерге ғана тән еді. Аудан орталығы Катондағы орыс орта мектебінде оның иісі де сезілмейтін. Әйтеуір, қазақ ұлтын рухани мешеуліктен шығармаудың бар шарасы қарастырылған. Қазақ тілінің қоғамдық ролінің құлдырауы, соры қайнап, сорпасы төгіліп шашылуы да осы елуінші-алпысыншы жылдардан бастау алды. Алайда, құлдық психологияның бұғауында болған, сана, ойлау еркіндігінен жұрдай қазақ интеллигенциясында осынау ұлт болашағына деген зауалға қарсы тұрарлық дәрмен де, талпыныс та болмағаны өтірік емес. Бәрін заңдылық деп қабылдау, партия айтты, біз көндік деген мойынсұну басым болды.

Жалпы, Қаратай елі – тектілердің сынығы, сауатты ел. Сауаттылықтың өркениетке ұмтылуда ролі зор екендігі шындық. Дегенмен, тоталитарлық аймақта өмір сүріп жатқан аз санды халық үшін тым сауатты болудың зиянды жақтары да бар сияқты. Сауатты адам заң тармақтарын жақсы біледі. Ал заң білген адамның қорқақ болуы заңды құбылыс. Сондықтан да шығар, біздің Катонқарағайда сан жағынан басым қазақтар өзін-өзі билей алған жоқ. Ауданды да, совхоздарды да, көптеген мектептерді де кілең орыстар басқарды. Оларға Қазақстанның, қазақ ұлтының ертеңінің құны бес тиын болатын.

Интернатта тұратын балалар ұсақ-түйек кикілжінді есепке алмағанда, тату едік. Әлеуметтік тепе-теңдік адамдарды бір-біріне жақындастыра түсетіні рас шығар. Интернаттың бар шаруасын өзіміз атқаратынбыз. Бөлмені жуу, отын жару, от жағу, күл шығару, асханаға су тасып, ондағы ыдыс-аяқты жуу секілді қат-қабат жұмыстар қажытатын да. Оның үстіне интернат балаларын кез- келген мұғалім өз үйіндегі бітпей жатқан шаруасына сұрап алады. Қуана барамыз. Неге десеніз, тойғызып жібереді.

Интернаттың тамағына тоймайтынбыз. Ұн, нанның қат кезі. Екі жүз грамм нан жасөспірім жігітке жұрын да болмайды. Тамақ ішіп біте сала қарнымыз ашатын. Сенбі, жексенбіде Шыңғыстайдағы ағайынтуған, құда-жекжаттың үйлерін интернат балалары ақтап жүретін. Сол үш жылда бір тыңқия тойғаным есімде қалмапты.

Ілияс Қасабеков деген тәрбиешіміз бар. Қызық кісі. «Соғыста болған, контузия алыпты» десіп жүретін. Мектепте тарихтан сабақ береді. Ақкөңіл. Әнді жақсы айтады. Интернат балаларын әскери тәртіпке бейімдейді. Айтқанын аса көп тыңдай қоймаймыз. Ашуланғаны да қызық еді, кәдімгі өкпелеген жас балаша бұртия қалатын.

Айына бір рет сенбіде үйге босатады. Ол кезде Өрел мен Катон арасына жалғыз ғана кішкентай автобус жүреді. Өрелден кісі толып келеді де,

жол ортадағы Шыңғыстайға тоқтамайды. Көбінесе қырық шақырым Топқайынға жаяу тартамыз. Әсіресе қыста қиын. Ол кезде отыз градусан кем аяз болмайтын. Түстен кейін құбыланы бетке алып бір топ бала Шыңғыстайдан шығамыз. Аяқта жұқа бәтенке, бұтта тырыли тар шалбар. Мода солай. Өзімізше «стильный» киіну деп атаймыз. Қарды сықырлатып түнгі сағат сегіз-тоғызда Топқайынды табамыз. Иттей боп шаршап, қалшылдай тонып келген біздер бірден үйге бармаймыз. Клубқа соғамыз. Бар қызық сонда сияқты. Достарыммен, кластастарыммен шұрқырасамын. Сегізіншіні менімен бітірген ұлдардың барлығы Үлкен Нарынның Свинчаткесіндегі кәсіптік-техникалық училищеде оқитын. Соларға қызығам. Үстерінде училищенің сықиған формасы, орысша боқтасады. Тілдерінде біз түсінбейтін жаргон да бар. Қысқасы, бізге қарағанда «крутой». Училищеге жібермей қойған әкеме өкпелеймін.

Ертеңінде майы сыртына шыққан бір-бір дорба ұстап Шыңғыстайға қайтамыз. Келгенде жаяу тартқан біз қайтуға келгенде автобуссыз аттап баспаймыз. Автобус алмай кетсе қуанамыз. «Қуанамыз» деп жүріп бірер күн сабақ босататынбыз. Жиналысқа салады. «Интернаттан, комсомолдан шығарамыз» деп қокан-лоқы жасайды. Үрей туғызады. Аса көп мойымаймыз.

Жиналыс демекші, ол кезде жиналысқа аса үлкен мән, маңыз берілетін. Бір күні ауыл мен мектеп комсомолдарының біріккен жиналысы болатыны хабарланды. Мәселе біреу: Оралхан Бөкеевтің тәртібі. Ол кезде Оралхан оқушы емес, ауылдағы тракторшының тіркеушісі боп жүрген. Ол интернаттың бір қызымен «жүріп» қойыпты. Бұл әрекет советтік моральды өрескел бұзу ретінде қаралмақшы. Тосып отырмыз. «Айыпкер» Оралхан көп кешігіп келді. Күпәйкесінің өңірін ашып тастап, шалқақ басып кеп: «Ал, келдім. Бастай беріңдер!» – деді.

Мұғалімдер, белсенді комсомолдар Оралханды сөге-жамандап, мына әрекетінің қоғамымызға жат екендігін, тез тиылуы қажеттілігін көшелісіп айтысып жатыр. Он сегіз жасар әп-әйбәт бейкүнә қыз әлі түк білмейтін «бала», Оралхан соны бүлдіруші екен. Ох, оңбаған! Алайда, ересек ұлдар Оралхан жағындамыз. Онымызды Орекенді түрткілеп, қараған кезде көзімізді жыртыңдатып қысу арқылы білдіріп қап отырмыз. Бір жас мұғаліміміз (атын айтпай-ақ қояйын, көзі тірісінде ұят қой) қатты белсенділік көрсетіп, Оралханды «халық жауының» деңгейіне әкеле жатыр. Онысының да реті бар, сол «бейкүнә» қызда осы мұғаліміміздің де ойы бар деп шала-пұла еститінбіз.

Ең соңында Оралханға сөз берілді. Жан-жағына тәкаппарлана қарап, басын қиқандатып сәл тұрды да:

– Маған десе пісіріп жеңдер! Мен ол қызды сүйемін, бәрібір жүремін, – деп есікті тарс жауып шығып-ақ кеткені. Мұғалімдер шәт-шәлекей. Біз мәзбіз.

Оралхан дүниеден өткен сонау бір 1993-тің мамырындағы қаралы күннен бері ол туралы ауызекі әңгімелерде, баспасөзде әртүрлі естелік-

тер айтылып, жазылып қалып жүр. Орекеңнің дәрегейіне татитыны да, түкке тұрмайтыны да молшылық. Керісінше, онымен аралас-құралас болып, біте қайнаскандар әзірше мандымды дүние бере алмауда.

Оралханмен ішек-қарнымыз араласып кетіп еді деп айта алмаймын. Дегенмен, менің алғашқы өлендерімді аудандық «Еңбек туы» газетіне басқызып, қамқорлық байқатқан. Кездескен сайын:

– Еріншексің, жалқаусың. Дарыныңды тот басып қалатынын ойлан-дың ба? Саған творчестволық орта, бәсеке керек. Бәсекесіз түк те болмайды. Ауылда қалу талантыңды тірідей көму. Ойлан! – дейтін. Көп сөзіне мән бермеппін. Институттан соң бір жылымды әскер қатарына беріп келдім. Келген бетте, сол 1972-нің жазында, Өскеменде Оралханмен жолықтым. Оның «Лениншіл жаста» бөлім бастығы болып жүрген кезі еді. Амандық-саулықтан соң:

– Енді не ойың бар? Ауылға барып тағы мұғалім болмақпысың? Көп сөзді қой да сен «Лениншіл жасқа» кел. Менің бөлімімде істейсің, – деген.

Келіскенбіз. Мен жиырма шақты күн дем алған соң Алматыға жетпек болғам. Бірақ, мен уәдеде тұра алмадым. Оралханнан: «Тез жет. Орынды ұстап отырмын» деген екі телеграмма алғамын. Мені шешем жібергісі келмеген. Ол кісіні де түсінуге болар, шиеттей бауыр-қарындастарыңды жеткізуге көмектес, әкең болса жоқ деген әлеуметтік себептерді алға тартқан. Шылбыр үзіп кете алмадым. Оралхан жарықтық кейін көпке дейін ренжіп жүрді. «Құс та өз тағдырымен ұшады» деген хадис сөзі рас та шығар. Алайда, республикалық басылымдарда шығармасы, не бірде-бір мақаласы басылмаған белгісіз жанды атанжілік газетке бірден қызметке алам деу, тек Бөкеевке ғана тән ерлік еді.

Қолына қалам ұстаған інілеріне үнемі қамқор боп жүретін Орекең жалған дүниемен тым ерте қоштасты. Нағыз толысқан кезінде үзілді. Қазақтың небір мықтыларының Қосабасы Қырық бес пен Елу жастың арасы екен-ау! Мұқағали, Оралхан, Кеңшілік, Жұматай, Сағат... Тізе берсең Қасірет жылымына белшеннен батасың. Өкінішті-ақ!

Орекең дүниеден өткен соң тура бір жылдан соң Өр Алтайдың төрінде, Катонқарағайдың жерінде, Қаратайдың елінде оған үлкен ас берілген. Қазақтың қалам ерттеп жүрген аймүйіздерінің үлкен тобы Оралханның жұртына көңіл айтуға, оның жалаңаяғының ізі қалған Шыңғыстайына, көзі жасты Көбен тауына мінажат етуге арнайы келген. Алапат қасіреттен әлі есін де толық жинай алмай жатқан қалың Қаратай олардың күрсіністерінен бұл тек өздерінің ғана Қаратаудай қайғысы емес, өнер сүйер иісі қазақтың өртті өкініші екенін аңғарған. Осындай ұл өздерінен шыққанына шүкір айтқан. Сол шүкірді әлі айтып келеміз.

Әкем аурушаң болатын. Түрме азабы, соғыстың жаны мен тәніне салған бітпес жарасы, күндіз-түні ат үстінен түспей, танды таңға ұрғызып

жүрген қызметтегі ереуіл күндер – қаншама жаны сірі болса да қажытып, діңкелеткен еді. Оған әлі күнгі өз қолы өз ауыздарына жетпеген он бір баланың ертені не болады деген усойқы уайым қосылатын. Мен ойлаймын: соңғы жылдары әкемді әбден титықтатқан да осы соңғы сұрақтың жұмбақты жауабы шығар деп.

Ол дәрі-дәрмекті жинай беретін. Жарты сандық еді. Оның ішінде не жоқ дейсін: шөп те, тамыр да, бұғы мүйізінің тұқылы, үкіметтің дәрісі, көкемарал, күшәлә, қойыңызшы, атын естігенде жаның түршігетін некилы ем-дом содан табылатын. Дәрігерді аса көп қажетсінбейтін. Ауырып-сырқап қалса сандығын ақтарып, керектісін алып жей беретін. Сандық ашылған сәтте біз де топырлап сол жерден табыламыз. Кәдімгі музейді қызықтағандай әсерде боласың. Ең негізгісі – әкем қашан тәттісінен дәм татырады деп тосамыз. Тәттісі деп отырғаным, бір шағын құтыдағы «Гемотоген» деген дәрі. Ол қызғылттау сұйық. Әкем: «Қандарың көбейеді» деп ең соңында әрқайсымызға бір-бір май қасық жұтқызады. Әлгі қант, бал татитын. Ернімізді жалап, мәз боп қаламыз.

Әкем ауырудан кетемін деп жүретін. Түрме цингасы, ауыр соққылар тісін де құртып кеткен, ауызында соңғы жылдары бес-алты ғана тісі қалып еді. «Балаларым ер жетеді. Маған тіс салғызып береді» деп қуана армандап отыратын. Алайда, сол арманының орындалатынына өзі де шәк келтіріп отыратын шығар сол кезде.

Бейбіт те тымық кеш. Білтелі шамның көмескі жарығы. Қызғылт сәулесі ойнап қашып-ойнап қашып тұрар үлкен орыс пеші. Сытырлап жанып жатқан қызыл қарағай. Күйбіндеп пеш маңында тамақ пісіріп жүрген шешем. Әкемнің төсегі төңірегіне жиналған біз – балалар. Міне, менің көз алдыма сонау бала кезімдегі біздің ошарлы қара шаңырақ әлі күнгі осылай келеді. Өзі жұмыстан қалжырап келген әкемнен анау-мынауы сұрап, әбден шаршатамыз. Жеті атамызды, олардың ішіндегі мықтыларын білгіміз келеді.

– Қали – Қаңтарбай – Ырысбай – Шақшабай – Наурызбай – Күркебай – Жаппабай, міне жеті аталарың осылар. Ырысбайдан – Жолдыбай, Мыспай, Қаңтарбай. Мыспайдың балалары Мерген, Тұрқан, Жаксыбай, Бағила болса, Жолдыбайдан Метше, Әбіш, Бақтыбай, Камила туады. Ал олардан тарайтын ұрпақтарды өздерің білесіңдер. Жеті аталарыңды ұмытпаңдар, – деп әкем үнемі қайталап отыратын.

Әкем өзі айта беретін ауырудан емес, табиғат апатынан кетті. 1966 жылдың қысы әп дегенде тәуір басталғанымен, қаңтар туа төпелеп жауған қар мен алай-дүлей бораны елдің есін шығарып жіберді. Әкем қой фермасының бригадирі болатын. Топқайың бөлімшесінің бірнеше қой отары, жылқысы өзіміз Ішкі жақ деп атайтын Черемошка телімінде қыстап жатқан. Ақпанның ортасында сол жақтан оралған әкем, үйде шалжиып ұзақ жата алмады. Үйден соңғы аттанар күні...

Әкем кірпияздау адам еді. Шешем тері қолғап тігіп қойған екен, шығарда соны кисем бе, жоқ па дегендей ұзақ қарап тұрды да:

– Жә, үйде жата тұрсын. Келер жолы киермін, – деп немқұрайлы тастай салды. Сондай селқос, бейжай. Ештеңеге зауқы жоқ сияқты көрінді. Сыртта жегулі тұрған шанасына отырды да құбыланы бетке алып жүре берді. Артына бұрылып қараған жоқ. Қапалақтап қар жауып тұр. Әкем мінген шана бірсін-бірсін қар түтегінің арасына сіңіп, көзден көмескілене берді. Қақпаны жауып жатқан маған әкемнің шанасы енді қайтып осы қақпадан кірмейтін сияқты көрінгені шындық. Неге екенін кім білсін, дәл сондай бір оқыс ой санамды шабақтап өтті.

Түйсігім алдамапты. Дәл сол жолы алдауы-ақ керек еді. Амал қанша!

Апта өтер-өтпестен шешемнің күніренуі көбейді. Соғр мен Печи арасында қар көшкіні түсіп жатыр деп естігенбіз. Соны естіген шешем: «Әй, осы әкең тірі қайтпайды-ау!» – деп боздайтынды шығарды. «Қайдағы жоқты айтпай отыршы!» – деп шешеме ұрсып тастаймын. Совхоздың орталығы – Соғр ауылында. Сол күні жездем Дәушен атына мініп Соғрге аттанып бара жатыр екен, соған: «Телефон, не рация байланысы болса Черемошкамен сөйлесіп, әкемді біле келші», – дедім. Ол жүріп кетті. Түсте үйге бесінші класта оқитын қарындасым Сандуғаш өкіре боздап кірді. «Әкем қар көшкінінің астында қалыпты дейді. Балалар айтады» – деп еңірейді. Содан соң-ақ дегбіріміз кетті.

Кешке бір топ естіртушілер кірді үйге. Дүзбенбек атам дауыс қып: «Айырылдым-ау Қалидан! Жалғыз қалдырдың ғой, ку құдай!» – деп аңырап кірді. Біздің шаңырақты қайғының қап-қара үскірігі осылай соққан.

Өрнек бөлімшесінің бригадирі Кәмелбек пен әкем есеп бергелі шығады. Ақпанның соңында төпелеп жауған қар саябырсып, жылымық соққан. Печи мен Соғр арасындары он бес шақырым жолдың бір жағы күз, қия болса, иегінің асты мұзға бөккен Бұқтырма. Сол жолдың Бадан деген телімінде әкем мен Кәмелбекті көшкі бейнесінде жеткен Ажал қағып жіберіпті.

Совхоздың екі жүзден астам жұмысшысы үш күн іздеп сүйекті тапқан. Бар-жоғы елу алты жасында әкем Қоңқай бауырындағы аруақтар мекеніндегі бабаларының қатарына қосылған. Естелікке айналған. Аңырап қара жамылған жесір әйел, он бір жетімек қалған артында.

Әкемнің қырқын өткізгенше боздаған шешем, қырық бірінші күні әкемнен қалған шолақ қара тонның белін қайыс белбеумен шарт буып далаға шыққан. Өмірмен жападан жалғыз күресуге кіріскен. Басқаша мүмкін емес. Оған үмітпен боталай қарап жиырма көз отырған сүзіліп.

Бізді жеткізу жолында шешем не көрмеді?! «Бар болсаң көре алмайтын, жоқ болсаң бере алмайтын» айналайын алакөз ағайынның алысқанымен алысты, жұлысқанымен жұлысты. Шарқая да, сараң да атанды. Қалидан аманатқа қалған ұрпақты адам етемін деп өзі көрер титімдей қызық пен қуанышты құрбандыққа шалып, кеудесін тірліктің топанды қара дауылына тосты. Бар көрген қызығы – біздің барлығымыздың үй болып, адам болғанымыз болатын.

Сөйткен, әулиедей болған қара кемпірге он біріміз не жақсылық көрсеттік? Өмірінің соңғы он жылында аяғынан баса алмай, топ боп қалған оны кезек-кезек үйімізге алып, бір шыны ыстық шайын беріп күту рәсімін жасағанымыз ба? Соның өзіне дәсердей болдық-ау! Бұл менің апа, бауыр, қарындастарым қатыгездеу болды деген сөз емес, керісінше барлығы да шешеміз үшін отқа түсуге дайын болатын. Алайда, ата-ана алдындағы қарыз бен парызды ұрпағы басын тау мен тасқа ұрса да қайтара алмайтыны ақиқат. Бұл – адамзат баласына ортақ жағдаят.

Шешем 1997 жылы, жетпіс сегіз жасында дүниеден өтті. Әкеммен отыз бір жыл дәурен сүріпті, ол өткен соң отыз бір жыл ғұмыр кешіпті. Таң қалар сәйкестік.

Шешемді әкемнің жанына – Қоңқайдың бауырына қойып қайттық. Шалы мен тұңғышы Бағдаттың жандарына барып, момақан төмпешікке айналды. Арпалыспен өткен қу жаны мәңгі тыныштық тапты. Артында – көз жиектеріне кептелген қимастық тамшыларын жасырмай сұрткен ұл-қыздары, «апалап» еңіреген немере, шөберелері қалды. Дүние жалған деген осы да. Шешенің қадірін көзі жұмылған соң ғана білу – адам баласының баршасының маңдайына жазылған болар. Бүгінгі күні сағымды сағынышқа айналған анамның пыр етіп ұшқан жаны жұмақтың төрінде жүргені хақ.

1966 жылдың шілдесі. Аңыратып Алматы тартып барамыз. Оқуға бара жатқан бетіміз. Айдарымыздан жел еседі. Әрқайсымыздың қалтамызда бір-бір тайыншаның сомасы. Қалтамызда дегенім жай сөз. Негізгі соманы турсиімізге тігіп берген. Ауылдағы «білгіштер»: Ойбай, қала дегенің құрттап жатқан жүліктердің ордасы. Әй-шәйға қаратпай тонайды, – деген. Сонан соң шешелеріміз әбиүрімізді жауып жүргенімізді шешіп ап, қомақты ақшаны сонда «бекіткен». Нығызбыз. Үлкен Нарыннан Өскеменге дейін таксимен келдік. Таксиде аңыратып өлең айтамыз. Қызық, сол кездегі жастар көңілдеріне желік бітіретін көлікке мінсе болды, қосылып өлең айтатын.

Жолбасшы – мен. Қасымдағылар Ақылбек, Бағижамал, Қаткен, Ақатай. Айтқанымнан шықпайды. Былтыр Алматыға барып қайтқаным бар, аса білгір, «крутой» саналам. Алайда, орысшамыз жұтаң. Ауылдағы он-он бес сөзден тұратын орысша сөздік қорың Өскеменде атаңның басына да жарамайды екен. Мылқау кісілер сияқтымыз. Көп нәрсені түсіндіру үшін ауыздан гөрі қол, саусақ, иық тәуір қызмет атқарады.

Защитада, кассаның алдында тұрмын.

– Пәть белет, – деймін. Кассадағы саршұнақтай шақылдаған жирен әйел маған дәл бір әкесін өлтірген жанға қарағандай, өшпенділігін жасырмай:

– Куда? – дейді.

– Пәть белет Алматы.

Билет жоқ боп шықты. Вокзалдың алдында үлкен-үлкен қара шамаландарымызды орындық етіп, мұңға батып отырмыз. Енді қайттік? Далада қалдық-ау! Қайда қонамыз? Жүліктер өлтіріп кететін шығар?

Жанымызға жылпылдаған бір қазақ жігіті келді.

– Әй, балалар, қайда барасыздар? – дейді. Қазақша сөйлегенге дәл бір әкеміз тіріліп, ауыл көшіп келгендей қуанған біз жылап жібере жаздадық.

– Алматыға, бірақ билет жоқ екен.

– Саспандар. Мына жаман ағаларың аман болса Алматыға аман-сау жеткізеді. Тек ақшаларың болса бопты, – дейді «жаман» ағамыз.

Поездамыз. Алматыны бетке алып ұрып келеміз. Ағамыздың «арқасында» іліктік. Алайда, ағамыз ақшаны көбірек алғанды жақсы көреді екен. Турсидегі «банктің» тігісі сөгіле бастады. Сақпыз. Бақырайып ұйықтамаймыз. Қара шамаландардың ішінде алтын бардай күзетеміз. Олардың ішінде бір көйлек, пенжақ, оқулық кітаптар. Басқа дым да жоқ. Ауыстырып киетін шұлық та жоқ.

Вагонның іші ыстық. Қаптаған халық. Тер иісі қолқаны атады. Әйтеуір аман жетсек екен деп, бықсып біз де келе жатырмыз. Бықсып дегенім мынау.

Өткен қыста ауылда чесотка (қышыма котыр) деген ауыру пайда болған. Ол итіңнің шықпайтын жері жоқ екен. Қаткен, Ақылбек, Ақатайдың үсті-басы чесоткадан көрінбейді. Киіз боп кеткен. Күні-түні боқтанып қойып, тырт-тырт қасынғанды біледі. Мен аман едім, жолға шыққалы аналардан жұқты ма, үстім бөрте бастады. Оның үстіне төңірегін түгел қасынып жатқанда, денең өз-өзінен қыши бастайды екен. Бірер күнде үсті-басым «гүлденіп», аналардың дәрежесіне жеттім. Бағижама қыз бала ғой, бізден қымсына ма, әлде жасырын қасынып ала ма, әйтеуір біздің көзімізше тыныш.

Аналар ауылдан шығарда сақтық шараларын жасап шығыпты. Құтыға құйылған қоймалжың майлары бар. Өлердей сасық. Өлгіні аса құтырына қышып тұрған жерлерімізге түн ортасы ауа баттастыра жағамыз. Сәл саябыр тапқандай болады. Вагонның ішіндегі ең «аксүйегі» біздің иіс. Маңайымыздан бәрі қашады.

Алматыдамыз. Фурманов көшесінің бойынан бір шағын үйді жалдап тұрып жатырмыз. Екі жылдық жұмыс стажың жоқ деп журналистикаға құжаттарыңды қабылдамады. Апатияда жүрмін. Мен биыл қалайда оқуға түсуім керек. Аналар сияқты жылда оқута жіберіп отыратын әкем болса жоқ.

Алматыда конкурс күйіп тұр. Мұқым Қазақстанның абитуриенттері сонда жүрген сықылды. Құлық ойладым. «Бәрі осы жақта алданып жүргенде мен Семейге барып, соның фил.фагына түсіп алайын. Семей елге де жақын».

Семейге тарттым. Салақтап Ақатай ерді. Ақылбек пен Қаткен қалды Алматыда. Семейдеміз. Филологияның қазақ тілі мен әдебиетіне

үміткерлер алғашында саябыр еді, емтиханға таяғанда қаптап кетті. Бір орынға он бес үміткер болдық. Зәре жоқ. Ақатай: «Тезірек құласам екен. Ауылды сағындым» – дейді. Онда уайым жоқ. Біреудің жалғыз ұлы.

Семейдің ыстығы ғажап екен. Төбеңнен Күн, табаныңнан құм қыздырады. Жаныңды қоярға жер таппайсың. Алтайдың сабат самалды жайлауынан келген бізге ауыр тиді. Ұйқы, күлкіні ысырып тастап, кітап жастанып жатырмын. Бөлме де қапырық. Ақжайманы сулап әкеліп жамылған боламын. Ол ілезде құрғап кетеді.

Шығармадан «төрт», ауызша мен тарихтан «бес» алып түстім-ау ақыры.

Семей... Қазақтың небір мықтыларының қанат қағып ұшар ұясы болған қасиетті Семей... Сонда менің төрт жылым өтті. Онда менің жастығым өтті, жалаң аяғымның ізі қалды. Сонда мен өмірлік достар таптым. Қазір философия ғылымдарының докторы, профессор, Республика Ғылым академиясының корреспондент мүшесі боп отырған Ғарифолла Есімов, Аягөздің Сарыарқа ауылында мектеп басқарып жүрген Асхат Смаилов нағыз достар еді. Бір елі ажырамайтынбыз. Мұнымыз да, қуанышымыз да бір қазанда қайнайтын. Әлі күнгі солаймыз. Алматыдағы Ғарифолла, Аягөздегі Асхатпен хабарласып, реті келгенде қонақ боп тұрамыз.

Ғарифолла Павлодардың Лебяжье ауданынан. Руы Уақ. Ағайынбыз деп қоямыз. Пысық. Білімді. Аздап өлең де жазады. Сабақтан бос уақытында Гоголь атындағы орталық кітапханадан шықпайды. Бізді творчество, әдебиетке деген жылы сезім жақындастырды. Тез арада бір-бірімізді өте жақсы түсініп кеттік. Алайда, ішімізде бір-бірімізге айтпайтын құпиямыз да бар болатын. Ол – көп білуге деген бәсекелестік. Бәсекелестік ізденуге итермелейді.

Ғарифолла екінші курстың қысынан бастап Әуезов атындағы стипендияның иегері болды. Біз жиырма сегіз сом алсақ, ол бақандай алпыс сом алады. Үш дос үшеуміз де кедей табынанбыз. Жалақтап көбіне ортақұрсақ жүреміз. Ғарифоллаға мүлдемге дерлік үйлерінен ақша келмейтін. Маған екі айда бір 20-30 сом келеді. Асхаттың жағдайы тәуірлеу еді, алайда бірінші курстың қысында әкесі Смайыл қайтыс боп кетті. Ол да біздің қатарымызға қосылды.

Стипендия алған күні Ғарифолланы ұстау қияметқайым. Бізден қашып, кітап дүкенінен жарты ақшасына кітап сатып әкеледі. Сонан соң «Уһ» дейді. Қалған отыз сомын:

– Ал енді, мынаны не істеуші едіңдер? – деп ортаға лақтыратын. Біз ыза боламыз. Ақшаны ысырап қылғанына күйінеміз. Күйінеміз де терезенің көзіне текшелеп қойған кітаптарының сүбелісін алып: «Ғарифолладан Әлібекке ескерткіш», «Ғарифолладан Асхатқа ескерткіш» деп жазып тастаймыз. Ол ашулануды білмейді. Сылқ-сылқ күліп жатады. Менің жеке кітапханамда сондай «тарихи» кітаптар әлі бар. Ғарекең студент кезінен ғылымға бет бұрды. Көп ізденетін. Қажырлы

болатын. Ақыры мақсатына жетіп тынды. Институт бітірген соң сол оқу орнында қалды. Алайда, филологияда орын болмай, философия жағына кетті. Мәскеуде білім алды. Кандидаттық, докторлық диссертацияларын да философиядан қорғады. Семейдің педагогикалық институтында көп жыл декан, кафедра меңгерушісі болып істеп, сексенінші жылдардың ортасында Алматыға қоныс аударды. 1995 жылы Ғылым академиясына мүше корреспондент болып өтті. Қазір Қазақстандағы айтулы ғалымдардың бірегейі.

Жан жары Римма дәрігер. Өте инабатты жан. Екі ұлы, бір қызы бар. Ұлдары да әке жолын қуып ғылым соңында жүр. Жалғыз қыздары Сәуле Алматыдағы медициналық институтта оқиды.

Асхат туралы айтпас бұрын, ең алдымен екеуіміздің таныстығымыз жөнінде бірер ауыз сөз айту жөн сияқты.

Институтқа студент болып қабылданғанымды білген соң бір аптаға елге жөнелдім. Сабаққа кешігіңкіреп қалыппын. Ол кезде жатақханадан орын алу – өте күрделі. Студент көп, жатақхана аз. Не істерімді білмей жүр едім, Ғарифолла:

– Біз Асхат екеуіміз пәтер жалдап тұрып жатырмыз. Қаласаң бізбен тұр, – деді. Қуанып кеттім. Асхат дегенді бұрын білмейтінмін. Ғарифолла көрсетті. Көзілдірік киген сіріңке қара бала екен. Өктем. Қаланың мектеп-интернатын бітіріпті. Қағып кеткен кісі сияқты сөйлейді. Шынын айту керек, ұнатпадым. Ол да мені суқаны сүймесе керек, Ғарифоллаға: «Мына былшиған қараң кім? Тұрғызбасақ қайтеді?» – деген көрінеді. Оны кейін күліп отырып өзі айтқан.

Облыстық «Семей таны» газетінде бірер өлеңі басылған екен, өзін терең ақын сезінеді. Қойшы, екі-үш күн дұрдараз боп жүрдік. Асхаттың бір жаман көк альбомы болды. Түскен суреттерін жинапты. Кешке соны Ғарифоллаға ғана көрсетеді. Мен жақындасам құтпан айғыр секілді қырындап, оқыранып, көлегейлей береді. Сабағым кеп қолым қышып-ақ жүр. Бір ұрсам шашылып-ақ қалатын бала.

Бір күні «Қазақ тілі практикумынан» беретін Қантаева апайымыз «Дос» деген еркін тақырыпқа шығарма жазып келуді тапсырды. Ғарифолланың «қолы тимеді». Асхат екі күн жазды. Мен сабаққа барарда көже ішіп отырып төрт-бес бет сүйектете салғам. Сабақта кезек-кезек оқып жатырмыз. Кезек маған келді. Оқиын келіп. Бір уақытта қарасам, Қантаева апайымыз көзін сүртіп жылап отыр. Сасып қалдым. Группадағы қыздар да сықсындасып жатыр.

– Апай, не болды? Оқымай-ақ қояйын ба? – деп едім, апайымыз:

– Жо-жоқ, оқи бер, айналайын! Тым-тым аянышты тағдыр туралы жазыпсың. Жүрек шіркін нашар, – деп ақталған болды.

Шығарма он екіде бір гүлі ашылмай, қаракшылардың қолынан қаза тапқан Асылбек деген бала күнгі досым туралы еді.

Оқып біттім. Аудитория жым-жырт. Өлік шығарғандай. Не заманда апайымыз кеп арқамнан қағып:

– Саған жазу керек екен, – деді. Осы ғұмырымдағы естіген ең үлкен марапатым да осы шығар.

Пәтеріміздеміз. Кешке Асхат көк альбомын алып кеп:

– Көрем десең, көр. Мектепте түскен суреттер ғой, – деп сүйкене бастады. Адамдарды түкке тұрмайтын шағын бір оқиға да жақындастырып кетеді екен. Содан бастап Асхат менің сенімді серігіме, айнымас досыма айналды.

Асхат қылжақпас, әзілқой. Маңайын шуға толтырып жүреді. Кейін жатақханада да бір тұрдық. Әсіресе, су шашып, нандарын тартып әкетіп, қыздарды қан қақсататын. Онымен бірге жүрудің өзі кей кезде қауіпті еді. Ұятқа қалдыратын. Мерекелердегі парадта ол құтырынып кетеді. Темекінің шоғымен қыздардың қолындағы шарларды жарады, «байқамай» соғылысып қалады.

Мынау бір сөзі есімде қалыпты. Институтты бітіріп, диплом мен ромбикті алып шықпаймыз ба. Асхат:

– Осы ромбиктерді қорабын ашып, тротуарға қойып көрейікші. Біреу-міреу алар ма екен? – деді. Келістік. Анадй жерге барып қарап тұрмыз. Жұрт үңіле қарайды да өте шығады. Көп тұрдық. Ешкім алмады. Ақыры Асхат:

– Е, пед. институттың қадірсіз екенін осыдан-ақ біл. Біздің дипломды тегін жатса ешкім алмайды екен, – деп тұжырым жасаған.

Десек те Семейдегі төрт жылда біз есейіп, жақсы білім алып шыққан едік. Творчествомен шынайы айналыса бастадық. Облыстық «Семей таңы» газетімен тығыз байланыста болдық. Апарған материалдарымызды тоқтаусыз басатын. Студенттер ғой деп ойлай ма, қаламақыны да тәуір қоятын.

Қайым Мұхаметханов ағамыздың лекциясын тыңдау бір ғанибет еді. Әдебиетті білу, қыр-сырын түсіну жөнінде ол кісі бізге мол мағлұмат беретін. Көзімізді ашқан сол кісі болатын.

Асхат қазір Аягөз ауданының Сарыарқа деген ауылында тұрады. Жиырма екі жыл сол мектепті басқарды. Қарлығаш деген әп-әйбәт келіншегі, екі ұл, екі қызы бар.

Студенттік шақ қызық қой, шіркін! Қайғы жоқ. Уайым – үш уақыт тамақ. Сол кездегі студенттерде оқуға, білуге деген құштарлық ғажап еді. Бір жазушының жаңа кітабы шықты дегенді естісек, қуып жүріп оқитынбыз. Тезірек, басқалардан бұрынырақ білуге асығатынбыз.

Қазақ филологиясына түскен екенсің, не өлең, не әңгіме жазуың керек. Жазылмаған заңдылық сияқты. Шетімізден «классикпіз». Институтта «Жас қалам» деген әдеби үйірме бар. Сол аттас қабырға газеті шығады. Жетекшіміз Медеу Сәрсекеев аға. Аптасына бір сабақ өтеді. Сабақ дегенім жай сөз. Әркім өзі жазып әкелген дүниесін оқиды. Талдаймыз. Ірейміз, соямыз. Мақтау сирек айтылады. Екшеп алынғаны

«Жас қалам» газетіне басылады. «Жас қалам» біз оқыған корпусстың астыңғы қабатындағы қабырғаны тұтас алып тұратын. Үзілісте студенттер шүпірлеп оқып жатады. Алыстан сығалап қараймыз: «Менікін оқып жатыр ма екен?»

Қабырға газетіне шығармасы басылған студент өзін ақын, жазушы сезініп, басқалардан шоқтығы асып жүреді.

Көркем сөйлеуге, әңгіме арасында ірі ақындардың бір шумақ өлендерін кіріктіруге әуеспіз. Төменгі курстың студенттері «ақын», «жазушылардан» именіңкірейді...

Облыстық теледидардан «Жастар және уақыт» деген бағдарлама айына бір рет жарты сағат жүргізіледі. Соның белсенді авторларымыз. Бір жолы қыздардың арзан махаббаты жөнінде «Қош, бол, торғайым!» деген скетч жаздым. Оны өзіміздің драма үйірмесінің студенттері телестудияда эп-эйбэт қойып берді. Бас, аяғында төрт-бес минуттай Ғарифолла екеуіміз пәлсафа соқтық. Әлгіге теледидар сексен сом гонорар қойыпты. Мәзбіз. «Әртістерді» ертіп ресторанға барайық. Сөз сөйлеп, тост көтеріп жатыр. Тындап отырсам, Қазақстандағы ең «мықты» драматург мен екенмін. Сынықсып ұялған болам. Алайда, сөздері ішіме жағатын сияқты...

«Ақын, «жазушыларға» мұғалімдер де оң көзімен қарайтын. Сессияларда «төрт», «бес» дегендерді тымақпен ұрып аламыз. Сессия демекші, неқилы қызықтар өтті ғой.

«Античная литература», «Зарубежная литература» деген сабақтар орыс тілінде жүреді. Қиналамыз. Әсіресе, Абай, Шұбартау, Ақсуат сияқты таза қазақ аудандарынан келген балалар мың өліп, мың тірілетін. Ол емтихандарға олар кәдімгі дар ағашының астына бара жатқандай қасірет шегіп шығады.

Міне, «Зарубежжакдан» емтихан тапсырып жатырмыз. Ең бірінші Ғарифолла айтып, «бесін» алып шығып кетті. Оның орысшасы жақсы. Аудан орталығындағы аралас мектепті бітіріп келген. Ендігі кезек Хисамитов Тілеукендікі. Оның орысшасы нөлдік мөлшерде. Шұбартаудікі. Орысша білмеуін ол «ұлтшылмын» деген сөзбен бүркемелейді.

Оның бірінші сұрағы ағылшын жазушысының «Война с саламандрами» деген шығармасы екен. Тілеукен оны қайдан оқысын, бағдарлама бойынша айтқан боп жатыр. Мұғаліміміз Травников деген кесек, зор дауысты адам еді, ананың мыжып отырғанына шыдамады ғой деймін:

– Хисамитов, скажи мне правду, ты роман читал? – деді.

Анау: Шитал, шитал, – деп шақ-шақ етеді.

– Ну, тогда скажи, что такое саламандра? – деді ашуланған мұғалім.

Асхат екеуіміз қазір бір қызық болатынын сезіп, андып отырмыз. Тілеукен қиналды. Тер шығып кетті. Саламандраның тышқан тектес жыртқыш мақұлық екенін естуі бар. Алайда, тышқан деген сөздің орысшасын ұмытып қалыпты. Жан беру оңай ма, жанталасты.

– Знаете, он такой мягкий, мягкий, – деп қолымен домалақ заттың бейнесін жасаған болды. Мұғалім де, біз де күлкіден өліп жатырмыз...

Сенбі сайын би кештері өтеді. Баянын құлаштай тартып Төлеген Мұхамметжанов отырады. Шебер тартатын. Ол тарих факультетінің орыс бөлімін бізбен бір жылы бітірді, Сонан соң ғой оның консерваторияға барып оқығаны. Белгісіз бір әуендерді ыңылдап кеп жүретін. Жуас, біртоға еді. Белгілі композитор болды.

Твист, шейк деген билердің ысқырып тұрған кезі. Қан түкіріп, зорыққанға дейін тепкіленеміз. Қыздармен танысудың реті де сонда келеді. Ара-тұра төбелес те болып қалады.

Жатақхана қара қазандай қайнап жатады. Қыз да, қызық та сонда. Қара көлеңке, тасалау жерлерде сырласып тұрған қыз бен жігіт, ортақ кухняға кіріп-шығып тамақ пісіріп жүрген студенттер, дәлізде ерігіп қаңғып жүргендер... Жатақхана дуылы бір басылмайтын. Танды ағартып барып ұйқыға бірақ жататынбыз.

Өзіміз құнтсызбыз ба, әйтеуір үшеумізде жиі-жиі ақша болмай қалады. Ол аш жүру деген сөз. Аштық әбден сүйекке жеткен шақта Асхат «жорыққа» шығады. Бізге қысқа-қысқа тапсырмалар беріп, өзі жеңіл-желпі трикомен кетеді. Басқа қабаттың кухнясында пісіп жатқан тамақты кастрюлімен бірақ көтеріп келеді. Есікті ішінен тарс бекітеміз. Кастрюль киім-кешек ілетін шкафқа кіреді. Үстіне жаман-жұтық жабылады. Артын тосамыз. Іздеу, жоқтау әбден басылды-ау деген кезде «эмигрант» тамақты жәукемдеуге кірісеміз. Әбден тойып алған соң, тіс шұқып жатып Асхатқа: «Ендігі әрі бұлай істеме, ұят болады, ұрлық күнә», – деп пәлсафа соғамыз. Ол:

– Ой, өңшең иттер-ау! Күнәға сендер үшін батып жүр емеспін бе? Тойып алған соң абыз бола қалатындарың не, алаяқтар-ау? – деп боқтапанады.

Студенттік кезде аш та, жалаңаш та жүрдік. Алайда, қазіргі күні соның бәрі қызық сияқты. Сағынатыным да рас. Неге десеңіз, ол қалай болғанда да жастық шақ еді ғой. Артта, мұнарлы бел-белестердің арғы бетінде қалған, жыл өткен сайын көмескілене беретін сол бір уайым-қайғысыз жылдарым бар жетімсіздігімен есіме түскен сайын, егіле аң ұратыным тағы да шындық...

Семейдегі жылдарым менің адам, әдебиетші болып қалыптасуыма зор ықпал етті. Әдебиет пен жазу – өмірімнің мұраты боларын да осында түйсіндім. Төңірегімде жақсы адамдар көп болды. Солардан көп жақсы қасиеттер алдым. Ең бастысы – кейін ғұмырлық жарым, өмірдегі тірегім, сүйенішім, қос құлынымның анасы болар Гүлжанды да сонда жолықтырдым. Семей менің жастығымның Жиделібайсыны, ақ махаббатымның, пәк махаббатымның күміс жақтаулы бесігі болған киелі мекен. Әлі күнгі Семей десе елендеп, құлақ түріп отырамын.

Жасай бер, Семей! Мені де қазақ даласының бір пұшпағында жүрген тілеулесім деп есептегейсің!

Қолымда табақтай диплом. Көңіл көктем. Ауылға тарттым. Енді мен алмайтын асу жоқ сияқты. Облыстық «Семей таңы» газетінде қалып, қызмет істеуге мүмкіндіктер туып еді. Қалада қалғым келмеді. Әкем болса жоқ. Жесір шешеме кім көмектеседі? Оның үстіне сол кездегі жоғарғы білім алған ауыл жастарының ілеуде біреуінде болмаса қалада қалу, тыныш та жайлы тұрмысты аңсау, соған ұмтылу, қызмет баспалдақтарымен өссем-ау деген бақай есепке құрылған жоспар болмайтын. Әлде, ол сол кездегі идеологияның шеберлігінен бе, әлде сол дәуір бозбалалары мен бойжеткендерінде туған жер, өскен елге деген сүйіспеншіліктің молдығынан ба, немесе қала тұрмысы жөніндегі түсінігіміздің таяздығынан ба, әйтеуір ауыл десе алып-ұшып тұратынбыз.

Ауыл... Топқайың менің акеділ анама, арқа сүйер Алатаудай әкеме ұқсайтын. Қайда жүрсем де оған деген қызулы сағыныш жүрек түбімде қоламталанып, жанымды жылытып жүретін. Әрбір тал ағашын, жаскәрісін түгел сағынатынмын. Әлемдегі бар қызық, бар қуаныш, қызуы мол дырдулы өмір тек қана Топқайында ғана бар сықылды көрінетін. Алыста жүрсем асығып, аптығып жететінмін. Топқайыңның адамдарындай данышпан, олардай әзілкеш, дәл солардай өркеуде, жанкешті адамдар болады дегенге сенбейтінмін.

Әсіресе, сонау отызыншы жылдары Алтайдың қызыл қарағайынан қиып салынған мектеп үйі Топқайыңның лүп-лүп соққан жүрегі секілді, алыстан мен мұңдалап кезге ұрады. Мектеп жанында ит мұрыны өткісіз жыныс бау бар. Қайың, қарағай, тал, терек, әсіресе мойыл ағашы мол еді.

Менің сегіз жылым сонда өткен. Енді міне, сол алтын ұяма дипломды әдебиетші боп оралып тұрмын. Ұжым мүшелерінің негізі – өзімнің мұғалімдерім. Нұралы Уәлханов, Дәулетхан Құдабаев (үлкен жездем), Күлзапран Жәнәбілова, өзім ғұмыр бойы силап өткен Асылбек Исабаев, мектеп директоры Құмархан Ахмадиев – бәрі-бәрі маған кеше ғана білім берген, құлағымнан созған, тентектік жасағанда төбемнен шерткен қимастарым. Жатырқаған жоқ. Қым-қуыт мектеп өміріне араласып кеттім. Сол кездегі жас мұғалімдерде өмірге деген құштарлық, энтузиазм басым болатын. Ауылдың мәдени өмірін солар ілгері сүйрейтін. Жиі-жиі концерт, пьеса қойып жатамыз. Мал отарларына оқушыларды алып мәдени жорықтар ұйымдастырамыз. Мұғалімдердің иығындағы жүк ауыр еді. Сайлау, тағы да басқа саяси шаралардың бәрінде мұрындық болып мұғалімдер жүретін. Директорымыз қатал, тіпті қазымырлау да адам. Екі күннің бірінде жиналыс, саяси сабақ, методикалық отырыс, кәсіподақ, комсомол жиындары, қойыңызшы, ауыл мұғалімдерінің сіңбіруге мұршасы болмайды. Бәріне үлгеретінбіз.

Қазақ тілі мен әдебиеті деген ит сабақ екен. Ең ауыры – дәптер тексеру. Түн ортасына таяу жиналыстан келген соң құшақ-құшақ дәптер тексеруге отырасың. Бір апта тексермей қойсаң, директор әкеңе танытады.

Біраздан соң: «Шіркін-ай, газетте неге қалып қоймадым!» деп өкінетінді шығардым. Сөйтіп жүргенде, яғни 1971 жылдың сәуірінің аяғында әскери комиссариаттан шақыру қағазы келе қалсын. Шынын айту керек, қуанып кеттім. Бірақ оны шешеме білдірмеймін. Шешем дауыс қыла бастады. Алайда, үкімет аналардың көз жасына елтіп отырса – Отанды кім қорғайды?

Қиыр Шығыстамын. Сықиған қызыл әскермін. Амур облысының орталығы Благовещенск қаласына әкелген. Бір бөлімге жоғарғы білімді 120 адам түстік. Алайда, әскери тұрмыста романтика да, лирика да жоқ екен. Ұзамай көзіміз жетті.

Тәштитен сержанттар біздің қас жауымызға айналды. Карантин-деміз. Сержанттар әсіресе, бізді – жоғарғы білімділерді қуалауға әуес. Қарсылассаң –кезектен тыс наряд береді. Ол деген – түні бойы асханада көзінді ашып– жұмып картоп тазалау немесе дәретхана жуу. Әй, не қыласың, бір ай карантин бізді мал қып жіберді. Бар арманымыз – әкесіне танытып бір ұйықтау, тоя тамақ ішу. Он сегіз, он тоғыз жасар «боқмұрын» сержанттардың зіркілдегенін есту – қорлық екен. Бір жылға келген біздер күн санайтын болдық. Сәтін салғанда үш айдан соң мені азық-түлік қоймасының меңгерушілігіне ауыстырды. Өмірі мен көрмеген тамақтың түр-түрі армияда екен ғой. Бәрі бар. Көзден бұл-бұл ұшатын Семей ет комбинатының консервілері әскерде жүр екен. Әй, не қыласың, аштықты бір шығардым-ау! Әскерге алынғанда жетпіс бес кило едім, қоймадағы бір айда тоқсанның ар жағына шығып кеттім. Көзім ашылмай, артыма қарау үшін бүкіл денеммен бұрылатын деңгейге жеттім. Көзге шел, көкірекке көрік бітті. Полковниктерден басқаларға честь беруді қойдым. Себебі, қалғанының бәрі маған жалынышты. Біреуіне ет, біреуіне балық, біреуіне спирт керек. Олардың бәрі менде. Шайқадым.

Әділхан Балтабаев деген жолдасым бар. Катондікі. КАЗПИ-ді тауысқан. Түс ауа қоймаға сол келеді. Анау-мынауы айтысып отырамыз. Кетерінде оның қойын-қонышын тамаққа толтырып жіберемін. Ол да тез семірді. Бір айда домаланып шыға келді. Мықты күресетін. Еркін күрестен спорт шебері. Катонда мұғалім болып жүріп бар-жоғы отыз жасында дүниеден өтті. Амал қанша, алланың жазуы солай шығар!

Он ай әскери борыш, екі ай офицерлік курсынан өтіп, елге қайттық. «Владивосток-Ташкент» әскери эшалонындамыз. Ылғи лепірген «дембельдер». Көбінің кеуделері әртүрлі значоктардан көрінбейді. Жарқ-жұрқ. Қалай «Батыр» болмай қалғанына таңырқайсың. Ауыздары толған «блатной» боқтық. Ауылға әкетіп бара жатқан бар «жаңалықтары» сол.

Семейде эшаланнан түсіп жатырмыз. Жанымда бірге қызмет еткен Мырзабек деген Үлкен Нарынның жігіті бар. Медициналық институттың 5-курсында оқып жүрген Ақылбек бір топ жолдастарымен қарсы алды. Ақылбекке, ауылдарында мұғалім боп жүрген Гүлжанға Красноярскіден: «Келе жатырмын. Тосып алыңдар» деп телеграмма бер-

гемін. Мәре-сәреміз. Бізді дәл бір қырық жылғы қырғын соғыстан келген жауынгерлердей күтіп жатыр. Гитара. Ән. Би... Балтамды өмірге бұрқ ете түстік.

Гүлжанға: «Бір-ақ алып кетейін. Бірге жүр» – деймін. Ол келісетін сыңайлы. Алайда, мед. институтта оқитын сіңлісі Гүлбану: «Алдымен құдалар келіп алдымыздан өтсін, сонан кейін жалыста» – деген ілкімді себеп айтады. Әлгіден соң Гүлекең тартыншақтайды.

Ауылдамын. Біраз күннен соң оқу бөлімі мені Өскеменге военруктордың бір айлық курсына жіберді. Оқуын да оқыдым, Семейдегі Гүлжанды да құда-мұдасыз алып қашып келдім. Уһ дедім.

Топқайында оқыған, қызмет істеген жылдарда менің өміріме өшпес із қалдырған, өзінің адамшылығымен жанымға жылу шуағын шашқан адамның біреуі – өзімнің ұстазым, сонан кейін бірге қызметтес болған Асылбек аға Исабаев еді.

Одан бері қаншама жылдар өтті. Алайда, жақсылықты да, нұрлы ізгілікті де ұмытпау үшін адам баласына сана мен сезім берілген ғой. Тіпті, ол кісіні мейлі он, жиырма, отыз жыл өтсе де ұмыту мүмкін емес.

Асағанмен біздің ағайыншылығымыз да жоқ болатын. Ол кісінде қаталдық басым еді. Әділдік үшін отқа түсуге бар адам, енді бір жерден арамзалық пен алаяқтықтың шет жағасын көріп қалса адам танымастай өзгертін. Біз соны көріп, үлгі тұтып өстік. Топқайындағы білімділік пен ғұламалықтың үлгісі Асаған еді.

Мені жақсы көретін. Көп жағдайда ішіне симаған, санасын кеулеген мұң-шерін маған ақтаратын. Менің ұстаз болып қалыптасуыма ол кісінің ықпалы өте зор болды. Өзіне қызмет жағдайында өте жоғары талап қоятын Асаған басқалардан да соны көргісі келетін, талап ететін. Мынау бір оқиға есімде қалыпты.

Институтты алғаш бітіріп келген жылым. Көкіректе желік бар. Желігіп жүрсем те Асағанды жағаттаймын. Ол кісіден көп дүние үйренуге болатынын аңғаратын қулығым бар. Мектеп мұғалімдері концерт, пьеса дайындаймыз. Көрші ауылдарға концерт қоймақпыз. Пьесадағы басты рольде менмін. Сценарий менің қолымнан шыққан.

Аяқ астынан тұмаумен ауырып қалдым. Қатты құладым. Сенбі күні түшкіріп, пысықырып, басымды көтере алмай жатсам, үйге бір топ жас мұғалімдер кіріп келді. Алдын-ала көршілес Белқарағай ауылына концерт болады деп хабарландыру іліп тастапты. Енді бармаса болмайды екен. Маған: «Ал енді, кеттік. Киін» – дейді.

Өлейін десем жан тәтті, өлмейін десем бас қатты боп жатқан мен:

– Ойбау-ау, мына кейпіммен қалай барамын? – деп зәрезеп боламын. Қойыңызшы, болмады әлгілер.

Концерт қойып қайттық. Дүйсенбі күні мектепке барсам, хабарландыру тақтасына: «Ауырдым деген сылтаумен қыдырымпаздыққа

салынған Қаңтарбаевтың ісі кәсіподақ комитетінде қаралсын» деген жарлық іліп қойыпты.

Комитет қызу жүрді. Директор мені «халық жауының» деңгейіне әкеле жатыр. Әкәку-сәкәку қуып жүрген жаман мұғалім екенмін. Директорға жағынып қалудың ретін келтіре алмай жүргендер, әй, не қыласың, маған қарай батпақты лақтырып-ақ жатыр. Мен де қарап қалмай, соңғы «патрондарымды» атайын келіп.

Көптің аты көп, жеңуге айналды. Дегенмен бәрінің жалтақтайтын бір адамы бар. Ол – Асағаң. Соңғы әділет сөзін сол кісінің айтуы – жазылмаған заңдылық.

Не заманда Асағаң сөз алды. Басын қиқандатып сәл тұрды. Ашуланғанда сөйтетін. Қысқа сөйледі. Нұсқа сөйледі.

– Әй, комитет мүшелері! Әлібек әкесінің жұмысына барған жоқ. Мектептің, осы ұжымның абыройы құламасын деп ауырып жүрсе де концерт қойып қайтқаны қылмыс емес, біле білсеңдер – ерлік, Соны неге түсінбейсіңдер? – деп қолын бірақ сермеді де есікті тарс жауып, шығып кетті. Өлік шығарғандай тыныштық орнады. Мен уһ дедім.

Бұл мысал Асағаңның мындаған әділдік сойылын соққандығының бірі ғана. Бізде осындай да ағалар болған. Бүкіл ауылдың кемпір-шалына да зейнетақы шығартып берген, солар үшін Катонмен екі ортада жаяу-жалпы шапқылаған да Асекең емес пе еді. Топқайыңның саналы азаматтары бәрін ұмытса да Асекеңді, оның ұрпақ болашағы үшін атқарған еңбектерін ұмытуы мүмкін емес.

Асекеңнің тәрбиесімен, оның қатал тезімен өсіп шыққан інілері Темірбек, Қажыбек, Әлібек, Мырзакелділер де бір-бір ауылдың арқа сүйер атпал азаматтары болды. Асағаңның артында қалған ізі де, көздері де солар. Одан байлық қалған жоқ. Адамшылық пен имандылық қалды.

Асағаң көз жұмғалы, жұмбағы мен қым-қуыт тірлігі қабаттасып жатқан фәниден озғалы жиырма жылға тақап қалыпты. Аралас-құралас жүргендіктен бе, сол бір асыл ағаның бойындағы тектілік қасиеттерді інісі Темірбектен іздейтінім, содан табатыным да рас. Бетің бар, жүзің бар деп сынықсымай тұрасын айтар, әділдік жолында тоғыз басты тажалдың өзіне қарсы шабар өлермендік қасиет Темірбекте жетіп арылады. Кезінде облыс, республиканы шуылдатқан атанжілік палуан болған Темкең, бүгінгі күні Шығыс Қазақстандағы үлкен бір жол жөндеу мекемесінің білгір басшысы. Асекеңдей ардақтысынан әулет эстафетасын алған ол тек өз ағайын-туғандарының ғана қамын ойлар, солардың ғана сойылын соғар қалыптан баяғыда шығып кеткен. Ел ертеңін, жер болашағын ойлар, соның жыртысын жыртар азаматына, арқа сүйер жоқшысына айналған аяулысы.

Гүлжан екеуіміз Жаңаүлгі ауылындамыз. Үйлене сап көшіп келдік. Көшіп келдік дегенім жалпы сөз. Үш қап кітап, екі кісілік бір темір

төсек, көрпе-жастық, бір чемодан, бір шәйнек, үш кәсе, бір шелектен тұратын «байлығымызды» ауылдағы Төке деген екі көзі бақырайған көмір қара шопыр үлкен жүк мәшінімен даңғырлатып әкеле жатыр. Мәшіннің үстіндегі жүктен, шығарып саламыз деп «қимай» келе жатқан жігіттер көп. Жетінші оқитын інім Қайраттан өзгелерінің бәрі қошқыл «қызу». Ақылбектің қолында гитара. Соғып келеді. Дарылдап өлең айтамыз...

Мектеп сегіз жылдық. Директоры Толқынбай деген Шыңғыстайдың жігіті. Менен үш-төрт жас үлкендігі бар. Қылжақпас. Ұжымның басым бөлігі жастар. Ақжарма көңілді ұжымда жұмыс істеу де көңілді.

Гүлекең екеуіміз қарғаның ұясындай бір ғана бөлмелі үйде тұрамыз. Өзімізге кең сарай сияқты. Жалақыдан үйге керекті ұсақ-түйек алсақ, шын ниетімізбен қуанамыз.

Ауылдағы дүкенде нан сатылмайды. Ал біздің үйде нан салатын пеш жоқ. Рахат болды: күнде шелпек жейміз. Сабақтан келе сала Гүлекең пыс-пыс етіп ұн илеп жатады. Мектептің оқушы қыздары Гүлекең үйір. Қолқабыс тигізіп, қасынан шықпайды.

Вешіршілміз. «Вешір» деп біздің жақта үйлену тойы, туған күн кеші, шілдехана, тілашар, әскерден келу, оған шығарып салу сынды сандаған «көңілді» отырыстарды еркелетіп атай береді. Біздің көшіп баруымызды тосып жүргендей, дәл сол жыл күз бен қыста Жаңаүлгінің, әй, жартысы үйленген шығар. Ауыз толған Шәмші мен Әсеттің әні, билейтініміз «современный» би – твист, шейк. Вешір – ауыз, асқазан, аяқтың соры.

Жалақыны Катоннан директордың өзі әкеледі. Жалақы алып біткен соң бірден кетіп қалмайсың. Бәрі емес, әрине. Әйелдер жағы қабақтарын түйіңкіреп, «қайтпайсың ба?» дегендей сұраулы жүзбен тесіліп ұзақ қарайды. Мойымайсың. Кетуге болмайды. Мектептің лабораториясында шағын билльярд столы бар. Соның төңірегіне еркектер жиналамыз. Бір кезде жалақы таратып біткен Толқынбай келеді. Ұрса келеді.

– Өстіп бықсып тұрушы ма едіңдер?

«Бықсып» деген сөз – пароль. Ол «ішпейміз бе енді» дегені. Дүкен жақын. Дүкенге кей-кезде бір емес, бірнеше қатынап та жібереміз. Гу-гу, ду-ду. Шетімізден жомартпыз. Әйтеуір қараңғы түсе үйімізді тауып аламыз.

Серікбек деген ағамыз бар. Математик. Өлгіндей «гу-гуден» соң ертеңінде мұғалімдер бөлмесіндегі айнаның алдында ұзақ тұрады. Не заманда:

– Әй, жігіттер, менің өнім қалай? – дейді.

– Ойбай, Секе, өңіңіз «салқын», – дейміз біз.

– Балалар менен неге қорқады десем, шынында да өнім суық екен ғой, – деп Секең риза болады.

Сенбі, жексенбіде Гүлекең екеуіміз не Топқайың, не Катонға тартамыз. Катон – аудан орталығы. Қызық көп. Бірден «штабқа» түсеміз. Штаб деп отырғаным – жолдасым Құдайбергеннің үйі. Бала кезден доспыз. Құдайберген автобазада автобус айдайды. Келіншегі Ботагөз

де кеңқолтық, сүйкімді жан. Өз үйіміздей шалжиып жатамыз. Олар да жалғыз бөлмелі үйде тұрады. Алайда, пәленбай жас семья сол тар үйде сиысып жата беруші едік. Пейіл де, көңіл де кең еді.

Құдайберген нәзік сезімнің кісісі емес. Нақты істің адамы. Міне, екеуіміз маған отын түсірмек боп жүк машинасымен Берел жаққа сызып келеміз. Көңіл көтеретін «аллегородан» біраз тартып шыққамыз. Көңілдіміз. Жол-жөнекей екі мөлдіреген бойжеткен қол көтерді. Отырғызып алдық. Құдайберген екеуіміз жыртындап бір-бірімізге көз қысысамыз. Желік бар.

– Қанат!

– Жанат! – деп танысып жатырмыз.

Қыздар бір-біріне қарап, мағынамен жымияды.

Берелге тақай бере Құдайберген қыздарға қол жүгірте бастады. Мен ыңғайсызданған болам. Әңгіме айтқан боп лағып, пәлсафа соғып кетем. Сөйтсем, ондай жерде ойлы әңгіме айтуға болмайды екен.

Қыздар біздің пиғылымыздан қорқа бастады. Берелге кірер ауызда «тұра тұрыңыздаршы» деп алдап түсті де, тұра қашты. Құдекең біреуін бас салды. Қолында қыз емес, оның плащының жеңі қапты. Мен күлкіден өліп жатырмын.

– Сен де қызықсың, қайдағы жоқты айтып. Ақыл соғып нең бар? Тәптәуір қыздардан айырылып қалғанымызды қарашы! – деп қатты өкініп тұр.

Бір қонып, ертеңінде Катон келдік. Масқара, әлгі қыздың бірі Құдекеңдікінде, Ботагөзбен шәй ішіп отыр. Ұсақ-түйекке қыңбайтын Ботекең:

– Әй, құтырық, мына қыздың плащының жеңін бер, – деп жырқ-жырқ күледі. Сөйтсек ана қыз Ботагөздің кластасы екен. Бізді – «Қанат пен Жанатты» сырттай білетін көрінеді.

Жаз шыға Гүлекең екеуіміз қол ұстасып ап қайын жұртқа тартамыз. Олар Жарма ауданының Бөке деген кентінде тұрады. Жүдеп-жадап жетеміз. Қоңыраудан қоңырауға дейін бір ай жатамыз. Қоң жинаймыз. Күтім мықты. Ата, енем аса жайлы адамдар.

Атам Әділғазы көпті көрген, оқыған-тоқығаны мол, логикасы темірдей, аса сауатты адам. Ғасырдан сәл ғана кішілігі бар. Өмір бойы поселкелік кеңестің бастығы болған. Негізі Ұлан өңірінікі. Саржомарт. Оның ішінде Асылбайы.

1949 жылға дейін Сынтас руднигінде кенттік кеңес бастығы боп, ол жабылған соң Бөкеге ауысқан ғой. Ұлы Отан соғысы, сонан кейінгі Жапониямен соғысқа да қатысып қайтқан ардагер жауынгер. Өңірі орден, медальдардан көрінбейді. Аса әңгімешіл адам. Әңгімені майын тамызып айтады. Нағыз фанат коммунист. Үкімет пен партияға қылшық жуытқызбайды. Қолынан ертеңді-кеш газет, журнал түспейді. Тарихшы қызы Гүлжиянмен саясат жөнінде дауласып қап отырады.

Ал енем Нұржамал тұйықтау, аса көп сөйлемейтін адам. Сырбаз. Текті тұқымның қызы екендігі жүріс-тұрысы, өзін-өзі ұстауынан-ақ білініп тұратын. Аса таза. Үйдің ішіне, үсті-басына қылшық жуытпайды. Көсіп айтпайды. Кесіп айтады. Ол кісінің айтқаны – шалы мен балаларына заң. Тәртіптің кісісі.

Таңертең тұрған соң үйдегі жандарға шайын береді. Сонан соң асықпай киінеді де дүкенге кетеді. Күндегі әдеті сол. Столын жұтатпайды. Мені жақсы көретін. «Қара алтыным» деп отырады. Ол кісінің күйеу балаларына деген пейіл, ықыласы ерекше еді. Гүлжаннан кейінгі қызы Гүлбанудың күйеуі, менің «сұмпайы» бажам Сайлау енесіне кәдімгідей шолжандап еркелейтін. Ана кісі басынан сипап отыратын.

Енемнің асқазаны ауыратын. Мен сол кісінің сұғынып тамақ ішіп жатқанын көрмейтінмін. Қашан көрсең қолына бір кесе шайын алып, қант шаққышпен бөлшектеген қанттың бір түйірін сорып отыратын. Ауыруы жанына қанша батса да, төңірегіндегілерге білдіртпейтін тасқайнат мықтылығы ерекше еді. Сол қасиет қыздарында да бар.

Шаңырақтарында сегіз бала. Үш ұл, бес қыз. Бәріне жоғарғы, арнаулы орта білім әперген. Тұңғыштары Нұрбан мұғалім, Гауһар байланыс қызметкері, Қадыр мектеп директоры, Жақсылық прораб, Гүлжиан, Гүлжан мұғалім, Гүлбану дәрігер, ең кенжелері Ақан инженер-металлург. Балалары да тәрбиелі, үлкеннің алдынан қиып өтпейді.

Енем маған шаң жуытпайтын. Гүлжан екеуіміз бір мәселеде дауласып қалсақ:

– Әй, Домка (Гүлжанды кішкентай кезінде толық болған соң Домалай деп атапты), тыныш отыр. Дауласпа Әлібекпен. Ол дұрыс айтады, – деп басып тастайтын.

Бір күні сол Бөкедегі рудникте цех бастығы боп істейтін бажам Рашид мені қырға, көл жағасына алып шығып сергітпек болды. Рәкеңнің екі аяқты мотоциклімен тартып отырдық. Көл жағасы рахат! Желігіп, өз-өзіңнен өлең айтқың келеді. Өлең айту үшін аздаған «аллегро» қажет. Рашидтің сөмкесінен шұжық та, шошқаның майы да, әгүршік те, ең негізгісі – ақ, қызылы аралас шөлмектер де шығып жатыр. Сиқырлы сөмке сияқты. Кешке келген соң енеме көрінбей жатып қалғам. Таңертең оянсам енем ауыз үйде біреуге күңкілдеп ұрсып жатыр.

– Ішпейтін баланы ішкізіп, сен де оңбайсың ғой, – дейді.

Сөйтсем Рашидке ұрсып жатыр. «Ішпейтін баласы» мен екем. Сыртқа шыққан соң Рашид:

– Сен ішетінінді ана кісіге неге айтпайсың? Сен үшін маған ұрысты, – дейді.

– Ойбай-ау, қалай деп айтам? – деп мен быжалақтаймын.

Ата, енемді әлі күнгі ыстық сағыныш сезімімен еске алып отыратыным рас. Келіндері мен күйеу балаларын қадірлеген адамдар солардай-ақ болсын! Гүлжан екеуіміз елге қайтарда сөмкелерімізді толтырып,

жолға билетке дейін алып беріп, тіпті атам Георгиевкаға дейін шығарып та салатын. Естен кетпес тәтті күндер еді!

Енем 1978 жылы асқазан ауыруынан қайтыс болды. Қырық жылға тақау тұрған қосағынан айырылу – атама аса ауыр тиді. Балалары мен келіндері қаншама асты-үстіне түсіп отырғанымен, әбден үйреніскен, бір-бірін қабак қағыстарынан түсінетін қосағына қайдан жетсін! Атам 1982 жылы наурызда дүниеден озды... Екеуінің де сүйегі Бөкенің бауырында.

Тірілердің қолынан сирек болса да аруақтар мекеніне барып, бір ауыз «аллауакбар» айтудан басқа не келеді?!

Періштедей таза, әулие адамдар еді, жандары да жәннатта шығар.

Менің іні-қарынастарым... Олардың мінез-құлықтары да, таным деңгейлері де әртүрлі, ала-құла еді. Алайда, барлығына тән бір қасиет – біреудің ала жібін аттамау, жауырынымен жатса да кеудесін таптатпайтын өркеуде намыскерлік болатын. Мектепте барлығы жақсы оқыды. Қоғам жұмыстарына белсенділік жөнінен ешкімді шақ келтірмейтін. Ұл мен қыздың кенжесі Талғат пен Майра әкелерінің жүзін де елестете алмайды. Көбі әке мейірімін көрмей жетті.

Қарлығаш ұлдар атқаратын жұмыстың бәрін көріп өсті. Мен Шыңғыстайда оқып жүргенде әкеммен отынға бару, атын әкелу, суару секілді жұмыстардың бәріне сол қолқабыс тигізетін. Өжет. Не нәрсе істесе де мұқият, тындырымды істейді. Өте адал.

Алматыдағы ауылшаруашылық институтын бітірген соң көп жылдар аудандық ауылшаруашылық басқармасында бас бухгалтер болып қызмет істеді. Қазір Өскеменде. Жолдасы Болат екеуінің екі ұл, бір қыздары бар. Үлкендері Бауыржан Алматыдағы Демирел атындағы қазақ-түрік университетін бітірген. Қазір Лондонда оқиды.

Сандуғаш қызық еді. Тым сезімтал, жүрегі нәзік болатын. Кішкентай кезінде: «Санду қазір жылайды» – десең көп күттірмей еңірей жөнелетін. Әдеби-көркем шығармаларды өте көп оқыды. Жастанып жататын. Қақ-соқпен ісі жоқ, мінезі жайлы. Жазуға бейімі бар еді, бірақ соңына түспеді. Қазір Семейде тұрады. Кітапхана меңгерушісі. Күйеуі Абзал дәрігер. Екеуі үш қыз, бір ұл тәрбиелеп отыр. Немерелері бар.

Кенжекейдің кіндігін Соғрдегі кержақ кемпірі Маруся кесіп еді, соған тартқан ба, орыс мінезділеу. Бетің-жүзің демей не нәрсені болсын айтып тастайтыны әлі күнгі бар. Сабақты, әсіресе математиканы жақсы оқыды. Кенжекейдің кішкентай кезіндегі мына бір сөзі есімде қалыпты.

Ауылға Катоннан бір фотограф келіп суретке түсіреді. Кенжекей де көппен бірге түспей ме. Бірақ әлгі фотограф суреттерін әкеп бермей көп кешіктіреді. Әлі күнгі өзін фотодан көре алмай жүрген Кенже қатты уайымдайды. Біз оған:

– Мүмкін әлі шығармаған шығар, – дейміз.

Ол: – Шығармаса қойсын өзі. Тек фотомды әкеп берсе екен, – деп күрсінеді.

Кенжекей Қарағандының кооперативтік институтын тәмамдаған. Қазір Өскеменде тұрады. Күйеу балам Манат дәрігер. Ақкөңіл. Адамдарға, туыстарға жақсылық жасағысы кеп жүреді. Ұлдары Дәулет ішкі істер академиясын бітірген. Алматыда қызметте. Үйленген. Қыздары Мира студент.

Алма нағыз жезтаңдай әнші болатын. Біздің жанұядағы балалардың бәрінде ән айтатын тәп-тәуір дауыс бар. Алайда Алманың дауысы ерекше еді. Кішкентай кезінен сахнадан түскен жоқ. Концерт болса соның бел ортасында Алма жүреді. Топқайынның концерті Алмасыз өтпейтін.

Мен қарындастарымды қызық көріп, қалжыңдаса беретінмін. Ұмытпасам, студент кезім болар, демалысқа кеп жатсам Алма:

– Мен айтатын әнді хабарлауға бір шумақ өлең жазып берші, – деді.

– Қандай ән?

– «Песня о белой медведи».

Мен екі жол өлең жазып, қолына ұстаттым. Оқып алған Алма шәт-шәлекейі шығып жыласын-ай келіп! Мен былай деп жазған едім:

Келесі нөмірімізде «Аю әні»,

Орындайтын адамның хайуаны.

Алманың жоғарғы білім алсам-ау деген арманы орындалмады. Мектеп бітірген жылы музыка факультетіндегі конкурстан өте алмай кеп, аудандық Мәдениет бөлімінде істеп жүрген кезінде қазіргі күйеу балам Сайран алып қашып кетті. Қазір семьясымен Өскеменде тұрады. Бір қыз, екі ұлдары бар.

Қайрат менен тура бір мүшел кіші. Семьямыздағы екінші ұл. Ылғи қыздардың ортасында өскен мен, ол туғанда қатты қуанып едім. Атын да өзім қойғанмын. Ол кезде Алматының «Қайраты» қақыратып тұрған кез болатын. Жуас, біртоға, ұқыпты боп өсті. Әкемнің кірпияздығы Қайратта да бар. Жұмысқа тындырымды, аса малсақ. Біздің үйдегі сабақты ең мықты оқыған – осы ұл. Тоғызыншы бітірген жылы ауданға келген жалғыз жолдаманы алып Мәскеу барған, сондағы Жеңіс туының жанында суретке түскен де Қайрат. Амал қанша, мектепті медальмен бітіретін-ақ еді, мектептегі іші тар бір адамның «көмегінің» арқасында ала алмады. Әлгі өзінің сабағынан әдейі «4» қойып жіберді. Оқушымен алысқан мұғалімдер де болды-ау.

Қайрат институтта да, техникумда да оқыды. Ақыры ең тиімдісі дайындаушы болған екен деп шешті. Қазір Өскеменде тұрады. Келініміз Раушан дәрігер. Бір ұл, бір қыздары бар.

Ұлдары Ерхат Өскемендегі қазақ-түрік лицейінде оқиды. Керемет ұғымтал. Әнді жақсы айтады. Салтанат қызымыз оқу озаты.

Талғат кішкентай кезінде қылжақпас, шақар болды. Кіп-кішкентай боп жұмысты жапырып істейтін. Шөп шабатын шалғыны да қолына

ерте алды. Өзі нағашысы Қалымжанға тартқан қушыкеш. Алайда, айтқан уәдесін орындауға ұқыпты болатын.

Біздің қызымыз Жаннаның жасқа толмаған кезі. Топқайындамыз. Мен тәрбие завучымын. Гүлекең өзінің орыс тілінен береді. Ауылда балабақша атымен жоқ. Балаға қарайтын кісі керек. Сегізінші оқып жүрген Талғатты қолымызға алдық.

Талғат бәрін істейді. Жаялықты да жуып қояды. Дегенмен жұмыстың көп энергия жұмсамайтын тиімді жақтарын іздейді. Жанна әлі жүре алмайды. Еңбектейді. Талғат оны төргі үйдегі алашаның үстіне еркімен қоя береді. Өзі екі бөлменің арасындағы босағаға көлденең түсіп жатады да сабағын дайындай береді. Жанна еңбектеп кеп кескен теректей боп жатқан ағасына тіреледі. Асып түсу қиын. Талғат ысқырып қойып шаруасын бітіре береді.

Баланы ойынсыз елестету мүмкін емес. Күніне бір рет жеңгесінен ойнап келуге рұқсат алады. Екеуі уақытқа қарап келіседі. Бір сағат деседі. Не заманда енгігіп Талғат кіреді. Кіреді де:

– Сағат қанша? – дейді аптығып. Кешікпейтін. Айтқан сөзінде тұратын.

Шешем Қайратты «әкесіне тартқан деп» еркіндеу ұстайды. Дегенмен Талғат бұл әділетсіздікке көңісі келмей аласұрады. Қайраттың мүлт кеткен жерін аңдиды. Оны білдіртпей маған жамандайды. Сабасаңшы дегенді ұқтырады.

Алайда аға екенмін деп екі ініме қол тигізіп көрмегенім шындық. Екеуі де ақылсыз емес. Арақ ішіп, бұзылып кетсе не істеуші едім?

Талғат киномеханик те, бөлімшеде бригадир де болды. Екі жылын әскерге берді. Ақыры дайындаушының оқуын бітірген. Қазір Өскеменде тұрады. Шаруасы мығым. Өз ісін біледі.

Келініміз Қалимаш Топқайынның баласы. Өзіміздің оқушымыз. Мерхат, Махмұт есімді ұлдары, Гүлназ аты қыздары бар.

Өкем қайтыс болғанда омырауда қалған ең кенжеміз Майра да қырыққа келіпті. Өтіп бара жатқан заман да.

Майра есейгенше шешемнің қойнына жататын. Шешем етженді кісі. Талғат екеуі шешемнің қойнына таласады. Жылы жерге жатқысы келеді.

Майралар бастауыш сыныпта Түспек деген ақсақалдан оқыды. 23-февраль ол кезде қызыл әскер күні, яғни ер адамдардың мейрамы деп есептеледі. Кластың қыздары мұғалімдеріне сыйлық жасамақ боп ақша жинайды. Ақшалары да аз болса керек, соңғы тиындарына кәдімгі бетке жағатын пудра алыпты. Еркектерге пудра беруге болмайды дегенді біреулерден естіген бе, әйтеуір қатғы қиналысады. Пудраны алуға кеткен ақшада бәрінің үлесі бар. Не істеу керек? Ақыры бір шым-шымнан бөліп, үйлеріне қайтады.

Майра Семейдің медициналық институтын бітірген. Қазір семьясымен Өскеменде тұрады. Күйеуі Мұрат ішкі істер басқармасында. Бір ұл, бір қыздары бар.

Қазақ: «Төрт аяқтыда бөкен, екі аяқтыда бажа тату» деп жатады ғой. Сол сөз рас шығар. Осы ғұмырымда үш бажаммен әй-шәй десіп көрмеппін. Әрқайсысы жеке-жеке тұрып бір-бір повеске жүк болатын қи-мастарым, әрқайсысы бір-бір әлем.

Бүгінгі күні жетпістен асқан, ұлын ұяға, қызын қияға қондырған ең үлкен бажам Айтбек аңқылдақ, адалдығы мен имандылығы әр қадамынан жарқырай ашылып тұрар азамат. Ғұмыр бойы мұғалім болды. Зейнеткерлікке де содан шықты.

Аса шапшаң, қимылына көз ілеспейтін. Бір қойды 15-20 минутта бауыздап, терісін сыпырып, жіліктеп тастайтын. Таң қалатынбыз. Жас кезінде жауырыны жерге тимейтін палуан болыпты. Нұрбән апайымызды ерекше сыйлайды, әлі күнгі сол кісілердің бір нәрсеге келісе алмай, жақ-жақ болып жатқанын естімеппін ғой. Алтын, Гүлнар, Жанар есімді қыздары, Әділбек, Ғалымбек атты ұлдары бар. Бір-бір үй. Немерелері де ер жетіп қалды. Қазір Жарма ауданының орталығы Георгиевкада тұрады.

Екінші бажам Рашид те сол ауылда. Өмір бойы Бөке кенішінде шахтада, цех бастығы боп істеген. Өз ісінің білгірі. Қазір ол да зейнеткерлікте. Апайымыз Гауһар екеуі Назкен, Ғалия, Сәуле, Қайрат, Мұрат атты балаларын ер жеткізген. Балалары да әр қиырда қызмет істейді.

Өзімнен кейінгі бажам Сайлау туралы әңгіме бөлек. Алғаш онымен сырттай таныстығымыз да қызық болған.

Гүлбанудың ол кезде Семейдің медициналық институтында оқып жүрген кезі. Гүлбану нәзік, ибалы, оның үстіне бет біткеннің әдемісі. Әбден піскен, мөлдіреп тамып кетуге шақ тұрған Алтайдың қарақаты бар емес пе, Гүлбануды көрген сайын сол есіме түсетін. Гүлекең екеуіміз: «Өзін аялап күтетін, сыйлайтын адамына жолықса екен. Әйтпесе мына әдемілікті түтіп, жүн қып жіберетін дүлейге жолықса не болады?» деп уайымдап жүретінбіз. Бір күні Алматының политехникалық институтында оқитын ең кенже балдызым Ақаннан бізге – Жаңаүлгіге хат кепті. Ол Жаңа жыл мейрамына Семейге келеді. Сол кеште Гүлбанудың жүріп жүрген жігіті Сайлауды көреді. Көреді де шыдамай бізге хат жолдайды.

Ақанның айтуынша Сайлау деген жігіт өзі ішкіш, өзі бұзақы, алақтап төбелес іздеп тұрар топырақ түлей біреу. Енді Гуляны (Гүлбануды солай атай беретін) әлгіден құтқару керек екен. Гүлекең екеуіміз мына қаны сорғалаған ақпаратты ала сала қауырт іс-қимылға кірістік. Ең бірінші Гуляға хат жаздық. «Ана Сайлау деген жігітті ұмыт, ол адам емес дейді, болашағыңды көр қып, жас ғұмырыңды қор қып не басыңа күн туды? Біз десең осы шарттарды орындайсың!» – деп ультиматум қойдық.

Гуля пысқырған да жоқ біздің хатымызға. Көктемде тұрмысқа шығып алды деп естідік. Қарсылығымыздың белгісі ретінде сәуірде болған тойларына да бармай қойдық.

Хош, жаз шыға әлгі «тажал» бажаны көру үшін Семей келейік. «Тажалымыз» аяқ-қолы балғадай, сындарлы, көрікті жігіт екен. Пысық. Қолтықтан кіріп, балақтан шығады. Ірі-ірі ақындардың жыр шумақтарын будақ-будақ лақтырады. Технологиялық институтта емес, әдебиет институтында оқитын адам сияқты. Әдеби процестер туралы тіпті бара-бара маған сөз бермейтін ыңғайы бар. Ауыздықтамаса болмас. Өрлік бар өзінде. Асқақ жүріп, асқақ сөйлейді. Текті тұқымнан екендігін жасыра алмай, отырған жерінде шұлғып тастап, нөмір бірінші тұлға болуға ұмтылысы басым. Бірінші күні әмір-әмір шарпысып қалып, шарпысып қалып отырдық.

Жоқ, ел не десе ол десін, мына «тажал» маған ұнайтын сияқты. Ақкөңіл. Ұр да жық алаңғасарлықтан да құр алақан емес көрінеді. Ақкөйлек. Аузын ашса – асқазаны ақтарылып алдына түседі.

Сол алғашқы кездесуімізден бері отыз жылға тарта уақыт өтті. Бір-бірімізді көрмесек арқырай кісінісетін деңгейге жеттік. Қалжыңымызды сағынатынбыз. Мен осы ғұмырымда жолықтырған адамдарымның ішінде Сайлаудай атымтай жомартты кезіктірген жоқпын. Соңғы көйлегін ағайынына шешіп беріп, жалаңаш жүруге бар. Ағайыны аш отырса, оның тамағынан түйнем ас өтпейтіні рас.

Сайлау технологиялық институтты бітірген соң экономист те, совхозда партия ұйымының хатшысы, көп жылдар сол Ақсуат ауданындағы ірі бір совхозда директор да болды. Қай қызметте істемесін абыройы асқақтап, еңсесі биік жүрді. Кеудесін ешкімге бастырған жоқ. Горький қаласындағы жоғарғы партия мектебін де бітірген.

Жан жары Гүлбануды құдайдай сыйлайды. Үлкен ұлы Қанат та әкесіне тартқан – өркеуде. Қазір Астанада, қауіпсіздік комитетінде істейді. Қанаттан Темірлан деген немересі өсіп келе жатыр. Екінші ұлы Қуаныш оқу озаты.

Сайлаудың өзі қазір Аягөздегі «Аягөз АТП» жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің бастығы. Ол маған, мен оған тілеулес болып ғұмыр кешудеміз.

Менде туған аға болған жоқ. Сондықтан да болар, әкемнің соғыста хабарсыз кеткен ағасы Сәбиттен туған Темірбек, Қасымқан, Дүзбенбектен туған Дәулетжан, Тұрсынхандарды өзімнің ағаларымдай көретінмін. Темірбек пен Қасымқан аға өмірден ертеректе қайтты. Ал, Дәушен аға (Дәулетжанды солай атайтынбыз) мен Тұрсынхан көрші тұрған соң ба, тым жақын еді.

Дәушен аға менен тура бір мүшел үлкен болатын. Оны әскерге шығарып сап, асыға тосқан да күндеріміз болған. Қақ-соқпен ісі жоқ, өз ісіне мығым ағамыздың келіншек әкелуі біздің әулет үшін аса үлкен саяси мәні бар оқиға болған.

Ұмытпасам, менің сегізінші оқып жүрген кезім. Қыс. Бір күні түстен кейін отын кесіп жатқамыз. Дәушен аға ол кезде бөлімшеде шопыр. Әкеммен, Қапила апайыммен бір нәрсеге келісіп жүрген сынайлы, қайта-қайта бізден алыстау барып ақылдасады. Білгіміз кеп өліп жүрміз. Мемлекеттік маңызы бар құпия секілді. Қойшы, сонымен кешке қарай Буырыл ат кашовкаға жегілді – Дәушен аға мен Қапила батысты бетке алып аттанды. Апырмай, ә, қайда, неге кетті екен? Балалар бір-бірімізден сұраймыз, ешкім мандымды жауап бере алмайды. Дәушен ағаның қарындастары Айтжамал мен Бағижамал бірдеңені білетін сияқты, алайда олардың аузы құлып. Құпиялап, маңыз бере езу тартысады. Сол төңіректе қазан көтеріп, бауырсақ пісіріліп жатыр.

Түн. Бырдай боп ұйықтап қалғамыз. Оянсам, үйдің іші абыр-сабыр. Хабиба: «Дәушен ағаға келіншек алып қашып келді» – дейді. Уа, өлейін де қалайын! Менікі не ұйқы?

Дәушен аға мен Қапила Өрнектегі Мылжабай деген кісінің Сәбира деген қызын алып кепті. Шымылдық керіп қойыпты. Сығалап қараймыз. Жеңеміз жап-жас. Мөлдiреп отыр.

Қызық болды. Сәбираның артынан сойыл сүйреткен қуғын келді. Нағашысы Ершен мен ағасы Сайлау бір-бір атқа мініп жетіпті. Әсіресе Сайлау қырып-жойып барады. Сөз тындамайды. «Қыз қайда? Табыңдар!» деп тебітеді.

Сәбираны Қалымжан нағашымның үйіне, Рәпия әжемiздiң артына апарып тығып тастаған. Ендi ол кісiнiң қолынан Гитлер мұқым әскерiмен келсе де ала алмайды.

Сәбира өткiр тiлдi, қалжыңбас. Мен байғұсқа: «Келiншек аласың ба? Кiмдi аласың?» – деп есiмдi шығарады. Ұялған болам. Бiрте-бiрте тiлiмдi де шығарады.

Дәушен аға өмiр бойы Белқарағай орта мектебiнде мұғалiм болып iстедi. Содан зейнеткерлiкке шыққан. Сәбира екеуi екi ұл, үш қыз тәрбиелеп өсiрдi. Өздерi Өскеменде тұрады.

Тұрсынхан менен алты-жетi жас үлкен болса да бiр-бiрiмiзбен ашық әңгiмелесiп, тiптi құпия сырларымызға дейiн жасырмай әңгiмелесетiнбiз. Мiнезi ашық жарқын, аздаған күйгелектiгi бар. Ол да еркелеу өстi. Еркелеймiн деп жүрiп тоғызыншыдан кейiн мектептi де тастады. Томырық мiнездiлеу Дүзбенбек атам Тұрсынханды мектептi тастап кеткен соң плугқа да отырғызды, қыста Ақтастының құз-қиясынан қойшыларға шанамен шөп тасуға да жiбердi. Жап-жас бозбала сол кезiнен бастап өмiрдiң еңбектiң ащы-тұщысын көрiп өстi. Ақыры Свинчаткедегi кәсiптiк-техникалық училищенi бiтiрiп кеп трактор айдады. Аблакеткадағы ауылшаруашылық техникумын бiтiрдi. Мықты күресетiн. Ақыры ол бiлiммен де қанағаттанбай, Украинадағы Днепропетровскiнiң ауылшаруашылық институтының механика факультетiн отыз екi жасында бiтiрiп алды.

Көп жылдар совхоздарда бас инженер болды. Ниғымет нағашымның қызы Хатираға үйленген.

Тұрсекеңнің бала кезіндегі мына бір оқиға есімде қалыпты.

Біздің Топқайың ауылының бір бүйірінен ағатын Бүркіт өзені жай күнде момақан. Бала да, шаға да кешіп өте береді. Ал көктем туа, Алтайдың басындағы сұр қарлар еріген кезде буырқана тасиды-ай! Қанды суға айналатын.

Бір жолы Шыңғыстай мектебінде оқып жүрген Дәушен ағаны арбамен апарып сап, Тұрсынхан қайтпай ма.

Бүркіттің суы долырып жатқан кез. Арбамен түсе қалған Тұрсынханды ат-маты, арба-марбасымен ағыза жөнеледі. «Тұрсынхан ағып барады» дегенді естіп, еліріп жеттік. Жағаға жарты ауыл жиналып қапты. Жайылып жатқан топан судың ортасындағы бір тал доланаға жабысып Тұрсынхан жатыр бақырып. Енді біраз тұрса қолынан әл кетіп, Күлмес өзеніне қарай ағып кетуі мүмкін. Күлмеске ілінсе – аман қалуы неғайбыл.

Жағадағы халық у-шу еткенімен, ешкім суға батып түсе алмай тұр. Астарындағы аттарына сенбей ме, әлде жүрексіне ме, әйтеуір жанкешті ешкім табылмады. Дәл сол кезде Буырыл атпен әкем келе қалмасы бар ма. Әй-шәйға қараған жоқ, суға қойды да кетті. Не заманда Тұрсынханды алып шықты.

Біздің көз алдымызда әкем де, Тұрсынхан да қолма-қол ертегілердегі батырға айналып шыға келді.

Бала кезімде Тұрсынханды үлгі тұтатынмын, сонымен мақтанатынмын. Ұқсауға тырысатынмын. Оған деген көңілім әлі күнгі солай. Ұзақ көрмесек сағынысып қаламыз.

Қазір ол Чернова ауылында тұрады. Ол да алпыстан асыпты-ау! Екі ұл, екі қызы да ер жетті. Тату жанұя.

Гүлекең екеуіміз екі құлынымызды тәрбиелеп, ер жеткізіп келеміз. Тұңғышымыз Жанна Топқайың ауылында дүниеге келді. Атын шешем қойған. Жылауық болған жоқ. Ауылда балабақша деген атымен жоқ, Жанна үйде өсті. Бір тоға, көмпіс болатын. Бір жасынан бастап-ақ Жәкөні Гүлекең екеуіміз үйде жалғыз қалдырып, сабаққа кететінбіз. Біз келгенше терезеге шығып, жол қарап отыратын.

Мектепті Аршатыда қазақша бастады. Төрт класты қазақша бітірді. Белқарағайға көшіп келген соң бесіншіден бастап орыс тілінде оқыды.

Әдеби көркем шығармаларды өте көп оқитын. Әлі күнгі қолынан кітап түспейді. Семей университетінің филологиясын тәмамдады. Қазір Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінде істейді. Ұғымтал, зерек. Тым-тым сезімтал.

Жанна алтыдан аса бере өмірге Дулат келген інғалап.

Оның кішкентай кезінде Жанна көп қолғабыс тигізді. Тербетті, жетектеді, бас-көз болды.

Дулат тынышсыздау болды. Катондағы досым Құдайберген Арша-тыға арнайы кеп, Дулатқа боқтық үйрететін. Сонан кейін Дулат орыс-ша-қазақшасын араластырып, былдырлап боқтау рәсімін жасайтын. Құдауанда, бірінші класқа барған соң Дулаттың боқтығы сап тиылды. Қазіргі күні боқтап сөйлеудің не екенін білмейді.

Дулат мектепке бес жарым жасынан барды. Мектепте кілең беске оқыды. Бесінші кластан бастап айтысқа қатысты. Екі рет облыста жүл-де алды. Сегізінші кластан соң қазақ-түрік лицейіне түсіп, оны бітірді. ШҚМУ-дың заң факультетін тәмәмдады. Қазір кеденде қызметте.

Әр ата-ананың өзі шықпаған биікке ұрпағым шықса екен деп арман-дауы заңды құбылыс болар. Десек те Гүлекең екеуіміздің опық жеп, бармақ шайнаған шақтарымызды, жетіспей жүрген жүдеу күндерімізді осыларға бермесе екен деп алладан сан мәрте сұрайтынымыз өтірік емес.

Құдайға шүкір, балаларымыз ақылсыз емес. Соған тәубе деп отыра-мыз.

Әке көз жұмғалы отыз бес жыл, шешемізді жер қойнына бергелі төрт жыл өтіпті. Құдайға шүкір, ту сонау 1966-ның наурызында асқар тауы-нан айырылып, аңырап қалған он бір жетімек бүгінгі күні бала-шағалы бір-бір үй. Өздері бір-бір ауылға ақыл айтар, біреулерге сүйеніш бо-лардай азамат болды. Өмірдің дауылына да, жауынына да арқаларын тосып, тізелерін бүкпей, еңселерін еңкейтпей ер жетті. Береке, бірлік-терін шілдің қиындай шашып алмай, жарты дәнді жарып, бүтін дәнді бөліп жеп, ұйыған ұйымшылдықтарымен имандыларға үлгі болып, ішітарларға күйіктің қаспақты қара қазанын сапыртып тірлік кешуде. Әкенің ізгілігі, шешенің тасқайнат қайсарлығы әрбіреуінен-ақ бой көрсетіп қалады. Қали мен Мәнаштайдан қалған он бір шаңырақтан будақтап түтін шығып, әрбіреуінің босағасынан шат-шадыман ұл-қыз-дар кіріп-шығып, өмір толқынын әрмен жалғастыруда.

Жиын-тойлардағы бас қосуларда апа, қарындас, бауырларымының жүздеріне ұзақ үңіліп, сонау ерке де қылықты балалықтарын, желөкпе жастықтарын іздейтінім рас. Ауызекі әңгімелерде де сол бір кездерін көбірек еске алып, кештің арқауы етуге тырысатыным да ақиқат. Бір-біріне сүйеу болған, жетелеген, көмек қолын созған шақтарын ұмыт-паса екен деймін де. Әлемдегі имансыздық пен қасқыр-қатыгездіктің үскірігі де өткенді ұмытудан, тәубесінің бетіне былш еткізіп түкіруден соң ысқырынатыны шындық.

Күн сайын сандаған рет тәубемді ішімнен қайталап жүретінім сон-дықтан.

Гүлекең екеуіміз қос құлынымыз – Жанна мен Дулатты қолтығы-мызға қысып жүріп Катонқарағай ауданының көптеген мектептерінде

істедік. Сүйінген де, күйінген де кездеріміз көп болыпты. «Әй, кәпір» атанғанымыз жоқ. Өзің адам болсаң – артыңнан топырақ шашушылар да болмайды екен. Жаксыларға жакын жүрдік, жамандармен араласпауға тырыстық. Ағайын-туғандар мен дос-жарандардың ортасында қоңыр қаздай қалқып, шаттыққа шомылып шалқып жүрмесек те абыройсыз болмаппыз. Сағынатындар да, сағынатынымыз да бар екеніне шүкірімізді айтып отырамыз.

Калихан аға Ысқақов, Сайфолла Ауғанбаев, Ережеп Мәмбетқазиев, Асылбек Исабаев, Жұмаділ Әділбаев, Қайса Абақов, Қадыр аға Әділғазин (үлкен қайнағам), Құзархан Бозжігітов, Амантай Бакин, Тұрғазы Нұқаев сынды арқа сүйер ағаларымыз, Ақылбек Ниғыметов, Құдайбеген Құрмышев, Ғарифолла Есімов, Асхат Смайлов, Әділхан Балтабаев, Жанұзақ Байгереев, Дидахмет Әшімханов, Қаныбек Ауғанбаев секілді достарымыз, Әлібек Асқаров, Алтайбек Сейітов, Темірбек Исабаев, Асқар Қабанбаев, Ербол Көбентаев, Қайбар Төлемісов, Пазыл Әбиев, Құмарбек Төпелеков, Қуаныш Нұрсадықовтай інілеріміз бас ауырып, балтыр сыздағанда әрдайым қасымыздан табылып, қуаныш пен қайғымызды тең бөлісетіндеріне әрдайым тәубе дейміз. «Жалғыз ағаш орман емес» екендігі баяғыда дәлелденген. Біз – Гүлекең екеуіміз өзімізге сай өмірдің бір бел-белесіне көтерілсек – оның ішінде жоғарыдағылардың да еңбегі бар деп түсініңіз, жанары қаракты, көкірек көзі ояу оқырман!

Менің замандастарым өртеңге өскен өскіндер болатын. Соғыстан кейін туғандар көмпіс болды. Аштық пен жалаңаштыққа мойымады. Өжет еді. Кеуделерін ешкімге таптатпай өсті. Өмірдің бетіне тура қарады. Мен осынау эссені жазуға отырғанда тұтас бір ұрпақтың балалық, жастық шағы туралы там-тұмдап болсын мағлұмат берсем, оны келер ұрпақ та білсе деген мақсатты ұстанған едім. Ол мақсатыма жете алдым ба, жоқ па – оны көзі қаракты оқырман өзі айтар.

Мәселе онда да емес. Мәселе – социализм деген қоғамдық формация, оның идеологиясы, сол дәуірде өмір сүрген адамдардың ащылы-тұщылы өмірінің үзік-үзік суреттері арқылы естелік қалдыру еді. Ғұмыр жетсе әлі сандаған естеліктер де жазылар. Мынаны бастамасы деп қабылдаңыз, оқырман!

2001 жыл

ДОСЫМА ХАТ (эссе-реквием)

СӨЗ БАСЫ

Мойнымнан үлкен бір жүк түсті. Досым әрі туысымның аруағы алдындағы адами міндетім мен парызымның бір түйірінен арылғаныма әрі қуанып, әрі жеңілдеп отырмын. Әрине, бірнеше том кітап жазсам да Ақылбек сынды досымның қайта тіріліп келмейтінін білемін. Десек те біз басқан, біздің замандастарымыз өткен өмір жолын бүгінгі және келер ұрпақ та білуі керек қой. Мұрағаттың суалған сиырдың емшегіндей дорбасынан өткен ұрпақ жолын қаз-қалпында «сауып» аламын деу – әбестік. Мұрағат қалтасы тым сараң. Сондықтан да осындай стильге баруға тура келді. Бұл – бір.

Екіншіден, бұл кітап менің, ертеректе шыққан «Сол бір кез есімде» атты ғұмырнамалық эссемнің заңды жалғасы, тіпті дәлірек айтсақ, толықтыруға келген «құрдасы» сияқты. Ол эсседе айтылмай, «тіл ұшында» қалған көп естеліктердің орнын дәл осы кітап толықтыра ма деген ойдамын.

Үшіншіден, баланы өз тілінде сөйлетуге, өз пайымдауынша әрекет жасатуға тырыстым. Кеңестік әдебиеттердегі секілді жас баланың аузына абыздар айтатын сөз салып, ғұламалардың іс-қимылын жасатудан қаштым. Бала – әр кезде де бала. Сондықтан оның сөзі де, пайымдауы да, іс-әрекеті де баланікі болуға тиіс. Соған ұмтылдым.

Төртіншіден, менің кейіпкерлерім періште емес. Пенде. Олар да көпшілік сынды ет пен сүйектен, теріден жаратылған. Сол себепті бұл кітаптан періште іздеп әуре болмаңыз. Оның үстіне бұл эссе – деректі. Көптеген кейіпкерлерімнің көзі тірі. Көркем әдебиеттің жазушы қиялы, фантазия жемісі дегендей тәсілдері бұл кітапта жоқ. Жинақтық образ жасаймын деп өтірік, жалған айтып қойсам, ертеңгі күні көзі тірі кейіпкерлерімнің бетіме түкіретіні рас. Жазу машақаты молдау болғаны сондықтан. Қазақ прозасы бәйтеректерінің бірегейі Қалихан Ысқақ ағамыз ертеректе бір: «Қараұл, жазарың да, азабың да алда» деп еді. Бұл кітап – сол азапты жолдың бірі деп қабылдаңыз, көкірек көзі ояу оқырман.

Автор.

БАЛАЛЫҚ, НЕ БАР ЕКЕН СЕНЕН ЫСТЫҚ...

Анау жолы түсіме кірдің, Ақа. Қызық, жалпы жыл оны екі айда әрі кетсе бір немесе екі рет басы бар да аяғы жоқ үзік-үзік түс көретін мен, осы жолы толық сюжетті түс көргеніме айран-асыр болғаным рас...

...Бір еңселі үйде жүр екенмін деймін. Сендердікі екен деп ойлаймын. Сен көрінбейсің, алайда сенің жақын маңда жүргеніңді сезінемін. Ас үй көрінеді, онда Нұржамал тәте ме, әлде жарың Ғалия ма, әйтеуір жақын біреу ас дайындап жатқан сынды. Менің қолымда сенің кәдуілгі жүрегің және қалам жүр. Қолымда сенің жүрегің жүргеніне аса көп таңқалмайтын сияқтымын. Жүрек кәдімгі сағат сынды тырс-тырс соғып жатыр. Келер сәтте бөлмеге сен кірдің, қызық, аппақ шілтерге оранған сенің сұлбаң кірді. Амандаспаққа әрекеттенем, дегенмен сен, жо-жоқ, әлгі аппақ шілтердің ішіндегі Ақылбек деген ұғым түсініксіз күбірлеп жанымнан өте береді екен деймін. Сандаған жылдар сенің бір ауыз сөзіңді естуге зар болған, сағыныш әбден титықтатқан, енді міне, шер тарқатар шақ келді деген сәтте сенің күңкілдеп өте шығуың мені тұралатып тастағандай. Дел-салмын. Тұрып-тұрып қолымдағы жүрек пен қаламды терезе алдына қойдым да ас үйде жүрген беймәлім жанға, беймәлім емес-ау, әйтеуір жақын біреу, соған: «Әне, Ақылбектің жүрегі терезе алдында тұр, солып қалмасын», – деймін...

Сөйтіп жатып ояндым. Жастығым суланып қалыпты. Шамасы, жылаған болармын. Алпысқа иек артқан ер адамның өңінде жылағаны өрескел көрінер, десек те түсінде болсын өксіп-өксіп алғанға не жетсін, шіркін!

Қазақтың түсінік-танымы, салт-дәстүрі қойдың жалбыршақ қарны сынды-қырық қабат. Түсіну де, белгілі бір мақал-мәтелдері арқылы тоқтам, байлам жасау да қиын. Көңілге кірбін, қобалжу ұялататын, қорқыныштылау түс көрсек «түс-түлкінің боғы» деп өз-өзімізді алдау-сыратамыз, тағы да «Түсінде жыласаң, өңінде қуанасың» деп те көшелісіміз, немесе, түсімізге тіпті сүйегіне қына шығып кеткен аруақ-ағайындарымыз еңсе: «Е, жарықтық, аян беріп жүр екен ғой» деп те басалқы айтамыз. Мүмкін, бәрі мүмкін. Алайда менің түсіме сенің кіруің тегіннен-тегін болмағаны шындық. Шындық демекші...

Ақа! Мен осы азын-аулақ ғұмырымда сандаған шындықпен жолықтым. Бір қызығы, бүгінгі шындық дегенің ертеңгі күні іске алғысыз, тіске басары жоқ, етек-жеңі шоп-шолақ өтірікке, жалғанға айналып, бу боп көтеріліп, ауаға сіңіп жүре береді екен. Әрі қаншама тірлік иесі болса, соның әрқайсысының өз шындығы болатыны рас. Мәселен, бір мәселе жөнінде менің шындық дегенімді екінші біреу жоққа шығарып жатады. Шындықтың бәрі ақиқат емес. Ақиқат біреу-ақ екен, ол-туу бар жерде өлім хақ екендігі. Сонымен бірге Ажал атты қан шеңгелдеген эщадының біреуді ерте, біреуді кеш басатыны ақиқат.

Ал екеуіміздің шындығымыз... Ортақ еді-ау. Көп жағдайда, бір-бірімізге сіңісіп, тұтас бір ағзаға айналып кеткендігіміз сондай, біреуіміз жалған айтып тұрсақ та осы өтірік айтып тұр-ау деген секемшіл сезімнен ада күйде бас шұлғитынбыз. Көбіне-көп өне-бойы Ізгілік, Имандылық, Мейірім, Қамқорлық атты сезімдерге шүпілдей толған сен менің айтқандарыма имандай ұйыйтынсың. Бір-біріміз үшін отқа да, суға да түсуге дайын едік. Сен фәни есігін тарс жапқан сонау қаралы минөтке дейін сол ниетімізден айнымағанымызды білемін. Сен де сондай сезіммен өттің жалғаннан.

Дүние жалған... Оны сен дәлелдеп кеттің. Әрине, саған дейін де сандаған мың пенде дүниеден баз кешкені рас. Алайда, сенің өліміңнің маған аса қатты батқандығы сондай, ішкі жан-дүниемді әлдекім қопаратонап, тек қаңқамды қалдырғандай күй кешкем. Саған Қоңқайдың бауырындағы аруақтар мекенінде топырақ салып жатып-ақ менде өзің де деген алапат сағыныш бой көтерген. Жиырма жыл бойы сол өртті сағыныштың сал қылатын тауқыметін тартып, усойқы уын мелдектей еміп келемін. Бұл – өзімнің ғана меншікті шындығым. Оған қол салуға ешкімнің қақысы жоқ.

Сенсіз жиырма жыл өтіпті. Мен болсам өткен жылы Алпыс деген абыз жастың босағасынан аттадым. Биылғы жылы сен де сол жасқа тұяқ іліктірер едің. Тағдырың саған алпысты қойып, елуді де қимағаны несі! Тағдыр демекші...

1988 жылдың тамызында сенің қазана қара жамылып алыс-жақыннан келген қалың жұрт ағайын-туғанға: «Е, қазаның арты қайырлы болсын!» «Жазмыштан озмыш жоқ» – десіп басалқы айтысып жатты. Сонда деймін, сонда елуі жабылып ешкі соя алмайтын ездерді сексен-тоқсанға еңкейтпей жеткізетін Жасаған Иеміз елінің әжетіне жарайтын, Алтайы азаматым деп жат жұртқа мақтана алатын сендей азаматты жастан шектегені қалай? Тым құрығанда, жетпіс-сексенді айтпағанда, жалғыз ұлың – Жанәділінің ат жалын тартып мінген бозбала шағын көруді де жазбапты маңдайыңа. Кереғарлық па, жоқ әлде сынақ па? Есінде шығар, бала кезімізде үлкендер кешке қарай қаракөленке үйдің ішін күбірге толтырып: «Жазмыш деген болады. Ол – адам баласы шыр етіп дүние есігін ашқанда маңдайыңа жазылып қойылатын өмірінің бағдарламасы. Ол бағдарламаны өзгертуге екі аяқты пенде қауқарсыз. Ол – Алланың жазуы» – десіп жалтақтай сыбырлайтын. Жалтақтайтын-дары: біреу-міреу естіп, жоғары жаққа жеткізіп қоймасын дегендері. Керзі етік киген Кеңестік кеңкелес идеология жалпақ жұрттың бүткіл рухын сорып алып, оның орнына қорқыныш пен үрей, құдайсыздық деген алапес екпені егіп тастағаны рас. Біз де сол қалың көпшіліктің өкілдері болатынбыз. Тек бір ғана «батыр» бар болатын, ол – әжеміз Рәпия еді. Денесі кесек, әрбір сөзін мірдің оғындай шегелеп, адуын сөйлейтін әжеміз: «Құдай бар. Ал, қайт дейсіңдер, мені жапқызындар абақтыларыңа» – деп серпитін. Ол кісінің мына сөзінен кейін кейбі-

реулер тіпті оның жанына отыруға да қорқатын. Әжеміз туралы әңгіме кейін айтылар. Тақырыбымызға оралайын.

Сені тағдырың қырықтан аса бергенде қақты. Қамал бұзар жасында. Жап-жас қалпыңда. Біздің көз алдымызда сен сол қалпыңда мәңгілікке қалдың. Қызық, мен бірнеше рет сені Елу мен Алпыс жасқа жеткізіп елестетпекке әрекеттенгем. Түк шықпады. Қап-қара қалың шашың қобырап жымиясың да отырасың. Жасаған Иеміз сені мәңгілік сағындыру үшін де ерте әкеткен болар. Әйтпесе.... сексен-тоқсанға жеткізіп, сенделтіп, селкілдетіп барып алар болса, мүмкін дәл осындай сағынбас па едік, кім білсін?! Артында сағынатындарың қалғаны да жақсы екен-ау!

Ақа! Сен ауданда, облыста айтулы дәрігер-фтизиатр атандың. Білімің де біліктілігің де, зердең де – ғажап еді. Өзін бала кезіңнен жүрек дертінен жапа шеккендігіңнен болар, жүрек ауруларын ешқандай зертхана қорытындыларыңсыз-ақ дөп басатыңсың. Ауданымызда көп жылдар бас дәрігер болған, бүгінде облыстағы бірегей кардиолог замандасымыз Шәкірт Дүсіпов: «Көп жағдайда кардиологтар Ақаңнан сабақ алып отырса ғана кәсіби биіктікке шығады» дейтін. Шәкең асырып айтатын кісі емес, сондықтан осы сөзге ұйығанымыз оң болар.

Аудан дәрігерлерінің ішінде алғаш мемлекет орденін кеудесіне таққандардың бірі де сен едің. Саған 80-жылдардың басында «Құрмет белгісі» ордені берілген. Қуаныштан жарылып кетердей болып жүргеніміз есімде.

Ақылбек! Білесің бе, адамзат дамуы эволюциясы бізден, жер басып жүрген екі аяқтылардан, мынаны талап етуге қақылы: ол – ұл әкеден, қыз – шешеден асып тууы шарт. Ұл әке шыққан биіктен аса алмаса, онда адамзат дамуында прогресс тоқталғаны.

Біздің әкелеріміздің шыққан төбесінен әрі асқанымыз шындық. Ендігі әңгіме қандай жолмен, нендей тәсілмен астық, сол төңірегінде. Бір-ақ ауыз сөзбен түйіндесек, сен Ниғымет пен Нұржамалдың, мен Қали мен Монаштайдың арқасында көтерілдік. Әкелеріміз өздерінің Төр Алтайдай қамқорлығын, шешелеріміз өздерінің астаратөк мейірімдерін біздің табанымызға табалдырық етті, баспалдақ болды. Сол Мейірім мен Қамқорлық бізге білім әперді, бойымызға Имандылық, Кісілік рухын құйды. Сен алған орденнің, мен алған марапаттардың сүбелі басы – сол ата-аналарымыздың еңбегінде жатыр. Тағы да...

Ол кісілер ағайын арасының бірлігі мен берекесіне, сол қасиеттердің ұрпақтарға сабақтасуына аса үлкен маңыз беретін. Тіпті үйлеріміздің арасына сына қаққызбаған, яғни бөтен үй кірмеген. Қаңтарбай мен Нүріске, Жібітайдан өрбіген әулет бір шоқ болып отырғанын білесің. Неге? Ұрпақтар туысқандықтың алтын арқауын үзбесін, жат боп кетпесін дегендері. Ал, біз сол жіпті үзбеуге әрекеттендік пе? Біздің буын оны жоғалтқамыз жоқ. Ал, келер ұрпақ? Сенімнен – күдігім басымдау.

Мен елге жиі болмаса да жылына екі не үш рет ат басып бұрып тұрамын. Ауылда ат байлайтын ешкім қалмапты. Біздердің қара орман-

дарымыз баяғыда сатылып кеткен. Әрине, ешкімді де сөге алмайсың, балапан-басына, тұрымтай-тұсына дейтіндей аласапыран кезеңде жан бағуды мақсұт еткен ағайындар қалаға андыздадық. Қаладан сауға сұрадық. Сонда деймін, ауылға барғанда, көбіне-көп аяқ суытар нүктем – Қоңқайдың бауырындағы аруақтар мекені. Ата-аналарымыз, сендер жатқан зираттар. Жоқ іздегендей айналшықтап ұзақ жүремін. Аллауак-барымды қайырамын, үн-түнсіз отырып өткен-кеткенді еске аламын. Сағыныштарыма дауа табамын. Тәубеме келемін. Әлгі өзіміз білетін әпсанадағы хан алдына Жаман деген атпен келіп, ақыр соңы данышпандығымен билікке көтерілетін, қолы байлық пен дәулетке жеткен шақта да баяғыдағы жыртық, сауыс-сауыс тонын төріне іліп қойып, соған қарап күн сайын тәубесіне келіп отыратын Аязби бар емес пе еді. Мені де тәубеме түсіретін жыртық шапаным – Қоңқайдың оңтүстік бауыры. Бүгінгі сендердің бесіктерің, ертеңгі күнгі бәріміздің мекен тұрағымыз. Сонда отырып әрне ойыма оралады. Ой сауамын. Өткен шақтың еміздігін сорамын. Тіпті кей кезде қорқыныш та буады. Неге дейсің ғой. Осында жатқан бабаларымыз ғайыптан тіріліп кетіп тірілерден, мына менен тіні тарқатылмаған ағайындардың бірлігі мен берекесі, шайқалмаған ырысы қайда деп дігірлесе, не деп жауап беремін деп үрейленемін. Әй, қайдам, бізден кейінгі ұрпақ дәл біздей араласа қоймас, жатбауыр боп кететін шығар-ақ. Әрине, әр ұрпақтың өз жиені, өз нағашысы болатыны рас. Десек те ұрпақтар ауысқан соң біздің арамыздағы ағайындықтың сабақтастығы көрбілтелене бастайтынын ойласам, көкірегімді өксік буатынын да жасырып қайтейін. Аруақтар мекені демекші...

Жан досым! Қазақ жұртының жасы ұлғайған адамдарында әлемдегі басқа ұлттарда кездеспейтін бір салты дейміз бе, дәстүрі дейміз бе, әйтеуір бір оғаштау тілегі болады, ол – өлгеннен соң ата-бабаларымның жатқан жеріне жамбасымды тигізіндер деуі. Ойлайтынбыз, өлгеннен соң қай жерге көмілсең де бәрі бір емес пе, мүрденің туған жерде жатуы шарт емес шығар деп. Жоқ, бұл дәстүрде терең философиялық ой мен мағына, үлкен тәлім мен тәрбие жатыр екен-ау. Мәселен, мен аса қауырт шаруам болмаса да Катонқарағайға, Төр Алтайға жылына ең құрығанда бір мәрте барып қайтпасам, өзімді күнәлі санаймын. Аса үлкен бір қажетім өтелмегендей сезінемін. Катонқарағай дегенде баратын жерім өзіміздің Топқайың, ең бастысы – Қоңқайдың бауыры. Аруақтарға арнап дұғамды оқимын. Біртүрлі жеңілдеп қаламын. Дәл сонан кейінгі ірілі-уақты жоспарларым іске асатын секілді боп көрінеді. Яғни, менің туған жерге кіндігім байланған. Мен атамекенге барғым келмесе де аруақтарға құран оқу үшін сапарға шығуға мәжбүрмін. Міне, қазақ ұрпағының ата жұртынан құрық үзіп кете алмауы осы себептен көрінеді. Кемеңгерлік пе, жоқ па? Әрине, ұрпақтың туған жерін ұмыттырмау үшін бұдан артық себеп пен салдарды басыңды тау мен тасқа ұрсаң да таба алмайсың. Жер жаһанның кез келген пұшпағында

жүрген, тамырында қазақтың қаны бар кез келген өренінің туған жерге бүйрегі бұрып тұратыны сондықтан шығар.

Топқайың... Біздің жерұйығымыз, кіндік қанымыз тамған, жалаңаяғымыздың ізі қалған, қанаттанған, түлеген ыстық мекеніміз. Мейлі, қай жерде жүрсек те оған деген ыстық махаббат, сартап сағыныш көкірегімізді жылытып жүруші еді-ау. Жетуге асығатынбыз, жаз болса көкмайсасына аунап-қунап, саршұнақ аясында беті-қолымызды үсік шалса да ойнаудан жалықпайтынбыз. Топқайыңдай тоққүлкілі ауыл, оның жас-кәрісіндей мейірімді де қалжыңсүйер қауым жер бетінде жоқ секілді боп көрінетін. Мен ойлаймын, ауылымыздың кез-келген баласына Топқайың мен Алматының қайсысын таңдайсың десе, ойланбастан Топқайыңын атар еді. Әрине, біздің замандастарымыз. Қазіргі балалардың жан-дүниесі мүлдем бөлек, мүлдем басқаша таңдау жасар.

Ауылға соққан сайын әр түп талы мен шілігінің түбінен, тауы мен тасынан, өзені мен бұлағының жағасынан, әр үйдің ауласынан екеуіміздің балалығымызды іздеймін. Бейкүнә де балғын Әлібек мен Ақылбекті, солардың желөкпе жастығын көргім келеді. Бит сыққандай үңілемін-ақ, алайда таптырмайды. Қазіргі балалар бізге ұқсамайды екен, біздің ойын элементтерімізді ешқайсысынан таба алмай мысым құриды. Заман да, адам да, тіпті бала екеш балаға дейін, құдай-ау иті мен мысығы, бұзауына дейін басқаша психология, басқаша тірлікке көшіпті. Біздің замандастарымызды, тіпті әсірелеп айтсақ, үйде байлап тастасаң арқанын үзіп тау мен тасқа, орман, тоғайға, далаға қашушы еді, қазіргі балаларды үйдегі теледидардың алдынан табасың. Марғау, көздерін еріне ашып-жұмып отырғандары...

Анау жылы өзіміздің ауылдың азаматы, екеуіміздің де жақсы ініміз Темірбек сайлауға түсіп, ел-жұрттың әужайын түйейік деп он шақты күнге елге бардық. Көп араладық. Қоңыр күз болатын. Катонда тұратын Темкеннің інісі Айбектің үйінде жатқанбыз. Темірбек бір шаруалармен Ақсу жаққа өзі кеткен. Іздегенге сұраған, Топқайыңнан «көк шолағын» қамшылап Қалихан Ысқақ ағамыздың келе қалмасы бар ма. Қалихан ағаны сен жақын танымауың да мүмкін, алты алашты аузына қаратқан жазушымыз сен фөниден қайтқанға дейін ауылға өте сирек келетін. Келген күнде де ауыл үйді айтшыламай, бейне бір қылмыс жасап қойған баладай інісі Сайлауханның үйінен шықпай тым-тырыс келіп, жым-жырт Алматысына аттанатын. Сол ағамыз алпысынан кейін келуді жиілеткен. «Алматыны жерсінбей жүрмін, көзімді жұмсам болды Алтай түсіме кіреді» деп күңкілдей берген соң Тоқтасын мен Темірбек інілері Топқайыңның басына, шеткі көшеге төрт бөлмелі самияндай үй тұрғызып берген. Сол үй қазір Қалағанның саяжайы сынды. Алтайдағы сүрі қардың шеті сөгіле, ерте көктемде Дәмеш жеңгемізді жетектеп жеткен ағамыз қара күзге дейін Топқайыңды сарыжұрт қылып жататынды шығарды. Ал, «көк шолағы» деп отырғаным – өзінің «Нива» мәшіні.

– Әй, Қараұл, (мені солай атай береді) не жатыс, бүгін қара күздің май тоңғысыз мамыражай бір күні екен. Кеттік Топқайыңға, Күлмес өзенінің жағасына барып күліп қайтайық, – деді Қалаған. Қуанып кеттім. Апыл-ғұпыл Топқайыңға аттандық.

Ауыл сол қалпы. Алайда, ертеректе етігінің танауында жатқан алтынды алуға ерініп, теуіп өте шығатын ағайындар етек-жеңін жинап, сергектікке көшкен сынды. Қора-қопсылары, аула шарбақтары, тұрғын үйлері де жаңаша түс алып, соны жаңалық лебін байқатады. Бойкүйез жұрттың көзінде от пайда болыпты. От деп отырғаным – ертеңге деген Сенім мен Үміт қой. Жасаған содан айырмасын!

Әне, ауылдың басындағы Текше төбешігі. Ол – Қырыққұдық сілемінің алғашқы баспалдағы. Текшенің бауырындағы топтала өскен мойыл ағашы алаңқайы. Сәл-пәл сирегені болмаса, сол қалпы. Тәңірім-ау, тамыз, қыркүйек айларында бүткіл ауылдың қарадомалақтары сол жерден табылатынымыз есінде ме? Тісіміз бен тіліміз қап-қара болып, дәл бір аталарымыз мойылдан өлгендей, әй, не қыласың, ішіміз кепкенше жейтінбіз. Сол жер көзіме оттай басылды. Мойыл ағаштарының арасынан бала Ақылбекті іздеймін. Құр елес...

Ауылдан Қалағанның інісі Сайлауханды, досымыз Ауғанбаев Қаныбекті қосып алдық. Қалаған дүкеннен «дәм-тұз» алды. Мелжемді дорбаның ішінен қалың шынылардың соқтығысқан қою сыңғыры естіледі. Сайлаухан үйінен піскен ет алып шықты.

Қарабақайымызға дейін «қаруланған» біздер ауылдың аяғындағы Күлмес өзенінің жағасына, Қаражартастың етегіне жайғастық. Күн бесінге таянған шақ. Шайдай ашық, лүп еткен жел жоқ. Күн шапағы Қаражартастың шағылдарын алтынның буына малып алғандай жарқыратады. Екеуіміздің бір топ баланы осында алпинист боламыз деп ертіп келіп, қырып ала жаздағанымыз есіме оралды. Осыдан 40-50 жыл бұрынғы оқиғаның сұлба-елесінің өзінен жаным түршікті. Ол туралы әңгіме кейіндеу айтылар.

Көктем туа, Алтайдың басындағы сүрі қарлар көл-көсір еріген шақта қарағай басына секіріп, долыра таситын Күлмес өзені моп-момақан. Бейкүнә. Түк көрмеген, түк білмегендей. Қаражартастың түбіндегі үлкен иірім де сол қалпы. Жартас жиегіндегі ешкіаяқ сүрлеудің қиыршық топырағының астында екеуіміздің жалаңаяғымыздың таңбасы жатқаны сөзсіз. Бүткіл балалығымыздың тең жартысы осында өтті емес пе.

Су мөп-мөлдір, тап-таза екен. Балықшылық «жыным» қоза бастады. Дәл қазір қармақ болса, балықты қырып ұстайтындай желік пайда болды.

– Әй, Қаныбек, бағана қармақ ала шықпаған екенбіз, дәл осы иірімде қазір балық шүпірлеп жүрген шығар, – деп өкініш білдірдім. Тілі мірдің оғындай, таудан тас домалатқандай кесек те адуын сөйлейтін Қаныбек:

– Қатқанынның басы! Көзі соқыр хариус болмаса, дәл осы иірімде Қаңтарбаевты тосып отырған балық жоқ бүгін. Алайда, көңілің қалмасын, қазір Қалағаң екеуіміз «көк шолақпен» ауылға барып, қармақ пен құрық алып келейік, – деді Қакең. Олар кетті. Өздері «қызып» отырған жандарға тосын тілек айтып, мазалағаныма көп уайымдаған да жоқпын.

Балықшылық... мені бұл «өнерге» де сен дәндеткенсің. Сол есіме түсті.

Не заманда Қалағаң мен Қаныбек жетті. Қармақ пен құрықты алуын алып келгенімен, «көк шолақтың» бір жақ бүйірін қабыстырып тастапты: трэктірдің тіркемесіне соқтық дейді жайбарақат.

Қаныбек рас айтыпты, балық ұстағаныңыз не, тіпті бір шабақ та қаппай қойды.

– Балық ұстаған сенің не теңің?! Баяғыда Ақылбек жарықтық ұстаған балықты өзім ұстадым деп бөсуші едің, ал, көрейік әуселенді, бір бақабас ұстап берші бізге, – деп Қаныбек замандасым бір жағынан қажап барады.

Тас үстіне шоқиып қонып алып Қаражартас, Күлмес бойындағы қайың, тал, шілігі аралас жыныс тоғай, саржалқынданып жатқан Сарбұлақ жазығына телміріп ұзақ отырдым. Әнеу төбе басында, 10-12 жасар кезіміз болар, сақылдаған қаңтардың аязына қарамай Ақтастыдан асыл тұқымды иттің күшіктерін әкеп беремін деген қойшыны тосып, сандаған күн жүргенбіз. Әнеу тоғайда өйткенбіз, әнеу белесте бүйткенбіз...

Ақа! Кексе жасқа ілінген адамдардың барлығына тән бір сезім болады-ау деймін, ол – өткен шақтың елесінің иектеуі. Ал, сол шақты аңсау менде тым ерекше. Жасаған Иеміздің екі аяқты пендеге берген ең үлкен бақыты – уайым, қайғысыз балалығы мен желөкпе жастық шағы екен. Соны кезінде бақыт деп қабылдай алмай, қадіріне жетпей өткізіп алатын көрінеміз. Қазақтың: «Уақыт – еріп кетер тұз емес пе, байлық – қолға ұстаған мұз емес пе, ал, бақыт – ұзатылар қыз емес пе» деуі тегін емес-ау. Жат босағаға ұзатылып кеткен қыздың төркін жұртында тек талмап жүрер сағынышы ғана қалады.

Өткен жылдың соңғы айларында мен пендеге лайық біраз қуаныштармен қауыштым. Ең алдымен, Катонқарағай ауданы менің 60 жылдығыма орайластырып жақсы кеш ұйымдастырды. Ауданның жаңадан келген білгір басшысы, өнерді қадірлей білетін өресі бар Серік Зайнулдин ініміз бас болып астыма ат мінгізіп, иығыма шапан жапты. Ауданымыздың «Құрметті азаматы» деген атақпен алқалады. Менің шашбауымды көтеріп барған азаматтарды да сыйлықтан құр қалдырған жоқ. Пендеміз ғой, мерейім өсті, көңілімнің кір шалған пердесін жуып-шайып, еңсемді тіктеп берген Серіктей інімізге риза боп қайттым. Сонда не түйдің дейсің ғой, Ақа?

Адам баласын түсіну мүлдем қиын екен. Соны түйдім. Катонның сахнасында менің драмам қойылып, атым аталып жатқаны біраз «өзіміз»

деп жүретін жігіттердің іштеріндегі «қара мысықтарын» түрткілеп оятып, мияулатқан сынды. Артынан ел-жұрттан естимін де. Сонда деймін, сонда мен әлгілерге тиесілі атақ пен марапатты барымталап кеткенмін бе? Маған берілмесе, өздеріне тиетіндей көргендері несі? Әлгі «ағайын бар болсаң – көре алмайды, жоқ болсаң – бере алмайды» дейтін қазақтың сөзі рас екен. «Бүркіт тауықтан да аласа ұшуы мүмкін, алайда тауық бүркіттен биік ұша алмайтынын» түсінсек қане!

Жыл соңында, өзің білесің, менің туған күнім желтоқсанның соңғы онкүндігінде ғой, дос-туысқа Өскеменде тойымды жасап бердім. Обалы қанша, жер шалғайлығына, қыс іші болғанына қарамай көңілі жетерлердің бәрі жетті: екеуіміздің ортақ досымыз Ғарифолла Есім бәйбішесі Римманы қолтықтап Астанадан келді, ол қазір Сенат депутаты, Қалихан Ысқақ ағамыз Дәмештей жеңгемізді жетектеп Алматыдан, Әлібек Асқар ініміз Астанадан жетті. Анау алыстағы Сыр бойынан Әйкө-өзіңнің қарындасың Әйгерім, Алматыдағы Бекзат апай, Есен – Марфуғалар келіп, еңсемді көтеріп тастады. Катоннан бала күнгі досымыз Құдайберген Ботагөзімен келді.

Сенің орның ойсырап тұрды. Сол тойда сені еске алушылар көп болды. Бір аунап түскен шығарсың.

Бәрі көңіл ғой. Той жасағаннан менің абырой-атағым, дәрежем, қызметім өсіп кетпес-ақ, десек те сол тойдан дәл бір төрт-бес жылдық рухани қуат жинап алғаным рас...

Сен бір кіндіктен ұлдан жалғыз едің. Алайда, екінші біреудің тоғызы жиналып тоқты соя алмайтын боқташағынан әлдеқайда биік болатынсың. Менің есіме осы орайда бір эпсана түсіп отыр.

...Баяғыда зымиян да сұрқия түлкі аң патшасы арыстанды мұқатқысы келіп, әдейілеп алдына келмей ме. Амандық-саулықтан соң түлкі сөз арасында:

– Ареке, осы сіздерді аң патшасы дейді, төрткүл дүниеде сіздердің қаһарларыңыздан қорықпайтын тірлік иелері кемде-кем. Алайда, топандарыңыз неге аз? Біз түлкі деген жұрт боламыз. Жылына егізден-сегізден сандаған ұрпақ әкелеміз өмірге. Ал, сіздер екі жылда бір ғана рет күшіктейтін көрінесіздер. Мәнісін түсіндіріңізші, – деп көлгірсіпті.

Арыстан бір ыңыранып қойып:

– Иә, екі жылда бір күшіктейтініміз рас. Дегенмен сол саны аз күшіктеріміз түлкі емес, арыстан ғой, – деген екен.

Сол айтпақшы, сенде жалғыз болсаң да көптің аузында жүретін, жақсылықтары басым айтылатын қасиеттер мол еді. «Жалғыздың жары – құдай». Рас сөз екен, сен бала кезіңнен ауырған, екі операция өткерген құрақ-құрақ жүрекпен әупірімдеп Қырық жастың босағасын аттап үлгердің, төрт ұрпақ сүйдің, өмірдің тәттісін де, ащысын да талмадың, қысқасы өмірге текке келмегенінді дәлелдеп кеттің. Мәселе, тоқсанға келіп тезегін мыжып өлуде емес, аз жасасаң да мәнді, мағыналы өмір сүруде. Фәни жалғаннан жалауың жығылмай, жас-кәріге мазақ боп ал-

жымай өткен де дұрыс шығар, кім білсін?! Алланың қолындағы дүние де.

Өмір-өзен. Бұл тіркесті қазақтың тайқы маңдайына сыймаған ай-мүйіз ақыны Мұқағали айтқан. Сен де өмірдің тым-тым тез өтетінін жиі-жиі ауызға алып отырушы едің.

– Кеше ғана бала едік, енді бүгін азамат жасына келіппіз. Тындырған түгіміз де жоқ сияқты. Тірлік етіп, жан бағып жүрміз. Партия жат десе жатамыз, тұр десе тұрамыз. Өзіндік саналы қимыл, әрекет деген жоқ. Кәдуілгі роботпыз. Сонда Кеңестер Одағында Саяси Бюродағы жиырма шақты шал ғана ой ойлауға, 250 миллион жанның болашағын жасауға қабілетті ме? Абсурд.

Ойбай, ешкім естіп қоймасын, – деп үлкен әңгіменің аяғын қалжыңға айналдыра салу, сенің стилің болатын.

Еліміздің тәуелсіздігі жайлы жиі әңгіме қозғадық десем өтірік, алайда 1986 жылғы Желтоқсан қозғалысынан кейін санамызда бір серпіліс болғаны рас. Сен қатты «желіктің». Әлі есімде, сол оқиғадан соң бір кездескенімізде:

– Әлеке, Алматыда анандай үлкен оқиға болып жатқанда, біздің Алтайдың бір қолатында тым-тырыс жатқанымызды қарашы. Сол топтың арасында жүруіміз-ақ керек еді. Десек те, біз болсақ қырық жасқа таяқ тастам жерде тұрмыз. Сол төңкерісшіл топтың арасында біз құралып-тас қыркылжыңдар болды ма екен? Әй, болмаған шығар, біздің замандастарымыз күшігінен таланған, санасы уланған, мәңгүртке айналған кәдуілгі қорқақ, ынжық тобыр ғой.

Ал, жастар... Жаңалық солардан шығады. Әй, кім білсін, мынадан кейін оларды да кеңкелес идеология «ұр тоқпақтың» астына алатын шығар, – деп қатты налыдың.

Сені ұлт ертеңі, тіліміздің болашағы да алаңдататын. Кәдімгідей күй-зелетінсің. Осы төңірегінде тағы бір шағын оқиға есім түсіп отырғаны...

Бір күні Аршатыдан Катонға жиналысқа келдім. Аршаты мен Катонның арасы – жүз шақырым. Жолы – кәдімгі тозақ жолы. Аршатыға тура автобус қатынамайды. Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы ең соңғы нүктесі – Аршаты үлкен өмірден қиылған ауыл сынды. Табиғаты ғажап: алып та аспара таулар, жыныс орман, сыңсыған өзен, көлдер, жыртылып айырылатын аң-құс, қойыңызшы, бәрі осында. Алайда, бүйткен табиғат байлығын қайтейін, аудан орталығына жету қиямет. Автобус қатынайтын Берел ауылы жиырма шақырым. Оған дейін ат-шана, салт ат, арба, «Беларусь» тракторы сынды көліктермен ілдебайлап жетуге тиіссіз. Доңғалақты «Беларусь» тракторы жолығып, ала кетсе, сізден бақытты, сізден жолы болғыш адам жоқтай шіренесіз. Бұл жаққа, жалпы Катон өңіріне прогресс не келуге қорыққан, не мүлдем назарынан тыс қалдырған. Әлі күнгі солай.

Мен сол жерде мектеп директоры болатынмын. Әрине, мұндай қиырға күнәден «пәк», Компартияның мораліне сызат түсірмейтін адамдарды жібере қоймайды. Мұнда қызметке тек «айыптылар» келетін. Мен де сол «айыптылар» тобынантынмын. Аяқ астынан айыпты боп, аудандық партия комитетінің қаһарына ілігіп қалуымның себебін сен де жақсы білетінсің, Ақа. Алайда, еске түсіре кетсек, артық болмас.

Мен Топқайыңда, өзіміз туып-өскен ауылымыздағы мектепте тәрбие жұмысын ұйымдастырушы болып істеп жүргенмін.

Жаз. Мені мектеп директоры Құмархан ағай еңбек демалысына шығарып жіберген. Жоғарғы сыныптағылар мемлекеттік емтиханға кіріскен шақ.

Бір күні Ауғанбаев Қаныбек өте бір тәуір ұсыныс жасады.

– Шалжиып үйде жатамыз ба, одан да ақша табайық. Берелге барайық, Сайфолламен сөйлестім, келісіп отыр. Сонда қора саламыз, ақшаны күреп аламыз. Әйда, жинал, – деп дігірлесін. Қаныбек те мектепте істейтін. Ол да демалыста.

Әлгі ұсынысты естіген, әлі жоқ ақшаның иісі танауын қытықтаған бәйбішем Гүлекең:

– Қаныбек дұрыс айтады. Мен Жаннаны алып төркіндеп, қыдырып қайтамын. Сен сол уақытта табыс тап, қуант бізді, – деп қолды-аяққа тұрғызбады. Жалғанда әйелдің құлағына ақша туралы әңгіме тимесін де, тиген екен олар бас-көзге қарамайды.

Қинала-қинала келістім. Ыстық күнде алты айырығымыздан тер сорғалап, қарағай бөрене көтеріп бара жатқанымыз келеді көз алдыма. Әй, ит Қаныбек-ай, шығармайтының жоқ-ау. Бәлем, есесін бір қайтарармын.

Алла дәл осы жолы маған оң көзімен қараған сынды. Берелге келдік. Сайфолла ағаның үйіне түстік. Сәкең – Қаныбектің ең үлкен ағасы, Шанақ ақсақалдың тұңғыш ұлы екендігін жақсы білесің ғой. Өте айдынды, жас кезінен ауылшаруашылығының әр саласында істеген, қызметте болған жерлерінде соқталанып ізі қалатын азамат еді-ау. Берел бөлімшесінде басқарушы кезі.

– Ақбұлқақтың арғы бетіндегі үлкен қораны бұзып, баска жерге саласындар. Тегін жатқан ақша жоқ, – деп Сәкең шү дегеннен-ақ бізді тұқыртып алды.

Бардық. Көрдік. Қаныбек тыржия бастады. Тура сөйлейтін әдеті.

– Мына қораңды бұзып біткенше жаз өтеді. Бұзғанында болмаса, салғанында көп ақша шыға қоймайды. Біз бұл жұмыстан бас тартамыз. Біз десең, марал сатысын бер, соны салайық, – деп күркіреді.

– Жоспарда биыл саты салу жоқ. Сендер келді екен деп мен жоспарсыз жерге қоршау жасата алмаймын, – деген Сәкең атының басын ауылға бұрды.

Түскі шайдан кейін Қаныбек екеуіміз шағын кеңес құрдық.

– Ауылға қайтайық, – деймін мен.

– Ауылда қатқанымыздың басы тосып тұрған жоқ. Одан да мына тау арасындағы Колмачиха өзеніне барып, бірер күн балық аулайық, – деді «су иесі Сүлеймен».

Су иесі Сүлеймен – Қаныбекке менің қойған атым. Балық десе ол бәрін ұмытушы еді ғой. Өзін де онымен талай балық аулағансың, Ақа. Балыққа құмарлықтарыңның деңгейі шамалас болатын.

Балық аулап жатырмыз. Итарқа қос жасап алдық. Бір қонып шықтық. Ертенінде, түс әлетінде Сайфолла жетсін атпен.

– Әй, Әлібек, сені райком іздеп жатыр. Тез жетсін дейді...

Райком біздің Алтайдың мына қуысында жатқанымызды қайдан білген?

Келсем, Топқайың мектебінде «соғыс жағдайы» қалыптасыпты. Соғысқа бергісіз тексеру жүріп жатыр. Райкомның жауапты қызметкерлері жүр түнеріп. Мектепті өлік шығарғандай бір тылсым жым-жырттық, жұмбақ үрей жайлап алған. Дауыс көтеріп сөйлесу, күлкі әдірем қалған. Күбір-күбір, сыбыр-сыбыр, күңкіл. Аупарткомдықтар мектеп ұжымы мүшелеріне дәл бір халық жауына қарағандай көзқараста. Дұрыстап амандасу дегеніңіз не, кісі деп қарамайды.

Мен келген соң мәселе тіпті төтенше жағдайға көшті. Тексерушілер: «Әп, бәлем, қолға түстің бе, оңбаған!» – дегендей, алақандарын уқалай бастады. Әңгіме мынада екен.

Мемлекеттік емтихан тапсырып жатқан 10-сыныптың бір қызын аяқ астынан, емтихан кезінде толғақ қысады. «Жедел жәрдем» шақырылып, әупірімдеп Катонға жеткізіліпті. Сатыр-күтір босанады. Балпанақтай ұл тауыпты. Сонан соң...

Аупартком мен аудандық оқу бөлімі ашық күнде жай түскендей күй кешкен. «Ауданда төтенше жағдай» – деп қара жамылады. Шаш жұлып, бет тырнайды. «Ұятсыз» ұжымның бетіне түкіру үшін комиссия жасақтаған. Аяғын шынжырлап, қолын кісендейтін кінәліні іздеп кеп берсін.

Директор ағамыз: «Ағатайлар, көкетайлар! Кесем десеңдер бас міне. Қарабет болдық. Тәрбие жұмысында олқылықтар болған шығар. Оқушылар бойына коммунистік мораль нәрін сіңіреді деген орынбасарым Қаңтарбаев еді, содан сұрандар», – деп еңкілдепті. Мені таудан тауып алғандарының себебі сол екен.

Комиссия сөз тыңдаудан қалыпты, тексеретіндері – қағаз. Қырық жылғы тышқан кеміріп, ақжемін шығарған құжаттарды сұрайды. Әбден итімді шығарды. Мен күйгелектенген сайын аналардың айызы қана түседі, кәдімгідей менің қиналып, күрсінудерімнен ләззат алатын сияқты.

Комиссия бір апта тексеріп, қайтты. Қоштаспай кетті. Қабақтары ашылмай аттанды.

Аупарткомның бюросындамын. Мені бұрышқа тұрғызылған тентек баладай тіп-тік қақитып қойып, сүргілеп жатыр. Бюро мүшелерінің

бәрі аса «данышпан» екен. Ақылдары ағыл-тегіл. Мен жаман кісі екенмін. Әлгі бөпә тапқан қызды жігіттің қойнына салып берген де, советтік бойжеткенге дұрыс тәрбие бермей, бала табуға итермелеген де мен секілдімін. Тәуір-ақ көпірісті. Әсіресе, екінші хатшы ағамыз (аты-жөнін жазбай-ақ қояйын, қартайып қалды ғой, қазір осы Өскеменде тұрады) зіркілдегенде, үш қабатты ғимарат дірілдеді.

Менің «ұйықтап» жатқан «жынымды» түрткілеп оятысты. Мына көпірген топпен салғыласқанмен, дәлелді сөз айтқанмен түк ұқтырмасымды түсінген мен тұрып-тұрып:

– «Спектакльді» өте мұқият дайындаған екенсіздер. Ойларыңызға келген шараларыңызды қолдана беріңіздер, мен пейілмін. Алайда, осыдан кейін мен партия қатарында қалар болсам, аудандағы есептен шығарыңыздар. Мен ендігәрі дәл мынадай әділетсіздік жайлаған өңірде қызмет істей алмаймын, – дедім де, есікті тарс жауып шығып кеттім. Артымнан: «Әй, бұрыл, қайт кейін!» – дегендеріне де қараған жоқпын.

Ары қарай, Ақа, өзің білесің. Аңыратып саған келейін. Сен кезекті еңбек демалысында жүргенсің. Бір шөлмекті ортаға алып, саған іштегі шер-шемен, мұң-наламды ақтардым. Сонда сен:

– Тым-тым оқыс кеткен жоқпысың?! Алдын-ала менімен ақылдасып алғаның артық болмас еді. Жә, болар іс болды, енді артын күтейік, – дедің өзіңе тән сабырлықпен. Қиналған, қысылған сәтте өксігімді тек саған жеткізетінімді білетінсің.

Артын күткім келмеді. Алайда, аупартком партиялық есептен шығармай қойды. Онсыз басқа жаққа қоныс аудару мүмкін емес. Артынан естідім, бюро маған қатаң сөгіс беріпті.

Тамыздың аяғы болды. Мектептерде оқу жылы басталуға тақады. Аупартком екі рет сәлем айтып шақыртты. Бармадым. Үшінші ретінде ұялғаннан бардым. Баяғы сол екінші хатшы ағамыз:

– Ауданнан кетпейсің. Есептен шығармаймыз. Алайда, Топқайында істемейсің. Не Бекалқа, не Аршаты орталау мектебіне директор болып барасың, – дейді.

Екеуі де ит өлген жүр, Алтайдың қиыр пұшпақтары. Екеуіне де автобус қатынамайды.

– Екеуіне де бармаймын. Мен тасқа атымды қашап жазып кететін декабрист емеспін, – дедім.

Бұрқан-тарқан ашуланып екінші хатшы қалды. Мен тағы да саған келдім, Ақа. Болған әңгімені жеткіздім. Сен отырып-отырып:

– «Битке өкпелеп тоныңды отқа жаққанды» қойсаң қайтеді?! Оқу жылы болса кеп қалды, қайда барып тұмсығыңды тығасың?

Жалпы, Аршаты тәуір жер, бай жер. Әуелі екі-үш жыл тұрған соң мыңғырып байып, өзің кеткің келмей жүрер. Қырыса бермей, соған барғаның дұрыс шығар, – дедің не заманда.

Міне, сөйтіп сенің ақылыңмен Аршатыдан бірақ шыққамын.

Әңгіме желісінен біраз ауытқып кеттім-ау деймін. Әңгіме – сенің ұлтжандылығың төңірегінде емес пе еді.

Иә, Катонға келген соң екеуіміз маған костюм қарамақ болып дүкенге кірейік. Аралап жүрміз. Бір костюмге көңіліміз кетіп, әлгінің бағасын анықтамақ ниетпен сатушыдан жөн сұрап едік, қап-қара қазақтың келіншегі орыс тілінде сыпылдасын-ай келіп. Сен:

– Қазақша сұрап тұрмыз ғой, сол тілде неге жауап бермейсіз? – деп едің, анау тіпті шалқалады. Езуінен көбік аққанша арпылдады. Ақыры сен:

– Әй, өзінде иман да, ұят та жоқ екен. Сені тышқақ жеңбесе, біз жеңе алмайтын көрінеміз, – дедің. Құдай-ау, сол кездегі сатушылар жарты құдай еді ғой.

Сыртқа шықтық. Сенің түтіге ашуланғаныңды сирек көретінмін. Осы жолы сөйттің.

– Әй, ел болып жарытпаспыз. Тіліміздің кейпі әлгі. Салт-дәстүр дегеніміз де қып-қызыл большевиктік түс алып кетті. Қазақ орыстанып барады. Көресің, әлі ең үлкен қасірет осы болады, – деп едің-ау. Ол кезде, өткен ғасырдың 80-жылдарының басында ұлт мәселесі туралы әңгіме тым-тым сирек айтылатын, айтылған күнде де ұсақ-түйек қаузалатын. Ал сен әлгіндей қордалы әңгіменің шетін шығарғансың. Қазір ойлаймын, сен нағыз ашылып айтатын заманыңа жетпей кеткен, өксікпен өткен азамат екенсің...

Күндер зулап, жылдар жылжып, өткен шақ дегендеріңнің өзі көмескі тартып барады, Ақа! Екеуіміз қол ұстасып қатар жүрген желөкпе шақтар, ереуіл күндер, салиқалы жылдар менің жадымда, кесек-кесек күйінде соқталанып қалыпты. Жападан жалғыз, тек қана ой сауып, өткен шақтың ақжөмі шыққан еміздігіне емінген кездерде екеуіміздің, жалпы біздің замандастарымыздың балақ түрген балғын балалық, уайымсыз күндері көз алдымнан көлбеңдейді-ау. Сал қылады, сағындырады. Бәрі-бәрі өтіп кеткендігін, енді қайтып басымды тау мен тасқа ұрсам да сол бір балтамды жылдарды екідүниеде қайтара алмайтындығымды есіме алсам өзегім, бүткіл қолқам қорғасын құйғандай қақырайтыны рас. Балалық шақ неге ғана шоп-шолақ болды екен? Ғайыптан менің қолыма ертегідегі сиқырлы сақина түссе, не қалайтынымды сұраса, сөз жоқ, құйрығы сан-сан тесілген, қырық құрау жамауы бар сырма шалбар, көнетоз күпәйке, жалбыр тымақ киген балалық шағымды барлық жетімсіздігімен қайтара беруін өтінер едім. Мүмкін, адамның балалығы мен жастық шағы бір-ақ рет берілуімен де аса ыстық, тым-тым сағынышты болар. Бәрі мүмкін.

Ақа, өзін білесің, Өскемен экологиялық жағынан аса лас қала ғой. Ертеректе, өзіміз Семейде оқып жүрген шақтарда басқа өңірлік жолдас-жораларымызға Өскеменнің алып комбинаттарын, зауыттарын айтып көкірек соғатынбыз. Пай-пай, көктің ауыздығын алушы едік: «Кеңестер Одағы Өскеменнің түсті металына ауыз ашып отыр, онсыз

күндерің қараң, Семейінде пима басу мен қой-ешкі союдан басқа не бар. Өскемен біздің өскелең, қаламды айтып төс керем...» деп көпіретінбіз. Ол кезде экология туралы ләм-мим, әңгіме болмайтын. Сөйтсек... «Мақтаулы қыз тойда жел шығарып қояды» деуші еді, жер-көкке сыйғызбай мақтап, мактанып жүретін қаламыз нағыз аждаһа көрінеді. Адамның онсыз да шолақ, қамшының сабындай өміріне қауіп төндіретін улы заттар Өскемен көгінде тіпті көзге көрініп, ұшып жүреді. Амалсыздың күйінен сол ажал-ауасын жұтып жүрген жайымыз бар.

Сондықтан мен пәтерімді қаланың Красин кенті жақтан сайладым. Ондағы ойым, бұл пұшпақта үнемі жел соғып, қаланың төніп келе жатқан улы ауасын құбылаға қарай үркітіп тұратындығы. Өзімше ұзақ жасай қоймақшымын ғой. Қалжың. Алайда бала-шаға, немерелер таза-рақ жерде тұрсын дегенім де. Әрине, тазалық деген бұл жерде шартты ұғым, әйтпесе Өскеменнің көгіндегі улы газ радиусы 70-100 шақырым өңірге тарайтыны рас.

Мен тұратын бес қабатты тұрғын үй қала мен ауылдың шекарасы сынды: бір жақ терезесі қалаға қараса, екінші жағында тау. Тау болғанда, өзіміздің Қоңқайға қатты ұқсайды. Кешқұрым, көбіне-көп жаз кезінде, лоджияға шығып, қаракөлеңкеде ай жарығымен ақтаңдақтанып жатқан тау бөктеріне қарап ұзақ отыратыным бар. Абай айтпақшы ойсыз, толғақсыз отырыс. Таудан ауылымыздың суреті, соның иісі келеді маған. Лекітіп самал еседі, әсіресе тамыз туа шегірткенің шырылы көбейеді, таудан байғыздың жетім үні, бөдененің бытпылдықтағаны құлаққа ұрады. Сол сәтте бар ғой, өзімді қоярға жер таппай, ауыздығын жұла ытырылған сағыныш сезімдеріме ие бола алмай естанды күй кешетінім бар. Жоғарыда тізбелеп өткен ауыл суреттері, ауыл әуендері менің көз алдымнан бүткіл балалық шағымыздың балтамды базарын көлбеңдетеді-ай. Кәдімгідей көш түзейді. Ақыл-естен айырыламын. Көшке ілесіп осыдан 40-50 жыл бұрынғы өткен шаққа өтіп кеткенімді білмей де қаламын.

Екеуіміздің, біздің замандастарымыздың балалық шағы... Біздер Қырық деген қырғынды жылдарда толарсақтан қан кешіп, әйтеуір алланың таңдайына салып талматқан суішкілігінің арқасында әупірімдеп елі мен жұртына аман-есен жеткен әкелеріміздің жарық дүниеге әкелген сарқыты болатынбыз. Біз де соғыстың ұрпағы едік. Қан кешіп, қан көріп келген әкелеріміз арқылы біздің тамырымызға соғыс деген түсінік-қаны егілгені рас: таңертең соғыс деп оянып, ұйқыға соғыс деп жататынбыз. Түсімізде де соғыс көргеніміз өтірік пе. Бас-аяғы төрт жылға созылған соғыс пәленбай ұрпақтың таным-түсінігіне үстемдік жүргізеді деп кім ойлаған. Бізді қойшы, біз соғыс біте сала туған нағыз «боевиктерміз» ғой, тіпті ауылдағы бүгінгі балалар да басқа ойын құрып қалғандай, соғыс ойнайтынын қайтерсің. Сонан кейін...

Балалық шақ дегенде менің көз алдыма Ақтасты, Көктерек, Қырыққұдық, Черемошкадағы Ямка, әнеу Қатын өзенінің бойындағы Ти-

хой келетіні бар. Ауыл жұрты жаз айларында сол телімдерде қонаға жатып, кеңшар малына жемшөп дайындайды. Ол кезде балаларсыз жұмыс бітпейтінін білесің: сүйреткінің, шөп мәшіннің атына міну, сүйреткі соңындағы шөпті тырмалау, бәрі-бәрі балалардың еншісі. Жазы бойы тоз-тоз болып сонда жүретінбіз. Ауылда тігерге бала қалмайтын: ауылда қалған бала ең қор, ең ынжық, «чмо» саналатыны есінде шығар. Бригададан сабақ басталуға 4-5 күн қалғанда ғана босатады, жаз бойы қаншама шалбар жыртып, етік тоздырған, жұлқа-жұлқасы шыққан біздерге мандытып ақша да жазбайды, ары кетсе 40-50 сом. Соның өзіне әке-шешелеріміз мәз болатын. Қайыршылық тірліктің өзіне тәубе дегізіп қойған Кеңестік идеологияның жәдігөйлігіне, сұрқиялығына таң қаламын да.

Бір қабатымызды киіп мектепке барған соң да үш-төрт айғы әңгімеміз – жаздағы «қызықтарымыз». Бір-бірімізге жарыса айтысып, ауыздыға сөз бермейміз.

Ақа! Әлгі біздің күндіз қолымызға шам алып, тентірей іздейтін, ақыр соңы сансырай шаршап қол сермейтін, табылуы қияметқайым «Бақыт» деген саф алтынымыз сол балалық, жастық шағымызда қап қойыпты. Онан кейінгі ғұмыр... несін айтасың, тек түйіні тоқсан бұрау түйткілді проблемалар жиынтығынан тұрады екен.

Ақа, балалық шақ дейтін «таздың» кепешін сыпыратын уақыт келген сияқты. Енді сені де, өзімді де, оқырманды да үздіктіре бермей ат басын балалық ауылына – сағыныш ауылына бұрғаным оң болар. Жүр, қол ұстасып, бірге аттанайық, оның көкөрайын біге кешейік, жан досым!

Менің сені тануым, білуім, санамда Ақылбек деген түсінік қалыпташуы қай жылдары, нендей оқиғадан бастау алып еді? Осыдан 50-60 жыл бұрынғы оқиғалар көрпесін қағып-сілкіп, соның жықпыл-жықпылынан, тігісі кете бастаған белдеулерінен Сені мен Өзімді іздеп, естанды күй кешіп отырмын, Ақа. Көмескі, қалың тұман басқан Өткен шақтың сағымды жылдары оңайлықпен қолға түспей, ит рәсуемді шығарады. Басы мен аяғы жоқ, үзік-үзік оқиғалар. Бір-біріне «желімдеу» қиын. Сабақтастықтан ада. Әйтеуір жалаңаяқ, жалаңбас бір ақшыл, бір қара ұл жылтың-жылтың етіп әне жерден бір, мына жерден бір елес береді, іле-шала әлгі қою тұман арасына бой тасалайды. Айырылып қаламын. Жадымды бас-көзге қамшылап әлгі екеуін тұман арасынан қайыруға әрекеттенемін. Жас-тарымыз неғұрлым есейген сайын тұман да ептеп түріле бастайды. Еркін тыныстаймын.

Қой, енді осыдан жарты ғасырдан астам бұрын Қоңқайдың бауырында, Сарбұлақтың сай-саласында, Күлмес пен Бүркіт суының жағалау жықпылында, Маятекше мен Қырыққұдық сілемдерінде, Қырғи мойнағында, Ақтасты мен Көктеректе, Боранғұл мен Жиенсайында, Есім-

хан тоғайында итсигек пен долана, қарақат пен мойыл жеп жүрген, аузы-бастары саталақ-саталақ әлгі қос ұлды ұстап алайық, Ақа!

...Қос ат жеккен колхоз-арба. Үстінде біз. Біз деп отырғаным – Рәпия әжеміз, менің шешем Мәнаштай, Қалымжан нағашымның келіншегі, біздің сүйкімді жеңгеміз Бәтима, Бекзат апай, Ысқақ ата, оның кемпірі Қағаз апа.... Арбада тағы да кімдер отыр? Құдай-ау, анау жарбиып отырған қара ұл мен екенмін ғой.

Салдырлатып, таңқылдатып Пешүй ауылына келе жатырмыз. Күн жаз. Төңірек жап-жасыл. Бұқтырманың бойын қуалап кете беретін қара жол бізді енді адастырмай Пешүйге жеткізетінін білеміз. Көңіліміз көтеріңкі. Бәріміздің көкірегімізде желік, ұйтқыған қуаныш бар. Сендердікіне қонаққа келе жатырмыз.

Менің әкем Қали мен Қалымжан нағашым салт атта. Өздері қошқыл «қызу». Ауылдан шығарда қол сырадан біраз тартып шыққан. Ара-тұра олар құйғытып-құйғытып алады, өзен бойындағы қалың жыныс арасына да кіріп, ғайып боп кетіседі. Одан қайтара шыққан кезде бұрынғыларынан да «көңілді, ақжарқын». Менің әкем ән айтып шығады.

Ауылым қонған Сырымбет, саласына-оу,

Ғашық болдым ақсұңқар баласына-ау, еркем-ай....

Рәпия әжеміздің іші бірдеңе сезетін сияқты. Екеуін қолына түсіре алмай, жұлқынып отыр.

– Ана екеуі тоғайға кіріп, тағы да итішкірлерін ішіп шықты-ау. Бәлем, Пешүйге жетейік, қолыма түсерсіңдер, – деп кіжінеді. Тісін шықырлатады. Іле-шала:

– Екеуі Бұқтырмаға түсіп кетіп жүрмесін. Әй, қайтыңдар бері, арбаның жанында жүріңдер, – деп қауіп ойлайды.

Ол екеуінде біздің шатағымыз қанша?! Бұқтырмаға түсіп кете ме, қызып жүріп аттан құлай ма, итішкірлерін іше ме, не істесе де еріктері. Менің бала түсінігімде отыз-қырықтардағы қабылан жігіттерге келер қауіп жоқ сияқты.

Екеуі қуланады. Арбаға тым жақын келмейді. Алыстан дауыстап қана сөйлеседі. Арбаға тым жақындап кетсе, әжеміздің қолындағы ақ таяқ төбелерінде жасындай жарқылдайтынын біледі.

Арбаның таңқылы, құстардың сайрауы, жасыл әлем, жасыл дүние... Божы ұстап отырған Ысқақ ата басы да, аяғы да жоқ, ешқандай нотаға түспеген әлдебір әуенді ысқырып отыр. Кетік тістің арасынан шыққан ысқырық аса сүйкімді естілмейді де.

Пешүйдеміз. Қаптаған орыс. Зәрем зәр түбінде. Келгеніме қатты өкініп жүрмін. Мына орыс жайлаған жерден тірі қайтуымыз неғайбыл шығар. Ара-арасында сенен:

– Мына орыстар сендерге тиіспей ме? Сабамай ма? Атып тастаса, құлақтарыңды кесіп алса қайтесіңдер? – деп анықтама алып қоямын. Сен:

– Нешауа, тиіспейді. Бәрі менің жолдастарым. Жүр, көшеге шығайық, орыстармен ойнаймыз, – дейсің сен. Орыстардан қорықпайтын сен мен үшін аса үлкен батырлықтың үлгісіндей көріндің. Көшеге шығып, жын ұрып па мені.

Сен балпанақтай ұл екенсің. Бұтыңда қысқа дамбал. Өжетсің. Ойыншықтар қорың мол. Қолың ашық көрінеді, ойыншық менікі деп бауырыңа басып, жатып алу жоқ. Сені жақсы көре бастадым. Құмарымыздан бір шықтық-ау.

Күндіз далаға шығудан қалдым. Орыстардан қорқамын. Дәрет алуға әкемді ертіп барамын. Түнде ғана жыртиып, жапалақ сияқты басқыштың үстіне «қонақтаймын». Сен ыза боласың.

– Орыстар тиіспейді. Жүр, мен быт-шыттарын шығарып сабап берейін, – деп өрекпісің. Қой, ойбай, тиіспе орыстарға деп мен шыр-пыр боламын. Әйтпесе, сен шынында да орыстарды жайпап, олар бәрі жиналып келіп біздің әптер-тәптерімізді шығарар деп қауіптенемін.

Пешүйден әйтеуір тірі қайттым. Осы бір үзік сурет, неге екенін білмеймін, әйтеуір көз алдымнан кетпейді. Сол жолы біз сендерге жай қонаққа бардық па, әлдебір оқиғаға орайлас бару ма, ол жағын атам десе де есіме түсіре алуым мүмкін емес. Алайда, Ниғымет ағаның сол ауылда сатушы боп істегені есімде. Ал, Жазабада тұрғандарыңды естігенім болмаса, білмеймін.

Пешүй... Бұл жерді жергілікті жұрт Ішкі жақ атайтын. Көбіне-көп XVIII ғасырдың соңын ала Орталық Ресейден, Сібірден, тіпті, Польшадан көшіп келген, нақтылап айтсақ ақ патшаның рақымшылығын алған соң амалсыз қоныс аударған кержақтар тұратынын білесің. Кержақ дегеніміз – ескі дінді уағыздаушылар, орысшаласақ – староверы.

Ақа! Жалпы славян жұрты әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүр, тіпті діннің көптеген элементтерін түркілерден «қарызға» алған да қайтармай қойғаны шындық. Жүре бара діндері реформаға түскен, ал жаңағы кержақтар түркілерден еншілеген түсініктерін өзгертпей қойған. Міне, Петр І патшаның кезінде олардың билік тарапынан қуғын-сүргінге ұшырап, біраз бөлігі Польша өтіп, енді біразы Сібірге жер ауғаны сондықтан. XVIII ғасырдың басында қазақ даласынан ұшан-теңіз пайдалы қазбалар табылып, оған көзінің сұғын қадай бастаған патша телім-телім боп жүрген ескі діндегілерге: «Егер қазақ даласына барып, оның байлығын игеруге ниет білдірсеңдер – сендерге рақымшылық жасаймын. Табиғат байлығы сонда. Қоныстаныңдар. Қолдарыңнан қақпаймын», – деген ғой. Сөйтіп, өздері мүсәпір күйде келген жұрт мұндағы қой аузынан шөп алмайтын қазақты көріп зерттеген соң, ойларына келгенін істеген. Шұрайлы жерлерді иемденген, жер-су атауларын өздерінше атаған,

тіпті жергілікті қазақтардың көңілдеріне жақпағандарын тергеу-сотсыз атып та тастаған деген деректер бар.

Сол кержактардың үлкен бір тобы Бұқтырманы жағалап, Алтайды сағалап қазіргі Көрбике, Печи ауылдары тұрған мекенге көшіп келмей ме. Ол кезде мойнына қамыт кимеген, көзіне қамшы тимеген өркеуде қазақтар сойылдарын сүйретіп, жерлерін даулап, кержактар қонысына бурақотан ойнатады. Шошып кеткен орыстар не істерлерін білмей, ақыры ақылдаса-кеңесе келіп қырық ұлдарын қазақтарға жердің өтеміне өткізіпті. Оларды қазақтар не қылсын, ақыры әлгі қырық ұлды мұсылманшылық дәстүрімен сүндетке отырғызып жібереді. Содан әлгі жер алғашында Сүндетсай аталса, жүре-бара орыстардың самогон ішіп ләйліп жүргенін көрген қазақтар әлгі мекенді Жындысай деп қояды. Уақыт өте табиғатының әсемдігі мен қуыста жатқанына байланысты Көрбике атанып кетеді. Ал, орыс тілінде мағына бермейтін Печи сөзі қазақтардың қадүілгі пеш үй дегені. «Көрмегенге көсеу таң», бұрын орыс пешін көрмеген қазақтар солай атаса керек.

Бұл бір әңгімеге орайластыра айтылған дерек қой, бір жағынан оқырман да құлағдар болсын.

Ақа! Екеуіміздің балалық шағымызға дендеп бойламас бұрын ағайыншылығымыз, әулетіміз хақында бірер ауыз сөз айтып кетпесек, болмайтын сынды. Неге десең, жүре-бара екеуіміздің өмірбаян атты қиссамызға туыстарымыздың, жекжаттарымыздың да аттары ене бастайды. Сол уақытта қалың оқырман «бұл кім?» дегендей жұмбақ күй кешпеуі керек қой.

Олай болса, ағайыншылықтың өрімін бір тарқатып тастайықшы, жарай ма?!

Алдымен – нағашы жұртым жайлы. Олар – сендерсіңдер. Сендер болғанда, сенің әкең Ниғымет – менің туған нағашым.

Бұршай бабаларыңнан Нүріске, Жібітай, Ысқақ атты аталарың тарайтынын білемін. Нүріскеден – Зәйеш тәте, Ниғымет аға, менің шешем Мәрияманар (Мәнаштай), Нұралда, Қалымжан аға дүниеге келсе, Жібітайдан – Жамаш апа, Динапану апай, Қадес аға, Сөгірде тұрған менің кіндік шешем Жәкетай апамыз, Шәмшия тарапты. Ал, Ысқақтың кіндігінен бала болмаған. Жібітайдың қызы Шәмшияны бауырына басқан.

Руларың – Найманның Қаракерейінен тарайтын аз аталы Самай. Оның ішінде Бөке. Жалпы Самай атаның балалары біздің Катонқарағайда ғана ұрпақ таратқан-ау деп шамалаймын. Әйтпесе, Қазақстанның басқа өңірлерінен Самай балаларын жолықтырмадым. Бұған тағы бір дәлел бар.

Катонқарағайдың шығысындағы Өрел ауылының қамшылар жақ иығының үстін Сартепсең дейді. Сол Самай ұрпақтарының мекені атала-

ды. «Самайдың жұрты Сартепсең, Самай өлген көртөштен» деп басталатын қалжың өлең де соны растайды. Сартепсең – үлкен жазық. Оның түстігі Алтайдың жалама тік жартас, шыңдарымен әдіптелген. Жыныс қарағай, самырсындармен өрілген. Анау жылы сыйлы ағамыз, өңірге танымал азамат, «Шығыскенішқұрылыс» акционерлік қоғамының президенті, жерлесіміз Амантай Бакин:

– Әлібек, өзім Катонның Ақсу өңірінің тумасы болсам да оның Шындығатай жағын мүлдем көрмеппін. Соған бір аптаға барып қайтсақ қайтеді?! – деп қолқалай берген соң, жазда сол ағамыз екеуіміз шығып кеткенбіз. Катоннан Қайса Абақов ағамызды салып алдық. Қакең әңгіме мен әзілдің асқан шебері. Оны өзің де білесің. Төңірегін күлкіге булықтырып отырғанда, өзінің беті бүлк етпейді-ау.

Өрелде Әлібек Маңдайбаевтың үйіне түстік. Шындығатайға жете алмадық: Таутекелі өзені бұрқанып тасып, темір көпірді жұлып кетіпті. Тау-тасқа мойымайтын УАЗ мәшіні болмаса, біздің астымыздағы «ақсүйек» «Тойота Ланд Крузер» анадай қорымнан өте алмайды. Сартепсеңге шықтық. Оның бауырындағы Сайфолла Ауғанбаев ағамыздың бейітіне соғып, құран оқыдық. Тірлігінде тауды жарып, тасты бұзып, күркіреп жүретін аймүйіз ағамыз қос құлаш жерде томпайып қана жатыр. Жарықтық, үлгі тұтар ағамыз еді ғой.

Сартепсеңнің үстінде Әлібек Маңдайбаев замандасымыз қызықты бір әңгіменің шетін шығарды. Оны, Әлібекті білесің, Өрелде мұғалім, жадысы мықты, құймақұлақ, аса зерделі жігіт.

– Алтайдың анау бір аспара иығындағы жал-асуды көріп тұрсындар ғой. Сол ел басына күн туып, колхоздастыру басталып, орташа мен байды тәркілеген зобалаң шақта қалың қазақтың арғыбетке – Қытайға асатын жалғыз өмір соқпағына айналыпты. Аршатының арғы бетіндегі асуы жадағайлау Күртгі биігін күндіз-түні қызыл шекарашылар күзетке алып, адамды қойып торғай ұшырмай тұрған ереуіл кезеңде қазақтар амал ойлап тауыпты. Ана жалдың үстінде екі жүз метрдей жерде атты қойып, адам аяғын сындыратындай қорым тас бар. Оны өзім де көрдім. Арғы бетке өткен аталарымыз сол қорым арқылы көшін, малын алып өтіпті дегенді естігенде, өз құлағыма өзім сенбегем. Көнекөздерден сұрастырып көрсем, рас солай болыпты. Өлгі екі жүз метрдей қорымға қазақтар сырмақ, киіз, алашаларын төсеп, кәдімгі сүрлеу жасаған, малды соның үстімен айдап өткен. Оны да ойлап шығарған біздің аталарымыз – Самайлар екен, – деп әңгімесінің соңын мақтанышпен түйіндеген.

Міне, сол өңір, әсіресе Өрел, Берел, Жамбыл ауылдары сыңсыған Самай әулеті. Топқайындағы Бұршай бабадан тарайтын сендердің де сол қалың Самайдың ұрпағы екендіктерің рас.

Нүріске ағамыз бен Рәпия әжеміздің тұңғышы – Зәйеш тәте. Ол кісі бергін, тоқсан жастан асып барып көз жұмды. Екі рет тұрмыста болған: алғашқы күйеуі Балағазы Ұлы Отан соғысынан оралмаған. Әнуарбек

атты жалғыз ұлмен қалған Зәйеш тәте Топқайындағы Әліп деген азаматқа тұрмысқа қайтара шығады. Ауыл ол кісіні Әбіжім дейтін. Бұрын ол кісінің кім болғанын білмеймін, әйтеуір екеуіміз ес біліп, етек жинағанда Әбіжім ауылдағы жалғыз дүкенде сатушы еді. Кейін, зейнеткерлікке шыққан соң молдалық құрды. Әбіжім мен Зәйеш тәтеден Зарлық, Мәнсия, Күлсия, Кенжебек, Жеңісбек, Қайырбек, Кенжегүл атты ұрпақтар тарайды.

Ал, Ниғымет аға мен Нұржамал тәтеден – Бекзат, Хатира, сен, Әйгерім, Айман.

Қали мен Мәнаштайдан – Бағдат, Қапила, Хабиба, мен, Қарлығаш, Сандуғаш, Кенжекей, Алма, Қайрат, Талғат, Майра.

Нұралда нағашымызды біз көрген жоқпыз. Ол кісі Ұлы Отан соғысында хабарсыз кетіпті. Бертін Қалымжан аға әскери комиссариатқа сұрау салып, іздестіру әрекеттерін жасап жүретін. Нәтиже болмады-ау деймін.

Ал, Қалымжан аға мен Бәтима жеңгемізден – Сәуле, Жүнісбек, Айжан, Бақытбек, Рахиман, Марфуға, Гүлфайруз, Қанат, Болат тарайды.

Жібітайдың ұрпағы Қадес аға мен Қанипа жеңгемізден, Динапану апайдан да тараған ұрпақтар, құдайға шүкір, әр жерде тірлік кешіп, түгін түтетуде.

Міне, әулет өрімі осындай. Енді балалық шаққа қайтара ат басын бұруға болатын шығар.

Ерте көктем. Көше қой батпақ. Алтайдың қыстан «аманаттаған» ызғары әлі толық қайта қоймаған.

Көшені көктеп өтетін бұлақтың жағасы. Жапырайған ескі монша. Моншаның іргесін көмгеннен қалған орға жиналған сары су. Екеуіміз шолпылдатып соған түсіп жатырмыз. «Әй, мына суықта суға түсіп жатқандарың не? Қатып өлесіндер ғой» деп құйрықтан теуіп, бастан нұқитын, есімізді жиғызатын ересектер көрінбейді. Жағадағы «жанкүйерлер» – Сайлаухан, Әйгерім, Сәуле, Қарлығаш. Олардың ақылы біздікіне де жетпейді, біздің түсінігімізде олар – «бырықтар».

Малтудың «классикалық» үлгісін көрсетпек боп тыраштанамыз. Алайда, малту қайда, біз қайда?! Ор тайыз. Шалп ете түссек, онсыз да арық қабырғамыз жер иіскейді. Арқамыз судан шығып жатады. Жарысу рәсімін жасаймыз. «Жанкүйерлер» – Сайлаухан мен Қарлығаш: «Әлібек, Әлібек» деп, Әйгерім мен Сәуле: «Ақылбек, Ақылбек» деп шуласады. Өздерінше дем бергендері. Қаншылдарын көрмейсің бе. Сайлаухан – менің әкем Қалидың ағасы Дүзбенбек атаның кенжесі. Маған – іні, саған – құда. Маған қостабан жақын. Сондықтан да менің сойылымды соғып тұр.

Әбден тоңдық. Теріміз құсеттеніп кетті. Иегіміз иегімізге тимейді. Қанымыз қарайды. Ниет бұзылды. Көзіміз бір-бірімізге деген өшпенділік отын шаша бастады. Тырыли арық екі дене соғысуға шақ тұр.

– Мен жақсы малтадым. Сенікі былшыл, – деймін мен.

– Оттапсың, мен озып кеттім емес пе, – дейсің сен.

Сөз сөйлеу, жауап қайтару да ауырлап барады. Әрі тоңып, әрі ыза буып қалш-қалш, дір-дір етеміз. Боқтыққа ауыстық. Текетірестің бұл кезеңінде мен үстемдік құра бастадым. Сен долылық буып жылап жібердің. Іле-шала саусағыңды менің қос езуіме тығып жіберіп, жыртуға әрекеттендің. Менің де он саусағым сенің бетіңде ойран салып жүр.

Екеуіміз де жылап жүрміз, төбелесіп жүрміз. Жұмырдықпен ұруды білмейміз. Тырнау, көзді шұқу, құлақты созу, ақыр соңы белдесе кету. Жұмырдық соғысы ауылға әлі жете қоймаған кез.

Әбден халсіредік. Жерде итжығыс жатып тырнасудамыз. Жоғарыдағы «жанкүйерлер» де екі топ болып шаштасып жатыр. Сайлаухан үйлері жақтан балта сүйреп келеді.

Бір әлеуетті қол екеуімізді тымақ құрлы көрмей, жерден жұлып-жұлып алды. Бір-бірімізге қараймыз. Қан мен батпақ араласқан, қарайтындай бет жоқ екен бізде.

– Өй, өңшең сотанақтар! Мына күйлеріңде өліп қаласыңдар ғой. Бір-бір үйдің жалғызы ұшынып кетсе, бүкіл ауыл күңіренбей ме. Әйда, кетіндер үйлеріңе! – деп әлгі әлеуетті қол екеуімізді екі жаққа сілкіп тастады. Бұл кісі көршіміз Сақиғожа атаның кемпірі – Нұржамал апа екен. Адуынды, тілді адам еді. Ол кісіден тайсалып жүретінбіз.

Соғыс даласын артқа тастап, зар еңіреп үйге қайттық.

Бір апта өтті. Жым-жыртпыз. Бір-бірімізсіз бір сағат жүре алмайтын біздерге мынау бес күн ғасырға татитындай мерзім. «Жау» позициясында не боп жатқанынан хабарсызбын, алайда әке-шешем:

– Жетер жатқандарың. Татуласпайсыңдар ма? – деп қояды.

Әзірше «байланыс» – Хатира мен Хабиба арқылы. Солардан анау қалай, мынау қалай деп сұрастырған боламыз. Жауап татымсыз. Оның үстіне олар да бізге «оппозициядағы» жандар. «Бырықтардан» пайда аз.

Ішім пысты. Шыдамым таусылды. Кеш түсе Хабиба сендердікіне шайлық сүт сұрауға бармаққа жиналды. Балалық ұлпілдек намысты былай ысырып тастап, бірге шықтым.

Сендердікіне кірдік. Қаракөлеңке кіре берісте Хабибаның артына тығылып тұрмын. Сен де елендеп жүр екенсің, қос жанарыңды айтақтап, қараңғыда қап-қара боп тұрған мені тез таптың.

– О, Әлібек кепті ғой. Келсеңші, мен мынадай ойыншық істеп алдым, – деп қатты қуанып, қолымнан жетелеп төргі үйге бірақ кіргіздің. Алғашында кібіртіктей басталған әңгімеміз бірер минөт өтер-өтпестен бұрынғы арнасына түсті. Үлкендердің ауыз үйде бізді сөз ғып, күліп жатқандарына да қараған жоқпыз.

Ақа! Бұл біздің тұңғыш әрі соңғы төбелесіміз болатын. Содан кейінгі ғұмырда «шәй» десіп көрмеппіз ғой.

Дүзке атамның ауласы. Қарақұрым бала. Кешкі мезгіл. «Ит пен мысық» ойнап жатырмыз. Ойын тәртібі былай: қарама-қарсы жақтан екі шекара белгіленеді. Арасы 15-20 метрдей. Иттер екі ортада, мысықтар шекара сызығында болуы шарт. Мысықтар ана шекарадан мынасына, мынасынан анасына жиі-жиі ауысып отыруы керек. Ал, екі ортада жалақтап жүрген иттер шекараға жеткізбей ұстап алса, мысықтың өлгені. Ойыннан шығады. Ойын мысықтар түгел «өліп» біткенше созылады.

Балалар «мысық» болуға құштар. Рейтингі жоғары. Ойын бастамас бұрын бір қазының алдына жиналып, кезек-кезек сақиналанған саусағымыздың арасынан түкіреміз. Шеңбер-саусаққа түкірік тимей өтсе – мысық, ал түкірік тиіп қалса – ит болғаның.

Сен екеуіміз және бір топ ұл мен қыз «мысық» боп жүрміз. Мәзбіз. «Иттерге» жылтындап ұстатпаймыз. Екеуіміз де епті, ойынның қырсырын әбден меңгерген бала саналамыз.

Атамның кенжесі Сайлаухан еркелеу, тілі де кеш шыққан, нойыстау бала. Біздерден екі жас кішілігі бар. Озбырлау. Сабап тастауға реті сан келгенімен атам мен Әнуар апамызды силағандықтан, «сен тимесең мен тимен, бадырақкөз» принципін ұстайтынбыз. Көп жоламаймыз.

Сайлаухан «ит» боп жүр. «Мысықтарды» әрі қуып, бері қуып әбден шаршады. Иті шықты. Мысы құрыды. Не заманда:

– Мен енді ойнамаймын, – деп түтігіп, үйлеріне кіріп кетті

Ойымызда түк жоқ. Ойынды жалғастырып жатырмыз. Шекараның бірі – үйдің іргесі. Ол кезде үйдің іргетасын қалау деген атымен жоқ, төрт бұрышына Алтайдың қызыл қарағайынан төрт жуан шөрке қояды да қабырғаны соның үстіне қалайды. Ал, ашық қалған іргені қапыл жасап, топырақпен биік етіп көмеді.

Сол биік көмбеде еңтігімізді баса алмай бір топ «мысық» тұрғанбыз. Бағана ойынды тастап кеткен Сайлаухан үйден балға, жуан-жуан кілттер әкеліп іргеде белгісіз бір ойынмен шұғылданып отыр. Көзінде бір қулық бар сияқты. Інімнің сыры өзіме мәлім, ол жаққа қайта-қайта күдікпен жалтақтап тұрғам. Міне, Сайлауханның қолындағы комбаинның ауыр балғасы көкке көтерілді. Әп деп ауыз жиғанша болған жоқ, ауыр балға бар салмағымен сені төбеден соқты. Сен бақырып та үлгермедің, шөге кеттің.

У-шу. Әнуар апамыз жетті. Сайлауханды тымақша жұлып алып, үйге әкетті. Іле-шала оның, жеген таяқтың әсерінен болар, ащы дауысы жетті құлағымызға.

Сені көтеріп үйлеріне апардық. Рәпия апамыз кешке сені батып бара жатқан Күнге қаратып ұзақ ұшықтады. Біз қызықтап төңірегінде жүрміз.

Басың добалдай боп іскен сен ертеңінде ойын алаңынан қайта табылдың. Ауырып-сырқауға уақыт қайда?! Ойын қалып барады далада. Бала аш жүруге, жалаңаш қалуға бейіл, ал ойынсыз бала – нағыз бейшара сол.

Ардақты Ақа! Биылғы мамыр айында сен 60 жасқа толуға тиіс едің. Мен өткен жылдың желтоқсанының соңғы он күндігінде сол мерекемді атап өттім. Көзің тірі болса екеуіміз бірімізден соң біріміз, ағайын-туғанның басын қосып, жолдас-жора, дос-тамырларымыздың ортасында, бауда нұрымыз балқып отырушы едік-ау.

Менің тойымда, қайталап айтайыншы, сенің орның бос тұрды. Ойсырап тұрды. Мен алпысқа келсем де жетімсіреп отырдым. Сені іздедім. Қызық, сені алпыс жасқа келтіріп, көз алдыма елестетпек боп тәуір-ақ әурелендім. Болмады. Сені қартайта алмай «итім» шықты. Бір нәрсеге көзім жетті: сен бәріміздің соңғы тынысымызға дейін сол қырық жастағы Ақылбек бейнесінде қаласың. Жарықтық Оралхан Бөкей: «Осы біз шал болмайтын шығармыз» деген тіркесті жиі қолданушы еді. Рас, аллатағала сендерге шал болуды жазбапты.

Екеуіміз «Өмір» деген арбаға жегілген пар ат сияқты едік. Білесің ғой, әлгі қатарласа жегілген аттардың бір-бірінен қарға адым ұзай алмайтынын. Олардың тізгіндері ортадағы ұзын тіреу сырыққа тарқатылмастай етіп байланған. Әлгі қос ат не көрсе де, қандай салмақ түссе де барлығын бірге көтеруге мүдделі.

Бір жастықты жастанып, бір көрпенің астында жатып сан түрлі қиялдарға берілетінбіз. Бала күнгі қиял... құбыласы – Құржыра, Қырғи мойнағы, оң тұстығы – Қырыққұдық, Маятекше, сол тұстығы – Ақтасты, Бұқтырма, шығар күн жағы – Қоңқай, әрі кетсе Катон еді-ау. Әңгімеміз соғыстан бастау алатын: батыр болғымыз келетін, ұшқыш, жаужүрек кеме капитаны, атса-оқ, шапса-қылыш өтпейтін, аңыздағы Шойынқұлақ секілді жаны мүлдем басқа қиырда сақталған перінің ұлындай болсақ дейтінбіз. Жалбыр тымақ, құйрығы қырық жамау сырма шалбар, өкшесі мыжырайған керзі етік, жұлқа-жұлқа күпәйке киіп жүріп, андасанда мыжылған танауымызды шырт-шырт тартып қойып, «Космонавт боламыз» деп елеурейтініміз қайда?! Қазір ойлап отырсам, қиялдаудың еш сөкеттігі жоқ екен.

Бала қиялдап үйренуі керек. Бала қиялына шек қою – оны мұратсыз қалдыру. Мұрат үлкен мақсаттарға жетелейді.

Көрген кино, оқыған кітаптарымыздағы жағымды кейіпкерлер бүткіл болмысымызды жайлап, ерік-күшімізден айыратыны есінде ме? Біз тентек болайық дегеміз жоқ, тек сол кейіпкерлердің іс-әрекетін қайталауға әрекеттендік. Онымыз, үлкендердің айтуы бойынша сотқарлық, басбұзарлық боп көрінсе, ол біздің кінәміз емес. Қиял мен арман, идеалдан ада өскендер топастау, ынжықтау болатынын өмір дәлелдеп отыр. Есіңе түсіріп көрші, Ақа, біздің замандастарымыздың арасындағы «жуастардың» кейінгі тірлігін. Көбі от басы, ошақ қасында қалды. Қазақтың: «Тентектің бір аяғы сегіз, бір аяғы тоғыз» деп жататыны сондықтан. Әрине, ессіз тентек, ақылды тентек деп жіліктеу орынды.

Бала қиял үлкен бір іс істеуге әрекеттену жолында қателеседі де. Оны үлкендер көп ойланбай-ақ сотқарлыққа жатқыза салатыны бар.

Біз де қиялымызды іске асыру жолында жаңағыдай көп «тентектік» жасадық, сол үшін таяқ та жедік, ұрыс та естідік.

Қысқасы, біз бала болатынбыз.

Желтоқсан айы. Жаңа Жылдың алды. Бір ай бұрын соған дайындық жасап жүрміз. Маскарад жасаймыз дейміз. Маскарад дегеніміз кәдуілгі бетке жабатын жабу. Ауылдың түсінігі сол. Дүкендерде ол кезде дайын маска сатылмайды. Біздің тірлігіміз тым қарапайым, әрі жабайы.

Маска үшін шешеннің пейілі түссе, қос қарыстай марлі сұрап аласың. Бетіңді жабуға жетсе болғаны. Әлгі марліні бетіңе жауып тұрасың, ал екінші біреу бояу қарындашпен мұрныңның, көзіңнің, аузыңның тұсын сайқымазақтау етіп бояйды. Әлгіні теріс жағы аударылған тымақпен жапырайта киіп аласың.

Қалғаны «ерунда». Тонды не күпәйкені аударып киесің. Қысқасы, елка кезінде төңіректегілер сені танымаса-мұратыңа жеткенің. Ауыл балаларының көбі ол кезде маска кимейді. Әсіресе, ұлдар. Олар маска кию – қызтекелік деп қабылдайды.

Сен екеуіміз киетінбіз. Елқадан өне-бойымыз көкала қойдай боп қайтатынымыз есімде. Ауырмайтын жері жоқ. Себеп мынада.

Маска кигендер қол ұстасып, шыршаны айналып Аяз атаға жақын жүруге қақылы. Ал, маскасы жоқ көпшілік алқа-қотан айналдыра бос тұрады да қояды. Ерігіп тұрады. Маска киген біз амалсыз әлгі «еріккендердің» жанынан сынсып ән айтып өте береміз. Әлгілер: «Әй, мынау кім ей? Түрін-ай өзінің! Қыз ба, ұл ма?» деп міндетті түрде не құйрығыңнан теуіп, не жауырын ортаңнан ұрып жібереді. Әлгімен жағаласа кетейін, қолыңда өлейін десең, міндетті түрде оны алдымен боқтауың керек. Өйтуге болмайды. Дауысыңнан, жұмырдық сілтесіңнен танып қоюы мүмкін. Әй, бір қияметқайым еді-ау, елка! Сондағы қаншама тепкі көріп, қаншама боқтық естіп жүріп алатының – бір уыс жалаңаш кәмпіт.

Биыл да қызу дайындық үстіндеміз. Бір-біріміздің дайындық деңгейімізді көру үшін екі үйдің арасын шандатып, әй, күніне жүз барған шығармыз. Желпілдеп жүрміз. Танауымыз жыртылып кете жаздайды.

Оқиға аяқ астынан басқа бағыт алды. Елеуіреп сен келдің. Онсыз да тәмпіш танауың желп-желп етеді.

– Білесің бе, біз Өрелге қонаққа баратын болдық. Жаңа Жылдың алдында Қадес ағаның мәшінімен кетеміз. Өрел қала сияқты дейді, орыстары көп дейді, керемет дейді, ғажап дейді, – деп төпеп барасың.

Өрелде Шоқыбаев Бекет деген нағашың фельдшер боп істейді деп еститінбіз. Аяқ астынан қонаққа шақыра қоюын көрмейсің бе?!

Көңілім қолма-қол пәс тартты. Сенсіз биылғы Елқаның қызығы болмайтын сияқты. «Сен неткен бақытты едің, Ақылбек! Үлкен Өрелге ба-

расың, жолда Катонды, көптеген ауылдарды көресің. Онда күн сайын кино көрсетеді дейді. Япырай, Бекет аға бізді де қосып шақырмаған екен» деп ішімнен қатты құлазып тұрмын. Биылғы Елкада мән болмайтын болғанын қарашы. Сенің болашақ өміріңе қатты қызығып, тіпті қызғанып, не істерімді білмедім.

Сендер сол кеткеннен 3-4 күн қонақтап бірақ оралдыңдар. Түн ортасында кепсіңдер. Онда біз ұйқы құшағындамыз. Таңертең ерте сен жеттің. Әңгімең таусылып бермейді.

– Ойбой, қызықтың бәрі Өрелде екен. Өмір деп соны айт. Күнде кино. «Аршин Малалан» деген кино болды. Ой, күлкіден өлесің!

Жолда Катон, Шыңғыстай, Еңбек деген ауылдар бар екен. Бәрін көрдім. Мәшінмен зулатып әп-сәтте жетіп бардық. Кэмпиттің неше атасын жедім, – деп бірді айтып, бірге кетесің. Маған деп әкелген төртбес тал кэмпиттің бар екен, соны беріп жатырсың.

Тым-тым мейірімді едің-ау, Ақа. Өзіңнен жырып маған беріп жатырсың. Соны жол-жөнекейде өзің жеп алсаң, аузыңа ұшық шығушы ма еді?! Мені ұмытпай, ит өлген жерден сарымайдай сақтап әкелген кэмпиттерің көпке дейін менің есімнен шықпай жүрді. Әлі күнгі аузыма соның дәмі келетін сияқты. Мейірім дәмі... Бала үшін кэмпитті өзі жемей, екінші біреуге әкеп беру – ерлік. Сол ерлік менің қолымнан сол кезеңде келуші ме еді? Әй, кім білсін, мен сенен гөрі қулау, сенен гөрі «пысықтау», сенен гөрі ұрдажықтау едім, кэмпитті саған деп қалтама салып алып шыққаныммен, дүниенің жүзі ыстық, ұзақ жолда шайтан азғырып, аузыма да түсіп кетуі ғажап емес еді-ау.

Білесің бе, Ақа, менің бойымда қазір мейірімділік, қамқорлық, ізгілік атты қасиеттер болса, соған сенің қосқан үлесің мол екенін. Біз екеуара көп қасиеттер алмастық. Қарыз деп емес, әрине. Сен біртоға, жуастау да едің, сенің бойыңда гуманистік сезімдер тым-тым мол еді. Тек сол қасиеттермен алдау, арбау секілді албасты қитұрқылыққа толы өмір қазанында тірлік ету де қиын. Осы төңіректе, екінші біреуге есеңді жібермеу мәселесінде, сен де менен біраз дүние «жымқырдың».

Өткен дүние, келмеске кеткен дүние. Сонысымен де ыстық, сонысымен де тым-тым сағынышты шығар, кім білсін?!

Ауылдың Сырт жағында ойнап жүрміз. Құбыладағы шилі төбені Сырт жақ атаймыз. Соғыс ойынын ойнауға аса қолайлы. Жұрттың ертеректе сартопырақ қазып алған шұңқырларының ернеулеріне қазір шөп өсіп, кәдімгідей түкті орларға айналған. Іздесең таптырмайтын дайын окоп.

«Соғыса-соғыса» әбден иттей боп шаршаған Нәшөк, Қадыл, Мырзаштар үйлеріне тым-тырақай қашып кетті. Екеуіміздің жанымызда қалған Сайлаухан ғана.

Енді ойын тактикасын өзгертпесек болмас. Оны мен ойлап шығаруым керек. Сенде артық сөз жоқ. Мен отқа түсейік десем, сен ойланбай-ақ қойып кетуге барсың. Мен оны білемін.

Төбенің үстінде солярка құятын алып цистерна тұр. Бөлімшенің барлық техникасы осы жерден «құлқынына» тоят алатын. Қазір іші бос. Біраз болды, жанар май құятын орын өзгертілген. Мына цистерна қазір ешкімге керексіз. Қаңқиып, әдірем қалған.

Цистернаның төбесінде дөңгелек қақпағы бар. Ол бұралып, болтпен бекітіледі. Жанармай ең астындағы қуықтай құбырдан ағуға тиіс.

Дөңкиген цистернаның үстіне тырмысып жүріп шығып алдым. Қолдарыңнан тартып, сендерді де жаныма әкелдім. Оның ішінде түсетін басқышы бар.

– Жүріңдер, мынаның ішіне түсейік. Ешкім көрмейді. Ішінен даңғырлатамыз, бәрі қорқатын болады, – деймін. Сендерді қызықтырмақ боп жанталасып жатырмын.

Мен салдыр-күлдір түсіп кеттім. Іле-шала сен түстің. Сайлаухан түскісі келмей, тартыншақтап сыртта тұр.

– Өй, қорқақ! Түс бері, не қыл деп тұрсың? Сенен батыр шықпайды. Қызтекесің, – деп Сайлауханның намысына тие бастадық.

Сәкең ашуланды. Шаруаны тез бітірді. Цистернаның үстіңгі қақпағын ықтияттап отырып жапты. Болтпен бекітті де:

– Ал, батыр екенсіңдер ғой, енді осылай жатыңдар, – деп тайып-ақ тұрғаны.

Цистернаның іші көзге түртсе көргісіз. Кәдуілгі көртам. Сасық. Жанармайдың сіңісті болған иісі қолқаны атады.

«Біз мойымаймыз. Біз советтің қайтпас қайсар пионерлеріміз». Ішімнен жігерленіп, тісімді шықырлатамын.

«Уа, сүйкімді де сүйікті Отанымыз! Біз сен үшін, сенің жарқын ертеңің үшін қапасаға түстік. Бізді қинады, қорлады, ұрды, соқты, некілы жантүршігерлік азапқа салды. Міз бақпадық: совет әскерлерінің қайда екенін, олардың нендей әрекет істеуге дайындалып жатқанын дұшпанға айтқамыз жоқ. Бізді өлтіруі мүмкін, мейлі, бәрібір Ақылбек екеуіміз жұмған аузымызды ашпаймыз. Ант етеміз! Немістер Сайлаухан деген баскесерін жіберіп, бізді алдап торға түсірді.

Қош, Отанымыз! Қош, Қоңқай, Күлмес! Бізді ешқашан ұмытпаңдар. Бізге, дәл осы цистерна тұрған жерге, ескерткіш орнатыңдар!»...

Дәл осылай ойлап жатырмын. Сені де жігерлендіріп қоямын.

Төзімділігіміз, қайсарлығымыз көпке жетпеді: сасық иіс тынысты буып, алқынып, күрк-күрк жөтелу басталды. Цистернаның ішін текпілейміз. Сенің жүрегің ауыратын, тез халсірей бастадың. Көзің жиі-жиі жұмылып, дауысың өшіңкі шығатындай ма, қалай?!

Жанталастым. Мына көртамға түсуді ойлап шығарған мен. Сайлауханды қорлап, ызаландырған мен. Кінәлі екенімді түсінетіндеймін.

Қарабақайдан хал кетті. Даусым да құмығып, тепкілеуім де әлсіреп барады. Не заманда сырттан:

– Әй, мұнда жатқан кімдер? – деген әйел дауысы естілді.

– Бізбіз – Әлібек пен Ақылбекпіз!

Жылап жібердім. Бізді құтқаруға совет «әскерлері» деп жеткен екен...

Сен сол «қамақ» операциясынан соң бір апта құсып, лоқсып, қызуың көтеріліп төсекте жаттың. Мен бірер күн қыңсылап жүрдім де үйірге қосылып кеттім. «Бас штаб» – үлкендер төсек тартып жатқан сені көп тергемейді, мені біраз қыспаққа алды. «Атаман» екенімді, сұмдықтарды ойлап шығаруға шебер екенімді біледі олар.

Сайлаухан он-он бес күндей көзге көп түспеді. Анда-санда есік алдарынан жылт еткен «елесін» көріп қаламыз. Ол да мықты «қорғанысқа», позициясын нығайтуға көшкен сыңайлы. «Жаулары» тым жақында. Тірі. Сондықтан оған төтенше жағдайда болмаса, қауіп...

Сәл-пәл лирикалық шегініс.

Екеуіміз мектеп табалдырығын бірге аттадық. Екеуіміз де бірінші сынып партасына жетіге толмай отырдық. Сен тіпті алтыдан аса бере кірдің мектепке.

Сол «мектеп» деген сөз шыққан жазда екеуіміздің арамызда жиі-жиі қордалы әңгіме көтеріліп, мен тарапымнан айтақтау, азғыру белең алды. Алтыға жаңа толған сені үлкендер мектепке келер жылы барады деп тон пішіп отырғанын кезекті шай үстінде естігенбіз. Тынышымыз кетті. Алаңдадық, елеңдедік. Мен:

– Шіркін, екеуіміз мектепке бірге барсақ, бір партада отырар едік. Жоғары жақтың балалары тиіссе, жабылар едік. Сабаққа бірге дайындалар едік, – деймін.

– Не істейік? Осы мұратқа жету үшін нендей әрекет жасасақ дұрыс болады? – дегендей, сен маған қарайсың. Ақыры мынаған тоқтадық. Сен күніне үш мәрте осы талапты Ниғымет аға мен Нұржамал тәтенің алдына қойып, керек боп қалған жағдайда жер тепкілеп жылауға, «өлемін» деп Бүркіт суына қарай жанұшыра қашуға, сендермен тұрмаймын деп көр-жерінді жинап, тұтқыштай боп түнере боздауға тиіс болдың.

Данышпан екенбіз. Дәл осы «операция» нәтижесін берді. Сенің «өлемін» деп Бүркіт суына кезекті қашуыңнан соң үлкендер «жеңіліс» тапты. Қаруларын тастады. Туларын жықты. Ниғымет аға мектеп директоры Түктінов Әубәкірді екі рет үстірмелете қонаққа шақырып, аузын алды. Келісілді. Пішілді.

Қыркүйектің бірінде шүберек дорбамызды асынып, екеуіміз жыртип мектеп табалдырығын аттадық-ау.

Сен ұқыпты, тиянақты едің. Менде дәл жаңағыдай қасиеттерге «қол тие» бермеді. Сенің дәптерің де, кітабың да менікінен таза болатын. Сабаққа да ықтияттылық сенде басым.

Әлі есімде, екінші сынып бітіргенде сенің бір ме, әлде екі ме «Бесің» менен артық шықты. Кеңсірігім ашыды. Мектептен шыққан соң өкіріп отырып жыладым.

– Жылама Әлібек. Сен менен де жақсы оқисың ғой, мұғалім байқамай «4» қойып жіберген шығар. Көрерсің, келесі жылы сенің «бесің» көп болады, – деп мені ұзақ уаттың.

Ең алдымен менің көңілімнің көтеріңкі болуын алладан үш қайыра сұрап жүретін, қайран Ақам-ай, сенің қадіріңді екі дүниеде айтып тауысармын ба?!

Үшінші сыныпқа келгенде ауырдың. Аяғым қақсайды деп жүретінсің. Ақа, білесің бе, бала көңіл адам баласы ауырады, ол асқынып кетсе созылмалы дертке айналады дегенге әсте сенбейді емес пе. Бірер күн ауырады да қояды деп, аса мән бермейміз. Алайда...

Қыс іші болатын. Ұмытпасам, Жаңа Жылдың алды. Қызылтаңау болып елкаға дайындалып, тақпақ жаттап, өлең қайталап, маскамен әуреленіп, қойшы, темір етікпен тенгедей қалған шак. Біздің терезеден сендердің аулаларың, кіре беріс есіктерің көрініп тұрады. Сен жоқсың. Таңертеңнен бері екі-үш рет келіп кетуге тиіс едің. Елегізі бастадым. Табандалған пимамды сұға сап сендердікіне жетейін.

Төр алдында жер тепкілеп, бақырып жатыр екенсің. Алғашында сені біреу өкпелетіп, соған долырып жатқан шығар деп ойладым. Бала кезінде, сенің шыдамыңның әбден шегінен шығып кеткен сәтінде долданатының бар еді. Дошылық – тұқымдарыңда бар.

Жоқ, ара-арасында: «Аяғым-ай, қақсап барады, ойбай» дегенді қосып қойып боздайсың. Нұржамал тәте аяғыңды уқалап, Хатира тегенеге жылы су құйып әкеліп, аяғыңды соған салып құрақ ұшуда.

Ертеңінде сені Катонға, ауруханаға әкетті. Біраз жатып қайттың. Сол қыс бойы үйден шығарған жоқ. Топ-толық, балпанақтай ұл едің, көктемге аппақ шөлмектей болып, жүдеп жеттің. Сендердің үйлерінде ойнайтын болдық. Сені ойын емес, әсіресе жарты жылғы қалып қойған сабақ уайымдатты.

– Сенен бір класс қалып қоятын болдым-ау. Сен класта оқытқан сабақтарды маған түсіндіріп отырсаң қайтеді? Мүмкін, күзде үлгеріп кетермін, – деп жиі қайталайсың. Мұрнымдағы сорама ие бола алмай жүрген мен кімге сабақ оқытқандаймын. Әрекетімізден түк шықпады. Ол кездегі заң талаптары қатал. Сөйтіп сен менен бір класс кейін қалдың.

Алайда, сол кезде саған ревматизм боп жабысқан дерт жүрегіңе шауып, ақыр соңы фәнидегі ғұмырыңның мәресі де сол дерттен болатынын ол кезде сен де, мен де, бізді қойып үлкендер де болжаған жоқ еді...

Қырыққұдықтамыз. Қырыққұдық – ауылымыздың дәл қыр желкесінен бастау алатын Төр Алтайдың бір сілемі. Маятекше мен Қырыққұдықты пышақпен турағандай Бүркітті өзені арқырайды. Басын сонау иықта оқшырайып тұрған Бүркіт шыңынан алады. Ол шың аса сұсты. Кепештігінде Күнмен шағылысып мәңгі қар, сіреу мұз жатады. Төр Алтайдың Мұзтаудан кейінгі биігі осы – Бүркіт шыңы.

Қырыққұдық сол шыңның аузында. Қойнау-қолаты жыныс қарағай. Балқарағай, қарақат, таңқурай дейсің бе, бәрі осында.

Менің әкем бұл кезде колхоз-бастықтан түскен. Білімнің саяз деген болуы керек. Молдадан ескіше үш жыл оқығаным бар деп отыратын. Алайда зерделілігі мен тиянақтылығы, ұйымдастыра білу қабілеті әкемді көзі жұмылғанға дейін ат үстінен түсірген жоқ. Оны сен жақсы білесің, Ақа.

Әкем бүгінде қой шаруашылығының басшысы. Оны ауылда заф. дейді. Жылда жазда қойшылар арғы жайлауға көшіп барып, ырду-дырдулары басылған соң әрбір отардан бір адамнан ойға-ауылға түседі. Қойшылардан шөп дайындайтын бригада солай жасақталатын. Олар шөпті Қырыққұдыктан дайындайды. Әрине, бригадир – әкем.

Биыл да солай. Мен әкемнің «жанторсығымын», салақтап қалмаймын. Көк атқа мінген әкемнің артында міндетті түрде жарбиып мен жүремін. Ат мәшінмен шөп шабатын – Ошақбай аға. Оның менімен оқитын ұлы Жұмабек те Қырыққұдықта. Нұржамал тәте – аспазшы. Қияметқайымды бастан өткеріп сен де Қырыққұдыққа келу «бақытына» ие болдың. Әңгіме ауылдан басталды.

Нұржамал тәтенің ұйғарымы бойынша сен мұнда келуге тиіс емес едің.

– Қыстай ауырдың. Тауда салқын. Үйде бол. Бұзау, сиырға қарайсың, – деп тәтеміз саған мелжемді дәлелдер айтты.

Алайда, араға әзәзіл кірді. Ол «әзәзіл»мен болатынмын.

– Ой, Қырыққұдықта рахат! Салқын жайлау, сабат бақ. Қарақат, таңқурайға қарның жарылғанша тоясың. Кешке қарай үлкендер ортаға лаулата от жағып, оған балқарағай тастап, алқа-қотан отырып ертегі айтады, әңгіме шертіседі. Шынтақтап, шокқа қуырылған балқарағай шағып жатасың. Өмірдің бар қызығы Қырыққұдықта! Ауылда шыбынға таланып жүргенше, жүр бізбен бірге. Атқа мінеміз, жарысамыз.

Немене, тәтем апарғысы келмейді дейсің бе? Жыла, өкір, бақыр, қыр соңынан қалма, иректің астына дейін жаяу қу. Сонда апармағанда қайтер екен, – деп жанимын. Қайраймын. Бірер күн әрі-сәрі боп жүрген сен ақыры «қайрала-қайрала» лыпылдаған ұстараға айналдың. Тіпті мен ойлағаннан да асып түстің.

Қырыққұдыққа аттаныстың соңғы сәті. Сендердің есік алдарында у-шу. Айғай-сүрең. Сенің дауысың үстем. Дауыс деймін-ау, кәдімгідей, екінші біреу шыбықтың астына алып жатқандай өкіресің. Маладес,

Ақылбек! Ара-тұра: «Апыр-ай, мына қу жалғыздың қорлығы-ай!» деген Нұржамал тәтенің шарасыз айғайы естіледі.

Жоқ, сен қалатын болыпсың. Қанжығаға бөктерген қоржыны бар Нұржамал тәте атпен жалғыз шықты. Сырт жаққа бет алды. Құржыра арқылы ирекке аспақ.

Уа, жарадың, Ақош! Дамбалшаң қуып шықтың. Дауысың албастының өзін есінен тандырғандай. Нұржамал тәте бізбен үзеңгілес келе жатқан. Сен қатарластың. Құйысқанға жабысып жатырсың. Мен әкеме:

– Ақылбекті ат теуіп жібереді-ау. Неге ала кетпейміз? – деп «жәдігөйленемін». Әкем әлі үнсіз.

Ақыры Нұржамал тәтенің шыдамы әбден таусылды. Аттан оқыс түсті де құйрығынды түріп қойып, әй, шапалақтады-ау. Бағанағы дауыс, дауыс па, енді тіпті құтырындың. Сенің дауысыңнан аттар осқырына бастады. Ақыры шыдамаған әкем:

– Әй, Нұржамал, қой енді, ала кетейік. Ауылда жүргенде де ол не бітіреді? Қайта жайлаудың таза ауасымен дем алып, сергіп, сауығып қайтар. Сөйтейік, – дегені.

Міне, Қырыққұдыққа сен осындай шырғалаңдарды бастан кешіп келдің.

Шынында да рахатқа баттық. Күндіз шөпшілер кеткен кезде сен екеуіміз Нұржамал тәтенің қасында – қоста қаламыз. Итарқа күркені қос дейміз. Қарақат, таңқурай қалың. Тіліміз ойылғанша жейміз. Балқарағай қостың іргесінде. Аласа самырсындарға өзіміз де шығып, балқарағайын қағып түсіреміз. Оны әкеп оттың шоғына тастаймыз. Шоқ балқарағай бүршігінің сыртындағы шайырын әбден күйдірген кезде көсеумен бүршікті қағып шығарамыз да, әйда, шыртылдатып шағамыз-ау. Шоққа қақталған балқарағайдың дәмі-ай, шірікін!

Десек те қостан көп ұзап шықпаймыз. Жасырып қайтейік, қорқамыз. Неге десеңіз, Қырыққұдық – аюының көптігімен аты шыққан тау. Сірескен жыныс орман. Құбыла жағы – Тәши сайы. Оның жынысынан ит тұмсығы өтпейді. Өріп жүрген аю деп естиміз. Оның үстіне үлкендер де:

– Ой-буй, бұл Қырыққұдық дегенің аю, сілеусіннің ордасы ғой. Мен кеше энеу жыныстың ішінен аюдың буы бұрқырап жатқан жаппасын көрдім. Мен анау Сарыалқа жақ беттен аюдың шөпті жапырған сорабын көрдім. Аанада қонжығын ерткен үлкен қоныр аю Көл жаққа асып барады екен, – деп, қойыңызшы, онсыз да үрейден кеудеміздегі жанымыз пыр етіп ұшуға даяр біздерді әбден тұралатады. Өн-бойымызды қорқыныш жайлап алған біз кешкі от жарығында ортаға кіріңкіреп, өз көлеңкемізден шошып қап отыратын деңгейге жеттік. Сол кездегі ересектер де қызық, осылар әлі бала екен-ау, қорқыныш пен үрей нәрін бойларына сіңіре берсек, жүйке ауыруына да ұшырап кетуі мүмкін-ау деп мүлдем ойламайды. Біздің бұтымызға жібере қорыққанымыздан ләззәт алатындай.

Екеуіміз қос жанындамыз. Түс ауған шақ. Нұржамал тәте төмендегі бастаудан су алуға кеткен. Төңірек тым-тырыс. Мүлгіген жыныс. Екеуімізді әр самырсынның түбінен бір-бір аю өре түрегеліп, бас салатындай. Сөйлесуге де қорқамыз. Үнсіз ұғыстық. Жалма-жан қосқа кіріп, үлкен тұлып-тонды жамылып алдық. Дір-дір, қалш-қалш етеміз. Әне, аю келді, ойбай, қосқа сүйкене бастады! Біттік, құрыдық. Дем алудан қалдық. Тонның астында «анайы» иіс пайда болды. Алты айырықтан тер кетті. Міне, келді... Қош...

Үстіміздегі тонды «аю» жұлып алды. Қош, жарық дүние! Көзімізді тарс жұмдық. Жабық көзбен өлу жеңілдеу сияқты.

– Мына ыстықта тон жамылып алғандарың не? Бұзау бас жібін үзіп, енесін еміп қойыпты. Неге қарай салмадыңдар?– деп Нұржамал тәте кейіп тұр.

Ура! Біз – тіріміз! Қосқа сүйкенген бұзау екен. «Қорыққанға қосақталып көрінеді» деген рас шығар.

Сабақтан «түтігіп» білім алып келіп, «атау-керемді» ішіп отырмын. Екі көзім терезеде. Сендердің аулаларыңда. Көрінбейсің. Міне, керіліп-созылып жаңа шықтың. Таймасты еркелетіп, қойныңа тыққан наныңды беріп біраз айналдың. Енді кешікпейсің. Біздің үйге тартатының рас.

Ойдан-қырдан оқиға таба алмай жүрген кез. Аузымды алақаныммен апаш-құпаш сүрттім де сенекке шықтым. Сенек қараңғы. Тымақтай терезесін мұз басқан. Әсіресе, сырттан кірген адамды көзге шұқып алсаң да жөпелдемеде байқамайды.

Есіктің қалтарысында тұрмын. Сенің кірер уақытың таяды. Табалдырықтың қары шықырлады. Сыпырғышпен аяғыңдағы қарды қағып жатырсың.

Есік ашылды. Бір аттадың. Дәл осы мезетте тасада тұрған мен «аф» деп сені албастыдай иықтан бүрдім. Сен әлсіз ышқынып қалдың да... сылқ етіп отыра кеттің. Өңің шөлмектей бозарып, алқынып ұзақ отырдың. Не заманда:

– Әлібек, сен ендігі әрмен мені бүйтіп қорқытпашы. Менің жүрегім ауырады ғой, – дедің ақырын ғана. Біреу он екі таспа дыраумен қақ басымнан салып жібергендей күй кештім. Тым сезімтал болып едім десем – өтірік, дәл сол жолғы сенің жалынышты үнің әлі күнгі құлағымда. Жарты ғасыр өткен шығар онан бері.

Маған тым төтенше әсер етті. Жетпіс жеті атамнан түсіп боқтасаң, әй, келер сәтте ұмытып кеткен болар едім. Балада жүрек болады, ол ауырады деп кім ойлаған ол кезде.

Дәл сол мезеттен бастап сені шошытуды мүлдем тоқтаттым. Сенің жүрек ауруың бар екендігі туралы мендегі түсінік сол кезден қалыптасты. Сенің жүрегің соңғы рет соққанын жаныңда отырып естіген мен, дәл сол бала кезде сені шошытпасам, өмірің бірер аптаға созылған болар еді-ау деп, оқыс ойға да кеткем. Абсурд. «Жазмыштан озмыш жоқ екен».

Топқайыңға бұйырған жалғыз «Урал» жүк мәшінінің иесі – Қадес аға. Нағашы атам Нүріскенің ағасы – Жібітайдың ұлы. Жібітай ертеректе, мүмкін тәркілеу, мүмкін ашаршылық жылдары, Алтай өлкесіне қоныс аударған екен. Сүйегі де сол өңірде қалыпты. Қадес аға елге елуінші жылдардың басында, әскери міндетін өтеген соң оралды. Рәпия әжеміз қайнағасының ұлын құшақ жая қарсы алды, бауырына басты. Тіпті өзінің кенжесі Қалымжанды керек кезінде зекіп, мәселесі тым «ауыр» болса қолындағы ақ таяғымен салып та жіберетін. Әжеміз Қадес ағаға аса мейіріммен қарады. Үйлендірді. Ауылдағы Серғазы деген ақсақалдың қызы Қанипаны әперді. Алғашында әжем, Ниғымет аға, Қалымжан аға, Қадес аға – барлығы жанұяларымен біздің үйдің өр жағындағы қос бөлмелі үйде тұрды. Абысындардың бір-бірімен ырылдасуы, балалардың шекісуі бұл шаңырақта болған жоқ. Мен қазір ойлаймын, әрине, келіндері де ақылсыз емес еді, алайда осы айрандай ұйыған береке бастауы Рәпия әжеміз болғаны шындық. Ол кісінің айтқаны – кәдуілгі Конституция.

Әжеміз аса қатаң тәртіптің адамы. Десек те балажандығы басым. Ол туралы әңгіме кейін.

Қыстың іші. Күнделікті әдетімен Қадес аға ағаш кабиналы «Уралын» қыздырып жатыр. Алтайдың таңғы аязы ғаламат, сықыр-сықыр етеді. Екеуіміз де сол жердеміз. Таң атпай жатып, оның үстіне мынадай аязда толық «сюжетті» ойын ұйымдастыру қиын. Сондықтан, Қадес аға мәшін қыздырған кезде аюдың қонжығындай домаланып екеуіміз сонда жүреміз. Домаланып дегенім мынау.

Ол кезеңде Төр Алтайдағы еркек кіндіктілер қыс түсе сала сырма шалбар, тон, күпәйке киеді. Сырма шалбар тым қалың. Оның үстіне құйрығына, тізесіне жиі-жиі жамау түседі. Қыс ортасы ауа әлгіндей пәленбай қабат жамауы бар ауыр шалбарды көтеріп жүрудің өзі біз сияқты тырылы арық балаларға біршама жүк.

Қадес аға күндегі әдетімен бос шелекке ескі шүберектер тастап, оған бензин құйып, соның қызуымен мотордың астын қыздырып жатыр. Біз от қызуына итініп, түсіп кете жаздап отырмыз. Бүткіл балалық, жастық шағы Алтай өлкесіндегі сыңсыған қалың орыстың ортасында өткен Қадес ағаның қазақшасы әлсіздеу, түйеден секіріп түскендей. Орыси мінезі бар. Турасынан кетеді, ашуланса – қауіп.

Екеуімізді еркелетіп Алексей, Андрей дейді. Сен – Андрейсің.

Не заманда күрк-күрк етіп мәшін от алды. Біраз қызып тұруы шарт. Енді шелектегі отты өшірсе де болады. Қадес аға шелектің аузына құйрығымен отыра қалады. Ауа бармаған соң от қақалып өшеді. Күнде көріп жүрген дүниеміз.

Шелекте от әлі жанып тұр. Қадес аға әлдебір жұмыстармен шұғылданып, мәшін айналып кетті. Сол сәтте сен оған көмектеспек ниетпен шелекке құйрығыңмен отыра қалдың. Сенің бір-ақ уыс құйрығың ұл-

кен шелектің апандай аузын қайдан бітесін, түні бойы тандыр пештің үстіне кептірілген, қаудырлап тұрған шалбарың лап етті. Бақырып ұшып тұрдың, мен отты өшірмек боп құйрығыңнан тепкілеп жүрмін. Жоқ, от «гүлденіп» барады.

– Қадес аға, Андрейдің көтені жанып жатыр! – деп жанұшыра ағаға жетейін. Ол келді. Бұл шақта сенің көтенің мүлдем «кұлпырып» алған екен. Қадес аға сені тымақша жұлып алып, омбы қарға лақтырды. Сені қармен көміп жатырмыз. Сенің құлындаған дауысың, әй, көктегі құдайдың өзін селт еткізген шығар.

Өшіріп алдық. Құйрығың дін аман. Қалың, жамаулы шалбардың бір пайдасы тиді...

Ақа! Мынау эссе-реквиемнің басты өзегі өзің болғаныңмен, сені өскен ортамыз бен ауыл тірлігінен, замандастарымыздың қам-қарекетінен бөліп алып оқшаулау мүмкін емес. Онан кейін... жалпы бұл кітап екеуімізді мүлдем танымайтын, немесе, XX ғасырдың екінші жартысындағы балалық және жастық шақтың кешулерінен мүлдем бейхабар адамдардың қолына да түсуі мүмкін. Сол адамдар мынау кім, анасы кім деп бал ашып отырмас үшін, ағайын-туыс төңірегінен аздаған мағлұмат беріп отырсақ, тақырыптан көп ауытқи қоймаспыз.

Ең алдымен...

РӘПИЯ ӘЖЕМІЗ

Толық әрі кесек, ақсары бәйбіше еді. Мейірімінен де, қаталдығынан да, тіпті әр сөзінен тектілік лебі аңқылдай есіп тұратын. Үлкен-кіші түгелдей сескенетін. Біз ес білгенде жасы алпыстан асып кеткен болар-ау. Қазіргі кездегі алпыстан асқан кексе әйелдерге «кемпір, бәйбіше» деп көріңізші, қолыңызда өледі. Әрине, пайғамбар жасынан асса да шашын қысқа күнде қырық түске бояп, тырнағын «үстіріктеп», бет-аузына, әсіресе көзінің төңірегіне қою ғып крем жағып отыратын әйелдердің не кемпір, не қыз екенін де ажырату қиын. «Қыс бұзылса – күз болам дейді, кемпір бұзылса – қыз болам дейді».

Ал, Рәпия әжеміз шынында да нағыз қазақ бәйбішелерінің соңғы тұяғы болған-ақ шығар. Ауылда Рәпия әжемізден де жасы үлкен кемпірлер болды. Алайда, олардың көбінде Рәпия әжеміздегі бүткіл ауылды аузына қаратып, иманға ұйытатын қадір-қасиет болған жоқ. Ол кісінің арғы тегі ақсүйек болғанын да кейіндеу білгенім рас.

Әжеміздің арғы тегі Қаратайдың XVIII ғасырдағы қайраткері, кейін әулиеге айналған Мая бабамыздан тарайды екен. Мұса биді жоқтаған Мақажан ақынның: «Мұса да шықты Маядан, жылқысы кетпес саядан» – дейтін Маясы сол.

Мая – XVIII ғасырдың бірінші жартысында Көкжарлы Қаратай руын атамекені Төр Алтайға қайтара алып келіп қоныстандырғандардың бірегейі. Зиратын көк тастан тұрғызып, Топқайыңның аяғын көмкеріп жатқан Күлмес өзенінің жағасына жерлеген екен, Кеңес үкіметі: «Бедеу қатындар мен дімкәс аурулар барып, басына түней береді. Ескіліктің сарқыншағы» – деп құлатып тыныпты. Біздің бала кезімізде үлкендер әлгі құлаған бейіттің орнын үреймен көрсетісетін.

Маяның алты ұлының үлкені Еженнен – Бұтақ, ал Бұтақтан біздің әжеміздің әкесі Ескелді туыпты. Ескелдіде Қайса, Илияс деген екі ұл болған. Мамырбек нағашымыз осы Қайсаның баласы. Ал, Шанақ Ауғанбаев ағамыз жоғарыдағы Еженнің Жабай жеген ұлынан тарайтын көрінеді. Шәкеннің әжеміздің алдынан қия басып өтпей, «апайлап» тұратыны сол екен.

Әжеміз екеуімізді ерекше жақсы көрді. Сен ұлдың, мен қыздың қағы болсақ та, «анау-мынау» деп бөлген жоқ.

Әжеміздің жанқалтасындағы шытырадай бет орамалдың бір жақ шеті үнемі түюлі жүреді. Онда «қазына» бар, яғни, қант-кәмпит. Қонақта болған жерінен міндетті түрде төрт-бес тал кәмпит түйе келетін әдеті. Олар – екеуіміздің құлқынымыздан бірақ шығады.

Тентектеу болдық. «Сұмдықтардың» идеологы, ұйымдастырушысы, режиссері мен. Сен маған еремін деп көбіне-көп нахақтан «жапа» шегетінің.

Қыс. Тізеден омбы қар. Қабақ астындағы қарды омбылап Қалымжан ағалардың қызыл әтешін қуып жүрміз екеуіміз. Қолымызда таяқ. Қызыл әтеш те бірде ұшып, бірде секіріп жанұшыра қашады. Соңындағы екі қызылкөз «пәле» – екеуіміздің қолымызға түссе оңбайтынын құс болса да сезетін сияқты. Өмір сүре тұрғысы келеді де. Неге екенін ұмыттым, әйтеуір екеуіміз осы қызыл әтешті көрсек бар дегбірден айырылып, сатыр-күтір қуа жөнелетін деңгейге жеткеміз. Бейнебір ауру дерсің. Қыс бойғы хоббиіміздің бірі – қызыл әтеш.

Бүгін де сол «кәсіппен» шұғылданып жүрміз. Аузымыздан бу бұрқырайды. «Ұр, соқ! Ана жағынан шық, мына жағынан қайыр» деп ара-тұра тіл қатысып, ұран тастағанымыз болмаса, адам секілді сөйлесіп тұруға уақыт жоқ. Төңіректе не болып жатыр? Онда да шаруамыз аз, көз алдымызда тек қызыл әтеш. Соны бір омақастыру – арман.

Сондай бір есалаң күй кешіп жүрген шағымда оң жақ қапталдағы сенің:

– Әлі-бек..., – деген үрей аралас дауысын естілді. Жалт қарадым. Қалымжан аға зәрін төгіп келіп қалыпты. Тіпті тістерінің шықырлағанына дейін естіледі. Әйда! Қызыл әтеш жайына қалды. Әтештің образына өзіміз кірдік. Бағанадан бері қорасының жанында біздің «тірлігімізді» көріп тұрған, өзі «қызу» ағамыз, «мал ашуы – жан ашуы», бізді қуып берсін.

Қалымжан аға шешесіне тартқан, аса кесек кісі. Батыр пішінді. Қатты ашуланған сәтінде тісін шықыратқанын көрсеңіз! Аузына түссең, Махамбет айтпақшы, қылқаныңды да қалдырмайтынның өзі.

Әбден сілікпеміз шықты. Сәл саябырласақ, біткеніміз. Әл құрыды. Бір әредікте жанымда ыр-ыр етіп келе жатқан саған:

– Дабай, үйге кіріп, апамның артына тығылайық. Әйтпесе құримыз, – дедім...

Жыртып апамның артында отырмыз. Көзіміз жыпық-жыпық, бетіміз айғыз-айғыз. Ықылық атып өксіп қоямыз. Ол – апамның бізге деген мейірімі артқан үстіне арта түссін дегеніміз. Апамның алдында, таяқ жетпейтін жерде Қалымжан аға. Апамнан «жемтіктерін» – бізді сұрайды. «Тауықтарымызды құртып бітті, бейкүнә әтеште нелері бар? Екеуін беріңіз маған, ендігі әрі тауықтарға тиіспейтіндей етейін» – дейді.

– Кет, қарашешек! Әкең тауықтан өліп пе еді?! Оны Өкіметің атып тастады емес пе жайратып. Мықты болсаң, өшінді Кеңестен ал. О, несі ей! Балалардың жүрегін ұшырып. Кет деген соң, кет осы жерден! – деп апам зіркілдегенде, Қалымжан аға «қызу» болса да туын жықты. Мүләйім күй кешті. Әкесі туралы айтылған қасірет сөзі буын-буынын босатып, еңкілдеп отырып жылады. Ара-арасында:

– Нұралда ағатайым қарға-құзғынға жем болып, Еуропаның қай жықпылында қалды екен, апа? Артымнан ерген екі «иттің» істеп жүргені мынау, – деп өксиді.

Бір әредікте сытылып шықтық-ау. Кеуде кере дем алдық. Ананы қара! Қаздаңдай басып әскери жүріспен қызыл әтеш өтіп барады. Мен жерден таяқ ала беріп едім, сен:

– На шорт! Енді көрсе – өлтіреді, – дедің. «На шорт» деген орысша әсерлі шықты. Бізге қыстай «азық» болған қызыл әтеш «операциясы» осылай, сәтсіз аяқталды.

Қайран, екі көзінен сорғалай аққан суды көлдей орамалымен әлсін-әлі сүртіп қойып, төңірегіне мейірім шуағын шашып отыратын, ақеділ әжеміз-ай! Өзің де өттің-ау фәниден!

1968 жыл. Екеуіміз Семейдеміз. Мен пед. институттың үшінші курсыңда, сен медицина институтының екінші курсыңдасың. Қара күз. Аяқ астынан елдегілер: «Апамыз қайтты. Тез жетіндер!» – деген жеделхат жіберіпті. Ол кезде Хатира мен Нұрғайни да сонда студент. Шұғыл түрде «штабқа» – сол екі апайдың бөлмесіне жиналды. Жылап-сықтау басылған соң енді кім барады деген әңгіме қозғалды. Менің баратыным анық, ал әңгіме саған тірелгенде Хатира:

– Ақылбек бармай-ақ қойса қайтеді? Сабақтары ауыр, кейін қуып жете алмай жүрер, – дегендей ілкімді себептерді алға тартты. Мен қыпылықтай бастадым. Қыздармен жол жүргім жоқ.

– Жоқ, мен міндетті түрде баруым керек. Апама топырақ салмасам, ғұмыр бойы өкініште өтемін. Ел-жұрт не дейді? Барамын! – деп шорт кестің.

Шұғыл түрде Өскеменге, одан такси ұстап түн ортасы ауа Топқайын жетейік. Топыраққа үлгерсек дейміз де.

Келсек, әжеміз тірі екен. Қатты ауырлаған кезде үлкендер шошып кетіп, жеделхат жіберген. Алайда, нәр сызбағалы айдан асыпты, «жаман ауыру» десті.

Әжеміз екі көзін шарт жұмып, жерге жайылған төсеніште жатыр. Үлкендер әлсін-әлсін ерніне қымыз тамызады. Ана кісі әлсіз талмайды.

– Апа, Әлібек пен Ақылбегің келді ғой, әу демейсің бе? – деп Қалымжан аға кемсендеді.

Әжеміз қолын қимылдатты. Екеуіміздің саусақтарымызды ұстап ұзақ жатты. Ерні жыбырлады. Бірдеңе дегісі келеді. Алайда, хал жоқ.

– Болды енді. Онсыз да әлсіреп жатқан адамға ауыр болады. Қинамандар, – деді Әбіжім.

Сонымен үш күн өтті. Төртінші күні кешке Қалымжан аға бізге:

– Апаларыңды көрдіңдер. Бұл кісінің не болары әлі белгісіз. Енді сабақтарыңнан қала бермендер, ертең таң атысымен Семейге қайтыңдар, – деп рұқсатын берді.

Десек те ол кісінің, біздің тілеуіміз дұрыс екен, сол түні апамыз соңғы демін шығарды. Бір тайпа елге бас-көз болған, үлкен әулет өрбіткен қарақарадай кейуана Қоңқайдың бауырындағы аруақтар мекеніне – менің әкем, өзінің күйеу баласы Қалидың жанына барып томпайып қана жатты. Бізден топырақ бұйырды. Айналасы бір-екі күнде әжеміз мәңгілік сағынышқа айналды. Хош, әже! Сенің мейірімді де қамқор әз бейнең соңғы тынысымызға дейін біздің көкірегімізді шуаққа бөлеп, жанымызды жылытып жүретін болады!..

Ура! Ауылға кино келді!

Киноны Катоннан әкеледі. Ол кезде электр жарығы ауылда атымен жоқ. Ел білтелі шамға итінген кез. Кәресін қат. Көрші-қолаң бір-бірінен кәресін сұрап кеп жүргені. Пұзырлы шамы бар үй – ақсүйек саналады. Көбі жалауышкемен отыр. Жалауышке деген – ширатылған мата. Қойдың не ешкінің тоң майын әлгіге әбден сіңіреді. Тұтатады. Түтіндеп жанады. Үйдің ішін қою қара түтін жайлайды. Дем алғанда әлгі түтін танау арқылы көктеп өтеді. Таңертең танауымыздың кірер аузы, бет-аузымыз қап-қара болып жүруші еді.

– Ойбай, «Застава в горах» деген кино келіпті. Шпион туралы дейді, – деп сен жеттің. Қызылтанауыз. Кешке кино көретінімізді ойласақ, көңілденіп сала береміз.

Кино шынында да тамаша екен. Әсіресе әнеу бір Орлик деген атты айтсаңшы. Әй, адамнан ақылды шығар. Шіркін, сондай ат бізде болса ғой!

Қадыл мен Мырзашты шақырып алдық. Олар екеуіміздің «атымыз» болмақ. Бастарына жүген кигізіп жатырмыз. Ана екеуі де жер тарпып, топырақ шашып, ара-тұра «кісінеп» қояды. Аттың образына кіргендері.

Шаба-шаба иттей боп шаршадық. Екі «ат» алқына дем алып, ырсыр етеді. Зорыққандары. Енді не істеу керек? Мына ойын жалықтырды. Нәшөк пен Ақатай келді. Олар ат болудан бас тартып тұр. Көткеншектейді.

– Қабақ астындағы өзеннің ескі арнасындағы тастардан қамал соғып, екіге бөлініп соғысайық, – деген ілкімді ұсыныс айттың. Идея табылғанына қуанып кеттік.

Қамал соғып біттік. Екіге бөліндік. Бір командир – мен, екіншісі – сенсің. Кім совет, кім неміс деген сұрақ үлкен дау туғызды. Сендер неміс болдыңдар. Менің солдаттарым – Нәшөк пен Қадыл, сенікі – Ақатай мен Мырзаш. Ақатай – сенің Ахметқали нағашыңның ұлы. Бізден бірер жас кішілігі бар. Бойы аласы, тілі ашты. Нағыз қызылкөз пәле.

Қым-қуыт, бей-берекет атыс. Кәдімгідей тас дәлдесіп жатырмыз. Жып-жылтыр тақырбасқа тиген тас оңдыртпайды. Алайда, жылауға болмайды. Жылау-жеңілгеніңнің белгісі.

Десек те екі «позициядан» да ойбайлаған, ыңырсыған, боқтанған ащы дауыстар шыға бастады. Ең алғашқы жылау, өкіру сендердің «қамалдарыңнан» шықты. Мырзаш екен. Басы добалдай. Тас кәдуілгідей қанын шығарып, жаңқалап кетіпті.

– Жетпіс жеті әкенің басын ғана... Өлтірдіңдер ғой, ойбай, өлдім ғой мен, – деп өкіреді. Байланысудың реті жоқ. Кімді боқтағаны белгісіз. Әйтпесе, адресті боқтау болса төбелеске, сабауға таптырмайтын-ақ себеп.

Әне, сен шыбыққа Ақатайдың дамбалын байлап, қамалдан шықтың. Мәмілеге келейік дегеннің белгісі. Кинодан көргеміз. Ақ ту көтеріп шығатын. Біз Ақатайдың саталақ-саталақ дамбалын ақ ту ретінде қабылдадық.

Ырылдасу, керісу басталды. Кім жеңді, кім жеңілді деген төңіректегі даудың бас кейіпкерлері – Ақатай екеуіміз. Сен керісіп, ұрсыса алмайсың. Оның үстіне боқтығыңның да қоры таяз. Мұндайда шебер, қордалы боқтау үлкен мән мен маңызға ие.

Даудың финалында Ақатайды сабауға тура келді. Ой, ол итті тышқақ жеңбесе, ешкім жеңбейді. Әне, Ақатай мені тоқсан тоғыз атамнан түсіп боқтап Жоғарғы ауылға, үйіне қашып барады. Мейлі, әйтеуір біз жеңдік. Ал, Ақатайды жуырда тағы да бір таяқтың тосып тұрғаны анық..

«Тарзан» деген киноны көріп шықтық. Мә, кино деп осыны айт! Жігіт болсаң, Тарзандай бол! Біздің істеп жүргеніміз қыртыл екен ғой.

Анау-мынауға көп жініге қоймайтын сен осы кинодан соң қатты желіктің.

– Әлібек, дабай Тарзан болайық. Тоғайға, тауға кетейік. Сонда өмір сүрейік. Садағымыз бар, қарнымыз ашса аң, құс атып жейміз. Балық ұстаймыз. Тіпті жылан, бақа-шаянды да тамақ қылуға болады. Күрке соғып аламыз. Дабай кеттік, – деп мені де еліктіре бастадың.

Онсыз да мынау тірлігімізге көңілім аса толмай жүрген. Қит етсең үлкендер: «отырма, тұрма, жатпа, үйтпе, бүйтпе» деп есінді шығарады. Әйтеуір туып алдық, кетсек кетейік. Қарақшылық өмір неге жаман?! Жол торимыз. Тонаймыз. Жидек, қарақат теріп қайтқан қыздардың қолдарындағысын тартып аламыз. Тіпті кейбіреуін күркеге алып келіп, тамақ жасатамыз. Бізбен бірге тұра берсін...

– Қыздарды тұтқындап қажеті жоқ. Олар ерте ме, кеш пе сатып кетеді. Қолға түсеміз. Қыздарды жолатуға болмайды, – деп сен азар да безер болдың. Кітаптан оқыпсың.

Дайындық жұмыстары басталып кетті. Алдымен қарақшылық топ жасақтадық. Сенімді-сенімді, басын кесем десең де шынын айтпайтын, көздеріне қан толған, тумысынан қарақшылыққа бейім дегендер іріктеле бас-тады. Нәшөк, оның інісі Айтқазы, Қадыл, Сайлаухан, Мырзаш... Пельмен Құлақ іріктеуден өтпеді. Ол Нәшөктің ағасы, шын аты – Зарлыхан. Біздің аса бір «ұлы» іске бел байлағанымызды біреуден естіген ол, топқа алыңдаршы деп тәуір-ақ жалынды.

– Құлдарың болайын, мен қарақшылық, ұрлық, тонау, кісі өлтіру үшін туғанмын. Мен Алтай өлкесінде тұрғанда кісі де өлтіргенмін, содан қашып осында келгеміз. Құдай үшін, топтарыңа алыңдаршы, – деп Пельмен Құлақ жыларман болды. Иімедік. Оның Алтай өлкесінде кісі өлтірдім дегені де күдік туғызады. Онда ол сегіз жаста екен, кісіні қалай өлтіре қояды деген де дүдәмал бар.

Сен азық-түліктің қорын жасаумен, мен техникалық жабдықтау жұмыстарымен айналысып жатырмыз. Әкемнің қойшыларға деп сақтаған қоймасынан отыз құлаштай арқан, балта, қолшербек, шеге, балға, тағы да басқа ұсақ-түйек жымқырдым. Оны әгүреттің ішіндегі бітік өскен ошаған жапырақтарының астына жасырдым.

Сенің дайындығың да жаман емес көрінеді. Топ мүшелері жаппай ұрлыққа көшіпті. Бір шелектей тауық жұмыртқасы, кеуіп қалған нан, бір бидондай әбден ашып, бұрлығып кеткен айран, бір дорба ұн.. Ет іздеп әуре болған жоқпыз. Аң, құс атып жейміз. Тіпті ет іздегенмен, оны жазда табу қиын. Мал жайлауда. Әйтпесе, ұрлап бір қой сойып алар едік.

Қаруларымыз да әйбәт: садақ, сіріңкенің күкіртімен атылатын «Жиган», ағаш қылыш. Қысқасы, біз дайын едік.

Таң рауандап атып келеді. Топ мүшелері келісілген уақытта жинала бастады. Бір-бірімізге ысқырып белгі береміз. Ауыл әйелдері сиыр саууға тұрмай жатып аттанып кетсек жақсы-ақ болар еді. Қап, мына Мырзаштың шықпауын қарашы!

Ақыры, Мырзашсыз аттандық. Ол не ұйықтап қалды, не қолға түсті. Екінші бірі.

Күн шықпай жатып Күлмес өзенінің бойындағы қайың, тал, шілік, мойыл, долана, киіз боп өскен бұта-қарағаны қалың жыныстың ішіне келіп, күрке соғып жатырмыз. Өзеннің қамшылар жақ бүйірінде, Күлмеске албастыдай төніп Қаражартас тұр. Ұқыптылықты қажет ететін шаруалардың бәріне бас-көз болып сен жүрсің. Күрке соғылып бітті, іші қыздың баласындай. Шелекте жұмыртқа бұрқылдап қайнап жатыр. Нәшөк пен Айтқазыны ертіп, қарабақайыма дейін қаруланған мен аң, құс аулауға шықтым. Шымшық торғайлардан басқа дым да жоқ. Өнебойымызды бұта жыртып, қандала талағандай боп қосқа оралдық.

– Нешауа, түс ауа Суырсайға барып суыр атып аламыз. Олар сол кезде жайылуға шығады. Тіпті болмаса, саршұнақ көп. О, олардың қазір нағыз семіз кезі. Жәритта да жей бер, – деп сен көңілімізді көтеріп қойдың.

Тамақ ішіп жатырмыз. Сен же, мен же. Тым мейірімдіміз. Береке, бірлігі ұйысқан топ сияқтымыз. Жоқтан өзгеге тырқылдап күлеміз. Қадыл әкесінен бір қорап «Прибой» деген папирос жымқырыпты. Тамақтан соң:

– Таңертеңнен бері темекі тартуға да қол тимеді. Әбден қаңсып қалыппын, – деп бір талын жағып алып, бұрқылдата сорып жатыр. Бізге кішкентай ұлдың темекі тартқаны қызық сияқты.

– Әй, маған да бір штүк берші. Мен де ағамның «бықындарын» тартып көргенмін, – деп сен көшелісисің. «Бықын» деп отырғаның-темекінің тұқылы. Темекі тартуыңның мәресі қақалып-шашалумен аяқталды.

Қаражартасқа қарап жатырмын. Жалама тік, тым-тым сұсты. Төбесіне қарасаң-тақияң түседі.

– Жолдас қарақшылар! Біз мына шынды қалайда бағындыруымыз керек. Төбесіне ту тігеміз. Тасына бормен аты-жөнімізді жазып кетеміз. Мүмкін, осы жартастың жықпыл-жықпылына тығылған қазына да бар шығар. Тауып алсақ, байлыққа шаш-етектен батамыз. Мәгәзіндегі бар кәмпит, қантты сатып алып, күні-түні күртілдетеміз де жатамыз, – деп өзімше «аталы» сөз толғадым. Қазына туралы жуырда ғана Стивенсонның «Қазына аралы» атты кітабынан оқығанмын. Қарақшылық өмірге қызығудың бастамасы содан алынған.

– Жартастың бергі беті тым-тым жалама. Шыға алмаймыз. Біз оны арғы жағынан айналып неге шыға салмаймыз? Жадағай ғой, – деп сен күдік айттың.

– Әй, Джек! (саған қойылған қарақшылық ат). Қиындықтан қорқу – бізге жат. Айналып жүру – ұят. Арқанымыз бар, неден қорқамыз?! Дабай, дайында-лыңдар, – деп дігірледім.

Тұтас арқанды ара қашықтығы екі-үш құлаштан белімізге байлап, жартасқа өрмелеп келеміз. Біреуіміз құласақ, қалғанымызды түгел ала кетеміз-ау деген түсінік жоқ.

Көшбасында сенсің. Мен ең көгентүптемін. Ол да топ мүшелерінің біреуі орта жолдан қашып кетпесін деген күдіктен туған.

Шың аса қауіпті. Сәл-пәл шалыс бассан, жолдағы сойдақ тастарға соғылып, Күлместің көкпеңбек иірімінен бірақ шығасың. Бізді қойып, тісқаққан алпинистердің өзі он ойланып, жүз толғанып барып бел байлайтын шың. Саған берілген нұсқау – аса қауіпті телімдер арқылы өту. Сен тәртіптің кісісісің. Айтылғанды бұлжытпай орындап, небір қиынқыстау жерлермен бастап келесің. Маладес!

Шіркін, әнеу бір жалама тастан аман-есен өтсек, шыңның төбесі қол созым-ақ жерде. Әлі күнгі аң-таңмын, топ басындағы сен әлгі қатерлі тастан өтіп-ақ кеткенің. Қалған топ мүшелеріне күдігім бар. Айтқаным айдай келді.

Айтқазы тайды. Әлгі тастан зу етіп сырғып барады. Бақырып жүріп оқшырая төніп тұрған бір шағылдан ұстады. Салақтап тұр. Қолын босатса күл-талқан болып Күлместен бірақ шығады. Беліндегі арқан төменге тартқан сен де тас тырмалап етбетіннен жатырсың.

– Джек, шеш беліндегі арқанды. Босан. Айтқазыны мен құтқарамын! – деп айғайлап жанұшырдым. Мына балалардың біреу оқыстан жазым болса, бар күнә менің мойныма артылатынын ептеп түсініп келемін.

Сен не заманда арқаннан босадың. Тастың ар жағындағы тоқымдай алаңқайға еңбектеп барасың. Аяғыңды тіреген ұсақ тастар домалап, онсыз да өмірі бір тал шашқа ілініп тұрған Айтқазыны бастан, көкірекпен соғады. Анау одан сайын бақырады.

Адам қатты қысылғанда тым епті боп кете ме деймін. Белімдегі арқанды шешіп тастап, қия-жартасқа қарамай Айтқазыға ұмтылдым. Аяқ тірейтіні бар табалдырық секілді бір тастың үстіне шығардым. Айтқазының бет-аузы қан: шөп жыртқан, тас тиген. Дызақтап жылағанда жаның қасам болады.

– Жап аузыңды, сболыш! Енді өлмейсің. Егер жылауыңды қоймасаң, мына жартастан лақтырып жіберемін, – деп зәр төктім.

Айтқазы басылды. Оған бәрінен де «жартастан лақтырып жіберемін» деген сөз төтенше әсер еткені белгілі.

Етектеміз. Сен жартасты айналып оралдың. Басымыз түгел. Ұсақ-түйек жараларды есептемегенде, оңай құтылды.

– Қарақшылық тірлік құрбандықсыз болмайды. Бәріне шыдауымыз керек. Шыдай алмағандарың, үйлеріңе қайтыңдар, – деп едім, біразы елең ете қалды.

– Бірақ, естеріңде болсын, топтан өз еркімен кеткен адам өлтіріледі, – деп үстемеледім. Бәрінің қабағы жабылған. Пәс. Таңертеңгі қуанышты жүздері жоқ. Кеткілері-ақ келеді үйлеріне, алайда, «өлтіріледі» деген ещады сөздің уыты буын-буындарын алып тастаған...

Біздің дүрсілдетіп жүргенімізді сезген болар, Суырсайдағы жыртылып айырылатын аңқау суырлардың өзі жайылымға шықпай қойды. Тіпті шыққан күннің өзінде де біздің жіңішке қайыңнан иілген садағымыз бен басына жұқалығы биттің қабығындай қаңылтыр жапсырылған жебемізден өле қоятын суыр табылмасы анық.

Саршұнақтар да тым-тырыс. Ініне су құйып шығарайық десек, өзен ит өлген жерде. Мысымыз құрыды. Қарақшылық тұрмыстың романтикасы түсін жоғалтып барады.

Кешқұрым соңғы жұмыртқаларымызды асып жатқамыз. Бұрлығып кеткен айран асқазанымызды бұзып, бұта арасына жүгіруіміз көбейді. Бұта арасына кеткен Қадылдың бақ еткен дауысы шықты. Іле-шала шалбары тізесіне түскен, жанұшыра қашқан өзі де көрінді. Біз алғашында аю кеп қалған екен деп жалма-жан садақтарымызға ұмтылдық. Менің қолымда балта.

– Өй, өңшең иттер! Отырған жерлеріңде мүрдем кетірейін бе бәріңді! А, нука, қайқайыңдар ауылға! – деп Қадылдың әкесі Ахмет ақсақал төніп келеді. Астында ат, қолында құрық.

Ауылға қарай жылап-еңіреп безіп келеміз. Ақаң құрықтап қояды. «Жығылғанға-жұдырық». Күні бойы иттей боп шаршаған біздерге мынау нағыз таптырмайтын «жаттығу» болды. Еңіреп жүріп үйді таптық...

Сол бір «жорық», әсіресе сені мен Айтқазының құздың дәл езуіндегі жалама таста жанталаса жер тырмалап жатқандарың көз алдыма келсе, әлі күнгі жонарқам мұздап, өнбойым түршігіп, қорқыныш пен үрей буып, есалаң күй кешетінім бар.

Тек осы ғана ма еді, Ақа? Сан-сан рет өмір мен өлімнің шекарасында, ортекедей ойнап, от шайнап, шоқ басып жүрдік-ау. Қауіп пен қатер, сор мен бейнет, ең аяғы Ажалың да өкшенді басып, ізінді аңдып, қай бір сәтте сүріндіремін деп сүмендейтінін балалық шақта білдік пе?! Адам баласының екі иығында – біреуінде періште, біреуінде шайтан отырады дейді. Мүмкін, десек те бала кездегі сол екеуінің, әлгі иықтағыларды айтамын да, періштесі әлеуетті де үстем болады ғой деймін. Қазақтың: «Періштесі қақты» – деп жататыны содан болар. Өзің жиі-жиі: «Біз не көрмедік?! Аяғымызды бұзау да басып кеткен» – деп әзілдеп отырушы едің ғой.

Шынында да: біз не көрмедік?!

Ел мен жұрттың соғыстан кейін бауырын сыздан көтере алмай, көтерем күй кешіп жатқан шағы. Халықтың жөні түзу баспанасы, үстіне киер өні түзу жабуы, шайқап ішіп, кекірігі азып отырардай атау кересі де жоқ жүдеу кезі. Бұл жұрттың ханға сәлем бермей шалқалайтын, Күнге қарап түкіріп, Айға қарап дәрет сындыратындай бір кезеңі бар. Ол – соғым кезі. Төр Алтайдың шапанының етегін қоныс қып отырған қалың қазақ осы қараша, желтоқсан айларында аузы мен мұртын майлы сорпаға матырып, әй, бір жырғайды-ау. Бұл кезде олардан мырза, олардан бай, олардан мейірімді жанды жер жаһаннан табу қиын.

Соғым сойған үй не сол күні, ары кетсе ертеңінде, әй, жарты ауылды соғымбасқа шақырады. Сен іш, мен іш, сен же, мен же!

Сендердікі соғым сойды. Ниғымет аға есепші болып жүргенде істі болып, жарты жылдай ма, әйтеуір отырып келіп, ағайын-туған мәресәре боп жатқан кез ұмытпасам. Ағаның жеп, ішіп қойғаны да бүгінгі жемқорлықпен салыстырсақ, күлкілі дүние. Алайда ақтан-қара, қарадан – Отанды сатқан опасыздық іздеп, аласұрып тұрған Елуінші жылдардың елеуірегген тергеушілері мен соттары ойсыз, толғақсыз мерзім кесе берген ғой. Ниғымет аға да сол топалаңға ілінген.

Екеуіміз қызылтану болып ет тасып, су әкеліп, отын кесісіп жүрміз. Сабаққа барған жоқпыз. Мұғалімдер ертеңінде «қайда жүрдіндер?» десе жауап дайын: «Соғым сойғамыз». Әрине, маған қиындау, соғымды сендердікі сойып жатыр. Мен сенің шашбауыңды көтерушімін. Не көрмеген бас?! Түкірдім сабаққа! Бір күнгі қызығымның садағасы!

Көз байланған кез. Қоржын үй лық толған қонақтар. Гу-гу, ду-ду. Ортада пұзырлы ондық шамдар. Біразы көрші үйлерден «қыдырып» келген шамдар. Осындай жиындарда, той-томалақтарда көрші үйлер бір-бірінен адамның жанынан басқаның бәрін сұрап ала береді. Еш сөкеттігі жоқ. Кешке-таңертең балалар көрші үйлерден бір шайлық сүт, кәресін, бір әшмәшке шай, ұн, қойыңызшы жоқтан өзгені сұрап шапқылап жүреміз. Босағасынан аттай беріп мұрныңды шырт-шырт тартып тұрасың. «Неге келдің?» деп үй иелері сұрағанға дейін міз бақпайсың. Сонан кейін барып керегінді айтасың.

Нұржамал тәте ләгөннің аузын ашып, үлкен-үлкен шәугімдерге қол сыра құйып жатыр. Ересек еркектердің беттерінде «нұр» ойнай бастады. Ауыздары толған қалжың, халық әндері. Төргі үйдегі шал-шақпыт өткен дәуір шежірелерінің қаққанда қанын, сыққанда сөлін шығарып, қызылкенірдек.

Орталарында Ниғымет аға. Бауда нұры балқып балбырап отыр. Неге десеңіз, жыр толғап отыр. Мүлдем «Батырлар жырында» жоқ, тың толғаулар. Айтылмаған, Топқайың жұрты естімеген жырлар: «Еңлік-Кебек», «Мырқы батыр», «Қалқаман-Мамыр...»

Жатқа соғады. Мақамы қандай! Екеуіміз бір бүйірден итініп келіп, аузына кіріп кете жаздап отырмыз.

*Жалбыртас, Жалаңашкөл, Түйемойнақ,
Сарыарқа сағасына бие байлап...*

Ниғымет ағаның майда қоңыр дауысы есімізді алған. Мен мүлдем ес-ақылдан айырылдым. Көз алдым толған сурет: Сарыарқа, Түйемойнақ... қазақтың көші... Бар ынта-шынтам жырда. Барлығын қалай жаттап алған? Неткен мықтылық!

– Әй, Ниғымет, мынаның бәрін қайдан оқып, жаттап алғансың? Бұрын біз естімеген дүниелер ғой, – дейді жездесі Әбіжім.

Әбіжім айтса – қалып айтпайды. Ол ауылда ғұлама саналады. Ол кісі оқымаған дүние кемде кем. Сол кісі таңырқап жатқанда, бізге не жорық?!

– Ана жақта (түрмені айтады) некилы мықтылар отыр. Ғұламаң да, ақының да, жазушың да сонда – тасқамақта. Шәкәрім деген Абайдың інісінің жырлары деседі, – дейді Ниғымет аға.

Жоқ, қалай болғанда да ағаның жадысының күштілігіне таң қалмасқа лажым жоқ. Ана тілінен берген бес-алты шумақ тапқыты жаттау қиямет боп көрінетін біздер үшін, мынау деген шынында да таңғажайып оқиға.

Несін айтасың, мына соғымбас нағыз жыр кеші болды. Қызып алған жұрт түн ортасын аударып барып бірақ тарқасты. Көгентүпте менің әкем мен шешем, Рәпия әжеміз, Қалымжан аға мен жеңгеміз Бәтима қалды. Еркектер – «қошқыл» қызу.

Екеуіміз ауыз үйде кәкір-шүкірмен ойнап, ертеңгі сабақты уайымдап отырмыз. Төргі үйдегі менің әкем Қали мен Қалымжан ағаның, оларға зекірген Рәпия әжеміздің дауысы өктем де зор, жоғары нотада шыға бастады. Жыртып есіктен сығалаймыз.

– Ниғымет Катонда тергеуде отырғанда ең алдымен іздеп мен барғанмын. Сен онда Ақтастыда жүргенсің. Сенікі былшыл, – дейді менің әкем.

– Қалай ғана былшыл болады, Ниғымет, құдайшылығыңды айтшы, ең бірінші бас көрсеткен мен едім ғой, – деп Қалымжан аға өрекпиді.

– Тәйт, талтандамай! Бері таман жақындашы, андағы мас басыңның күл-талқанын шығарайын, – деп әжеміз Рәпия тепсінеді.

Өңгіме мынадан шықса керек. Ниғымет аға тек жыршы ғана емес, онда ақындық қасиет те бар екен. Мен оны бертін, есейгенде пайымдадым. Аға қамақтағы өмірін жырға қосыпты. Сол жырдың:

Бейнет пен пәле-жала тұр қамап ап,

Сыртта еркіндік, отырмын-мұнда қамақ.

Адамға туыс деген қиын екен,

Қалымжан, Қалименен жүр жағалап, – деп кететін шумағы қып-қызыл дау тудырса керек. «Қызып» алған жезде мен балдыз орталарында жыр тасқынын селдетіп отырған Ниғымет ағаны бір-бірінен кәдімгідей қызғанған. Күлесің бе, жылайсың ба?

– Үлкендер де бала боп кетеді екен ғой, – деп екеуіміз тырқ-тырқ күлеміз.

Мен қазір ойлаймын: менде өлең-жыр жазуға деген бір әуейілік болса, мүмкін ол дәл сол кеште тұтанған шығар. Бәрі мүмкін, әкем де, шешем де ойларынан өлең құрастырып, жиын-тойларда шырқап отыратын. Ал, Ниғымет ағаның өлеңдері сол кездің өзінде «үстіріктелген, қырналған», дайын дүниелер еді. Поэзия талаптарына толық жауап беретін. Әттең, сол жырларының сақталмағанын қарашы!!!

НИҒЫМЕТ АҒА

Жайбасарлау, қақ-соқпен көп ісі жоқ, мейлінше кеңқолтық, сабырлы нағашымның бейнесі күні кешегідей көз алдымда. Өткен ғасырдың 70-і жылдарының соңын ала дүниеден қайтты. Ал, араға тоғыз-ақ жыл салып оның кіндігінен тараған жалғыз ұл – сен кеттің арамыздан. Дүниес-жалған!

Біздің бала кезімізде есеп-қисапқа жүйрік Ниғымет аға ауданымыздың Ішкі жақ деп аталатын Жазаба, Печи ауылдарында есепші, сатушы болып істеген. Мінезі жайдары, артық-ауыз сөзі жоқ ол кержақтармен де тіл табысып, тату-тәтті тірлік кешкен. Бөлімшеде есепші-кассир болды.

Сабакты түстен кейін оқитынбыз. Таңертең сендердікіне бардым. Барсам, қызық, Нұржамал тәте, Хатира, Сен үшеулерің едендегі алашаның үстіне аткөпір ақшаны үйіп қойып, санап жатырсыңдар. Бір жақ бүйірде топталған ақшалардың белінен жіппен буып кішкентай Әйгерім отыр. Айманның әлі дүниеге келмеген кезі.

Құдауанда, мынадай көп ақшаны бұрын-соңды көрсем, көзім шықсын! Аңырдым да қалдым. Не заманда екеуіміз далаға шықтық. Ең алдымен сенен сұрағаным:

– Әй, қанша ақша жымқырдың? Әйда, кеттік мәгәзінге, кеше халва түсіпті деген, тойғанымызша бір жейікші, – деппін ғой. Менің түсінігімде ақшаны кешіп жүрген, оны санасуға қатысқан адам міндетті түрде қалтасына біраз соманы басып шығуы керек. Онсыз мүмкін емес секілді.

Сен менің бетіме бажырайып ұзақ қарадың. Тұрып-тұрып:

– Әлібек, ол ақшаны жымқыруға мүлдем болмайды ғой. Ол әкемдікі емес, үкіметтікі. Егер мен одан ұрлап алсам, әкемді соттап жібереді емес пе, – дедің алқынып.

Сен әкенің ғана емес, мүлдем бейсауат біреудің ала жібін аттауды үлкен күнә санайтын пенделердің періште тобынан едің. Табиғатына сіңісті болған сол қасиетіңнен көзің жұмылғанша айныған жоқсың. Оған сан рет көзім жеткен. Тіпті кей кездері сенің тым-тым адалдығына ыза да болатынымын. Алайда, сен өз түсінігіңді асықпай, аптықпай дәлелдеу арқылы мені жеңуші едің.

Ниғымет аға балық ұстаудың нағыз шебері! Қармаққа бұзаудың құйрық жүнінен «шыбын» байлау, қандай өзенге қандай түсті «шыбын» салу, маусымның қай мезгілінде қандай балықтар қабады, оған күн райының әсері, қойыңызшы, осы сынды сандаған сұрақтардың жауабын ақырын ғана күліп қойып сол кісі беретін.

– Бұл нағашың балық десе бәрін ұмытады. Әлі есімде, осы Нұржамал жеңемізге үйленген кезі. Бір күні Ниғымет із-түзсіз жоғалып кетті. Бес-он күн өтті, жоқ. Ай өтті, жоқ. Алаңдап, әбігерге түсе бастадық. Тек шешеміз Рәпия ғана: «Ол көксоққан тағы да Қатын өзеніне балық аулауға кетіп қалған болуы керек. «Жыны» қатын алса да басылмады» – деп тісін қайрайды.

Әйтеуір бір күні тоз-тоз болып жетті: сақал-шашы өскен, жарты мөшек кептірген балығы бар, – деп шешем Мәнаштайдың айтқан бір естелігі есімде қалыпты.

Екеуіміздің бойымызға балыққа деген әуестік қасиетін сол кісі сіңірген. «Қасқа айғырдан қасқа болмаса да төбел туады» деген сөз рас шығар, сен балық деген әңгіме шыққан кезде бәрін ұмытатынсың...

Есейіп, қызмет істеп жүрген кезіміз. Қызылордадан Ермек, Әйгерімдер келді. Бір күні кешке сен, Тұрсынхан, Ермек, Жүнісбек – бәріміз Күлмеске балық аулауға шықтық. Түкең мен Ермектің балықшылығы шамалы, тек қара көбейткен. Оның үстіне таза ауада көңіл көтерейік деп алып шыққан біраз шөлмектеріміз бар. Шөлмектер бос емес, ішінде «сиқырлы су» бар, әрине.

Өзенді бойлап, бір-бірімізден озып, иірім қуып өрлеп барамыз. Еріккен екі бажа– Түкең мен Ермек бір-екі рет құрық сілтегендері болмаса, тез жалығып, төменде, шөлмек салған дорбаны жәукемдеуге кіріскен.

Мен сенен елу-алпыс метрдей жоғарыдағы бір иірімде итініп тұрмын. Сен ұзақ айналдың. Тіпті қармақ та салып тұрған жоқсың, алыстан байқауымша, қолың аузыңның төңірегінде. Не заманда қол бұлғап мені шақырдың.

Мәссаған! Қармақ сенің астыңғы ерніңнің қалың етін тесіп, екінші жағынан шығып тұр. Сен соны шығарамын ба деп әуреленіп жатырсың. Қармақ шығар емес. Көп әурелендік. Нәтиже болмады. Ақыры мен:

– Ей, Ақа, мына қармақ биыл шықпайды. Одан да мен оны мына шетінен сындырайын. Сонан соң екі бөлігін екі жақтан ала саламыз, – деп адамның сөзін айттым. Сен көнбедің. Қан сорғалаған астыңғы ернің салақтап:

– Бұл қармақты сындыруға болмайды. Салымды қармақ. Сен одан да менің оң қалтамдағы бәкіні ал да ернімді үстіңгі жағынан тіл. Сонда қармақ өз-өзінен бос қалады, – деп былдырлайсың.

Құданың құдіреті, түйнемдей темір үшін ернін тілдірмек. Мына жанкештілікті қай қалыпқа сиғызарымды білмей, аң-таң боп мен тұрмын.

– Сөйт, аналарды шақыр, бәкінің дүзін арақпен жу, сонан кейін кес, – деп тәртіп үйретіп жатырсын.

Ерін кесілді. Қармақ аман-есен шығарылды. Алба-жұлбасы шыққан ерніннен қан атқақтап, оны арақпен жуып әрең тоқтаттық. Сен разысың. Әрине, қармақтың аман қалғанына.

– Қарап отырған жалғыз ернінің кейпі мынау, Ғалияға обал болды-ау, – деп жезден Тұрсынхан қажап жатыр..

Ниғымет ағаның мұңдылау қоңыр дауысы бар болатын. Мен ол нағашымның күшеніп, мойын тамыры білеулене айғайға басып жатқан әнін естімеппін. Әнінен үнемі өксікті өкініш, мәңгілік мұң, әдірем қалған арман мен үзілген үміт, сартап сағыныш лебі есетін. Тыңдарманын жетекке алып, тұңғыққа тартатын. Ол кісінің әнін естігеннен кейін көп уақыт мөлшерінде әрі-сәрі күй кешіп жүретінім есімде қалыпты. Қайран жиырма бесін соғыс атты тозақ отында жүріп қарсы алған, ол тажалға саусақтарын садағалап елге қара басын алып жеткен нағашымда арман өте көп еді. Тым-тым романтик болатын. Ашылып көп айтпаса да менің ішім оны сезетін. Көп жазбаса да жанымен, жүрегімен ақын еді...

Үшінші курстың Жаңа жылы қарсаңында үйге келдім. Онда да Семейдің зоовет институтында сырттай оқитын кеңшар директоры Раисов Хамза ағамыздың даяр мәшіні болған соң, бел бұғамын. Хамза аға таң алдында мені Қырғи мойнағындағы қыстақта бөлімшенің қошқарларын бағып жатқан Ниғымет нағашымның босағасына жеткізіп тастады.

– Бір нағашың Семейден Қырғиға дейін жеткізді, енді екіншісі ертең таңертең Топқайыңға апарып салатын шығар, – деп әзіл айтқан Хамза ағамыз да Самай руынан.

Нағашым да, Нұржамал тәте де қатты қуанысып қалды. Шай қойып, суық ет турап күтіп-ақ жатыр.

– Ақылбектің денсаулығы қалай? Сабағы қалай? Тоңып жүрген жоқ па? Семей суық па? – дегендей сұрақтар да жауып барады.

Таңертең малын жайғап болған нағашым атын шанаға жегіп жатыр.

– Әй, Ниғымет, ертерек қайт, аузыңа сақ бол, – деп Нұржамал тәте соңғы, кезекші ескертпелерін жасады.

– Аузыңа сақ болың не ей, сенің?! Мен күнде ішіп жүр ме екенмін, – деп нағашым тойтарыс беру рәсіміне көшті. Нұржамал тәте маған қарап кең етіп күлді де қойды. Күлкісінде мағына бар сияқты.

Шыңылтыр аяз. Шананың құлаққа жағымды сырылы. Торы ат борт-борт желіп бізді көз ұшында түтіндері әр мұржадан сыздықтай шығып жатқан Топқайыңымызға әкеле жатыр. Көкірегімде ұйтқыған қуаныш. Нағашым қоңыр дауысымен ән бастады. Тағы да асық арман, түпсіз мұңды шертетін әуен. Қайталанбас мақам. Өнге елітіп мен келемін. Үстімде жылы тұлып. Осылайдан осылай ойсыз, толғақсыз, нағашым-

ның әнін естіп бұйығып жата бергім келеді. Ән тоқтамаса екен деймін. Менің жүрек қылымды тербейтін әні бар нағашым қандай жақсы!

– Әй, Мәнаштай! Міне, Әлібекті Семейден шанамен әкелдім. Келе жатқан Жаңа жылың құтты болсын! Мен асығыспын, бөлімше конторына баруым керек. Бірденең болса құй тезірек, – деп нағашым үйге кірер-кірместен қарындасына «шабуылдай» бастады.

Нағашым біздің үйден «жақсы» шықты. Көңілді шықты.

– Ниғымет, малыңды ұмытпа, көп айланбай Қырғиға қайт, – деген шешеме:

– Конторға барып жем жазғызып аламын да ізімше қайтамын, – дейді ол.

Бұл таңертеңгі болған оқиға. Кешке клубқа жиналып жатқам. Нағашым кіріп келеді. Мүлдем «көңілді». Жүрісінде шайқалу бар сияқты.

– Мәнаштай, анау бір екі мәшәк драбленканы түсіріп алыңдар. Туған қойларыңа керек қой, – деп нағашым жайғасып жатыр.

Таңертең Қырғидан ол мені әкеліп еді, енді Қайрат інім екеуіміз оны Қырғиға әкеле жатырмыз. Таңертең тізгінде ол еді, енді менмін. Қайрат салт атта.

Нағашымның аузында ән. Мұңы аз, көңілді, ойнақы әуен.

Қайран, жаны-жыр, жүрегі-ән, асыл нағашым-ай! Сенің дауысыңды, мақамыңды сағынып жүргенімді білесің бе?!..

Сенің Епифан деген мысығың, Мойнақ деген итің болды. Ит пен мысық, тіпті барлық жан-жануарлар – жүгірген аң, ұшқан құс, бәрі-бәрі сенің хоббиің еді десем – жетпей айтқаным, қысқасы сен олар десе бәрін ұмытатынсың. Жаныңды үзетінсің. Жан-жануарлардың психологиясын, басқа жерді білмеймін, әй, Топқайыңда сенен артық зерттеген, сенен артық білетін бала болған жоқ. Бос уақытыңның басым бөлігі солардың күтіміне кетті.

Епифан – дәу ала мысық. Мысық деген әбден семірген кезде жүні жалтылдап, онысы ұзарып, тіптен үлкен боп көрінеді екен. Епифан үй ішінде шайқалақтап әрең жүретін деңгейге жетті. Көбіне-көп пештің үстіне шығып алып, көзін ашып-жұмып жатады да қояды. Марғау. Бейжай. Соғатыны ұйқы. Негізгі «қызметі», жалпы жеті атасының міндеті – тышқан аулау екендігін баяғыда ұмытқан. Көйлегі көк, тамағы тоқ Епифан әбден асты, тасты. Үй ішінде жүргенде кішкентай Айманды қағып-соғып, менсінбеуге айналды. Маған оның дәл осылай менменсуі, тоқтықты көтере алмай даңдайсуы мүлдем ұнамай жүр...

Ақа өзің білесің, мен мысық әулетін аса жақтырмаймын. Кішкентай кезімде төңіректегі мысықтардың «әзірейілі» атанғам. Әңгіме былай.

Қадес ағаларда бір сумақы тарғыл мысық болды. Оның ашпайтын есігі, кірмейтін тесігі жоқ еді. Көрші үйлердің бәрін ақтап, қан қақсатып, үстелдерін жылан жалағандай қылатын. Сол ақыры екеуіміздің

қолымызға түсті. Жазалау керек! Сен мүлдем жеңіл жазаларды атайсың. Оның көзіме қан толып алған менің көңілімнен шықпайды. Жуырда ғана Марк Твеннің Том Сойер мен Гекльберий Фин туралы кітабын оқығанмын. Екеуінің тірлігі ұнаған. Мысықты жазалау стильдері көңілімнен шыққан. Сауаттымын.

– Бұл сүмелекті не аспаққа асу керек, немесе құйрығын дәл ортан белінен шауып тастау керек, – дедім. Сен шошып кеттің, алайда менің райымнан қайтпайтынымды білесің. Екінің бірі.

– Жарайды, аспаққа асылып тұрған мысыққа қарау тым ауыр, құйрығын шапсаң, шап, – дедің.

Қолымдағы тарғыл мысық өзіне алапат бір қатердің төніп келе жатқанын сезетін болар, жалпы мысық атаулы тым сезімтал болады дейді ғой, мияулап, қолымды тырнап, жанталасып жатыр. Қолымды қанатты. Қан көрген мен тіпті «құтырынып» кеттім. Қолымда – серт қып ұстаған балта. Жарқ-жұрқ.

Тарғыл мысықты қалың табалдырыққа жапсырдым. Созылып құйрығы жатыр. Жарқ етіп балта көкке көтерілді. Сен көзінді жұма қойдың. Балта сарт етті. Кесілген құйрық шоршып түсті. Құлындаған дауысы маңайдағы жұрттың жанын түршіктіріп тарғыл мысық үйді үш айналып шықты да, әгүреттегі қалың ошаған арасына сіңіп жоғалды.

Екі-үш күннен кейін Қанипа жеңгеміз:

– Әу, Сері жігіт-ау (мені солай атайтын), сен осы біздің тарғыл мысықты көрген жоқсың ба? – дейді ақырын. Дауысында күдік бар. Сенен емес, менен сұрайды. Не сұмдық шықса да менен шығатынын ауыл үйдің жас-кәрісі түгел біледі. Біз құралыптас қыздары бар көрші үйлердің әйелдері күнде кешке әкемнің жолын тосып жүретін. Менің үстімнен шағымданатын. Ол – бөлек әңгіме.

– Жоқ, көрген жоқпын. Жүрген шығар айтшылап, – деп өзімше көшелісімін жеңгеме. Одан кейін де талай мысық құйрығымен қоштасқаны бар. Сөйтсек, мысықтың негізгі жаны құйрығында болатын сияқты. Құйрығынан айырылған мысыққа бұл өмірдің қызығы – бес тиын...

Менің енді Епифанға «көңілім» кете бастады. Алайда, сенің бойыңда жаның барда Епифанның бір тал қылшығына қиянат жасау мүмкін емес. Сол Епифан еркелеп жүріп қартайды. Әбден өз қолы өз аузына жетпей қалған мүсәпір шағында өлді. Мүрдені сендердің шатырларыңнан таптық.

Сен ауыр «қасірет» шектің. Қабағың ашылмады. Сырт жақтағы бұлақтың бойына Епифанды «арулап» көмдік. Топырақ салуға Аяқ жақтың ұл-қызы түгел жиналды. Әйгерім, Сәуле, Қарлығаштарға «жоқтау» айтқыздық. Олар дұрыс жыламасақ сабайды деді ме екен, тәуір-ақ өксіді. Әрине, қыздар топырақ салған жоқ. Бәрі сенің көңілің үшін істелді. Әйтпесе, дәл менде Епифанға деген аса «жылы» сезім болған жоқ. Алдында Рәпия әжеміздің Таймас деген иті қартайып өлгенде де осылай жерлеу ұйымдастырғансың...

Ал, Мойнақ... Ол сенің стихияң болатын. Сен тұрған жерде Мойнақтың бірге тұруы түсінігімізге әбден сіңген. Тіпті ара-тұра сені Мойнақсыз көріп қалсақ елегізіп, соны іздеп тұруға дейін жеткенбіз. Өзі де сүйкімді, артық-ауыс «мінезі» жоқ ит...

Шыңғыстайда тоғызыншы сыныпта оқып жүрген кезім. Сен ауылда – сегізіншідесің. Қысқы каникулдамын. Алдында ауылдағы бір қызға «дружиттайық» деп сүйіспеншілік хатын жолдағамын. Содан тұшымды жауап келіпті.

Алып-ұшып саған жетейін. Қуанышымды бөлісе қоймақпын ғой баяғы. Жауап хатты саған оқып жатырмын. Өрекіп тұрмын. Біттім. Сенің жүзіңе, аузыңа үңілемін. Қостау, қуану тосамын.

Сен міз бақпадың. Мойнақты басынан сипап тұрып-тұрып:

– Хат нешауа екен. Әлібек, осы Мойнақ соңғы уақытта тамақты дұрыс ішпей жүр. Салғырт. Бұған не болды деп ойлайсың сен? – дегенің бар емес пе.

Күйіп кеттім. Жерге түкірдім.

– Ей, мен саған қыздан келген хатты оқып тұрмын ғой. Сен не айтады деп тұрмын. Ал, сен Мойнақтың науқасын айтасың, – десем,

– Е, ол қызың немене, Мойнақтан артық па екен, – дейсің шімірікпестен. Саған дауа жоқ екен...

Екеуіміз де Шыңғыстай интернатындамыз. Интернатта тәртіп қатал. Ауылға айына бір рет қана босатады. Тәртіп бұзу – саған жат. Ал, маған аса жат емес. Кез-келген уақытта интернаттың ішкі тәртібін бұза саламын деп пәле-қалаға тым жақын, іргелес жүремін. Тіпті бұзайын деп те бұзбаймын, оқиға реті солай қалыптасады. Интернаттағы төбелес-мөбелес менсіз – жетім. Мәнсіз.

Бір сенбіде қырық шақырым жердегі Топқайынға қашып кеттім. Ертеңінде, қайтар алдында сендердікіне соқтым. Нұржамал тәте майы сыртына тепкен бір дорба ұстатты. Саған деген сәлемдемесі. Артымнан Әйгерім ілесе шықты. Шамасы, сол кезде алтыншы сыныпта оқиды. Байыпты, салмақты қыз боп өсіп келеді.

– Әлібек, (үш «бырықтың», үш «шпионның» бәрі екеуімізді «аға» деп сынықсымай, атымызды атайды) Ақылбекке сәлем де. Екі апта болды, Мойнақ ізім-қайым жоғалып кетті, – деді мұнайып.

Шыңғыстайға келген соң мына «қаралы» хабарды саған қалай ғана жеткізем деп көп толғаттым. Сенің кластасың Қанапин Уәлиханға айтып едім, қытықшыл неме, тіпті «құтыртып» әкетті оқиғаны.

– Дабай, біз бұл хабарды оған домбыра арқылы естіртейік, қызық болады, – деп құрыққа сырық жалғап әулекіленді. Жуырда ғана Ілияс Жансүгіровтың «Күйші» поэмасын өткен болуы керек. Домбыра демекші...

Сен келгенге дейін Шыңғыстай домбыраны білмейтін. Қазіргі таңда сол ауылда домбыра тартатындар болса, ол – сенің еңбегіңнің тәтті

жемісі. Бүкіл интернат, ауыл балалары түгелдей сенен үйренген. Ол туралы алда тағы да айтылар.

Әлкисса, Уәлихан екеуіміз шапқылап Жанұзақ Бәйгереевті іздедік, ол да досың әрі сыныптасың. Он саусағынан өнер тамшылаған музыкант. Оның тұқымдары солай. Ол таптырмады. Қолымызға Мағзұммәді Нұрбаев түсті. Ол сенімен оқиды, ақиық ақын Ақтанның тұңғышы. Домбыра шертуді біледі, сенен үйренген. Әрі Самай.

– Әй, Мақон (оны солай атайтынбыз) бір қаралы, қайғылы күй керек. Ақылбектің Мойнақ дейтін сүйікті иті «қара» қағазсыз кетіпті. Соны домбырамен естіртуге қалайсың? – деуіміз мұң, Мақон «жанып» түсті.

– Самайдың сырттаны жоғалып жатқанда шертілмеген күй әдірем қалса етті, – деп кесек кетті.

Сендердің бөлмелеріңде отырмыз. Қабағымыз түсіңкі. Өңіміз «салқын». Мақон мыжыма бір күй тартып отыр. Сен күйден түк түсінбесең де біздің түнерген кейпімізге қарап:

– Өй, не болды, айтсандаршы? – деп тықыршыдың. Ақыры мен:

– Ардақты Ақа! Дүние-жалған, басы бар да аяғы жоқ. Өзіңе өзің мықты бол, Мойнақтан айырылды, – дедім дауысыма ерекше діріл араластырып. Кітаптан оқығаным бар.

Сен шын мәнінде қапаландың. Бір айдай жүдеп жүрдің. Ауыл жаққа құлағыңды түріп, бір жақсы хабар келе ме деп ұзақ күттің. Мойнақ сол жоғалғаннан жоғалды. «Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді». Оны ауылға келгенде Ниғымет аға айтқан...

Жылан, балық, бақа-шаян, құрт-құмырсқа сенің зерттеу нысандарың еді. Бұл тізімге көртышқан, саршұнақтар да кіретін. Жыланның тісін, тілін қағып тастап қойыңға салып жүру, балықты сойып, оның дәл сол маусымда қандай шыбынмен қоректенетінін ажырату, соған сай қармаққа «шыбын» байлау, көртышқан мен саршұнақтарды теліп, будандастырмаққа әрекеттену, бәрі-бәрі сенен қалған. Жыланның тісін «қағуды» сенен үйренген мен бесінші сынып оқып жүргенде класқа екі жылан әкеліп, оларды қоя беріп, мектепті ұларда шу еткен. Ол оқиға директорға әкемді шақырумен аяқталған.

Сенің табиғат ананың аясында тірлік етіп жатқан бар тіршілік иелеріне деген мейірімің ерекше еді. Сен бар адамзатты, табиғатты өлердей сүйетінсің. Мүмкін, өмірге ғашық болу дегеніміз де сол шығар...

Сен біздің үйге алқын-жұлқын кірдің. Өңің өрт сөндіргендей. Бір тосын оқиға боп қалғанын ішім сезген мен іле-шала сыртқа шықтым. Алқынып тұрсың.

– Ойбай, әгүреттегі жалғыз шемішке жоқ. Біреу ұрлап кетіпті, – дедің. Мәссаған! Масқара ғой мынау.

Әгүреттеміз. Қалың картоптың арасында жалғыз түп шемішке жайқалып өсіп тұрған. Қызығымыз да, үмітіміз де сол еді. Енді бірер күн-

де әбден пісер, сонан кейін үзіп алып рахаттана шағармыз деп тәтті сезімде жүргеміз. Үмітіміз қиылды, тәтті қиялымыздың туырлығын жау шапты! Өлердей боқтанып жүрміз. Әлдекім айы-күніне жетіп, «толғатып» тұрған шемішкені дәл кеңірдегінен үзген. Үзген де, картоп жапырағын таптап Сырт жаққа шығып кеткен. Із қуалаймыз. Табан-баланикі. Сырт жақтағы бұлақ жағасында із жоғалды. Ары қарай иісшіл итпен шықсаң да табу қиын. Неге десеңіз, әлгі ұры су кешіп кеткен.

– Қай ит екен ұрлаған? Былтыр да эне-міне деп отырғанда жұлып кетіп еді. Әттең, қолыма түссе, қолында өлер едім, – деп тісіңді шықырлатасың. Мен де түтігіп жүрмін. «Мал ашуы – жан ашуы».

Сабамызға түскен соң байыппен ойлана бастадық. Ұры кім? Өзіміздің Аяқ жақтағы ұлдар емес, оларға да жан керек, бізден өлердей қорқады. Не болса да ұры Ортаңғы ауылдан не Жоғарғы жақтан келді. Соған тоқтадық.

– Мен Қомытаяқ пен Маңқадан сезіктенем. Олар атышулы баукеспелер ғой, – деп сен бір қоламантаны қозғадың.

Бақатай ағаның Мұхтар деген ұлының аяғы сәл алшақтау болған соң – Қомытаяқ, Жанғазының Ұлықбегі – Маңқа аталатын.

Өрлеп келеміз. Құдайберген жолықты. Ол – Қомытаяқтың ағасы. Менен бір класс жоғары оқиды. Ортаңғы ауыл балаларының атаманы. Бізбен ниеттес. Өз тобына екеуімізді қосып алуды көптен мұрат етіп жүр.

Әңгіменің мән-жайына қаныққан ол көп ойланбай-ақ:

– Тошно, ұрлаған сол екеуі. Бағана екеуі күбір-күбір сөйлесіп Қоңқай бойындағы тоғайға кіріп бара жатқан. Көргенмін. Әйда, сонда кеттік, бас сап тұтқындаймыз, – деді.

Қоңқайдың етегіндегі Бүркіт суының бойы сыңсыған тоғай. Қайың, тал, шілік, мойыл, долана, итсигек дейсіз бе, бәрі бар. Қалың бұта – қараған. Арасында ешкіаяқ сүрлеулер. Біздің негізгі жымымыз осында. Сіңіп кеткен баланы табу қиын.

Тоғайды сүзіп келеміз. Аналар естіп, сезіктенбесін деп ыммен ұғысамыз. Мысық жүріс. Әлгілер көрінбейді. Жер жұтқандай. Жым-жылас.

Әне, Құдайберген ақырын қол бұлғайды. Бізді шақырып тұр. Бұқпантайлап жеттік. Алдымызда жан-жағы қалың шілікпен көмкерілген сайлауыт. Соның тұйықтау аузында жатаған күрке тұр. Сол жерден сыздықтап түтін шығады. Еппен жақындап келеміз.

Уа, деген! Қос баукеспе осында екен. Ұстарамен тақырлап отырып алған бастары күнмен шағылысып жалт-жұлт етеді. Тастан ошақ жасап қойыпты. Үстінде шөгенке. Астында от. Әйтеуір бірдеңе пісіріп отыр. Қолдарында шемішкенің түйірлері. Отқа емініп шырт-шырт шағып, жоқтан өзгеге тырқ-тырқ күліседі. Бақытты.

Үшеуіміз күркені үш жағынан қоршауға алдық. Әйтпесе, бұл екі зәлім кез-келген қуыстан қашып кетуі мүмкін. Бәрін ескерген жөн.

Албастыдай бастық. Күтпеген екен. Маңқа шоңқиып отырып қалды. Көзі шекесіне шығып кетті, не «а», не «б» жоқ. Қомытаяқ бір жақ

бүйірден сытылмақ боп түлкібұлаңға сала бастаған. Құдайбергеннің дер кезінде сілтеген жұмырдығы баудай түсірді.

Екеуін ошақтың басына жығып сап, жауап алып, тергеу жүргізіп жатырмыз. Сен шемішкенің тұқылын аналардың танауына иіскетіп:

– Иттер-ау, екі жыл болды қыл шайнатып, дән жұтқызбайтын болдыңдар. Менің шемішкемде не әкелеріңнің көз құны қалып еді? – деп жер тепкілеп тұрсың. Зәріңді қаншама төгіп келгеніңмен ана екеуінің жас сорғалап жаутаңдаған көздеріне қарап, теріс бұрылып кетесің. Әй, осы сенің мейірімділігің-ай!

Ал, Құдайберген екеуіміздің ана «зәлімдер» туралы, олардың «болашағы» жайлы ойларымыз, сенікінен мүлдем бөлек. Бұларға жанашырлық, мейірім мүлдем болмауы керек.

– Бұлар өтірік жылап жатыр. Аспаққа асу керек. Жоқ, ол жаза мүлдем жеңіл. Қиналып, жантүршігерлік өліммен өлсін. Азаптары ұзаққа созылсын. Сондықтан бұлардың қол-аяғын байлап, шақырайған күннің астына, осы тоғайға қалдырып кетеміз. Аштан, азаптан өлсін! – деп Құдайберген әділ үкім айтты. Жасай бер, Құдайберген!

Қатар тұрған қос қайыңға екеуін байлап жатырмыз. Қолдары айқастырылған. Әйтеуір шәйтпін, жастығымды ала өлейін дегені шығар, Қомытаяқ бір сәті келгенде қисық аяғымен мені шонданайдан тепкені. Иттікі аяқ емес, шоқпар дерсің. Оңдыртпады. Есесін де алды-ау. Бақырып-шақырғандары естілмесін деп ауыздарына көк шөп тықтық.

Шаруа бітті. Дем алып отырмыз. Не пісіріп жатыр екен деп шөгеңкеге үңілдік. Сөйтсек... ылғи бір тауықтың жұмырқасындай, сырты жұмсақ домалақ дүниелер.

– Ой, жетпіс жеті әкелеріңді пәлен етейіндер, мына иттердің пісіріп отырғандары айғырдың ендері ғой. Кеше обший қораның жанында сәуіріктерді пішкен, содан жинап әкелгендері.

Тфу! Мыналар адам емес екен ғой, – деп, Құдайберген байлауда тұрған екеуін тағы бір-бір теуіп келді. Маңқаның ауызындағы шөпті бір сәтке алып:

– Мынаны қалай жемексіңдер? Кімнен ақыл алдыңдар? – десем, ол:

– Пельмен Құлақ айтты. Керемет тәтті әрі құнарлы деді, – деп жыламсырайды.

Бөкселерінен бір-бір теуіп, қайттық. Ана екеуі қалды. Күн шақырайып тұр. Сен:

– Обал ғой. Осы жеген таяқтары да жетер, босатып кетсек қайтеді? – деп солқылдақтық байқатасың.

– Ей, Ақылбек, не деп келесің? Ұрланған шемішке сенікі, қайта бізге рахмет айт. Күні бойы жатсын, кешке босатып аламыз, – деп Құдайберген «кеңшілік» жасады.

Түстен кейін Күлмеске суға түстік. Кешке балық аулап кеттік. Балық десе сен бәрін ұмытасың. Ал, біз әлгі байлаулы «тұтқындарды» мүлдем естен шығарыппыз. Ертеңінде таңертең есімізге бірақ түсті.

Сасқалақтадық. Өліп қалды ма деп шын қорқып жүрміз. Барлау жасап Ортаңғы ауылға барсақ, әлгі екі «зәлім» Мұхтарлардың үйінің жанында бәкі ойнап отыр. Әңгіме былай болыпты.

Шақырайған Күн астында жатқан қос «тұтқын» түс ауа әбден халсірейді. Кеш түседі. Өмірден күдер үзеді. Айғайлап көмек шақырайық десе, ауыздары тығындаулы. Әлгілердің қара бақайынан әбден хал кеткен шақта бұзау іздеп жүрген Құсайын ақсақалдың бәйбішесі Биша кемпір үстерінен түседі. Босатып алады, ауыздарына су тамызып, тілдерін иллайлаға келтіреді....

Қолды болған шемішке оқиғасы осылай аяқталды.

Ойын-той, жиын десе, басқа ауылдарды білмеймін, әйтеуір Топқайыңның жас-кәрісі тым-тым желпілдеп кетеміз. Қолды-аяққа тұрмаймыз. Ал, бұл «ауыру» осы ауылдың ең кішкентай тұрғындары – балаларда тым ерекше. Бала кезде бойға сіңген қасиет жүре-бара тым зорайып, жалына қол тигізбей кететін болар.

Біз – балалар жыл он екі айда екі мерекені асыға тосатынбыз: Жаңа Жыл мен 1-майды. Май мерекесінің орны біз үшін тым орасан: көгілдір көктем келеді, жер-ана түлейді, төңірек аңқылдаған табиғат әтірімен тыныстайды, ел-жұрттың арқа-басы кеңиді, мал төлін ертіп қырға беттейді. Ал, біз – балалар...

Ең алдымен қыстай сүйреткен пима, етіктерімізді бір-бір атамыз. Табаныңмен жерді сезініп, жалаңаяқ жүргенге не жетсін!

Қысқы каникул бітісімен класс-класта балалардың топ-топ болып сыбырласуы, құпия күбірлері көбейеді. Далада әлі қаһарын, зәрін төккен қаңтар айы, ал мектеп ішінде көктем мерекесі жөнінде гу-гу әңгіме етек алады. Әркімнің өз тобы бар. Ал сол топ арасындағы әңгіме аса құпия сақталуға тиіс. Неге десеніз...

Ауыл балалары 1-май күні топ-топ болып көкке шығады. Белгілі бір мөлшерде ақша қосасың. Соған азық-түлік, тәтті-дәмді алынады. Ал, тобыңның табан тірейтін, думанды өткізетін жерін ешкім білмеуі керек. Әсіресе, мұғалімдер. Олар білсе, жоспарыңның күл-талқаны шыққаны.

Мен сегізінші, сен жетінші сыныптасың. Былтырға дейін Топқайыңда жеті-ақ класс болып еді. Дәл біздің бітіретінімізді тосып тұрғандай, сегізінші ашыла қалғаны. Қатты налыдым. Топқайыңда тағы да бір жыл оқитыныма тәуір-ақ ренжіп жүрмін. Сегізінші ашылмаса, анау Құдайбергендер сияқты аудан орталығы Катонда, Алтай мектебінде оқыр едім ғой.

Беу-беу, арман-ай! Енді жақындай бергенде тағы да бөксенді көрсеттің-ау! Өзімізше Топқайыңды менсінбейміз. Аудан орталығында оқу, сенбіде «крутой» болып ауылға келу, «стиляга» болып клубқа бару – абырой, біле-білгенге үлкен бедел.

Ал, сен керісінше, біздің тағы бір жыл Топқайың топырағын таптай-тынымызға шын қуандың. Менен айырылғың келмейді. Оны сеземін.

– Интернатта, не біреудің үйінде пәтерде тұрғанша, өз шаңырағыңда тағы бір жыл болатынына қуанбайсың ба. Келер жылы бір жасқа есейіп барасың. Асықпасаңшы, – деп маған тым ересек кісінің сөзін айтасың. Мен оныңды аса жақтырмаймын...

Қойшы, енді міне, 1-майға дайындалып жүрміз. Ауылдағы ең үлкен класс – біз. Біздің топ бір сом елу тиыннан қосылдық. Жаңа ақшамен. Осы қыста ғана ақшаға реформа болған. Бұл – балалар үшін үлкен сома. Әке-шешелеріміз:

– Солғұрлы көп ақшаға не сатып алмақсыңдар? Өзі ақша жоқта сендер бір пәле болдыңдар ғой, – деп кәдімгідей қиналысады. Қиналатын жөндері де бар.

Мәселен, біздің үйде он бір бала болса, соның құрығанда бес-алтауы көкке шығады. Тіпті бәріне бір сомнан бермегеннің өзінде, бес-алты сом шығын. Сендерде төрт бала. Үшеуі көк деп жұлқынып тұрғандар. Жұмыс істейтін, ақша табатын – тек әкелеріміз. Олардың да алатыны елу-алпыс сомның төңірегі. Бірақ, онда біздің шаруамыз қанша?!

Біздің топтың негізгі сүйегін мен, сен, Құдайберген, Жұмабек, Зарлыхан, Әубәкірдің Мұхтары, Қомытаяқ – Мұхтар, Ұлықбек – Манқа, Бүтәш, тағы да басқа балалар құрайды. Топқа қосылуға тілек білдірушілер көп болып еді, алайда 1 сом 50 тиын таба алмады.

Сәуірдің ортасында азық-түлік алмақ болып кеңшар орталығы Сөгірге жетейік. Онда сатушы Қапила апай. Ол біздің тиынымызды «жемейді». Оның үстіне, ол ауылда орыстар да тұрады. Орыс тұратын ауыл тым өркениетті саналатын кезең.

Алған тамағымызды қай үйде сақтайтынымыз туралы қордалы әңгіме өрбіді. Біздің үйдің жайы келмейді, бала көп. Ұрлап жеп қоюы мүмкін. Ақыры, сендердікі жөн деп тоқтастық. Азық-түлікті сендердің шатырларыңа тықтық.

Мен жылтындап күнде келемін сендердікіне. Екеуіміз шатырға шығып, дорбаларды тексереміз. Біреу бірдеңесін ұрлап кеткен жоқ па екен? Түгел ме? Қылшығы қисаймап па?

Қипалақтап көп айналамыз. Бір-бір кәмпиттен жесе қайтер еді? Оны бір күні шыдай алмай мен айттым. Сен:

– Ойбау-ау, оның не? Кәмпиттің әрбір талы санаулы емес пе. Оның санын топтағы балалардың бәрі біледі. Ертең не бетімді айтамын?! Қой, Әлібек. Қайт райыңнан. Тый нәпсіңді! – деп тәуір-ақ сілтедің. Қойшы, сонымен не керек, 1-майға дейін бір түйір мейіз татырмай, «ит қылғаның» есінде ме, Ақа?! Адалдық мұратың еді ғой.

Ура, 1-май! Таң бозарып атып келеді. Түгел жиналып болдық та атандық. Күлмес өзенінің бойындағы тоғайға кіре-ақ жезден істелген «Жигандармызды» күмпілдете атып, салют беріп, «жау» іздеп елеуіррей бастадық. Өн-бойымыз серт қып асынған қару: садақ, аша мүйіз

рогатка, «Жиган», ағаш қылыш, ағаш селебе... Шіркін, дәл осындайда халықтарды қанап жатқан американдықтар кезігер ме еді! Быт-шыттарың шығарар едік.

Жымы қалың тоғай. Іргеде сылдырап жатқан өзен. Мың сан бұлақ. Күн шайдай ашық. Тамақ, кәмпит бар. Осының бәрі желік құртымызды одан әрі құтыртады. Жиі-жиі шай қойып, жұмыртқа асып мәзбіз. Негізгі ойын – соғыс. Одан қалса – шпион ұстау. Шынында да соғыспен көзімізді ашқан біздер одан басқа да ойын болады дегенге сенбейтінбіз. Оның үстіне көретін киномыз да соғыс, оқитын кітабымыз да соғыс, осы екеуінде де қара құрттай қаптап жүрген шпиондар. Санамызда тек – соғыс. Бейбітшілікті мұрат еткен Кеңестер Одағының пионерлері соғыс қайда деп аласұрады. Мен қазір ойаймын, Кеңестер Одағы сол кезде де бейбітшілікті емес, соғысты мұрат тұтқан сынды.

Түс әлеті. «Соғыс» әбден қажытты. Қалжырадық. Ошақ төңірегінде тырапай асып, тоқ басып жатырмыз. Түстен кейінгі бағдарлама аса күрделі. «Шпион» ұстау. Радиусы екі-үш шақырымдық шілікті тоғайдан, қалың жынысқа енген бит сияқты екі-үш «шпионды» тауып көріңіз. Қияметқайым.

Шпион болудан үміткерлердің біреуі – менмін. «Шпион» болу қулықпен сұмдықты, тапқырлықты, аса қанышерлікті талап етеді. Сен оған жарамайсың. Қулығың шамалы. Әрі тым мейірімдісің. Түптеп келгенде «шпион» болуы – абырой.

– Ойбай, жау қарасы көрінді. Екі-үш салт атты біздің қосынға қарай төпеп келеді. Сақтаныңдар! – деген Жомартхан – Жылтырдың үрейлі дауысы шықты. Ол күзет кезегінде. Биік қайыңның басында отырған.

Соғыс жағдайына көштік. Біз етек-жеңімізді жинағанша «жау» да жетті. Олар біздерден алты-жеті жас үлкендіктері бар, жиырмаға тұяқ іліктіріп қалған Тұрсынхан ағамыз, Тоқтарбек Нұрсалиев, Әскербек Маукиндер екен. Астарында жарау аттар. Аса дұшпандық пиғылдары байқалмайды. Өндері жайдары.

– Аттан да аттан! Позициямызға «үндістердің» шолғыншылары келгенін көрмей тұрсыңдар ма? Өңкей сболыштар, алға! «Үндістерге» оқ жаудырыңдар! – деп бас қолбасшы Құдайберген бейбіт жолмен шешілетін мәселені тым-тым күрделілендіріп, ойлануымызға да мұрша бермей дігірлеп барады. «Бұйрық-қатты, жан – тәтті». Жиырма – жиырма бес қарадомалақ әлгі үшеуіне рогаткадан тасты жаудырып кеп бердік. Көзімізге қан толған. Бейбіт жатқан Отанымызға басқыншы жау шапқанда аяп қалған жан, әдірем қалсын! Мына «үндістер» іздегенге сұраған болды.

Әлгі үшеуін көкала қойдай қылып, Күлместен әрі асыра қуып тастадық.

«Үндістермен» болған қақтығыста аса жанқиярлықпен ерлік көрсеткендерге «Бас қолбасшы» сыйлық тапсырып жатыр. Онысы бір-бір прәндік...

Бертінге дейін әлгі «қақтығысты» ұмытпаған Тұрсынхан, марқұм Тоқтарбек ағаларымыз:

– Тәуір-ақ оңбаған едіңдер ғой. Біз бір-бір кесе шай ішеміз бе деген ниетпен барған едік. Ал, сендердің «қарсы алған» түрлерің анандай, – деп күлісіп жүрді...

Тағы да қым-қуыт соғыс. Енді «соғыс» қырда – Сарбұлақтағы боразданың үстінде жүріп жатыр. Әрине, рогаткамен. Командирмін. Өне-бойым сап-сарыала. Иықта қатырма қағаздан жасалған погон.

– Батальон, вперед! Атаку! – деп айқұлақтана ұмтылғам. Алдымда «жау» әскері. «Дұшпан» мергені Әубәкіров Мұхтардың маған қаруын кезеп жатқанын көзім шалды. Еңкейіп үлгермедім. Торғайдай тас оң жақ көзімнен соқты. Төңірек түгел аппақ боп жүре бергені...

Бұлақтың жағасында жатырмын. Көзім аштырмайды. Добалдай боп ісіп кетті. Көзім бар ма, шығып кетті ме, онда ешкімнің шаруасы жоқ. Бәрі «соғыста». Тек, көзіме суға малған прәжкенде қайта-қайта басып сен жүрсің жанымда. Тек саған ғана керек екенмін. Сол мейірімің мен қамқорлығыңды сағымдым, Ақа!

Кешқұрым. Иттей боп шаршап, сілікпеміз шыға, жараланып, денемізді үйге сүйреп келеміз. Қызық та, сан айлар бойы тосқан шаттығымыз да аяқталды. Енді ол өткен шақ. Сүлкііп қабақ астынан шығып келеміз. Өң-түс жоқ. Өрт сөндіргендейміз. Біз осы жолмен жүрсек, Қалымжан ағалардың ауласын қиып өтуге тиіспіз.

Есіктерінің алдында мерекені «жақсы» өткізген Қалымжан аға тұр.

– Әй, қайдан келесіңдер? Оу, мына Әлібектің көзіне не болған? Ах, иттер-ай, ішіп-ішіп төбелескен екенсіңдер ғой, мен сендерге төбелескеннің не екенін көрсетейін...

Қаштық. Алайда, қара бақайдан хал кеткен. Ұзап қашуға, қара үзіп кетуге қауқарымыз жоқ. Сен:

– Не болса да үйге кірейік, апамның артына тығылайық, – дедің.

Алла бар екен. Апамыз үйде боп шықты. Енді Қалымжан ағаны қойып, Гитлер мұқым әскерімен келсе де бізді ала алмайды.

ҚАЛЫМЖАН АҒА

Ол кісіні екеуіміз де өлердей жақсы көретінбіз. Арқаланатынбыз. Сол кісімен мақтанатынбыз.

Еңгезердей, ұзын бойлы, бүркіт тұмсық, келбетті ағамызды бізді қойып, бүткіл ауыл сыйлайтын. Балалығы, жастығы Қырық деген қырғынды жылдарға дөп келген онда уайымсыз балалық, желөкпе жастық деген мүлдем болмаған сыңайлы.

– Соғыс кезінде бір әулетті асыраған, аман алып қалған осы Қалымжан. Әкеміз халық жауы боп атылып кетті, ағамыз Ниғымет, бауырым Нұралда соғыс отының ішінде, өзіңнің әкең Қали да соғыста. Қалымжан пысық еді. Ол не көрмеді: тау-тастан жалғыз өзі шөп шапты, ағаш

ағызды, Көккөл кенішінде қабырғасы қайысып кен қазды. Мамырбек Қайсанов ағамыз Көккөл кенішінде бастық. Соны арқа тұтып барған. Көккөлде басына тас түсіп, жарақат алып қайтты, – деп апайы, менің шешем Мәнаштай жиі айтып отыратыны есімде.

Еңбекке амалсыз ерте араласып, мелжемді білім ала алмаған ағамыз аса зерек, өзі құралыптастардан оқ бойы алда – сауатты еді. Есеп-қисапқа, ауылшаруашылық жұмыстарын ұйымдастыруға жүйрік. Сондықтан болар, білімінің аздығына қарамай, үнемі ат үстінде жүрді. Есепші, қойма меңгерушісі, бригадир болды. Бұл қызметтің үшеуі де ауылдық жер үшін кезінде қаны жерге тамбайтын лауазым болғандығы өтірік емес.

Сендер, қандастары ол кісіні Кішкентай аға, ал қалғанымыз түгелдей Қалымжан аға дейтінбіз. Шақпа тілді, орақ ауыз ағамыздың отырған жері үнемі күлкімен көмкерілетін. Маңайынан шықпайтынбыз.

Топқайың бөлімшесі малға қыстық шөп дайындау үшін жазда үш-төрт бригада шығарады. Біреуі Көктерекке, енді біреуі Ақтастыға, тағы бірі Черемошка не Тихойға кетеді, біреуі ауыл төңірегінде қалады. Балаларсыз бригада, бригада емес. Бала атқаратын шаруа шаш етектен. Сүйреткі мен шөп мәшіннің атына міну, сүйреткінің артындағы шөпті жинау, оған шөп салу, таңертең-кешке үлкендердің атын ұстап әкелу, оны ерттеу, жегу, қойыңызшы, бала атқаратын шаруаның бас-аяғы деген жоқ.

Қай бала жазда қай бригадаға барады? Бұл сұрақ төңірегіндегі әңгімені мектептегі сабақ аяқталмай жатып-ақ қауза бастаймыз. Гу-гу, ду-ду. Ол тек ұлдардың әңгімесі. Қыздар ауылда қалады.

Ауылдағы бригадада қалу – мүсәпірлік. «Крутой» ұл қонаға, алыс бригадаға кетуі тиіс. Алайда, қайда? Міне, ұлдар дәл осы мәселеде бір ғана сұраққа жауап іздейді. Ол – Қалымжан қайда бригадир болып барады? Бәрі соның бригадасына баруға құштар. Неге десеңіз, ол жүрген жер көңілді. Ал көңілділік болған жерде жұмыс та өнімді, әрі шаршағаныңды да тез ұмытасың. Ал, ағамыздың бригадир болуы – аксиома. Ондай ұйымдастырушы сирек.

Ақтастыдамыз. Ары кетсе 4-5-сынып бітірген кезіміз. Қалымжан аға бригадир болған соң ғана әке-шешелеріміз жіберген. Әйтпесе тым ұсақпыз. Сүйреткінің атына мінгенге мәзбіз. Дәсердейміз. Жұрттың әжетіне жарау дегеннің өзі бала үшін қуаныш. Мақтан.

Екеуіміз екі звенода жүргенбіз. Күндіз байланыс жоқ. Кешке қосқа келсем Құдайберген:

– Ақылбек ауырып қалды. Шөп салатын Құлбану ашаның сабымен салып жіберген екен, шошынған Ақылбек қашып, жыныс шатқалға түсіп кетті. Әрең тауып әкелдік, – дейді елеуіреп.

Балалар бөлек қос тігіп, өз қотырымызды өзіміз қасып жататынбыз. Сен Қалымжан ағаның қосында жатыр екенсің. Өңің боп-боз шүберек-

тей. Жағың солыңқы. Бір күннің ішінде сартқа ұрғандай жүдеп қалып-сын.

– Әкең... онбаған Күлбану жазықсыз ұрды. Сүйреткіні дұрыс жүргізбедің дейді. Әкең... Өскенде өшімді алармын-ақ, – дейсің жыламсырап.

Өскенімізді тосып жүретін біз бе?! Қолма-қол жоспар құрдық. Күлбану – жуан, мыртық, таңқы танау қыз. Жасы 25-30-да шығар. Күйеуге шықпаған. Долы. Жігіттер жоламайды. Соның өшін енді бізден алмақшы. Көрейік әуселесін...

Атаманымыз Құдайберген. Өш алу мәселесінің асқан шебері. Көптен бері мелжемді «оқиға» болмай, тым зерігіп кетіп едік, мынау іздегенге сұраған болды.

Түн. Күні бойғы аптаптағы жұмыстан сілесі қатқан халық сілекейлері ағып ұйықтап жатыр. Мынау қыздардың қосы. Құдайберген Күлбанудың қай жерде жататынын кешке анықтап қойыпты. Тура сол жердің шөбін қопарып тестік. Бес-алты қыз – бырдай. Мылтық атып, зеңбірек гүрсілдетсең де ояматын түрлері жоқ. Мәселенің әужайын түйген соң еркін қимылға көштік. Міне, мынау – Күлбанудың бақайы. Төртпақ, мықыр. Әлгіге солярка сіңірілген кендір жіп байлап жатырмыз. Дәл сол кезде бүткіл жоспарымыздың быт-шыты шыға жаздағаны бар емес пе. Ұйықтап жатқан қыздардың біреуі бұрқ еткізіп оқыс жел шығарды. Қысылып, тым қатты, ысқырынып шықты. Кендір жіп байлап жатқан Құдайберген әлгі дүрсілдің эпицентріне тым жақын отырған.

– Уа, тоқсан тоғыз әкенді...– деп боктап-ақ жібергені. Сен күлкіден аузыңды басып, шалқалай тұншығып жатырсың.

Жоқ. Қыздар оянған жоқ. Күлбану бір аунап түсті де қорылға басты. Жіп байланды. Ұзындығы құлаштан астам. Жіптің басына от қойдық та қаштық. Қосымызда жатырмыз. «Операцияның» нәтижесін тосудамыз. Әп...

Іле-шала бакырған, шыңғырған дауыстар бүткіл Ақтастыны бөріктірді. Әрине, әйел дауыстары. «Ойбай, не боп қалды?» – деп өтірік, мүләйім күй кешіп біз де қосымыздан шықтық. Төңірек жап-жарық. Қыздардың шөп қосы лапылдай жанып жатыр. Қарғанып-сіленіп, бақайын құшақтап Күлбану отыр. Үлкен азаматтар қыздардың төсек-орындарын шығарып үлгеріпті.

Қолға түспей-ақ кетуші едік. Бәрі өзімізден болды. Тілімізден тарттық. Түнде қосымызда жатып Күлбануды әшкерелейтіндей өлең айтпасымыз бар ма.

Қара костюм қарасын-ай,

Күлбану қайда барасың-ай?

Күйеу алмай қор болдың ғой,

Өшін неге бізден аласың-ай?!..

Мазмұны осы. Шәт-шәлекейі шыққан Күлбану долылана жылап бригадир Қалымжан ағаға барсын.

– Менің бақайыма от қойған осы қарашешектер. Құртыңыз, жойыңыз бұларды, – депті.

Қалымжан аға қатты ашуланды. Құдайберген екеуімізді қос ішінен лақ секілді бақыртып алып шықты. Жақтан бір-бір тартты.

– Ұятсыз өңкей! Үлкен адамды неге масқаралайсыңдар? Мойыңдарыңды жұлып алайын ба осы? – деп зіркілдейді.

Біз бырқ-бырқ жылап отырмыз. Алайда кінәлі екенімізді түйсінетін сияқтымыз. От қоюды ойлап шығарған – Құдайберген, өлеңнің жартылай авторы – мен. Қалымжан аға оны өте жақсы біледі. Қалғандарға тиіскен жоқ. Ағаның сол шапалағы маған қалған ғұмырымда жасы үлкендерді мазақтамаудан үнемі сақтандырып жүрді...

«Қалжыңның келіссе атаңмен ойна» демей ме қазақ. Қалымжан аға осы қағиданы өмір бойы ұстанып өтті. Жас-кәрі демейтін, өтімді де өткір қалжыңымен шоңқита салады. Әсіресе, жиен-нағашы екеуіміздің қалжыңымыз ұзаққа шабатын. Ол:

– Осы сендерді Уақ дейді. Ұсақ, түкке тұрғысыз дегеннен шыққан-ау. Өсетін күндерің бола ма? – деп қажайды. Ал, Самайдан шыққан мықтыларын аспандатқанда, құдай сақтасын, бүкіл ғаламшардың тағдыры Самайдың қолында тұрғандай өрекипіді. Қарадан-қарап жан беру, жауырынмен жата кету оңай емес, мен де:

– Осы Самай жұрағаты көртөштен өлген деген сөз бар. Аталарың көртөш болса, оның шыққан жері Америка. Қалымжан аға-ау, осы сендер Америкадағы үндістердің тұқымы емессіңдер ме?! – деп сыңаржақтаймын. Ол да бір дәурен екен-ау. Сол ағамыздың қалжыңын сағынғалы қай заман! Мәңгілік сағыныш деген осы шығар.

Сені ерекше жақсы көретін. Сені абырой, мақтан тұтатынын да байқайтынмын. Сен неге болса да лайық азамат едің, Ақа. Сен бақиға көшкен кезде Қалымжан аға мүлдем жетім қалғандай дүбәрә бір күй кешкені бар. Соны сездім. Өз ұлдары Жүнісбек, Бақытбектер де үлкен азамат боп қалған ол кезде. Алайда, сені үн-түнсіз көп жоқтады. Орныңды толтыра алмай аласұрғаны болар.

Іле-шала жақсы көретін күйеу баласы, жездеміз Кенжеғали да аттанды бақиға. Асыл жары, әйбат жеңгеміз Бәтима да о дүние қақпасын ашты. Төңірегі жалаңаштанды. Мен болсам Өскемен көштім. Балалары Алматыдан пәтер де әперді. Алайда жерсінбеді. Елге қайтты. Топқайың – Зырян – Алматы арасын шаңдатып ұзақ жүрді. Тамағы тоқ, көйлегі көк болса да келмеске кеткен кешегі ортасын іздеп сан-сан кісінеген де шығар-ақ.

Қалымжан ағамыз жетпіс сегізге қараған шағында өтті өмірден. Неге екенін білмеймін, маған сол қимас нағашым құсалықтан кеткендей болады да тұрады...

...Бір топ бала-шаға мінгесіп – ұшқасып Сарыалқаға, балқарағайға кетіп барамыз. Маңқа – Ұлықбек, Әкөк-Қаныбек, Қомытаяқ – Мұхтар, Мөнөк секілді балалар жаяу ұрып келеді. Сарыалқа-ит өлген жер. Ауылдың өр жағындағы шатпен өрлей берсеңіз адаспай Сарыалқаны табатыныңыз күмәнсіз. Жол ауыр. Ешкіаяқ сүрлеу. Шатты жарып Бүркіт өзені ағады. Сай іші, оның екі жағы сыңсыған қалың ағаш.

Топқайыңның балалары жаздың аяғын тоспай-ақ әлі шайыры да кеппеген балқарағайды тере бастайтынбыз. Қолы-басымыз шайыр-шайыр, сауыс-сауыс болып жүретініміз бар. Шикі балқарағайды отқа күйгіземіз. Шайырдан арылтамыз. Шоққа піскен балқарағайдың дәмі керемет болады. Оны білеміз.

Сарыалқаға жеттік иттей боп. Екі-екіден бөлініп балқарағай қағып жатырмыз. Биыл самырсындар бүршігін тек басына ғана шоқтапты. Қағу қиын. Ағашқа шығуға сен менен гөрі ептісің. Ағаш басында – сен, теруші – мен. Биіктен: «Әне соқтым, мына жағын соқтым!» – деп айғайлап, маған белгі бересің. Самырсындардың түбіндегі шөп қалың. Тоңқандап шөп арасынан бүршік теріп жүрмін.

Бір мезгілде сенің «Ойбай!» деген дауысың оқыс шықты. Жалт қарадым. Бір бұтаққа күпәйкеңнен ілініп, салақтап тұр екенсің. Бүршік қағудың қызығына түскен сен өзінді көтере алмайтын бір бұтаққа мінген кезде әлгі сынып түсіпті. Құдай сақтағанда, жалбыр күпәйкең жолдағы бір бұтаққа ілінген. Аяқ-қолың ауаны бос қармайды. Әлгі салмақсыздық жағдайындағы ғарышкер сияқтысың.

Алдымен қорқып қалсам да сенің ары қайт, бері қайт мүсәпір кейпінді көріп, айда, күл. Сен ыза боласың.

– Ей, күлкің не? Күпәйке жыртылып кетсе былш етіп өлемін ғой. Түсіріп алсаңдаршы мені, – дейсің етбетіңнен ауада жатып. Фотоаппараттың жоғы-ай! Таптырмайтын-ақ этюд!

Сені әуреленіп жүріп түсіріп алдық. Күпәйкең қасқыр талағандай. Садақа!

Сарыалқаға жаяу жеткен Ұлықбек пен Қаныбек балқарағайды бірлесіп соққан. Жарты қаптай жинапты. Бөлісіп отыр.

– Бәрін сен ал. Мен үйге апарсам әкем: «Мына шикі бүршіктерді неге әкелдің?» – деп ұрсуы да мүмкін. Түгел алып ал, – деп Ұлықбек Қаныбекке қамқор сөзін айтады. Біз де Ұлықбектің мына кеңқолтықтығына таң қалдық. Оның оқыс оянған «мейірімінің» ар жағында нендей қулық бар деп Ұлықбектің бетіне, көзіне үңілеміз. Міз бақпайды. Шын айтып отырған сияқты. Жаяу келгендер шөрім-бөрімдерін жинастырып, ерте қайтты.

Артынып-тартынып ауылдың желкесіндегі Қара жолға жеттік. Ауыл тиіп тұр. Бір тастың үстінде шоқиып Қаныбек отыр. Беті айғыз-айғыз. Өбден титықтаған. Жылап отыр. Ықылық атады.

– Уа, не болды? – демейміз бе.

– Жетпіс жеті әкенді... ит Маңқа, бәрін алып кетті...мен әкеліп едім ғой... шошқа... маймыл..., – деп өксиді. Өзі асығып, быдықтап сөйлейтін Қаныбектің сөзінен түк те ұққамыз жоқ. Ұлықбек көрінбейді. Әңгіме былай өрбітті.

Сарыалқадағы «мейірімді» Ұлықбек ауылға таяқ тастам жер қалғанда күрт өзгереді. Тоқтайды. Ит өлген жерден Қаныбек арқалап келген жарты қап балқарағайды қайтара ортаға төккізеді де:

– Әкөк, балқарағайды қайтара бөлеміз. Мен ойландым. Үйге түксіз барсам, әкем: «Ей, сболыш, күні бойы қайда жоғалып кеттің?» – демей ме. Ал, балқарағайды жерде терген мен, сен ағаштың басында самырсын бұтағын анда-санда бір теуіп қойып отырдың да қойдың. Негізгі еңбек менікі, – депті де, жарты қап балқарағайдың барлығын дерлік өз қабына салып алыпты.

– Ей, мынауың не? Маған қалғаны жиырма шақты ғана шіріген бүршік пе? Тағы да бер маған, – деген Қаныбекке:

– Былшыл-мылшыл не знайт. Бас теріңнен башпақ тікесін демесең, ана сиыр қорадай аузыңды жап! Дәс-дәс! – деп тырқ-тырқ күліп тайып тұрған.

Күлкіден өліп жатырмыз. Ұлықбектің көп «комедиясының» бірі. Әй, зәлім! Әй, тасқайнат!

Қаныбекке «көңіл» айтып, кеткелі жатыр едік, сен:

– Әлібек, балқарағайымыздан Қаныбекке біраз берейікші, обал ғой. Үйлеріне не бетімен барады? Мағазия шешеміз ұрсатын шығар, сөйтейікші, – деп қиылдың.

– Өй, есің дұрыс па?! Қаныбекті бізге әкесі тапсырып кетіп пе еді? – деп мен быжалақтаймын.

Ақыры болмадың. Сенің көңілің үшін Қаныбек-Әкөкке біраз бүршік беруге тура келді. Сенің мейіріміңнен «зардап» шеккен мен тоң-торыспын. Саған тіпті қарағым келмейді...

Сенің осы бір мейіріміңді Қаныбек тіпті студент кезімізде де айтып жүрді. Адамға жасаған титімдей жақсылықтың өзі ұмытылмағаны қандай жақсы!...

Топқайыңның қарадомалақтары мейлі ауылда, мейлі жазда бригадада болайық, мейлі кинода отырайық, әйтеуір Камонның жанынан табыламыз. Соны төңіректейміз. Неге десеңіз, оны тілі мірдің оғындай, онан өткен сатирик жоқ. Оның юморлары өлген адамның өзін «қытықтайды».

Камонның шын аты – Коммунизм. Әкесі Қасым Ақботин большевик болған, сонан соң Ұлы Отан соғысының алдында ғана туған ұлын солай атаған. Ауыл адамдары Коммунизм деп қашанғы созып жүрсін, Камон дейді.

Камон жүрген жер-күлкі, ол жүрген жер – төбелес. Ішетіні бар. Көп те ішіп мандытпайды, бірер жүз грамм оған екі күн мас болуға же-

теді. Сау күнінде одан жуас, одан мейірімді, одан көңілді жан жоқ. Ішіп алса, байланысады.

Қолымыз боста екеуіміз соны жағаттаймыз. Еріккенге ермек. Ауылда басқа қызық та жоқ.

Әлі есімде, мен мектеп бітірген соң ауылдағы сегізжылдық мектепте денешынықтырудан сабақ бердім. Сен Шыңғыстайда, 11-кластасың. Ұмытпасам, ақпан айы. Ол кезде 23-ақпан – қызыл әскер күні. Үлкен мереке. Сендер, Шыңғыстайда оқитын бір топ бала чесотка боп, тырт-тырт қасынып ауылда жүрсіндер. Чесотка – аса жұқпалы қышыма қотыр. Интернаттағы басқа балаларға жұқтырмасын деп сақтанғандары шығар, сендерді ауылға қайтарыпты. Сен мектеп бітіретін жылың, әрі мемлекеттік емтихан тапсыруың керектігін ойлап ара-арасында уайымдап қоясың. Ал, Мұхтарбек – Бүтәш, Ұлықбек, Наймандар қотырларының мүлдем жазылмауына мүдделі. Шыңғыстайға қайтқылары жоқ. Ойнап-күліп ауылда жүр. Шыңғыстайда топқайыңдық балалардан тек Ақатай ғана қалыпты. Онда чесотка жоқ. Сендерді, чесоткаларды ауылға қайтаратынын естіген ол жанталасыпты: сендердің қотырларыңның суын қалқып денесіне жаққан, қойындасып бірге жатқан, сүйкенген, қойыңызшы, чесотка болу үшін істемегенді істеген. Болмапты. Ақыры, жылап-сықтап сабақ оқып жүр дейсіндер.

Өткен күзде Топқайың мектебіне жоғарғы білімді екі жігіт келді. Олар Бапинов Тана мен өз ауылымыздың жігіті Қырықбаев Тілеухан. Бірге істейміз. Аналар ересек жігіттер. Мен екеуінің қолбаласы сияқтымын.

23-ақпан. Топқайыңның Алтайдың қызыл қарағайынан қиған аядай клубының маңы. Халық ығы-жығы. Неге десеңіз, бүгін мереке, бүгін мектеп мұғалімдері концерт, пьесса қоямыз. Әлі есімде, драматург Ибади Матақовтың «Тірі өлік» драматрагедиясын дайындағамыз. Басты рольде – мен, Тана бір маскүнемнің бейнесін сомдайды, Тілеухан да бір рольде. КАЗГУ-ді тауысқан Тана жөн айтты:

– Пьесада кейіпкер образына кіру деген болады. Сондықтан, маскүнем образы табиғи шығу үшін біраз ішіп алуымыз шарт. Сондықтан, Әлібек, сен дүкенге барып кел, алып кел, – дейді. Тілеухан да қостап тұр. Мен барғым келмей біраз қиқақтап едім, Төкен:

– «Адамның кішісі болғанша, иттің күшігі бол» деген. Жол сенікі, – деп мақалдап-мәтелдеп адымымды аштырмады. Чесотка – сен жанымдасың.

Дүкенге барсақ, күннің суығынан қызыл арақтар қатып қалыпты. Біздің жақта шарапты менсініксіздей, «Қызыл арақ» деп атайды. Екеуіміз қоржынымызды мұздаған «Вермутқа» толтырып жеттік. Тілеухан пәле, қағаз жағып шараптарды ерітті. Біздің де «ауызданып» қалған кезіміз, аналардан қалыспай ішіп жүрміз.

Пьесса өте «сәтті» шықты. Әсіресе, Тананың рөлі «шынайылығымен» көрермендерді тәнті етті.

Концерт соңынан би. Оны «тансы» дейміз. «Би» деген әлсіздеу естілетін сияқты. Твистің «құтырып» тұрған кезі. Бөксе мен тіземіз ойығынан шығып кеткенше қиқақтаймыз.

Тансының бір әредігінде сен:

– Сені энеу көпір жақта біреу «Әлібек, Әлібек» деп айғайлап шақырып жатыр. Кім болды екен? – дедің. Сыртқа шықтық. Шынында да біреу мені жанұшыра шақырып жатыр. Дауысы үздігіп естіледі. Жақсы бір төбелестің ыңғайы келіп қалмасын!

Көпірдің жанында ұмар-жұмар жатқан екеу. Ырс-ырс етіседі. Камон шалқасынан астында жатыр, Тілеухан үстінде отыр. Үстіндегі Тілеухан өксіп қояды.

– Әлібек, мынадан құтқаршы! – дейді. Мен:

– Ойбай-ау, өзің үстінде отырсың ғой, ұра бермейсің бе? – десем, астында жатқан Камон:

– Әй, Әлібек, сен араласпа. Мен қазір мынаның астынан шыққан соң, ойбой, қызықтың көкесі сонда болады. Ей, Тілеухан, сен енді трупсың, қоштас өмірмен. Мен сені алдымен жерге қағып, онан соң суырып аламын. Ағаш кеңірдегіңнен противогаз, тіліңнен тәпішке жасаймын. Біттің, құрыдың! Сен енді өлген есексің. Бүгінгі түн – қанды түн болады. Топқайыңның топырағы Тілеуханның дария боп аққан қанымен суарылады, – дей ме, құдай-ау, естісең жаның қасам болатын шатпырақтарды соғып, рахаттанып-ақ жатыр. Тілеухан әлгіні естіген соң одан әрі «зарлайды».

Тілеухан да, Камон да жастары көп үлкен болғанымен, денелері бірақ уыс, шағын жігіттер. Сен екеуіміз екеуін жерден жұлып алып, желкелерінен бүріп, бір-біріне жібермей тұрмыз. Камон:

– Әй, інішектер, бағымды байламаңдар. Мен Тілеуханның қанына құштармын. Нәпсімді тежемендер, – деп жүлқынады...

Екеуін де үйлеріне апарып тастадық. Әй, ит ішкір арақ-ай, сен не істемедің қазаққа?!

Екеуіміз де Шыңғыстайдағы интернаттамыз. Мен 10-шы, сен 9-сыныптасың. Биыл келдің. Ауылды, Мойнақты жиі айтасың. Сағынып жүргеніңді сеземін.

Сабақты жақсы оқыдың. Проблема болған жоқ. Маңайыңа ылғи бір жақсы балаларды топтадың: Уәлихан Қанапин, Төлеухан Бияров, Қайырды Назырбаев, Мағзұмәді Нұрбаев, Нұрахмет, Бидахмет Шәбатаевтар, Жанұзақ Бәйгереев сынды кластастарың сені жатырқамады. Құлын-тайдай тебісіп кеттіңдер. Интернатта «жуан жұдырықтар» да болды. Одан сені, әрине, мен қорғауға міндеттімін.

Сен ауылда домбыраны тәуір шертетіңсің. Алматының ЖЕНПИ-ін тауысып, Топқайыңға мұғалім болып келген Лена Сахариева деген нағашыларыңның қызы сендердікінде тұрды. Ауыл балаларына домбы-

раның әліпбиін сол апайымыз үйреткен. Сол кезде институт бітірген жас мұғалімдер ауылға бір жақсылық ала келуші еді ғой. Мәселен, Тана Бапинов ағамыз жазуға бейімі бар балаларға жол сілтеді, бағанағы Тілеухан Қырықбаев ағамыз он саусағынан өнер сорғалаған музыкант болатын.

Сен Шыңғыстайдың жас-кәрісіне домбыра шертуді үйреттің. Қазіргі күні Шыңғыстайда домбыра туралы түсінік болса, оның негізін сен қалап кеткенсің.

Ақа! Бүгінгі күн биігінен көз салып отырсам, сенің кластастарың осал болмаған екен. Сен – айтулы, орденді дәрігер, Уәлихан – Алматы облысындағы ірі бір кеңшардың директоры, Қайырды – көп жыл аудандық газеттің редакторы, қазір Астанадағы «Аударма» баспасының директоры, ал, Мәншүк Бөкеева – мықты әдебиетші, Нұрахмет – мектеп директоры, Мағзұмәді Нұрбаев – инженер металлург, Төлеухан Бияров тіпті физика-математика ғылымдарының докторы, ҰҒА-ның академигі болды.

Жоқ, шынында да бір класқа ылғи сайдың тасындай балалар тоқайласқан екенсіңдер. Айтар – жоқ...

Ақа, білесің бе, мен әлі күнгі сонау жылдары өзімізге білім берген, Әпекем – Әбдікерім болыс іргетасын қалаған Шыңғыстай мектебінің сол қарашаңырағын әлсін-әлі сағынамын. Мәңгі тойынбай жүрсек те аштан өлтіріп, көштен қалдырмаған, қабырғасы үнемі сыз тартып тұратын қара қос – интернатымызды жылы бір сезіммен еске алып отырамын. Сонда деймін, сонда біз алғаш рет қоғамдасуға қалыптастық, өздігімізден өмір сүру әліппесін аштық, достықтың, жолдастықтың мәнін түсіндік, сол интернат бізге «жалғыз ағаш орман емес» екендігін дәлелдеді, сағынуға үйретті, алғашқы ақүрпек, балапан махаббатымыз да сонда бүршік атты. Алғанымыз көп екен-ау! Ал, бергеніміз ше?

Ұстаздарымыз қандай еді?! Өз пәндерінің шежірешілері болатын. Біз алғаш Топқайыңнан келгенде химиядан дәріс беретін Сәккө Қашқынбаев ағамыз:

– Сендерді ауылдарыңда химиядан кім оқытып еді? – деп сұрағанда біз:

– Асылбек Исабаев ағадан оқыдық, – дегенбіз. Сонда Сәккө ағамыз:

– Е, онда жөн екен. Асылбектен оқысаңдар, сендердің «қоржыңдарың» олқы болмағаны, – деп тоқмейілсіген.

Тағы да тарихтан кім оқытты, географиядан кім оқытты дегендей сұрақтар болғанда, тағы да біз: «Асылбек ағадан» деп тақ еткізгеміз. Асекеңді Шыңғыстайдағы мұғалімдердің бәрі таниды, біледі екен. Әлгі қазақтың: «Жақсы әкенің аруағы жаман ұлды қырық жыл сүйрейді» – дегені рас шығар, біз Асағанның атын беттүздық етіп біраз асулардан астық...

Сенде қыздарға деген асықтық сезімі менен гөрі кештеу оянды. Мен қыздар жөнінде саған әңгіме айтып тұрғанда сен «лағып», мүлдем басқа қиырға кететін едің. Соны білетін мен бұл тақырыпта өзіңмен көп пікірлесе де қоймайтынмын. Қызық... сөйтіп жүргенде...

Сен ғашық болдың. Оқыс кеттің. Морт сындың. Күрсінісің молайды. Жүдедің. Көзіңнің төңірегін үміт пен мұң торлады. Бір күні маған ашылдың.

Ғашық боп жүргенің – өздеріңнен бір класс төмен оқитын әнеу бір көзі ойнап тұрған пысық қара қыз екен. Ол кезде қара түсті қыздардың әлі «модаға» кіре қоймаған шағы. Десек те анау шашы желп-желп еткен ойнақы қара қыз тым сүйкімді әрі қылықты еді.

Сен көмірдей қара, толқынды шашыңды жиі тарай бастадың. Жалғыз шалбарыңды қысқа күнде қырық рет үтіктеп әуреке түстің. Қоңыр кештерде домбыраға қосылып (ол кезде гитара туралы түсінік жоқ) ғашықтық сазын төгетін қоңыр әндер айтып, мұң еміздігін саууға көштің. Қойшы, сен мүлдем өзгердің. Түледің. Ауылда қалған Мойнақта ұмыт бола бастады. Бұл сенің алғашқы да бейкүнә махаббатың еді. Ол махаббат Ақылбек Ниғыметов деген аңқаулау, көзі әманда мейірім төгіп тұратын бозбаланы мүлдем қайтара «жасақтады».

Ақа! Мен қазір ойлаймын: алғашқы махаббат дегеніміз, мейлі ол мұратына жетпесін, мейлі бір-ақ тұтам болсын, бәрі бір, ұлды балалықтың көпірінен жігіттікке жетектеп өткізіп тастайтын жолбасшы екен ғой. Соны ұқтым.

Сен ғашық болған кезеңде мен бұл мәселенің жілігін шағып, майын ішкен, интернаттағы аса «тісқаққан» жігіт саналып қалғам. Көп пайдалы кеңестер берем. Сен намазға ұйығандай кірпік қақпай тыңдайсың. Қызды әп дегеннен құтыртпа деймін, ол шалқайса – сен еңкей, ол еңкейсе – сен шалқай деймін, әйт-бұйт деймін. Сен менің «ақылымның» қаншасын іске асырдың, оны бір құдайым білсін, әйтеуір әр кездесуден батпандай ауыр бақыт арқалап қайтатыныңды байқағам.

Ол кезде қыздарды сүйіп алу деген «ұятсыздық», үлкен қылмыспен пара-пар. «Дружиттап» жүрген қызының қолынан ұстау «бақытына» ие болғандар, ойбой, тіпті қойындасып бір төсекте жатқандай әңгіме көйітеді. Сен де бір күні әлгі қыздың қолынан ұстапсың. Бір апта есеңгіреп, «талып» жүрдің.

1991 жылы сенің әр қиырда жүрген кластастарың Төр Алтайда бастарын қосып, мектеп бітіргендеріне 25 жыл толғанын атап өтті. Сенің бейітіңе барып құран оқып, гүл шоқтарын қойды. Сенің жақын досыңның «қанжығасында» кеткен, қазір соның жары боп отырған әлгі қара қыз аллауакбарын айтып жатқанда көзінен бір түйір жас үзіліп, бейіт топырағына тамды. Ол да сонау бір бейкүнә, бойжеткен шағын аңсаған шығар. Әрине, алдында не айтарын білмей әбден абдырап, ұяттан өртенердей күй кешіп тұратын момақан ұлды – сені сағынғаны рас. Махаббатым деп емес, қимас досымыз еді деп. Дүние жалған...

Өткен күзде Шыңғыстай мектебі өзінің 100 жылдық тойын өткізді. Әдейілеп бардым. Баяндамада сенің атың да аталды. Білікті дәрігер, Алтайдың атпал азаматы еді деп. Қайтар жолда Мақон екеуіміздің, Мағзұмәді Нұрбаев кластасыңды айтамын, әңгімеміздің өзегі сен болдың. Шын сағыныппыз. Орныңды толтыра алмай жүр екенбіз. Көп іздейді екенбіз. Соны түйдім. Жалғыз мен емес, сені білетін, сенен шыбындай жанына дәру алған көп жандар жүзінді, бір ауыз сөзінді сағыныпты, Ақа!

1965 жыл. Ауылда денешынықтыру пәнінен сабақ беріп жүрмін. Сендер әлі Шыңғыстайдасыңдар. Чесотка боп келесіңдер, сұранып келесіңдер, қашып келесіңдер, әйтеуір тұяқтарың сыртылдап жиі-жиі Топқайынның көшесінде жүресіңдер. Шыңғыстайда оқитын біздің ауыл балаларының қазіргі топбасшысы – сен. Байқаймын, қорыққандарынан сыйлауы басым. Мұқтарбек, Ақатай, Ұлықбек, Наймандар да «күрделі» балалар, алайда, сенің айтқаныңнан шықпайды.

Жексенбі. Қыстың күні. Сені Қара жолға дейін шығарып салуға келе жатырмын. Жол-жөнекейде сен әрбіреуінің үйіне кіріп, әй-шәйға қаратпай, «қайтамыздың» астына алып, тобындағы балаларды құтпан айғыр секілді үйірлеп келесің. Мұқтарбек қосылды. Ұлықбек көрінбейді.

– Олар Наймандардың үйінде «Жиырма бір» соғып жатыр. Содан табамыз, – дейді Мұқтарбек.

Наймандардың үйі ауылдың басында. Шеткі көшеде. Кірдік. Үйдің іші көк түгін. Ашты түгін. Арзан темекінің түтіні.

Дөңгелек қазақи үстел. Төңірегі қара-құра бала. Карта соғып отыр. Орталарында Кенжақан ақсақал. Оның алды толған папирос. Көнге темекі салып ойнап отыр. Темекі болғанда «Прибой», «Байкал» деген арзан папиростар.

Сен де карта ойынын, оның ішінде «Жиырма бірді» жек көрмейсің.

– Автобус келуге әлі бір сағаттай уақыт бар. Бір-екі айналдырып жіберейік, – дедім. Сен де әрең шыдап тұр екенсің, жалп етіп отыра кеттің. Маған сендердің автобустан қалып қойғандарың керек.

Сол отырғаннан мол отырдық. Сендер автобуска шығуын шықтыңдар, алайда кешкі автобус тоқтамай кетті. Сен ыза боласың. Ақатай:

– Ал, қанатың болса ұш, – деп одан әрі ыза қылады.

Тағы да карта. Түн ортасы таянды. Кенжақан ақсақал тартатын бір тал темекі қалдырмай түгел ұтты да тайып тұрды.

– Ей, мына шал қызық қой өзі. Біз енді немізді тартамыз? – деп Ұлықбек айран-асыр...

Ардақты Ақа! Мың да бір рет «Ақа» десем де ойсырап қалған орныңды толтыра алармын ба?! Екеуіміз балалық шақпен қоштаспай тұрып

біздің сол бір уайымсыз, тоқкөңіл кезеңдегі жанымызда бірге жүрген, бірде төбелесіп, бірде қауышқан досымыз, алайда он алтыға толар-толмас шағында жатырынан қан уыстап туған қанышерлердің қолынан шәйіт болған Асылбек Сіләмұлы туралы бірер ауыз сөз айтпай кетсем, аруақ алдында күнәлі болармын. Сәл шегініс жасайық, патша-көңіл оқырман. Аялдаңыз сіз де.

Көзі көк, аса пысық, өткір, құланның асығындай орғып тұрған бала еді. Есесін ешкімге жібермейтін. Тілін тарту деген түсінік жоқ. Ауылда, мектепте мұндай балалар тәртіпсіз, тентек аталады...

Бүркіт суын дәл Дүзке атамыздың үйі тұсынан бөгеп, екінші арнаға бұруға әрекеттеніп жатырмыз. Балық ұстамақпыз. Суды екінші арнаға бұрып жіберсек, тартылып қалған арнадағы балықтардың барар жер, басар таулары жоқ, өз-өзінен қолымызға түседі.

«Атаманымыз» – Сақиғожа ақсақалдың Нұрлыбегі. Бізден жеті-сегіз жас үлкендігі бар. Аса қу, озбырлау. Одан өлердей қорқамыз. Ашуланса – аямайды. Қолына не түссе, сонымен салып жібереді.

Алдымен үлкен-үлкен, ағыс домалатып әкете алмайтындай тастарды қатарлап, бөгет жасадық. Енді ішкі жағынан шым қалау керек. Нұрлыбек шым қазып, біз оны өзенге тасып әлекпіз.

Бүркіт суы – Күлмеске құяды. Біз бөгесін жасап жатқан жер мен Күлместің арасы – 200-300 метрдей. Балық сол қашықтықтан ауланады. Атаманымыз:

– Сендер – Әлібек, Ақылбек, Асылбек үшеулерің өзеннің Күлмеске құяр тұсын таспен шегендеңдер. Әйтпесе, су азайған соң балықтар Күлмеске ауып кетеді. Жолда балық аулаушы болмандар. Онда өлтіремін, – деп тапсырма беріп, әрі қанқұйлы ескерту жасады.

Үшеуіміз кеттік. Борбайымызда балағы тізеге түсетін дабы дамбал. Ол кезде Топқайында шағын турси болады деген түсінік те жоқ. Кеудеміз жалаңаш. Тырыли арықпыз.

Былай шығып, шілікті жыныс тоғайдың арасына кірген соң Асылбек:

– Нұрлыбек оттайды. Ол соңынан бізге дым да бермейді. Одан да жол-жөнекей қолымызға іліккен балықтарды ұстайық та қашып кетейік, – деді. Сен:

– Ойбай, ол өлтіріп тастаса қайтеміз? – деп сақтық жасадың.

– Асылбек дұрыс айтады. Атасының басы да өлтіре алмайды. Кісі өлтіру оңай болып па?! Бөгесіннің негізгі жұмысын біз атқардық. Заң бойынша балықтардың басым бөлігі бізге тиесілі. Алда-жалда Нұрлыбек бізді өлтірер болса, әкелеріміз оны әкесіне танытады. Дабай! – деймін.

Су тартылып қалыпты. Ірі-ірі ойықтарда, иірімдерде ғана су қалған. Балықтар да сонда топтасқан. Күлмеске дейін он-он бестей балық ұстадық. Енді Нұрлыбекке көрінбей таю керек.

Бөліс жасап отырмыз. Балық ортада. Асылбектің көзінде жымысқы қулық бар. От ойнай бастапты. Біз сақтандық.

– Маған балықтан көбірек беріндерші. Тәтем ауырады ғой, балықтың еті ем болады дейді, – деп көңірсіте бастады.

– Былшыл. Менің әкем де балық етін тым тәуір көреді. Балық тең бөлінуге тиіс, – деймін мен. Сен тағы да «солқылдақтық» жасай бастадың.

– Әлібек, Асылбектің тәтесі шынында да ауырады ғой, көбірек алса қайтеді? – деп өзіне тән мейірімінді «төгіп-шаша» бастадың.

– Жоқ. Бір грамм да артық берілмейді. Оттамаңдар, – деп балықты көлеміне, санына қарай бөле бастадым. Асылбектің көзінде жас. Бір мезгілде ол оқыс қимыл жасады. Ортадағы балықтың негізгі бөлігін уыстап алып, ұшып тұрды. Қашпақшы. Тобықтан шалдым. Етбетінен түсті. Боқтанып жатыр.

Қайтып келеміз. Асылбек менімен жауыққан. Атарға оғы жоқ. Ауылға таянғанда сенің қолыңдағы балықты жұла қашты. Қап! Енді қуу көп нәтиже бермейді. Ол жүйрік. Ұстатпайды. Ұстатқаныңыз не, былай шыға бізге тас дәлдей бастады. Ой, тасты ондай шебер дәлдейтін бала Топқайында жоқ! Боқтықтары қандай! Ылғи бір сайдың тасындай, «асыл» тұқымды боқтықтар. Бәлем, қолға бір түсерсің!..

1963 жыл. Көктем. Мен Шыңғыстайда – 9-сыныптамын. Көктемгі демалыс. Екеуіміз біздің есік алдында шөрім-бөрім әңгіме соғып тұрмыз. Кешқұрым. Асылбек құлдап келе жатыр. Қолтығында үлкен кітап. Ол 6-кластан соң мектепті тастап кеткен. Тентек, әрі сабақ оқымайды. Қазір әкесі Сіләммен бірге бір қойшыға көмектесіп жүр деп естігенмін.

Амандасып жатырмыз. Асылбектің көзінде ой мен мұң бар. Бұрын ойнап тұратын, сұмдықтарды ойлап тұратын. Жуасыған сынды.

– Жаңа туған қозыларды бағысып жүрмін. Жұмыс істеу оңай емес екен. Мектепті бекер тастап кеткеніме қазір өкінемін. Сендерге қандай жақсы, білім алып шығасыңдар, ертеңгі күні үлкен қызмет істейсіңдер. Менің осы қалғаным, қалған шығар, – деп тым-тым, ойлы сөздер айтып тұр. Ей, мынау мүлдем «жаңа» Асылбек қой!

Қолтығындағысы қырғыздың «Манас» жыры екен. Ол кетті. Біз қалдық...

Бұл – бала досымыз Асылбекті ең ақтық рет көруіміз екен.

Шыңғыстайға келген соң біздің 9-класты сақманға аттандырды. Бала екен деген жоқ. Сол кезде «Мал шаруашылығы» деген бір пән қосылған. Енді сол бойынша тәжірибеден өтпекпіз. Сонда жүріп Топқайында бір қойшыны ұлымен біреулер өлтіріп кетіпті деген сұмдық хабарды естідім. Артынан сұрастырып, олардың Сіләм аға мен Асылбек екендігін білдім. Оларға топырақ сала алмадым.

Бір жарым ай сақманда болған бізді бір аптаға ауылымызға босатты. Үйге келген соң бар әңгімеге сенен қанықтым. Кәдімгідей аңыз етіп айттың...

Көрші Алтай кеңшарында қойшы боп жүрген Байыров Кәмалбек дегеннің отарынан көп бас мал жетіспейді. Не істеу керек? Қалай толтыруға болады?

Кәмалбек оған көп бас ауыртпаған сияқты. Көршілес Топқайың қойшыларынан қой ұрламақ болады. Жанына Сәмеш деген көмекшісін, Амантай деген ұлын, Топа деген баланы ертіп тапа-тал түсте Топқайыңның отарына келген. Асылбек дәл сол сәтте жаңа туған қойларды қозыларымен бір қолатта бағып жатса керек. Әкесі Сіләм түскі ас ішуге қораға кеткен. Әлгілер кітап оқып жатқан Асылбектің басынан таспен соғып, мылжалаған. Жас өрім тіл тартпай кетіпті. Қойды қозыларымен айдап бара жатқанда Сіләм аға келеді. Ол ұлының жайрап жатқанын көрген соң жанұшыра қораға қарай шабады. Аналар куә қалдырмайық деген оймен Сіләмді де ұстап алып, оның жалынғанына қарамай бірнеше жерінен пышақтап, Күлмес өзеніне тастайды. Кәмалбек Сіләм ағаға тіпті жақын құда да болып келеді екен...

Бала күнгі досымыз Асылбек дәл осындай қорлықпен өлтірілді. Бір шаңырақ ойсырап қалды. Ауыл ұларда шу болды. Республика дүрлікті. Қарақшылар да жазасын алды. Амал не, Асылбек енді біздің алдымызда мәңгі бақида қуақылана жымыып тұрмайтын болады. Он екіде бір гүлі ашылмай, мың да бір арманының ұшығына жете алмай шорт үзілген ғұмыр...

Екеуіміздің көз алдымызда Асылбек мәңгі өрім күйінде қалғаны рас.

1966 жыл. Бір топ бала Алматыға «білім қуып» кетіп барамыз. Ол сапарымыз жөнінде мен «Сол бір кез есімде» атты ғұмырнамалық эсседе толығырақ қамтығанмын. Көп тоқталмай-ақ қояйын.

Мен Алматы айналып, ақыры, Семейге келіп оқуға түсіп кеттім. Шанақ ағаның ұлы Қаткен екеулерің Алматыда қалдыңдар. Конкурстан өтпепсіңдер. Маған – Семейге жиі хат жазасыңдар. Пошта байланысы «гүлденіп» тұр. Ары бір хат, бері бір хат.

Сендер: «Енді Алматыда қаламыз. Ауылға барар бет жоқ. Не көрсек те бірге көреміз. Құрылысқа жұмысқа орналастық. Ақшаны әлі алғамыз жоқ, әйтеуір тәуір дейді. Сен саспа, оқы, біз ақша салып тұрамыз» деп жазасыңдар.

Сендерден ақша тосып жүрмін. Екі ай өтті. Жоқ. Қара күз. Ауылдан сенен хат кеп тұр. «Осылай да осылай, құрылыста Қаткеннің аяғына бетон түсіп жараланды. Ауылға қайттық...»

Қысқы сессиядан соң демалысқа ауылға келдім. Сен «өкіріп» тұр екенсің: Солонечный бастауыш мектебінің әрі «директоры», әрі мұғалімісің. Ондағы төрт класта он-он бес бала оқитын көрінеді. Соларды оқытасың. Шанамен Солонечныйға жетейін. Бір орманшының үйінде тұрып жатырсың. Ауыл – он шақты үйлі. Әйтеуір, дүкені бар

екен. Рахат болды. Екеуіміз екі күн сайран салдық. Сабағың жайына қалды. Кезектен тыс «демалыс» берген мұғалімдеріне балалар риза...

1967 жылдың жазы. Мен 1-курсты тәмамдап, құрылыс отрядымен кеткенмін. Ауылмен бір хабарласқанымда, сен биыл медицина институтына барғым келеді, соған дайындалып жүрмін деп едің. Құрылыста жүрген менің екі аяғым ісіп, жүре алмай қалдым. Онда балшықты жалаң аяқпен басатынбыз. Табаннан өткен суық су өз «нәтижесін» қолма-қол берді. Семейге, ауруханаға жіберді.

Сен Бекет Шоқыбаев нағашың екеулерің бір жер үй жалдап, түсу емтиханына дайындалып жатыр екенсіңдер. Бекет аға – үлкен кісі. Медициналық училищені бітірген соң көп жыл ауданда фельдшер болып істеді. Бала-шағасы бар. «Қартайғанда» не іздеп жүргенін бір құдайым білсін?!

Сен мен келген соң тықырши бастадың. Алайда, Бекет аға қатал. Сені тыпыр еткізбейді.

– Біз оқуға түссек деген ниетпен келдік. Ол үшін жатпай-тұрмай дайындалу керек. Сондықтан, қыдыру дегенді ойыңа да алма, – деп сені шегелейді. Онысының жөні де бар. Мектеп бітіргеніне сандаған жылдар болған ол мүлдем «қарайып» қалған. Сен оны кәдімгідей қайтара оқытып жатқан көрінесің. Сен шығып кетсең, ол мүлдемге сабаққа дайындала алатын түрі жоқ. Алайда, «жұтуды» жек көрмейтін аға:

– Осы үйде де көңіл көтеруге болады ғой. Мә, Ақылбек, әнеу өзіміз білетін дүкеннен бірер «жарты», тіске басар алып кел, – деп мәмілеге келеді.

Бірер жартыға тоқтай қалатын Бекет бе, шишалар босаған соң қарадан-қарап бізге жекіреді.

– Енді екі жарты алғызайық. Сонан соң ауыздарыңды ашушы болмандар, – деп бізді кінәлайды. Өзінің ішкісі келіп отырғанын бізге аудара салуға құмар. Тактикасын қарашы!

Ақыры «әке-көкелеп» Бекет ағаны әрең ұйықтаттық...

Алла бар екен, сол жылы сен медицина институтына түстің. Қатты қуандым. Біз тағы да бірге боламыз! Студенттік бұла күндеріміз де бірге өтетін болды! Ал, Бекет аға оқуға түсе алмады. Ауылға қайтты...

Семей... Жөргегінде тұншықтырылған Алаш мемлекетінің тұңғыш орталығы. Қазақ руханиятының Түркістаннан кейінгі кіндігі. Шежіреге бай, тоғыз жолдың торабындағы қала.

Семей – студенттер қаласы. Екеуіміз оқыған жылдары онда төрт институт, он төрт техникум, жиырма сегіз училище бар болатын. Жастар қаласының дырдуы, думаны күндіз-түні бір толастамайды. Шырқалған ән, би... Алтайдың көртам бір қуысынан келген екеуіміз жастық қаласының сарқ та сұрқ қайнап жатқан қазанына сүнгідік те кеттік. Апайымыз Хатира мен бөлеміз Нұрғайни да осындағы пединститутта.

«Идеологтарымыз», моральдық хатшыларымыз – солар. Алайда, олар бөлек жатақханада тұрады. Қарнымыз ашып, бөтекеміз қоңалтақсығанда болмаса, көп жоламаймыз. Ақыл өзімізде де жететін сияқты.

Мен екінші курстамын. Қалалық тәжірибем толыққан кісі саналамын. Сен әлі қала мәселесінде сарыауыз балапаның. Оның үстіне – сабағың ауыр. Сондықтан ауылдан келген сені бір қабат киіндіру шаруасымен Хатира екеуіміз төтенше шұғылданып жатырмыз.

Ең қиыны – саған қыстық аяқ киім табу болды. Бойың серейген ұзын, соған сай аяғыңның размері де Қар адамынікіндей. Қырық бесінші размер болмаса, басқасы аяғыңа батпайды.

Қыстың басы. Күн шатынаған аяз. Ертістен үнемі үскірік ұрады да тұрады. Хатира екеуіміз тентіреп, саған қыстық бөтенке іздеп жүрміз. Біз кірмеген тесік, біз ашпаған дүкен есігі қалмады. Саған сай бөтенке жоқ. Әбден титықтадық. Сілеміз қатты. Достарымыз бен таныстарға да:

– Бәтірекештер, көздеріңе 45-размерлі қыстық, еркек баланың бөтенкесі түссе, айта салындаршы. Алла разы болсын! – деп тықақтап тапсырдық. Әлі көңіл тұщытарлық хабар түспей тұр.

Эврика! Табылды! Таптық!

Семейдің цемент зауыты жақтағы жықпылындағы бір елеусіз аяқ киім дүкені. Сөренің жартысын алып, керіскедей болып бір қыстық бөтенке тұр. Тұрқы да, «тұқымы» да мүлдем бөлек. Салмағы да бірталай шығар. Бағасын сұрап, дүкеншінің аузына кіріп кете жаздап барамыз.

– Бағасы 45 сом, – дейді сатушы шімірікпестен.

Астапыралла! Аттың құны ғой мынау! Бағасын түсір дейтіндей, бұл базар емес. Алмайық десек, сен әлі күнгі кетеуі кеткен жаздық туфлимен жүрсің. Оның да әбден сусінді болған, суалған сиырдың емшегіндей.

Састық. Хатира отыз сом ғана алып шығыпты. Тіпті бары да сол ғой деймін. Отыз сомның өзі ол кезде үлкен сома. Иттің бағасы-ай, ә?! Жалынуға көштік.

– Сатушы бәтірекеш! Біз бірер сағаттың ішінде айтқан сомаңызды қолыңызға ұстатамыз. Құдай үшін, әнеу бөтенкені сатпай тұра тұрыңызшы, – деп Хатира жыларман болып тұр.

– Ойбой, оны ешкім де алмайды. Қасқыр да жемейді, ит те иіскемейді. Ол тұрғалы бес жыл, – деп сатушы жырқ-жырқ күледі...

Сол сөреде тұрып «қартайған», жіптері әбден шіріген бөтенкені сен жарты-ақ қыс кидің. Тігістері қақырап түсті. Қайран ақша!..

Қыстық сессияны тапсырып біткеніме үш күн. Енді демалысқа, Топқайыңға қайтуым керек. Алайда, сені тосудамын. Сен бүгін КПСС тарихынан соңғы емтиханыңды тапсырмақсың. Сонан соң бірге шықпақпыз жолға. Түнгі поезға билет алып қойғанбыз.

Жанкүйермін саған. Сен емтиханға кіріп кеттің. Бір жылы хабар тосып, институттарыңның астыңғы дәлізінде жүрмін.

Үһ! Шықтың-ау! Алайда, өңің өрт сөндіргендей. Көзің боталап кетіпті.

– Адам емес екен. «Үш» қойып тастамақ болды. Қойғызбадым. Қайтара тапсырамын десем, бір аптадан кейін келесің дейді мұғалім. Барлық сұрақтарына жақсы жауап бердім. Алайда, орысша қиындау болды. Мүмкін, ойымды толық жеткізе де алмаған шығармын. Осы орысшадан көргенім-ай! – деп таусылып тұрсың.

Ойлан, Әлібек! Істет басыңды. Осындайда тығырықтан алып шықпаса, анау қазандай басты неме көтеріп жүрсің??

Жанымызда сенің достарың – Оқас, Сыдық, Мұрат, Әбдіхалықтар.

– Ой, Ақа-ай! «Үш» те болса күш емес пе. Мен сол «үштің» өзіне зар болып тұрсам, сен шаптан тіреп кергисің. Сен өстіп жүріп мұғалімді өшіктіріп аласың. Қойғыза сал «үшін» – деп Сыдық көшелісиді.

Сен келіспейсің. Не істесек керек? Әбдіхалық бізден көп үлкен жігіт. Оң жақта «отырыңқырап» қап, оқуға кеш келген. Өзі қулықтары «құрт-тап» жататын Қызылорданікі. Сол:

– КПСС тарихынан беретін мұғалім қорқақтау адам. Соған Әлібек кіріп, біраз үрейлі сөздер айтса қайтеді? Әйтеуір оны танып жатқан жоқ, – деп жөн үйретті. Дұрыс-ақ. Маған керегі де сол.

Емтиханның бір әредігінде аудиторияға баса-көктеп кірдім. Шашым қобыраған, өнім онсыз да суық. Мұғалім қазақ екен. Сонысы дұрыс болды.

– Мен Ниғыметовтың жақын ағасымын. «Казахский крайда» тұрам. Сіз соған «үш» қоймақ көрінесіз. Ал, оған «4» керек. Үш алса, стипендиясыз қалады. Сізбен түнде, оңаша жолығуға аса құштар емеспін. Дегенмен, Ниғыметов «3» алып қалса, сөйтуге тура келеді, – дегендей мазмұнда әңгіме көйітіп тұрмын.

Мұғалім жыпықтай бастады. Әсіресе, менің «Казахский крайдан-мын» деген сөзім тұтқиыл әсер етсе керек. Семейдің «Каз.край» аталатын телімі әшадылығымен, қанішерлігімен аты шығып тұрған кез.

– Енді... мен де адаммын ғой, өзінің орысшасы да шалағай екен. Десек те бір аптадан кейін қайтара тапсыруға келсе қайтеді? – дейді мұғалім.

Оның сескенгенін, солқылдай бастағанын түйсінген мен басынуға көштім.

– Жоқ. Бір аптадан кейін емес, дәл бүгін тапсыруы керек. Оған бүгін түнге билет алынып қойылған. Әлде, жолынан қалдырғыңыз келе ме? – деп шұқшидым. Қабағым салақтаған. Танауыма ілініп әрең тұр. Ақыры қорыққан мұғалім:

– Енді... сіз кеп қалған екенсіз, заңсыз болса да бірдеңе етіп көрейік. Емтиханның соңын ала кірсін, – деп сынықсыды...

Ақылбекке «төртін» қойып беріп жатып:

– Ағана сәлем айт, сол кісінің «көңілі» үшін қойдым, – депті. Атасының басы! Менің көңіліме қарайтындай мен кім екем?! Қорыққанын бүркемелегені де...

Сенің бойыңдағы ең ұлы қасиет – ата-ананның, жақын туыстарының айтқанынан шықпау, екі еткізбеу еді. Сен осы қағиданы соңғы тынысыңа дейін ұстанып өттің. Бұл қасиетіңнен шолақ ғұмырыңда бір ғана рет оңдырмай «таяқ» жедің. Ол туралы әңгіме сәл кейінірек айтыла жатар.

Студенттер ауылдан азық-түлік, ақша келмесе – «арам» өледі. Ол кездегі стипендия – жиырма сегіз сом. Алайда, сол кездегі ақшада құн бар. Көп-көрім талғажу. Қолы жеткен студенттер нейлон көйлек, болыон плащ кие бастаған шақ. Оның өзі дүкендерде болмайды: тамыр-таныс арқылы Мәскеуден, Ленинградтан, Балтық бойы мемлекеттерінен алғызып жатады. Кеңес үкіметінің кисе-киімге, ішсе-тамаққа жарытқан күні жоқ. Бәрі қат. Сатушылар – жарты құдай. Қайыршы мемлекеттің балақтағы биті басқа шығатыны рас.

Маған қарағанда сенің қаржылық тынысың кеңдеу. Алайда, ол кезде сендерде де үш студент: Хатира, сен, Әйгерім. Әйгерім 1968 жылы мектепті өте жақсы бітірді де қолма-қол Өскемендегі жол құрылыс институтының сәулет-құрылыс факультетіне түсіп кетті. Хатира соңғы курста.

Үйден жалынып-жалпайып ақша сұратпасаң, өздіктерінен жібермейді. Үндемей жатып алады. Сондықтан оларды өзіміз түрткілеп, «оятып» отырамыз. Сенің ауылдан ақша сұрау «технологияң» қызық болатын...

Алдымен отырып алып ауылға үшбу хат жазасың: «осылай да осылай, маған пәленбай сом ақша керек еді» деп. Сонан соң конверттің аузын түкіріктеп отырып желімдеп, Топқайыңға аттандырасың. Ол Семейден Топқайыңға дейін «айтшылап» бір апта жүреді. Жә дейік. Ауылдағылар хатты алып, оқыған соң екі-үш күн эмоцияларымен әуре: анау жолы ғана жіберіп едік қой. Біз ақша туып жатыр ма екенбіз, есі дұрыс па өзінің?... т. б.

Енді хатты Топқайың жазады саған. Жаңағы эмоциялары сөйлем болып қағазға түседі. Ең соңында «Ол ақша не үшін керек еді?» деген қатулы сұрақ. Хат сенің қолыңа тигенше тағы бір апта өтті дей бер. Сен ауылдан келген әлгі «сүйкімсіз» хатты Хатираға, маған көрсетесің, ауылдағылардың өздері студент болып көрмегенін, сондықтан оларда студенттің жай-күйін білу сезімі дамымағанын, кінәлаулары орынсыз екендігін айтып екі-үш күн жүресің. Басқа шараң жоқ, амалсыз ақшаның не үшін қажет екендігін, себебін айтып тағы да хат жібересің. Қойшы, осындай өзің ойлап тапқан шырғалаңдарды бастан кешіріп барып, ай жарым дегенде сұратқан соманның үштен екісі қолыңа тиеді. Сұра-

ған соманды түгел жіберсе – олар ата-ана бола ма? Міндетті түрде аз жібереді.

Мен саған ыза болам. Себебі, саған ақша келсе, ол – ортақ. Сондықтан сенің дұрыс әрі тез ақша алуыңа мен де мүдделімін. Саған өз тәсілдерімді үйретемін...

Алғашқы жылы мен де осы хат жазу тәсілін пайдаланғам. Нәтижесі өте төмен әрі ұзақ екен. Сондықтан мен енді ақша тақа таусылған шақта кеңшар орталығы Сөгірде есепші болып істейтін Қалымжан ағаға суыт телефон шаламын: «тұтқиылдан ақша керек боп қалды. Үйге айт, тез арада осынша сома жіберсін...» Ақшаны жіберер, жібермес, мәселе онда емес, әйтеуір хат тәсілінен бұл әлдеқайда өркениетті тәсіл.

– Әй, Ақылбек, сен Семей мен Топқайынның арасын хатпен шаңдатқанды қой. Телефон соқ. Суыт соғылған телефоннан қалай дегенмен де «жау» позициясында дүрлігіс туады. Тез ақша салуға ықпал етеді, шатаспа, – деймін. Сен түсінуін түсінесің. Алайда өз тәсіліңді өзгертпейсің. Ақыры «ақыл» үйрете-үйрете әбден қажыған мен, саған «дәріс» беруді де тоқтаттым...

Семейде оқыған алғашқы жылдары бізге апайымыз Хатира, бөлеміз Нұрғайни «бас-көз» болды. Кей кезде тым-тым «данышпансып» кететіндері болмаса, олардан аса көп зиян шеккеміз жоқ. Мүмкін, әлі күнгі басына нөкта кимеген, көзіне қамшы тимеген біздер үшін олардың сырттай болсын бақылаушы болғандары керек те шығар. Әйтпесе, кім білсін, екеуіміз де, әсіресе мен, төбелес, жанжал болған жердің бел ортасынан табылатынбыз.

Хатира институтты 1969 жылы бітірді. Саған деген ақшаны негізінен соған жібереді. Ауылға бір жалынған сен, өзіңе деп арналып келген соманы Хатирадан ала алмай тағы да «ит» болатынсың. Сенің екінші тынысың Хатира институтты бітіріп кеткеннен кейін «ашылды». Рас, қой, Ақа?!

...Сенің студент кезің... Сабақтарың тым-тым ауыр болды. «Айтшы-лауға» да қолдарың көп тие бермейтін. Десек те менің достарым Ғарифолла, Асхат, сенің жолдастарың Сыдық, Ырымбай, Оқас, Мұрат, Әбдіхалықтар бәрімізге ортақ достарға айналды. Бас қоса қалғанда қап-қара бұйра шашың толқындалып, қолыңда гитара, аузың толы күлдіргі әңгімелер – ортамызды толтырып сен отырар едің. Еңсең де бізден әлдеқайда биік.

Біздің «өтімсіз» қыздар жоқты-барды сылтауратып біздің бөлмеге де жылтындап келгіштейді. Сендердің бізге келу сапарларың, біздің сендерге қонақ болуымыз үлкен мейрам еді ғой, Ақа.

Сенбі не жексенбіде сендерге барамыз. Сендер жақсы қарсы аласыңдар. Алайда, Сыдықтан басқа ешкімдерің көп әуреленбейсіңдер. Ол Жетісудың жігіті. Сол ғана:

– Уай, қонақтар келді емес пе?! Тірлік жасамаймыз ба? Қазақ үйіне кірген жыланның да басына ақ құйып шығарған. Ал, қане, кірісейік, – деп қызылтану болып, тықырши бастайды. Сендер:

– Біздің Сықаң бәрін өзі жайғастырады. Көріңдер де тұрындар, қазір оның ісіне біз аралассaq, ренжітіп аламыз. Сықаң деген пысық, өжет, кез келген адамға сөзін өткізе алатын азамат, – деп жатып кеп көпшік қоясындар.

Сықаң кетеді. Қыздардан қарызға ақша сұрайтын да сол, тамақ, арақ әкелетін де сол. Ол кездегі студенттердің қонаққа жасайтын столдары да қоңторғайлау: қара шай, нан, арақ-шарап, болса сыра, тым асыра сілтегенде шұжық туралуы мүмкін. «Ақсүйек» тамақтар сирек.

Өлең оқылады, ән шырқалады. Сенің досың Оқаста ақындық қасиет болатын. Біздерге сонысын оқиды. Сен де поэзияны өте сүйетіңсің. Сенде де, қазір ойлап отырсам, ақындықтың «шалығы» бар еді.

Сол тобымызбен көшеге шығамыз. Ортамызда – гитара ұстаған сен. Гитара ол кезде «блатнойлықтың» атрибуты. Маңайымызға менсініңкі-ремей қараймыз. «Блатной» боламыз деп жүріп, «пәле-қалаға» да ілініп жататын сәттеріміз кездеседі...

Қыс іші. Жаныңда Ырымбай бар, бізге келіп тұрсың.

– Әйда, киініңдер! Ресторанға кеттік, – дедің. Қуанып кеттік, алайда аң-танбыз.

– Өй, ненің құрметіне? Ақшаны қайдан алдың? – деп Ғарифолла ты-қақтап жатыр.

– Естерің дұрыс па? Бүгін Әлібектің туған күні емес пе. Атап өтеміз. Үйден бүгін ақша алдым, – деп «серпесің». Мен туған күнім екенін ұмытып та кетіппін. Ақшаң болса, ұмытпайсың ғой...

«Семей» ресторанындамыз. Бізден бай адам жоқ. Керқұла атты Кен-дебай сынды балақ жүніміз шалқып, бауда нұрымыз балқып отырмыз. Сен алғашында:

– Үйден келгені 20-ақ сом. Соған есеп жасайық, – дегенсің. Оған біз-ден бір он сом қосылды. Біраздан кейін:

– Бағана сендерге өтірік айтқанмын. Менде 40 сом бар, – деп шал-қыдың. Тыныс кеңіді. Бәрі бар. Тек, бір төбелес қана жетіспей тұр. Ол үшін орыс табу керек.

Далаға шықтық. Желтоқсанның көкбет үскірігі ұрып тұр. Алайда, біздің көңіліміз – «көктем». Өңіріміз ашық. Гүл-гүл жайнаймыз. Такси тосып тұрмыз. Мынадай жомарттықтан соң автобуспен қайту – сүйек-ке таңба. Бәрінің қалтасынан көгентүпке деп сақтаған бірер сом шы-ғып жатыр.

Таксиге кезек. Алды – біз. Бізден соң орта жастағы екі орыс әйелі келді. Тоңып кетіпті. Біз:

– Қазір такси келсе, біз сіздерді ала кетейік. Үйлеріңізге дейін жеткізіп тастаймыз, – деп кеңқолтықтық байқаттық.

Әп! Такси келді. Қайдан шыққаны белгісіз, төрт орыс жігіті сап етіп, таксиге сүңгіп-ақ кеткені. Әлгілерге кезек біздікі екендігін адамша түсіндірсек, ұққысы келмейді. «Пошли вы, чурки» деп, басқа шығып, намысымызды таптай бастады. Әй, қайда жыртылмаған жаға!

Сен ұзын қолыңды таксидің артқы есігінен кіргізіп қоя бергенсің. Қолың ең түпте отырғанының жағасына іліккен. Арт жақтағы үш жігітті түгел сыпырып алып шықтың. Шыққандарын біз қолдан-қолға «өткізіп» тұрмыз. Алдында отырған жігіт қашып кетті. Оған мән бермегенбіз. Сөйтсек, милицияға хабарлауға асығыпты.

Сап етіп милицияның «Қара қарғасы» жетті. Аналар таксимен тайып қойды.

Милиция бөлімшесіндеміз. Жекебас құжаты менде ғана болып шықты. Сендерді қуып жіберді. Мені алып қалды.

Сен өңештеп қайта кірдің. Кезекші қазақ майорына тап-тап бересің. Көтеріп жүргенің – ұлт мәселесі.

– Кінәлі таксиде кеткен орыстар болатын. Сендер бізді ұстадыңдар. Бұл әділетсіздік. Сендер өз ұлттарыңды кемсітуден, қорлаудан ләззат аласыңдар. Ұлттық намыстарың қайда? – деп ананы тықыртып барасың. Ана сезімсіз селт етпейді. Дегенмен ұтылуды намыс санаған ол:

– Енді кетпесең сені де жабам. Басың аман тұрғанда тай, – деді. Ақыры мен әке-көкелеп сені эзер қайтардым. Ол кезде милицияға бір рет түскен студентті қолма-қол оқудан шығарады. Мен сен үшін қорықтым. Өзім бірдеңе етермін.

Түн ортасы болды. Мен кезекші майордың жанында отырмын.

– Мені не қыласың, қоя бер. Жазығымыз жоқ, – десем ол:

– Сендерді ұстап әкелген кезекші милиционерлер келсін. Олар не дейді, тындайық, – деп болмайды. Екеуіміз ұзақ қатар отырғандікі ме, әмпей-жәмпей бола бастадық. Күлдіргі анекдоттар айтып қоямын. Ананың көңілденгенінен маған зиян жоқ.

Түн ортасы ауа бізді ұстаған топ келді.

– Әу, мына жігітті не үшін ұстадыңдар, протокол жазыңдар, – деген майорға:

– Бір орыс жігіті «бізді өлтіргелі жатыр» деген соң ұстағамыз, – дейді.

– Орыс жігітінің түсініктемесі, мекенжайы бар ма? – десе, аналар иықтарын қиқақтатады. Яғни, мыналарда дым да құжат жоқ деген сөз. Енді мен басқа шығып, төске өрлей бастадым. Ақыры әлгілер менен кешірім сұрап, толтырылған қағазды менің көзімше жыртып тастады.

– Түн ортасы ауып кетті. Автобустар тоқтады. Таксиге ақшам жоқ. Әйда, мені жатақханаға апарып тастаңдар, – деп кергідім.

Әлгілер мені «салтанатпен» әкеп тастады.

Бөлмеде бағанағы ресторандағы топ төрт көздерің түгел отыр екенсіңдер. Мені қалай босатып алу жөнінде стратегиялық жоспар құрылуда. Жарқ етіп мен кіріп келгенде, тәуір-ақ қуандыңдар. Адасып қалған сәуіріктей, шұрқырай кісінеп үйіріме қосылдым...

Сенде сол кездің өзінде ұлтшылдық қан бар болатын. Ал, ол кезең... орыстандыру саясатының қылышынан қан тамып, кеңестік керзі етік киген идеологияның шырт-шырт түкіріп, қазақты адам санатына кіргізбей тұрған шағы еді.

Сенен кейін де ұлтшылдық элементтерін жиі байқағамын, Ақа. Әсіресе, 1986 жылы Алматыдағы Желтоқсан оқиғасынан соң көпке дейін арыныңды баса алмай жүрдің. Сап-сап деп басу айтқам. Әйтпесе, үлкен бір диспансердің бас дәрігері боп жүрген сені «қағып» жіберуі де мүмкін еді ғой...

1969 жыл. Тамыз айының соңы. Жазғы демалысым да аяқталуға тақау. Кеңшар басшылығы жекеменшікке жаңадан ғана шөп шабуға рұқсат берген. Жанымда кішкентай інілерім Қайрат пен Талғат бар, Сарбұлақта шөп шауып жүрмін. Түс ауған шақ.

Сен жазда студенттік құрылыс отрядымен кеткен болатынсың. Астыңда Кенжеғали жездеміздің сүліктей қаракер аты, құйғытып Сарбұлаққа кеп тұрсын.

– Ой, қайдан жүрсің? Қашан келдің? Табыс қалай? – дегендей сұрақтардың астына алып жатырмын.

– Бүгін келдім. Құрылыс бітті. Табыс во, – деп бармағыңды шошайттың. Жарайсың, Ақа!

Мені қолды-аяққа тұрғызбай:

– Әйда, ертте көк биені. Жайлауға – Ұңғыға кеттік. Дүкеннен «керек-жарақты» мейлінше алып аламыз. Хатира бірге барады. Не, шөп шабу керек еді дейсің бе, екі күннен соң бірге келіп шабамыз. Мен көмектесемін, – деп төпеп барасың.

Ұсыныстарың ғажап! Дегенмен шешем күңкілдейтіні рас. Әй, кетсек кеттік, шошқаға да бір күн мейрам!

Сен Қаракерде, мен көк биеде, Хатира кеңшардың тырақы бір торы атында. Қарасамырсын арқылы Ұңғы жайлауына өрлеп келеміз. Қоржын тоқ. Күн ашық. Табиғат иіп тұр. Шөп шауып жүргендегідей емес, көтерім көңіл көтерілген. Дәл қазір бізден бақытты кісі жоқ шығар.

Сенің мойныңда гитара. Әмір-әмір тоқтаймыз. Қоржыннан «бір-деңкелер» шығарып, құйып ішеміз. Көңіл онан сайын биікке шапшиды. Сен гитараны қолға аласың. Дарылдап, бүкіл тауды басымызға көшіріп, ән айтамыз. Сен құрылыс отрядынан бұрын естілмеген «блатной» бір әндер үйреніпсің. Соны «құйқылжытасың». Блатной әндерді әйбәт дауыспен айтуға болмайды екен. Міндетті түрде қырыл, сырыл араластыру керек. Сонда айбынды шығады.

– Туу, мына тұрған Ұңғыға жете алмадық қой, әкри! Тұрындар, қозғалайық енді, – деп Хатира қабағын түйеді. Біз оның қабағына емес, Алтайдың ұшар басына шұқшиямыз. Сен екеуімізде біреудің қабағына қарайтын кезең өтіп кеткенін қайдан білсін Хатира.

Ұнғыдамыз. Ниғымет аға мен Нұржамал тәте, Әйгерім, Айман қарсы алды бізді. Бөлімшенің қошқарларын бағып жатыр. Бір мал сойылды.

Кеш. Төр Алтай жайлауының бейуақтағы көрінісін көрген де арманда, көрмеген де арманда. Алтын табақты Күн көкжиекке жасырынуы мұң, бірден іңір тұмшалайды. Ауа күрт салқындайды. Күпәйке, керзі етікке жүгіресің. Шатыр алдындағы жерошақта жанған от. Көтерілген қазан. Қазанда бүлк-бүлк қайнап жатқан жас еттің иісіне танауларын «айтақтап» қойып, шынтақтай әңгіме соғып жатқан көршілес қойшылар. Бейбіт те тымық кеш. Іңір түсе Алтай аспаны аласарып, түкті шыңдары төбеңе төніп, салба-салба самырсындары қусырыла қысады. Қайталанбас суреттер! Қоңыр кеш, қоңыр әңгіме!

Екеуімізге ән айтқызады. Мынадай, енді өмірбақида қайта айналып келмейтіндей әсем де момақан кеште айтылмаған ән, әдірем қалсын!..

Сол бір кеш, сол кештегі сенің алаулаған бақытты жүзің әлі күнгі көз алдымда, Ақа! Бұл фәниде ауру деген болады, сол дерт адам өмірін арманына жеткізбей шорт кеседі дегендей ой бізде сол кеште мүлдем болмағаны рас. Біз бақытты едік.

Шынында да, бақытты сәттеріміз көп болыпты ғой. Кезінде соны «бақыт» деп қабылдай алдық па?

Мен соңғы курстамын. Хатира, Нұрғайнилардан «құтылғамыз». Олар оқуларын бітіріп, табактай дипломдарымен елде қызмет істеп жатыр. Өзіміз би, өзіміз қожа. Семейдегі Топқайыңның қазіргі «абызы» – мен. Өткен жылы мұндағы Топқайың ауылының топаны молайған. Зоовет институтқа Тілеубек, Қаныбек, Мәуітхандар түскен. Жастар жат десек – жатады, тұр десек – тұрады. Екі айтқызбайды. Менен қорқады, сені сыйлайды. Былтыр, олар алғаш оқуға түскен күзде бір «қызық» болған...

Хатиралардың жатақханасында отырмыз. Қыздар шай жасап жатыр. Столды айнала сен, Ырымбай, мен, Асхат, Ғарифолла, Тлеубек, Қаныбек, Мәуітхандар отырмыз. Әңгіме айтушы – Қаныбек. Оқуға қалай түскенін, емтихандағы бастан кешкендерін өтірік-шынын араластырып соғып отыр. Быдындап, әңгімені қыздырып айтады.

Аяқ асты оқыс болды. Әңгіме айтып дәл менімен бүйірлес отырған Қаныбек күтпеген жерден тарс еткізіп жел шығарып қойғаны. Бөлмеде өлік шығарғандай тыныштық. Қаныбек түк болмағандай, ешқандай үзіліс те жасамай әңгімесін сабақтап жатыр. Елдің бәрі маған қарайды. Әлгі «дыбысқа» мені кінәлайтын сияқты. Сапасыздау иіс бөлмеге жайылып барады. Мен қарақошқылдана терлеп кеттім. Хатираның осында отырған бір курстас қызына көзім түсіп, әлгіге «ниетімді» білдірмекке әрекеттеніп жүр едім. Қап, мына Қаныбек ит екен ғой! Енді ана қыздан маған аспандағы бұлт жуық. Иістің иесі деп мені танығандары рас.

Шай ішіліп бітті. Далаға шықтық. Қаныбекті құйрықтан ондыртпай бір тептім.

– Ит-ау, жел шығаруын шығардың ғой. Әңгіменді неге тоқтатпадың? Елдің бәрі менен көрді, – деп быжалақтаймын. Анау:

– Ой, әкең! Әңгімені тоқтатсам – менен көреді ғой, – деп ақталады.

Сендер қыран топансыңдар. Мен Қаныбекті көпке дейін кешпей жүрдім...

Мен институтты бітіріп, ауылға қайтқан соң «атаман» боп сен қалдың. 1972 жылы мен әскерден қайтып келе жатқанда Семейде топтарыңмен тосып алып, үлкен той жасадыңдар. Ол кезде Баянбек Бұтабаев та сонда. Онымен интернаттан доспыз. Бізден екі-үш жас үлкендігі бар. Сол қазір зоовет.институттағы студент кәсіподақ ұйымының бастығы көрінеді. Ақ дегені – алғыс, қара дегені – қарғыс.

Менің жанымда әскерде бірге болған үлкеннарындық Мырзабек деген жігіт бар. Екеуімізді дәл бір қырық жылғы соғыстан қан кешіп қайтқан жауынгерлердей-ақ күттіңдер. Қыз да, қызық та сендердің жатақханаларыңда. Үш күн жаттық.

Сен осы қыста жүрегіңе операция жасатыпсың. Жақсы сияқты көрінесің. Сақтануға үйреніпсің. Операция туралы әңгіме қозғасам жуыпшайып, аса маңызды мәселе еместей сырғататасың.

Сен солай едің. Елдің мүсіркеуін иттің етінен жек көретіңсің. Тым намысшылсың. Ауруың жаныңа қанша батып жүрсе де төңірегіңе түк білдірмей, керісінше әзіл-қалжыңның көрігін қыздырып, көңілділік шақырып отыру – әдетіңе сіңісті болған. Сол қағиданы соңғы тынысыңа дейін ұстанып өттің. Сендегі шыдамдылықты менен басқа да көп адамдар білетін. Сол үшін сені құрметтейтін. Әлгі күнге дейін ұмыта алмай жүргендерінің бір факторы – осы...

1988 жылы ауруың әбден меңдеген сен Алматыға – екінші рет жүрекке операция жасатуға аттандың.

– Екінші рет қауіпті емес пе? Аялдасаң қайтеді? – деген маған:

– Не бүге, не шүге болуы керек. Жүрегім ендігі аялдауды көтере алмайды, – деп шыныңды айттың. Бірінші рет ауруыңның тым қатерлі екендігін өз аузыңнан естідім.

Операция сәтті аяқталды. Наурыздың ортасында елге келдің. Сонда барлық достар жиналып, сендердікінде тоқым қақтық. Той жасадық. Сенің әлі де болсын ортамызды толтырып жүре алатынына шын қуандық. Астатөк көңіл, ақжарма тілектер... Көп айтылды. Құдайберген, Төлеген бажаң, Қабдол, Тілеубек, Баянбек – бәріміз қосылып Айды аспанға бірақ шығардық. Қайран, сол бір қалжың мен әзілге толы кештеріміз-ай, кездеріміз-ай!

Білесің бе, Ақа, сол шақтарымыз өксіте сағындырады. Басымызды тау мен тасқа, Алтайдың шомбал жартасына соқсақ та ендігі әрі дәл

сондай отырыс, әй, қайталанбас! Сонысымен де ыстық шығар, кім білсін?!

Екеуіміздің ғұмырбаянымызды, шежіремізді шерткен адам, мейлі кім болса да екеуімізге де ыстық әрі жақын қос жеңгеміз – Бәтима мен Қанипаны аттап өте алмас. Бәтима – Қалымжан ағаның, Қанипа – Қадес ағаның бәйбішелері. Екеуі де өзіміздің Топқайыңның қыздары.

Топқайың – орыс тілінен «зардап» шеккен жұрт. Ауыл кілең қазақтар. Сонау ашаршылық жылдары Алтай өлкесіне ауып кеткен біраз ауылдастарымыз 1957 жылы елге қайта оралған. Орысша сөйлеп келді. Тіпті балаларының аттары да орыстікі. Алғашында таң көрдік. Қызық көрдік. Орысша сөйлеп жүрге соң құрметтедік те. Ысқақ атамыздың:

– Балалары неткен зерек! Орысша сөйлегенде еріндері еріндеріне тимейді, – деген қанатты сөзі сонда шыққан. Ол кісі бұл балалардың орыс мектебінде оқығанын, Алтай өлкесі кержақтарының бұларды христиан дініне кіргізіп жібере жаздағанын қайдан білсін. Қазақ қазақтығын істеген, әлгі орысша сөйлеп, қазақшадан мақұрым боп келгендер көп ұзамай өз тілдерінде сайрап кетті. Әңгіме оларда да емес, орысшадан шығып кетті ғой.

Орыс тілінің зары өткендіктен болар, Бәтиманы-Валентина, Қанипаны-Катерина атаймыз. Қалжыңдап, әрине. Валя да, Катя да кеңпейіл, тоқкүлкі, жайдары. Ақылбек екеуімізді салт бойынша атымызбен емес «Кішкенем», «Мырза жігіт», «Сері жігіт», «Тентегім» деп атайды.

Тентегі мен Сері жігіт оларға не істемедік?

Біз Шыңғыстайдан демалысқа келерде екеуі құда тосқандай дайындалады. Ләгөн-ләгөн қол сыра қойылады. Біз келгенше олар әбден балбырап, айы-күніне жетеді. Ішуге жарайды. Сол кездегі ата-аналар да қызық, біздің қол сырадан «ауыз тиіп» жүргенімізді сезген олар аса зекіріп, қолымызды қақпайды. Әлде, өлгенде көрген ұлдарымыз сыра ішуге жетті, азамат болды дейтін де шығар. Әйтеуір, Топқайындағы біздің замандастарымыз арақ-сыраға ертерек ауызданды. Темекі мәселесінде де солай.

Десек те темекіге қаталдау қарады. Соңымызда үнемі үш «шпион» – Әйгерім, Сәуле, Қарлығаш. Қаншама таяқ та жеді бізден, жоқ, өз «қызметтеріне» адал, қайсар. Оларды шегірткемен улап өлтірмек те болдық. Бабы келіспеді. Күлместің суына да итеріп жібердік. Ағып өлсін дегеніміз. Болмады. Тырмысып жағаға шығысып алды. Ал, соңында үнемі салпақтап «шпион» жүргенін сезіну – ауыр. Еркін қимылдай алмайсың. Көп «бағымызды» солар байлады. Біз дұрыс адам боп қалыптаса алсақ, онда әлгі үш «шпионның» да үлесі болғаны. Бірді айтып, бірге кетіп отырғанымды қарашы.

Бәтима мен Қанипа сөмкелерін алып дүкенге кетіседі. Ауылдағы жалғыз дүкен – Ортаңғы ауылда. Біраз жер. Сен екеуіміз жол торимыз.

Олар бейғам қайтып келе жатады. Сап етеміз. Қолдарындағы сөмкені жұла қашып, келімді-кетімді қонақтарға деп әкеле жатқан қызыл арақтарын сыпырып ап, сөмкелерін лақтырып тастаймыз. Олар «Әй, үй» дескеннен арыға бармайды. Күлісіп тұрады.

Кей кезде қулық ойлайды. Қабақтың астымен қайтысады. Оны да біліп алған біз, құтқармаймыз.

Студент кезімізде ондай «қарақшылық» әрекетті қойдық, ересек тактикаға көштік. Сенің қолыңда гитара. Үйлеріне әндете кіреміз.

Жаралғандай, сағыныштан,

Қайда сенің түскі шайың?

Дүкен жақтан үйге кірген,

Арағыңды аңсадым...

– Ту, қарашешектер, оны қайдан біліп қойдыңдар? Сендерден аяғанды ит жесін! – десіп бар-жоғын алдымызға тосысады.

Сөйткен қайран асыл жеңешелеріміз-ай! Бәтекең ерте өтті өмірден. Қанекен ауылда. Анда-санда жолыққанда оның әжім соқталаған жүзіне қарап отырып сол бір тәтті де уыз шағымызды еске аламын. Сағынамын деу аздық етеді, кәдімгідей күйзелемін, Ақа!

Кенжеғали жездеміз... Алғаш Бекзат апайға үйлеген кезінде тосырқаңқырап жүрдік. Ол кезде әлі баламыз. Жездеміз тым қалжыңқой. Тілді. Біз болсақ қалжыңдасудың әдістемесін әлі меңгермеген сарыауызбыз. Қыздарға қосақтайды. Жыларман боламыз.

Семейдің зоовет. институтының алғашқы түлектерінің бірі. Жалқы жігіт. Ағаларын соғыс жалмаған. Жалғыз шешесі болды. Шүйкедей ғана құдағиымыз нағыз мықтылықтың үлгісі еді. Жалғыз отырып ұлын бес жыл оқытып шығарды. Немерелері Мархабат, Мерхаттар сол кісінің арқасына жабысып өсті. Өлі есімде, Мархабат құдағидың арқасына желімделіп тасталғандай, тіпті кей кезде сол кісінің бір мүшесіндей боп көрінетін.

Кенжекең кеңшарда бас мал дәрігері. Ол кезде жоғарғы білімділер аз. Табиғатынан пысық жездеміз абыройлы. Ел-жұрт аузына қарайды. Біз – балдыздары каникулға келгенде міндетті түрде қонаққа шақырады. Өн, күймен солардікінде таң атырамыз, күн батырамыз.

1964 жыл. Күз. Сол жазда Қапила, Хатира, Хабиба, Нұрғайни – түгел оқуға түсуге кеткен. Бәрі, құдай оңдап, оқуға түсті. Түсу емтихандары аяқталып, конкурс қорытындысы шығарылған соң Қапила мен Хатира бір аптаға ауылға келді. Алматыдағы Хабиба келе алмады.

Жездеміздің үйінде қонақта отырмыз. Қос студент ертең Семейге қайтпақ. Сен екеуіміз де Шыңғыстайға кетеміз. Күтім жақсы. Қымыз, арақ құйылып жатыр. Қыздар арақ десе азар да безер. Қымыздан кетіп отыр. Екеуімізге бәрі бір. Қуаныштымыз.

Бір әредікте қыздар алдыңғы бөлмеге шығып кетті. Кенжекең бізге көзін бір қысып қойып, шәйнекте тұрған қымызға жарты бөтелке ақ арақты құйып-ақ жібергені. Біздің ауымыз берік екенін біледі.

Столға қайта оралған қыздарға қымыз құйып жатыр.

– Қымыздарың ашыңқырап кеткен бе, қалай? – деп Қапила секем алса, Кенжекең:

– Бағанадан жылы жерде тұрғандікі. Әйтпесе, кеше ғана жайлаудан келген жас қымыз. Ал, қане, алып қойыңдар, – деп қолды-аяққа тұрғызбай жітірмелетіп жатыр. Қысау, ішкізіп қою мәселесінде жездеміз аса шебер. Біз бір-бірімізге жыртыңдап, мағнасыз көз қысысамыз.

Қыздар «қызды». Күлкілері көбейді. Біздің үйге келген соң екеуі беталды күліп, қызық болды.

Ертесін. Катондағы аэродромдамыз. Қадес аға әкеп тастаған. Қапила мен Хатираны Өскеменге ұшырып жіберіп, екеуіміз Шыңғыстай кетпекпіз. Екеуінің көңілі пәс. Басымыз сынып барады дейді.

– Сендер похмельсіндер. Бір қызыл сатып ап, бас жазыңдар, – деп ақыл үйретемін.

– Кетші өзің әрі! Қайдағы похмель! – деп бет бақтырмайды екеуі.

Аэродромның буфетінен өз ақшама бір бөтелке «Кагор» деген қызыл алып келдім. Құйдым. Бердім. Ішіспейді.

– Ішіп алыңдар, тәуір боласыңдар, – деп сен де насихаттап жатырсың. Ақыры екеуі тартыншақтай отырып, 100 грамнан ішті.

– Рас, басымыз жап-жақсы боп қалды ғой, – деп екеуі жайнаң-жайнаң етіседі...

1966 жыл. Наурыз. Әкем Қали Сөгір мен Печи арасында қар көшкініне кетіп, қайғының қара дауылынан есеңгіреп қалдық. Кеңшардың екі жүзге тарта жұмысшысы екі араға сіреу боп түскен көшкінді қазып, мүрделерді таба алмай әбден титықтаған. Тау беткейінен түскен көшкіндер телеграф бағандарын, қайың, қарағайларды құлатып, Бұқтырма өзенінің үстіндегі мұз бетін сірестіріп тастаған.

Түс әлеті. Шаршаған, қажыған жұмысшылар үйден алып шыққан нан-сұндарын талғажу етіп, дем алған боп отыр. Барлығына жөн айттып, басқарып жүрген – жездеміз Кенжеғали. Бажасын – менің әкемді өте жақсы көретін. Сәбен деген ауыл азаматы төменнен су алуға кеткен. Бір мезетте:

– Әй, жігіттер, мұнда келіндер. Мынау жерде аттың танауы қылтияды! – деген Сәбеннің жанұшырған дауысы естілді.

Әкемнің үстіндегі қар елу сантиметрдей ғана екен. Ат үстінде қырындап жатыр. Алайда әлгі тайыз қар әбден тығыздалған. Астындағы жирен қасқа ат көпке дейін жантәсілім етпеген. Дем алып жатқан. Соның танауынан шыққан жылы леп қарды ерітіп, тескен. Әкемді солай таптық. Ал оның жанындағы Өрнек бөлімшесінің бригадирі Кәмелбекті әкемнен сәл төмендеу жерден қазып алды. Оны ат-матымен бір айгөлек мойыл ағашының астына тығып жіберіпті.

Жылап-еңіреген қалың жұрт әкемнің сүйегін шанаға салып ала жөнелді. Кәмәлбектің сүйегі қалып барады.

– Уа, азаматтар! Мынауымыз кісілікке жатпайды. Ал, қане, мына мүрдені де шанаға тиендер, – деп Кенжекең ақырып жіберді...

Жездеміз сол кезде отыздан жаңа ғана асқан екен ғой. Ел-жұртының қамын жеп, шыр-пыр боп жүретін. Топқайың елі кеңшар басшылығында өзіміздің азаматымыз бар деп Кенжекеңе арқа сүйейтін. Арқа сүйеуге тұратын азамат еді...

Ол сені өлердей жақсы көрді. Бір кіндіктен жал-құйрықсыз жалқы қалған жігіт болған соң ба, сен туған інісіндей боп кеттің. Сен де өз кезегінде оны бар болмысыңмен сыйлап, бір ауыз сөзін жерге тастамадың...

1973 жыл. Біз Гүлекең екеуіміз Жаңаүлгідеміз. Мектепте істейміз. Бір күні Топқайыңға келсек, шешем:

– Ақылбекті үйлендіргелі жатыр. Осы жазда тойы болмақ, – дейді. Бұрын сенен ондай сөз естімеген мен айран-асырмын.

– Уа, кімге? – деппін ғой.

– Анау Кенжеғали мен Бекзаттардың көршісінің қызына, – деп отыр. Ә, енді білдім. Мақсаттарына жеткен екен ғой!

Сен оқудан демалысқа келгенде Кенжекеңдердікінде қонақ болу – әдетімізге сіңген. Біз біраз «қызған» соң Кенжекең мен Бекең екеуі ептеп әңгіме қоздатады. Көршілерінің бойжетіп отырған, қыз болып ербең етіп көшеге шықпайтын, көзге көп түсе бермейтін қызын жатып кеп мақтайды.

– Ой, қыз деп соны айт. Қолынан келмейтіні жоқ: алаша да тоқиды, сырмақ та сыриды, үй шаруасына әмбебап, селтендеп кино, танцы да қумайды. Шіркін, ананы алған жігітте арман да жоқ! – деп тандайларын жиі қағады. Біз алғашында әлгі мақтауға мән-маңыз бермейтінбіз. Жүре-бара Кенжекең турасынан кететінді шығарды.

– Әй, Ақош, дабай сол қызға құда түсейік. Пысық қыз – еркектің бағы. Қақ-соғы жоқ, көз алдымызда өсті. Ал, қане, иә де, – деп бастырмалатады. Біз тарқылдап күлеміз. Ана қыз туралы, оған үйленгенді қойып «дружиттау» туралы сенде мүлдем ой жоқ. Кенжекең ыза болады. Әңгіме «ересектенеді». Ақыры, сен қылжаққа көшесің.

– Жарайды, енді бір жарты құйсаңдар, ойланып көрейін, – дейсің. Егер сен «иә» десең, Кенжекең мен Бекең бір жартыны қойып, жәшігін әкеп қоюға бар...

Бір күні шешем Жаңаүлгіден келген маған:

– Ақылбекті жазда үйлендіргелі жатыр, – деп отыр.

– Кімге?

– Кенжеғалилардың көршілерінің қызына, – дейді.

Ақыры аңдыған «жау» алған екен сені. Сындырған екен. Иген екен.

Сол жазда үйлендіңдер. Семейден бірге оқыған группаластарын жұптарын жазбай түгел келді. Тойды мен басқардым. Алайда, сенің қабағың ашылмай жүргенін түйсіндім.

Алайда, сен ата-анаң мен апа-жезденнің көңілі үшін әлгі жанмен сегіз жылдан астам тұрдың. Екі қыз өмірге келді. Шындығында екеулерің екі қамырдан иленген, мүлдем басқа адам едіңдер. Ақыры, бөлініп тындың. Бұл сәтсіз неке сенің онсыз да әлсіз жүрегіңе қаншама ауыр салмақ түсіргенін, әй, өзіңнен басқа ешкім де дөп басып айта алмас...

Өмір тоқталған жоқ. Сен толқынды қара шашыңды серпіп тастап, ертеңгі күніңе өршелене ұмтылдың...

Сен өмірден өткен қаралы күннен жарты жыл өтер-өтпестен бүкіл әулеттің арқа сүйері Кенжекең жездеміздің де жүрегі соғуын тоқтатты. Сенің артыңнан асыққан болар...

Мен ауылда, сен Катонда фтизиатр болып қызмет істеп жатырсың. Ауданда дәрігерлер қат. Саған қолма-қол үш бөлмелі пәтер берді.

Байқаймын, өз ортаңда абыройлысың. Дәрігерлердің бәрі де сенімен санасады. Әсіресе – кардиологтар. Өкпе ауруларының дәрігерлігіне мамандансаң да сен жүрек ауруларын қалт жібермей, ауруын дөп басып айтатынсың. Өз басыңның қасіреті сол болғандықтан шығар, әйтеуір ауданның бас дәрігері Шәкірт Дүсіпов жүрек мәселесінде сенімен ақылдасады деп еститінбіз. Әйтпесе, Шәкірт оңай-оспақ адаммен ақылдаса қоятын дәрігер емес. Аса білгір саналады.

Өкпе аурулары диспансерінде бас дәрігер бола жүріп сен көптеген жандарды ажал тырнағынан арашалап қалғаныңды білемін. Бірде Шыңғыстайдың азаматы, аудандағы біраз мектептерде директор, оқу ісінің меңгерушісі болып істеген Толқынбай Дабинов;

– Өлібек, біле-білгенге ауданда Ақылбектен асқан білгір дәрігер жоқ. Неге дейсің ғой.

Мен былтыр аяқ астынан тынысым тарылып, ыстығым қатты көтеріліп, өлі мен тірінің арасында ауруханаға түстім. Ары қайт, бері қайт күйде екі күн жаттым. Жүрек соғысымды тыңдайық десе, жүрек өз орнында жоқ боп шықты. Ақылбек дәл сол кезде Өскеменге есеп беруге кеткен. Екі күннен кейін келді. Мені қарап жіберді де: «Өкпесі қабынған. Су толып кеткен де жүректі өз орнынан ысырған. Жүрегі де әлсіз. Тамырлары тарылыпты. Дәл қазір операцияны көтере алмайды. Алдымен өкпені сауықтырып алуымыз керек», – деп өз диспансеріне алды. Бір жарым ай жаттым. Ақылбектің ақыл-кеңесін алдым. Тіпті мен ауырсынған кезде көңілімді көтеру үшін күлдіргі әңгімелер айтып, асты-үстіме түсті. Соның ақылымен биыл жүрегіме операция жасатып келдім. Қазір жақсымын. Мен бүгінде атқан таң мен батқан күнді көріп, тірліктің тәтті-дәмдісін талмап жүрсем, ол – Ақылбектің арқасы!» – деп ағынан жарылған.

Сенің шипалы қолыңнан шыққан Толқынбай сияқтылар өте көп еді. Санамалап шығу мүмкін емес. Ал, өзіңмен қызметтес болған дәрігерлер, әріптестерің сені әлі күнгі сағынады.

1978 жыл. Мен Катонның райкомына «өкпелеп», Семей өңіріне көшіп кеткем. Сол жылдың жазында, жазғы демалыста елге келдім. Сен қатты қуандың. Былтыр мен көшкен кезде нәумез боп қалғаның.

– Битке өкпелеп тоныңды отқа несіне жағасың?! Райкомдағылар бүгін бар, ертең жоқ. Басқа жерге барғанда не маркадым табасың? Мұнда өз елің, өз жерің. Бала-шағасын қойып, итіне дейін таниды. Басқа жер төбесіне көтеріп, сұлтан ете қоймас. У ішсең, руыңмен деген. Қайт райыңнан, – деп біраз ақылды сөздер айтқаның. Оны Құдайберген де қостаған.

– Қалған көңіл – тоналған жұрт. Дәл қазір әділетсіздік үстемдік құрып тұрған Катонда қала алмаймын. Түптің түбінде қайта оралатыным рас. «Ат айналып қазығын табады». Біз Төр Алтайға арқандалған ат сияқтымыз ғой. Әзірше мен қарамды үзе тұрайын, сөкпендер, – дегенмін.

Міне, шұрқырап кеп сендерге қосылдым. Сен мені сылтауратып жанұяңнан біраз «еркіндік, тәуелсіздік» алдың. Әділхан Балтабаев досымыз Нұрғанымын жетектеп Өскемен кеткен екен. Менің ауылға келгенімді естіп қолма-қол ұшып келді. Құдайберген осында. Төлеген, Қабдол сақадай сай. «Күнде базар, күнде той» басталды да кетті.

Бір жылдың ішінде Катонның «мәдени» өмірінде біраз «прогресс» болған көрінеді. «Храб» деген карта ойыны шығыпты. Жас-кәрінің аузында тек «Храб». Сәнге айналыпты. Той-томалақ, тағы да басқалай бас қосуларда еркек кіндіктілер бірер жүз грамм ішер-ішпестен суатқа бас қойған текелердей оқшаулана қалып, айналдыра бастайтынды шығарған. «Храб» ойнамайтын еркек – азаматтың қоры, мүсәпір саналады екен. Бұл «ғаламат» ойынның Катонға келу «шежіресін» сұрастырып едім, сендер:

– Арғы шығу тегін дөп басып айта алмаймыз. Әйтеуір ақсүйек ойын екені рас, – деп шорт кеттіндер.

Екі тиын салумен басталған көн, біраз уақыттан соң шапшаң өсетін көрінеді. Ортаға тиын шөмеле боп үйіледі. Ойыншылардың көздеріне қан толады...

Қажай ағаның үйіндеміз. Бұл ағамыз аудандағы абыройлы да беделді хирург. Сандаған адамдарды ажал аузынан қайтара алып шыққан азамат. Байғонақов Қажыбек десе, бүкіл облыс таниды.

Ауданның бас дәрігері Шәкірт, сен, Төлеген, Әділхан, Қабдол, Құдайберген, Қажекен – бәріміз столды айнала «намазға» ұйып отырмыз. Мені де үйретіп қойдыңдар. Алайда, әлі сауатсыздауымын. Қажекен бүгін бәйбішесін курортқа шығарып салыпты. Еркек қоспыз. «Сусын» мол...

Басқаларды білмеймін, ойынның ортан беліне жетер-жетпестен мені «тырдай» қылдыңдар. Қайтар жолыма деп «ұры» қалтама жасырған біраз тиын-тебенім бар еді, оны да сендерге беруге тура келді. Оның үстіне денсаулығым да онша емес. Уайым көбейді...

Осыдан он шақты күн бұрын Семей жақта оң қолымның сұқ саусағын тақтай жонатын шербекке алдырып алғанмын. Сол жақтағы хирург сіңірлерін бір-біріне байлап, иллайлаға келтіріп беріп:

– Күн сайын тазалатып, қайтара оратып отырыңыз. Сонда саусағыңыз «адам» боп кетеді, – деп қатты ескерткен. Оның ақылына пысқырмаған мен, елге шығып кеткенмін. Жолда билет болмай, Топқайыңға дейін екі қонып жеттім. Мұнда жүргеніме үш күн. Маңайым толған дәрігерлер. Әлгілерге күңкілдеп саусағымның «тағдыры, болашағы» туралы әңгіме қозғасам, қолдарын бірақ сілтейді. Тыңдамайды. Әуелі тырқ-тырқ күліседі.

– «Храб» қалып барады. Сен какой-то бір саусақ туралы көйітесің, – деп өзімді сөгеді...

Енді міне, бүгін әбден «айы-күніне» жеткен оң қолым иығыма дейін күп боп ісіп кетті. Қолтығымның безі шошыған. Ақыры шыдай алмаған мен:

– Ей, өңкей дәрігерлер отырып, мені өлтіруші ме едіңдер? Қарасандаршы, көрсендерші. Жанымды шығарып барады, – деп айғайға көштім. Оның үстіне ақшамды да түк қалдырмай ұтып алды. «Мал ашуы – жан ашуы».

Мәмілеге келісті. Әбден кірлеп кеткен мәрлісін шешіп, қараған боп жатыр.

Саусақ, саусақ болудан қалған сынды.

– Әй, мынауың шіріп кетіпті ғой. Осы уақытқа дейін қалай шыдап жүргенсің? – деп таң қалысады. Менің күн сайын күңкілдеп жүргенімді ұмытқан.

– Алдымен мынау тұсын тіліп, қанды іріңді ағызу керек. Сонан соң «зеленкамен» қатырып тастандар, – деді Шәкірт.

Қажекен қандауырмен шетіп кеп жіберіп еді, қан аралас ірің шығатын қуыс таба алмай тұр екен, лақ етті. Көзім шырадай жанды. Арақпен жуып, «зеленкамен» сыласты. Қайтара орап тастады. Өмір қандай жарқын! Жаным жаңа жайланды-ау!

Сол «зеленка» осы саусақтың жаназасын шығаратынын ол кезде білген жоқпын. Рахат күй кештім. Жүре-бара «қатырылып» тасталған саусақ қатып қалды. Бүгілуден қалды. Сол отырыстан қалған «ескерткішім» әлі күнгі өзіммен жүр. Кеміс саусағыма қараған сайын сол бір уайымсыз, әзіл-қалжыңымыз жарасқан күнімізді аңсаймын. Төрт көзіміз түгел едік...

Ажал қаншелек ең бірінші шеңгелін Әділханға салды. Отызға жаңа ғана тұяқ іліктірген қабылан жігітті, спорт шеберін лып еткізіп арамыздан жұлып кетеді деп кім ойлаған? Денсаулығы өте мықты еді, тілді

еді. Өткір еді. Нұрғаным екеуі шаңырақ көтергендеріне де алты-ақ жыл. Әділхан екеуіміз әскерде бірге болдық. Достастық. Одан келген соң Әдөк ортақ досымызға айналды.

Нұрғаным – Мұхтар Сахариєв ағамыздың қызы. Рәпия әжеміз жағынан сендерге – нағашы.

Әділхан сары ауырудан көз жұмыпты. Мен ол кезде Семейдемін. Жеделхатты кеш алдым. Жерлеп қойыпсыңдар. Жетісіне қатыстым. Науқанынан соң түнде сендердікінде отырмыз.

– Қатты қиналды. Күні-түні жанында болдым. Әділхан өлімді қойып, өкпеге қиятын жан емес еді. Өттең... Кеш білдік. Ертерек анықталғанда алып қалуға болушы еді, – деп мүлдем таусылып сөйледің...

Қазіргі күні сол отырған топтан Әділхан бастап, сен қостап, Қажай ағамыз да бақиға аттап кетіпті. Дүние – жалған...

Екінші жарың Ғалия екеулерің тату-тәтті тұрдыңдар. Ғалия – бала дәрігері. Өзіміздің Белқарағайдың қызы. Көп қабатты пәтерді суқаның сүймей жүрген.

– Өзімдікі дейтіндей аулаң да жоқ. Бәрі ортақ. Маған ұнамайды, – деп күңкілдейтіңсің. Ақыры арманыңа жеттің. Үлкен жер үйге шықтыңдар. Катонның кіре берісінде. Өмірге інгалап Еркежан қызымыз, онан соң жалғыз ұлың Жанәділ келді. Сен де кіндіктен жалғыз ұл едің...

Сенің балажандығың ерекше болатын. Тіпті кішкентай кезіңнен солайсың. Ал, өз балаларыңа өбектегенде, төңірегіндегілерді мүлдем ұмытатыңсың.

Менің бәйбішем Гүлекең – Гүлжан сені ерекше құрметтейтін. Сен біздің үйге келген күн кәдімгідей, шалапұт той секілді тұр алады.

Өлі есімде, біз Өрнек ауылында тұрдық. Мен сондағы мектептің директорымын. Катонқарағай ауданының бір сүйкімсіздеу ерекшелігі бар, оның ауылдарында мемлекет меншігіндегі үйлер жоққа тән. Барлығы меншік. Сондықтан қызметке барған адамдар міндетті түрде қойшы, тағы да басқа адамдардың үйлері бос болса, соны жалдайды.

Біз Өрнектегі кітапхана ғимаратында тұрып жатырмыз. Кітапхананың аз кітабын мектептің бір бөлмесіне жинатқыздым. Үйіміз үлкен бір бөлме. Төсек шымылдықпен бөлінген. Асхана да, жуыну да, дем алу да, ұйықтау да бір жерде. Қылтанды созып әуре болмайсың.

Тамыздың соңғы он күндігі. Өрнекте той. Менің жақын бір інішегім үйленіп жатыр. Сен қыз жағынан құда боп келдің. Қыздың әкесі – сенің нағашың. Мен саған:

– Құда, ішіңіз, жеңіз. Қысылмаңыз. Алып қойыңыз, көтеріп қойыңыз, – деп сынықсымын. Қойшы, қысқасы екеуіміз құдалық «спектаклін» ойнап отырмыз.

Той өте жақсы өтті. Сен өте көңілді жүрдің. Таң алды. Ел-жұрт тарқап жатыр. Ғалия қайтқысы келіп қыңқылдайды. Сенің қайтқын жоқ. Менімен, «құдаңмен» калғың келеді. Ақыры, Ғалия жалғыз қайтты Катонға. Ертеңінде ауруханада кезекшілігі екен. Сен қалдың.

Түс әлетінде ояңдың. Сен біздің үйге таңырқап қоймайсың.

– Мынау деген рахат қой. Барлық дүниен бір жерде. Қыздың бала-сындай жасандырыпсың, Гүлеке! Неткен шеберлік, неткен бипаздық?! Менің Гүлекең жеңгем төмен етектінің төресі ғой. Уа, Әлеке, сенің анау маңдайыңдағы бағың бес елі екен. Гүлекеңдей жар табу – кім көрінгенге бұйырмаған! – дейсің бе, әйтеуір «көктің» ауыздығын алдың.

Әйелдің көңілі – құлағында. Гүлекең күледі. Әсірелеу бар екенін де сезеді. Алайда, мәз-мәйрам. Қолма-қол дүкенге аттанады. Анандай мақтау мен марапатты «жуу» керек.

Ол дүкенге кеткен кезде:

– Ей, Ақа, мені мүлдем адам сияғынан шығарып тастадың ғой, осы үйде мен де бар емеспін бе? – десем:

– Сен қайда кетесің? Өзімдікі емессің бе. Әйелді мақтасаң – таңдайыңа «бірдеме» тамады. Бас жазылады, балтыр сыздауын қояды, – деп өте «ақылды» сөз айтасың...

Сол бір күн... қоңыр кеш, қоңыр әңгіме, қоңыр әуенді ән, Гүлекеңнің қоңыр-күрең шайы... Екеуіміз қызмет шылбырын шиыршықтағаннан кейін бас қосуымыз да сирексіп кетіпті-ау. Тағы да...

Демалысқа келген Әйгерім мен Ермекті сол Өрнекке қонаққа шақырдық. Әрине, Ғалия екеулерің біргесіңдер. Тауға шықтық, жыныстың ішінде шашлық пісірдік. Мәре-сәре болдық. Қосылып Шәмші, Әсет, Нұрғисалардың әндерін шырқадық. Біздің жастығымыздың әндері – жастығымыздың алтын тінді белгілері ғой. Ол шақтан ескерткіш боп сол әндр қалыпты. Қандай жақсы отырыс болып еді!

Екеуіміз қызды-қыздымен келер жазда Ермектерге – Қызылордаға да бармақ болдық. Дүние – жалған. Ол жоспарымыз тек арман күйінде қалды. Келер жылы тамызда сені Қоңқайдың бауырына жерлеп жаттық. Бетпақ дүние...

Ақа! Артымыздан ірімтік-ірімтік боп ерген інілеріміз қандай жақсы еді! Ағалап асты-үстімізге түсетін. Біздің төңірегімізді толтырып жүретін. Олар бізді, біз оларды мақтан еттік.

Сен әсіресе, Топқайың деген жерде бәрін-бәрін ұмытатынсың. Ауылың үшін от пен суға түсуге дайын едің...

Айы, жылын ұмыттым, өткен ғасырдың соңғы ширегі. Катонның Мәдениет үйінде қазақша күрестен облыстық жарыс өтіп жатыр. Қызыл-танау болып сонда жүрміз.

Ауданның беттұздығы – Темірбек Исабаев. Біздің ауылдың жігіті. Жақсы ініміз. Қарсыластарының бәрін шемішкеше шаққан ол енді аб-

солжотті жеңімпаздыққа бақ сынамақ. Қарсыласы – Қазақстанның бір-неше дүркін чемпионы көрінеді. Темірбек кілемге шықты.

Бізден дегбір кеткен. Тіпті, Құдайберген екеулерің айғай-сүрен салып ұрандап жүрсіндер. Темірбек – намыстың жігіті. Әп! Қарсыласының белінен қапсыра құшақтаған ол ананың жанталасын да бұйым көрген жоқ, бытыр-бытыр еткізіп төбесіне көтеріп әкетті. Лақтырды. Анау сахнадан бері асып түсті... Қимылсыз қалды.

Сен өзінді ұмытыпсың. Бір үлкен диспансердің бас дәрігері екендігің де естен шыққан. Сахнаға жүгіріп шығып, Темірбекті көтеріп әкеттің. Сахнада бір-бірін құшақтаған қос алып – Темірбек екеулерің тұрдыңдар. Сенің көзінде жас. Қуаныш жасы...

Ақа! Мен дәрігер емеспін. Сенімен бір ұжымда да істеген жоқпын. Сенің қызметтегі жетістіктерің мен абыройыңды жұрт аузынан естіп қуанатынымын. Қалымжан ағаның стилімен сөйлесем, жоталанып, айдынданып қалатымын. Кешегі ауыл үйдің қос жалғызы, қос тентегі, бесік достар – сені мен екеуіміздің жерде қалмай, ел қатарлы тірлік кешіп, ел әжетіне жарап жүргенімізге іштей марқайғаным да өтірік емес. Соғыстан кейін іле-шала дүниеге келген біздің замандастарымыздың балалық және жастық шақтары аса тоққүлкілі болған жоқ. Басқасын былай қойған күннің өзінде, бір ғана қарын тойғызу уайымының өзі-ақ талай «жүйкемізді» жұқартқан шығар. Бірақ ол кезеңде біз осы аштық пен тоқтықтың шекарасында жүрміз-ау деп те ойламағанбыз. Нан, шай, картоп... Төр Алтайдың таулы, жынысты қолатында жатқан қазақ ауылдарын дәл осы үш тағам ұшпаққа жеткізбесе де, өмірем қаптырмағаны шындық. Біз не көрмедік?! Сенің тілінде сөйлесек:

– Біз не көрмедік? Аяғымызды бұзау да басып кеткен!

Бір ойды бір ой қопарады, бір оқиғаны екінші оқиға түрткілеп оятады...

Мен әскерден келген, сен 5-курсты бітірген шақ. Желігіміз басыла қоймаған кезіміз. Қол бос бола қалса іздейтініміз – қыз бен қызық. Қыздар, құдайға шүкір, көшеде толып жүр, ал қызықты өзіміз ұйымдастырамыз. Өзіміздің ауыл қыздарын аса көп алымсына қоймаймыз, ыңғайы келсе басқа ауыл қыздарына «құрық» салуға ықыластымыз. «Ауылдағының аузы сасық» деген осындайдан шықса керек.

Шөп науқаны бастала қоймаған өліара шақ. Соған дейін біраз «қызықты» қамтып қалмаса, шөп басталған соң Катонқарағайдың халқы әкесінің атын ұмытады. Жан алу, жан беру... Көршіміз Нұрқан Сәтбаев ағамыз:

– Шөп науқаны – ауыру. Алайда, ешкім көңіліңді сұрамайды, – деуші еді. Ауыру болғанда да ол – қатерлі ісік рәуешті. Мәңгі жазылмайды.

Таңғы шайымды ішіп жатқам. Сен кірдің. Жүзінде жұмбақтау бір қуаныш лебі бар. Маған жыртыңдатып көз қысасың. Қутыңдайсың. Мен бірге қуануға өте құштармын.

– Жүр, мына көршілес Медведка (қазір Белқарағай) ауылына қыдырып барып қайтайық. Ауылда жатқанда не бітіреміз?! Менде 25 сом ақша бар. Тәтемнен алдым. Ол кісімен әйтіп-бүйтіп кейін есептесе жатармын. Дабай, кеттік, – дедің тысқа шыққан соң.

Дабай болса, дабай. Жиырма бес сом – көп ақша. Әрине, ауыл үй арасы үшін. Салдыр-күлдір Медведка жетейік. Дүкендеріне арзан қызыл түскен екен, содан бір бес-алты шишасын алып Базарбектердікіне келдік. Алдымен дүкенге кіріп жүргеніміз, Базарбек қысылып қалмасын дегеніміз. Ол қай бір жырғап отыр дейсің. Оның үстіне: «Күлшелі бала сүймекке жақсы».

Базарбек қатты қуанды. Ерігіп отыр екен. Амандасар-амандаспастан қолымыздағы арақ салынған сеткамызды ала жөнелді төрге.

Базарбек Қанапин – ортақ досымыз. Топқайыңдікі. Мектепте 8-сыныпқа дейін сенімен бірге оқыған. Аса өнерлі. Музыкалық аспаптың кез-келгенінде кәсібилерден артық ойнайды. Қолы месекерлі. Қысқасы, сегіз қырлы, сексен сырлы. Бір сыры – арақ. Осындағы мектепте әннен сабақ береді.

Келіншегі Гүлжан, шешеміз Алтын да құрақ ұшып жатыр. Ортаңғы көшенің жиегінде тұрады. Мәре-сәреміз. Шай қойылды. Тамақ асылды. Дүкеннен біз әкелген «ерулік» әп-сәтте таусылды. Дүкенге Базарбек бір рет қатынап, тағы біраз «тағам» түсірді.

Көңіл «көтеріңкі». Жаға-жайлау. Бізден бай, бізден жомарт, бізден көрнекті кісі жоқтай. Көшеге бір рет «барлау» жасап қайттық. Күннің ыстығы қайтпаған. Көп қыздар көрінбейді. Нешауа, кешкі салқынмен «өріске» – клуб жаққа келетін шығар.

Сен поштаға кіріп кеткенсің. Көп айналған жоқсың, қасы-көзі ай мен күндей бір аруды жетектей шықтың. Таныс қыз. Осы ауылдікі. Катонда қызмет істейді.

Жайдары қыз жайрандап амандасып жатыр. Сенің көзіңде от, ұшқын бар. Маған бәрі бір, үйленіп қойғанмын.

Қыз Базарбекпен әңгіме соғып тұрғанын пайдаланып, сен мені оқшауладың.

– Кешке тәтем, жиырма бес сом қайда десе, не деймін? Одан да осы қызды біздің үйге түсірейік. Келін етіп. Сонда ақшаны сұрамайды, – дейсің-ау. Жиырма бес сомның пәлесінен құтылу үшін, келіншек ала салмақсың. Қыз-өңірдегі көрнекті қыздардың бірегейі. Десек те мына шұғыл шешімнен мен есеңгіреп қалдым. Алай-бұлай деп бұлталаққа, тышқан-жымға салып көріп едім, көнбедің. Сөйтсем, осы қызға көзің бұрыннан да түсіп жүреді екен. Медведкадағы арзан қызылдар сол мәселені тездетуге ықпал еткен.

Қызды жұмысы біткен соң алдап-сулап Базарбектердікіне алып келдік. Ендігі мақсат – алып қашу Топқайыңға. Ол үшін мәшін керек. Ол мәселені Базарбек шешіп келді. Ауылда геологтардың тобы жатыр екен, солардың үлкен жүк мәшінімен он сом береміз деп келісіпті.

Түн. Гу-гу аяқталуға тақау. Шешуші сәт таяп келеді. Оның үстіне даладағы мәшінде отырған сақал-мұрттары қауғадай армян ба, шешен бе, төрт-бес геолог «тез, тез» деп есімізді шығарып барады. Ақыры, «әкесі өлгенді де естіртеді», қызға:

– Біз сені алып қашамыз. Күйеуің Ақылбек болады. Ниетің қалай? – дедік.

Қыз аса көп ойланған жоқ. Кет әрі емес сияқты.

– Келісуін келісемін. Алайда, бүгін емес. Ертең Катонға келіп, алып кетіндер, – деп кергиді. Оған: «Жиырма бес сом үшін есепті бүгін айырысуымыз керек еді, ойбай! – деп қалай айтамыз. Күшке, тізеге сала бастадық. Қыз «ертең» деген сөзінен қайтпайды. Ол біздің пиғылымыздан сескеніп, түпкі үйге кіріп, сондағы темір төсектің басынан «құлып» жасап ұстап отыр. Тіпті болмаған соң төсек-мөсегімен дырылда-тып сүйрей жөнелдік. Бөлме арасындағы есікке тіреліп төсек қалды.

Даладамыз. Сен қызбен оңаша сөйлесіп тұрсың. Әлгі қауға сақалдар маған:

– Өй, жігітпіз деп жүрсіндер-ау. Өз шамаларың бір қызға жетпесе, біз көмектесейік. Мәшіннің үстіне бірақ лақтырамыз, – деп қайрайды. Шамасы, қыз алып қашып үйренген жұрттың өкілдері болар.

Қап! Сен қыздан айырылып қалыпсың. Қыз клубтан шыққан қалың жұрттың арасына сіңіп кетті. Екеуіміз әлгі мәшінмен сүмірейіп Топқайыңға келдік. Оларға бір жерден қарыз алып он сом тағы бердік. «Жиырма бес сом» операциясы осылай аяқталған...

Мен осы бір шағын оқиғаны тегіннен-тегін кіріктіріп отырған жоқпын. Біз де жас болғанбыз, бізде де жастыққа тән желік болған. Сондықтан да пендеміз. Періштелік іс-әрекет пендеге жат. Періште – алланың құлы. Онда ерік болмайды...

Кейін сол қыз:

– Ертеңінде Катонға, бекер-ақ келмей қалдыңдар. Мен шынында да тосып едім ғой, – деп мұң қазанын сапырған. Бақытты болуға толық қақысы бар қыз еді. Тағдыры шығар...

Жетпісінші жылдардың ортасы. Катонның бір топ азаматтары дуылдап кеп Өскемендегі «Өскемен» қонақ үйіне түсіп жатырмыз. Тапсырыс бойынша дайын тұрған бөлмелер. Обкомның тапсырысы. Осында облыс насихатшыларының семинары өтпек. Соған келген бетіміз. Осындағы мықты идеологтар ауылдан келген біздерді үш-төрт күн саяси жағымыздан шыңдамақ. Сонан соң біз өз кезегімізде ауылдағы

қойшы, жылқышы, механизатор коммунистерді болаттай етіп «шыңдаймыз».

Тобымыз үлкен емес, жеті-сегіз кісі. Ым-жымымыз бір төрт жігітпіз. Олар Қайса Абаков, Толқынбай Дабинов және екеуіміз. Қайса мен Толқынбай бір бөлмеге, екеуіміз бір бөлмеге жайғасып жатырмыз.

Насихатшылардың семинары деген ауылда шөп шауып, Алтайдың құз-қиясынан ағаш ағызып, қой құрттап, жылқы қайырып, әрі қызмет істеп жүрген біздер үшін торқалы той. «Уа, әкеңді... жұмыстан әбден қажыдық қой. Әкесіне танытып бір дем алайықшы!» – деп семинарға тісімізді шықырлатып, физиологиялық жағынан дайындалып келеміз. Семинар деген рахат. Жатын орның дайын, оның үстіне обкомның беретін іссапар қаржысы да қомақты. Бұл – бірінші келуіміз емес. Әужайын түйіп алғамыз.

Демалыстың «көркі» – ішімдік. Қонақ үйге жайғасып, қағынып-сілкініп, бет аузымызды шайып алған соң біздің бөлмеде бас қостық. Байқаймын, қайта-қайтқанша осы бөлме «штаб» болатын сияқты.

– Алдымен өлтіріп отырып бір тамақ ішіп алайық. Ары қарай көре жатармыз, – деп Толқынбай «қамшы» тастады.

«Көре жатармыз» дегені – бастаймыз думанды дегені. Лепіріп тамақ ішіп келдік. Сол иығымызда отырған шайтанамыз оң иықтағы періштені әбден тықсырды. Болмысымыз шайтандық іс-әрекеттерге бейімделе бастады.

Тобымыздағы жасы кіші – екеуіміз. Кіші болудың сорлылығы сонда – дүкенге шапқылау соның мойнына ілінеді. Мен қиқаңдап көңіккіремеймін, сенен бес ай үлкендігімді алға тартамын. Сен әйтеуір, көңілшексің. Құрыққа сырық жалғап дауласу саған жат. Гу-гу, ду-ду...

Ертеңінде семинар болатын жерге тұмсық сұғып, бас көрсетіп, тіркеліп, түске дейін «дәріс» алып шықтық. Түс ауа кешегі үзіліп қалған «шаттық» қайтара жалғасты...

Қонақ үйдің есігі алдында кеудемізді желге тосып, желпініп тұрғамыз. Сап етіп осы қалада тұратын немере інім келе қалғаны. Жетегінде екі-үш жасар ұлы бар. Амандық-саулықтан соң:

– Қатыннан бөліндім. Иттің қатыны, адам емес. Бөріктіре сабап, мына ұлымды жетектеп қашып шықтым. Сендерде бір-екі күн жата тұрайын. Жақсы болды ғой, – деп «иектеп» барады. Бала кезінен шақар, тентектеу. Жүрген жерінен жанжалдың иісі шығатынның өзі. «Жоқ, ойбай, қондырмаймыз!» – деу ол кезде түсінікке енбеген. Оның үстіне ағайыншылық парызы бар, маған – іні, саған – құда.

Інішек көпке шыдамады. Біздің бөлмеде бір «отырыста» боп шыға сала, қонақ үй дәлізінде бір мас орыспен байланысып, әлгіні соққыға жықты. Қолма-қол жеткен милиция екеуін де тиеп алып кетті. Үш жасар ұлы бізге «аманат» боп қалды. Өзіміз де аса «мәз» болмай жүредік, оған мына сәби қосылды.

Бала мәселесіне мен мүлдем жоқпын. Әлгі ұл жылауық екен, әкесін суыт әкеткен соң бақырып, есімізді шығарып барады. Әйтеуір, сүт, прэндік, тоқаш әкеп беріп, сен күтімге алып жатырсың... Ертеңінде айықтырғышта жатқан інішектің ақшасын төлеп, шығарып алып, ұлын қолына ұстатып құтылды-ау...

Төртеуіміздің әмиянымыздың «арты» көрініп қалды. Ал, іссапар ақшасын қайтарда бірақ береді. Не істесек керек? Ең тапқырымыз – Қайса. Соның бетіне қараймыз.

– Әлібек, сен алтыншы қабатта жатқан Тоқсанов Жұмақан ағамызға телефон шал. Ол кісі де екі күн болды, арқасын кеңге салып, сабаққа бармай жүр. Қыдырып жүр. Сол кісіні қорқытып, тиын-тебен түсірейік, – деді. Тәсілдерін үйретті. Ал, көрейік...

– Алло, бұл қай бөлме? Катонқарағай ауданынан семинарға келген Тоқсанов Жұмақан деген азамат бар ма? Ә, сіз бе едіңіз. Онда әңгіме былай, сіз немене, семинарға келдіңіз бе, әлде райком қыдырып келіңіз деп жіберіп пе еді? Мен обкомның үгіт-насихат бөліміненмін. Сіздерге тікелей жауапты Оспанов деген жігітпін. Ертең таңғы тоғызда менің бөлмеме келетін болыңыз! – деп «зіркіреп», телефонды тастай салдым. Тапсырманы тастай етіп орындадым. Артын күтіп, есікке қарап отырмыз.

Өп! Көзінде үрей, Жұмақан ағамыз кіріп келеді. Екі күн тәуір «дем» алғандікі болар, бетінде аздап ісік бар.

– Әй, жігіттер! Мен құрыдым! Жаңа обкомнан Оспанов деген біреу телефон шалды. Менің бір-екі күн сабаққа бармағанымды бір «ит» жеткізсе керек. Ертеңгі таңға шақырып отыр. Райкомға звондап жіберсе, біттім ғой. Не шара, не ақылдарың бар, айтыңдаршы, ойбай! – деп зар еңіреді. Жұмақан ағамыз ақкөңіл, қызметіне өте ықтиятты, қақ-соғы жоқ, адал адам. Ауылында да абыройлы. Енді мына бір тосын мәселе соның бәрін шайып кете ме деп елегізиді де баяғы. Сен қысылып өліп барасың. Күлкі буып, теріс қарап, ақыры бөлмеден шығып кеттің.

– Ойбой, Жүке, қиын болған екен. Обком құлақтанып қойса, істің насырға шапқаны. Бізден не қайыр, не үміт? Өзіміз де сабаққа бармай жүрміз. «Тышқан ініне кіре алмай жүріп, құйрығына қалжуыр байлайды» деуші ме еді. Қап, қолға түсіп қалғаныңыз-ай! – деп Қайса мен Толқынбай тіпті қаратүнек етіп жіберді. Ақыры амалы таусылған Жүкең:

– Қайса, сенің білмейтінің жоқ. Бәрімен таныссың. Сен осы мәселені мойныңа ал. Істі жап, – деді.

– Ойбай-ау, мен кім екем сонша. Істі жабу үшін ақша керек, менде ол да жоқ. Ол кім деген, обкомнан телефон шалған? – деп Қәкең «жұмсарған, иліккен» түр байқатты.

– Оспанов деген.

– Оспанов, Оспанов... Е, әлгі екен ғой. Бізбен бір курста оқыған. Студент кезінде оңбаған еді, біреудің артынан ши жүгіртпесе, ішкен асы

бойына жұқпайтын. Әй, ол сұм келісе қояр ма екен, оның үстіне көрмегелі қай заман, – деп Қайса түлкібұлаңға салды...

– Мә, 20 сом. Бітір істі, – деп Жүкең кетті. Жиырма сом көп-көрім ақша. Сен дүкенге барып келдің...

Таңертең. Кешегі Жүкеңнің жиырма сомы басымызды ауыртып, балтырымызды сыздатып жатыр. «Штабтамыз». Ақша жоқ. Амал таусылған.

– Жоқ, бүйтіп қарадан-қарап «өліп» қалуға болмайды. Әлібек, дабай, Жүкеңе қайтара телефон шал. «Обкомға» шақыр, – деп Қайса тағы бір тәсілге көшті...

– Ей, Қайса, мәселені жаптым дегенің қайда? Жаңа тағы да телефон соқты. «Қайдасыз, жетіңіз» деп күркірейді, – деп Жүкең жетсін.

– Әй, Оспанов ит-ай! Мен сендерге айтып едім ғой, адам емес деп. Айтқаным айдай келді де тұрды. Кешегі жиырма сомға әбден «тойдырғанмын». Дәу де болса оның басы ауырып жатыр, похмель керек боп отыр, – деп Қақең түкірігін шашты.

– Точно! Мә, 10 сом. Басын жаз. Құтыл, құтқар! – деп Жүкең соңғы тиынын шығарып жатыр. Әй, бізде де құдай сүйер қылық жоқ қой. Істеп жүргеніміз мынау...

Қыс. Катонда мұғалімдердің конференциясы өтіп жатыр. Бір әредікте Жұмақан ағамыз мені оқшаулап алып шықты. Ішім қылып ете қалды.

– Әлібек, күзде, Өскеменде мені тәуір-ақ алдапсыңдар. Әрине, Ақылбек екеулеріңді жазғырудан аулақпын, сендер қулық-сұмдықпен аса былғанбаған жассыңдар ғой. Не келсе де Қайса сұм мен Толқынбай зәлімнен келгенін ішім сезеді. Әй, тәуір-ақ қатырдыңдар ғой! – деп ағамыз қарқ-қарқ күледі. Көңілдері көктем, жандары жаз, қалжыңдары атты кісіні аударып түсіретін қайран аңқау ағалар-ай! Сендердің орындарың бөлек еді, ерекше едіңдер. Қазір Қайсамен, Жұмақан құдамызбен жолығып қалғанда осы бір оқиғаны міндетті түрде еске алып, бір күлісіп аламыз.

Бүгінде ортамызда жоқ Толқынбай екеулеріңді сағынамыз. Алла, бәрін алса да, сағынышымыздан айыра көрмесін!...

Ардақты Ақа! Екеуіміздің өткен өміріміздің үзік-үзік суреттерінен сағыныштың сол қылатын мұңлы әндерін шерткізер ғұмырбаяндық шежіреміз де соңғы нүктесіне таяп келеді. Осынау сенсіз өткен жиырма жыл ішінде мен өзінді көп іздедім. Іздедім дегенім – орнықты толтырам ба деген екіұрық үміт те баяғы.

Елге барамын: Төр Алтай да, оның шат-сілемдері Маятекше, Қырыққұдық, Ұңғы, Қоңқай, Күлместің оң жағалауындағы мәңгі тұнжыр Қаражартас, ырыс пен береке қоймасы Сарбұлақ та, бәрі-бәрі орнында. Тек екеуіміздің, біздің замандастарымыздың балалық шағы мәңгілікке ғайып болыпты. Басқан іздеріміздің, ешкіаяқ сұрлеулеріміздің үстін

бұта-қараған, шөп-шалам басыпты, Ақа. Көзден бұл-бұл ұшыпты. Әне, мүлдем жаңа сүрлеулермен болмысы, бітімі мүлдем бөлек балалық шақ кетіп барады. Токкүлкі балалық...

Семей бардым: желөкпе, айдарынан дауыл ескен жастық шағымызбен ұшырасамын ба деп едім. Күпіршілік екен. Титімдей белгі таба алмай мысым құрыды. Қарадан-қарап көкірегімді көкбет өксік буды. Екеуіміз бас қоса қалғанда жиі-жиі баратын, жағасындағы шомбал тастарына отырып алып өмір жайлы, ертеңіміз жайлы, қылықты да еркетотай қыздар жайлы сыр шертісер Ертіс жағалауындағы әнеу бір тыптыныш мүйіс бар емес пе еді. Ентігіп соған жеткем. Әттең... Жағалау тастарын жылан жалағандай етіп, үстін асфальт – бетонмен шегендеп тастапты. Маған біздің жастық салтанатымызды жетікат жер астына көміп тастағандай оқыс әсер етті. Асфальтты тық-тық еткізіп мүлдем басқа, көздерін жас-кәріге бірдей төңкеріп қарайтын, өңезін ақша тескен жастар-қыздар өтіп барады. Біздің кезіміздегі қыздар аяғының астына ат басындай алтын тастасаң оны қос өкпесінен теуіп, жүрек қалауына ғана ұмтылушы еді ғой...

Жо-жоқ, басымды тау мен тасқа соқсам да өткен шаққа айналған жастығымызды қайтарып алу менің қолымнан келмейтін көрінеді. Соған көзім жетті. Біздің балалағымыз бен жастығымыз сарықарын, көз маңайын әжім торлаған, мұң соқталаған бәйбішелер мен қырма сақал қырқылжындарға айналыпты. Мейлі жыла, мейлі күл, шындық осы.

Біздің замандастарымызды Бүгін мен Ертеңнің әуенді әні көп тербетпейтін сынды. Жоқтаулары көбейіпті. Сиреп қалған маңайларын сипалайды. Іздегендерін таппайды. Отынан мұңы басым қызусыз жанарларымен төңіректерін сүзеді. Кеше ғана ортасын ду мен думанға толтырып жүргендерден қадау-қадау қалғанын көріп, ойсырай күрсінеседі. Дүние – жалған...

Сен бала кезіңнен дерт боп жабысқан жүрек ауыруынды айтып жыланбаушы едің ғой. Ағың-ақ, қызылың-қызыл, ел мен жұрт қайда жүрсе сонда жүрдің, көпшілік не ішіп-жесе, сен одан бас тартқан жоқсың. «Ойбай, диет едім, сиет едім, тәбетім жоқ, жақпаушы еді, батпаушы еді» деп кергіп отырғаныңды көрмеппін. Денсаулықтары өгіздей замандастарыңның кейбіреулері бұта-қараған жыртқан, шеге кірген, жырып кеткен жерлерін мемлекеттік маңызы бар қатерлі ісік деңгейлерінде әңгімелеп жатқанда, миығыңнан күліп:

– Соны да ауыру атап, тезегінді теріс тастап отырғаның-ай! – дейтінсің де, теріс бұрылып кететінсің...

1987 жылдың қара күзі. Менің ұлым Дулат бірінші сыныпқа қадам басты. Белқарағайдағы тілашар тойын Дулаттың туған күні – бесінші қарашамен орайластырып жасадық. Кенжеғали жездей, Бекзат апай, сен, Ғалия, Тұрсынхан, Хатира – бәрілерің бір шоқ болып келіп, қуанттыңдар.

– Дулат – жақсылықтарымен шулатып жүрсін! – деп Кенжекең жездеміз төске шапты. Өте көңілді, жаймашуақ отырыс болды.

Сен Дулатты көтеріп ұзақ жүрдің. Ұзын бойлы сенің қолындағы Дулат басымен үйдің төбесін тірегеніне мээ. Қандай жақсы әндер айтылып еді сонда! Қолыңда гитара... отырыстың сәні едің-ау!

Бір әредікте екеуіміз оңаша қалдық. Қатты алқынып қалыпсың. Дем алысың жиілеп, кеуде сырылың тұтасып кетіпті.

– Ақа, жүрегің «белгі» беріп жүргеннен сау ма? Тым демігіп отырсың ғой, – дедім.

Сен көпке дейін үнсіз қалдың. Не заманда:

– Жүрегіме операция жасалғалы он алты жыл болды. Әбден тозығы жеткен шығар. Биыл көбірек «бас көтеріп» жүр. Тағы да біраз уақыт шыдаймын ба деп едім, мүмкін болмай бара жатыр. Әрине, екінші операция онсыз да құрақ-құрақ жүрегіме оңай соқпасын білемін...

Әлеке, білесің бе, соңғы уақытта тым шаршаңқырап жүрмін. Дерт қажытты мені. Қаншама көңтері болсам да сыр бере бастадым. Операциядан қорықпаймын, алайда балаларым тым жас қой әлі. Жанәділім оң-солын танып қалса деп едім, – деп өмірінде тұңғыш рет менімен арыздасқан сынды ой шетін шығардың...

Наурыздың басында саған Алматыда операция жасады. Бәрі сәтті өткеніне қуандық. Ол туралы, сенің Алматыдан келгенің жөнінде айтып кеткенмін. Тіпті жүріс-тұрысың да жеңілдеп қалыпты. Бетіңе қан ойнап, жасарып кеткен сияқтысың ба, қалай?

Сәуірдің аяғында сен оқыс ауруханаға түсті деп естідік. Ұшып Катон жетейік. Дәрігерлер палатаға кіргізбейді. Ғалияның, Жүнісбектің (екеуі де дәрігер ғой) айтулары бойынша, жүрек қан тамырларының біреуі бітеліп, біраз уақыт қан жүруіне тоқтатқан. Іле-шала ашылған тамырдан өте қатты қысыммен аққан қан миға құйылған. Сенің оң жақ қапталың жансызданыпты. Айдан артық ауруханада жатқан сен үйге шықтың. Тілден қалыпсың. Оң жақ аяқ-қолың жұмыссыз...

Өттең, тәуір боп келе жатыр едің. Тілің де икемделіп қалған. Қызылордадан Ермек пен Әйгерім келді. Біз Белқарағайға қонаққа шақырдық. Ғалия, сен, Ермек пен Әйгерім төртеулерің келдіңдер.

Сылтып басуға жарап қалыпсың. Сенің көңіліңді аулап, Ермек үшеуіміз карта ойнаған болдық...

Тамыздың алғашқы он күндігі. Шөп «ауыруы» басталған шақ. Аяқ астынан Кенжеғали жездеміз телефон шалсын.

– Ақаң, қатты жатыр. Ауруханаға түсті...

Сен жеке бөлмеде жатыр екенсің. Жаныңда қаптаған дәрігерлер – әріптестерің. Қимылсыз жатырсың. Жүнісбек жанарыңды ашып жиі қарайды. Тіршілік байқалмайды. Құр ауырсынып ыңыранасың. Қайран бесік-досым, туысым-ай, қиналып жатырсың-ау!

Келер таң алдында сенің жарық дүниедегі соңғы тынысың үзілді. Дәл іргенде отырғанмын. Көкірек тұсың тым биік көтеріліп барып, сұлқ түсті.

Бәрі бітті... Екеуіміздің фәни тірліктегі бірлескен шежіреміздің соңғы нүктесі қойылды. Сен өткен шаққа айналдың. Естелікке айналдың. Ендігі мекенің – Қоңқайдың бауыры...

Жуырда Жезқазған өңірінде тұратын ең кенже қарындасың Айманнан маған үшбу сәлем келіпті. Кәдуілгі бір бет қағазға жазылған жоқтау өлең. Жалғыз ағасы, арқа сүйері, сүйікті панасы бола білген сені жоқтайды. Өткеніңе жиырма жыл болса да өксігін баса алмай жүрген сияқты. Айман демекші...

Әйгерімнен дәл он жылдан кейін дүниеге келген кенже ғой. Біз ол кезде ес біліп, етек жинап, айнаға қарап шаш тарай бастағанбыз. Ауыл-аймақ, жұрағат-жекжат қуанбады десем-өтірік. Алайда Әйгерімнен кейін араға ананша жыл салып дүниеге сәби әкелген Нұржамал тәтеміздің «ерлігіне» біраз жұрттың таңырқаушылықпен қарағаны да рас. Сол тәтеміздің өзі де:

– Әбден «қарайып» қалған кезде осы қара қызды бекер-ақ көтерген екенмін, – деп қалжыңдап отыратын.

Басында айтып кеттім-ау деймін, картоп – Катонқарағай жұртының жеңсік асы. Картопсыз таң атып, күн батпайды. Картоп-тіршілік, картоп-өмір, қысқасы картоп болса ән де, сән де болады. Біздің жақта картопты майға қуырып та, сорпаға, суға бітеудей қайнатып та, шоққа салып қарып та жей беретінін білесің.

Ауыл жұртының көктем мен күздегі басты шаруасы – картоп төңірегінде. Көктемде ұланғайыр жерге тепкілеп отырып көміп тастайды. Күзде тімтініп жүріп теріп алады. Тіпті кейбір балаларының туған күндерін ұмытып қалғандар: «Әлгі картоп салып жатқанда, жоқ, кәртөшке қазып жатқанда туған» – деп болжам жасайтындары да болады. Біздің жақтағы бірнеше ұрпақ жер басып жүрген тірлігі үшін кәртөшкеге қарыздар.

Бірде сендердің кәртөштеріңді қазып бітіп, іріктеп, үйлеріңе тасып жатқамыз. Менің кенже інім Талғат пен Айман құрдас. Әлі кішкентай. Бойлары кішкентай болса да сақылдап сөйлеп қалған.

Талғат бір аппақ картоппен ойнап отыр. Бір мезетте оны бешпетінің қалтасына салып алды. Әлгіні жіті бақылап отырған Айман жанындағы Әйгерімге ақырын ғана:

– Әйә, Тәкә ақ кәртөшкені қалтасына салып алды. Өшөм үйге барған соң: «Әй, әлгі бір ақ кәртөш қайда?» – десе, не дейміз? – дегені ғой. Өшөм деп отырғаны – Нұржамал тәте. Ол кісіні балалардың бәрі солай атайтын.

Күлкіден «талып» жатырмыз. Сені сөзбен «ұрып-жығатын» кез келді.

– Әй, Ақылбек, бүйтпесендер Самай боламысыңдар. Бесіктен белі шықпай жатқан Самайдың бүлдіршін қыздарының өзі бір кәртөш үшін қолына егеулі найза ұстап, қан төгуге бар. Кәртөш үшін ағайыншылықтан кетіп жүрмейік. Сап, сап! Әй, Тәкө, жаныңның барында бер кәртөштерін! – деп жатырмын. Сен де:

– Әй, Айман-ай, Уақтардың алдында абыройымызды айрандай төктің ғой, – деп күлесің...

Сол Айман Семейдің технология институтын бітірген соң Жезқазғанға жолдамамен қызметке кеткен. Сол жақта семья құрды. «Қыз-өріс» дейді ғой қазақ. Сендердің өрістерің Сарыарқа төсінде де бар деген сөз.

Өмірден сен оздың. Төр Алтай тағы да бір атпал азаматынан, арысынан айырылды.

Сені жерлеу рәсіміне қарақұрым халық жиналды. Жалпы, қаза болған адамның жаны кеудесінен пыр етіп ұшып, өзін еске алғандардың үстінде қалықтап жүреді деген сөз бар. Нөпір жұртты өзін де байқаған шығарсың. Халық шын қайғырды. Қара жамылды. Тоқсанға кеп туың жығылып, тезегіңе сүрініп құлаған жоқсың. Қырық жас деген не тәйірі?! Қамал қақыратар шағың емес пе еді.

Бейітіңнің басында өкініш сөздері көп айтылды. Өксігіме тұншығып тұрып сенімен қоштасу өлеңін оқыдым. Енді талыс терісіндей дастан жазсам да сені тірілте алмайтынымды түйсіндім.

Диплом алып, қош-қош айтысып кеткен студент достарыңның бәрі дерлік республикамыздың әр қиырынан «Ой, бауырымдап» жетіп, топырақ салды саған. Көз жастары бейітіңе тырс-тырс тамып жатты. Бақилық жанға көз жасы да сауап дейді ғой.

Өмірде адал да ақ жүруге тырыстың. Көп жандардың алғысын алқаладың. Тым мейірімді, тым қамқор едің. Балажандығыңда шек жоқ болатын. Өмірге тым-тым іңкәр, махаббатың орасан еді. Жаның жаз, көңілің көктем екендігін бәрі білетін. Әнді, сәнді сүйетінсің. Топқайың десе тоныңды шешіп беретінсің. Жаның да жәннат төрінде шығар, ардақтым?!..

Ары өтіп, бері өткенде Қоңқайдың бауырындағы өлілер мекенінен аттап өту – мен үшін жат. Әулетіміздің өткендері сонда. Сен сондасың. Аллауақбарымды айтамын. Мәңгіп ұзақ отырамын. Өзіңді сағынамын. Бәрін сағынамын.

...Ал, Ақа, мен осымен саған деген сағыныш хатымды аяқтаймын. Саған бүгінде тірліктің тәттісін талмап, өмір кешуін кешіп жүрген достарың, інілерің үшбу сәлем жолдайды. Саған деген өксік соңғы тынысымызға дейін жүрек түкпірімізді сыздататыны рас. Қош, Ақа!

АЛАШ АЗАМАТЫ

(диалог-эссе)

Ардақты патша-көңіл оқырман! «Өмірдің серуен, адамның-көшкен керуен» екендігі неықылым заманнан бері дәлелденген. Аксиомаға айналған. Десек те өмірді серуен екен-ау деп жеп-жеңіл, санасына салмақ түсірмей, тізесі бүгліп, белі қайыспай өткізетіндер қаншама! Олар көп. Өте көп. Неге десеніз, олар үшін үнемі басқа біреулер ой ойлап, бас қатырып, немесе санасын сазға батырып жүруі керек секілді болады да тұрады. Олар – ылғи да абстракциялық басқа бір топқа арқа сүйеп үйренгендер. Кейбір талантты деп жүрген жандарымыздың да Өмір туралы оқпаны мен шоқалағы көп тақырыпқа әңгіме қозғалған жерде тайыздығын білдіріп қап жататыны сондықтан. Санасына салмақ түсірмеген адамның ми қабаттары да сонау жастық желік қуып жүрген кезеңдеріндегідей жып-жылтыр, жып-жылмағай боп қалатын шығар-ақ.

Олар үшін, әрине, келесі топ маңдай тері тамшылап еңбек етуі, ой ойлауы, ел мен жұрттың, оның болашағының қамын жеуіне тұра келеді. Бұлар көп емес. Алайда, тоқсаны жиналып тоқты, елуі жиналып ешкі соя алмайтын бағанағы көп боқташақтық мыңына біреуі төтеп бере алатындай шүйделі олар. Олар дәл осындай тағдырды, тауқыметті тірлікті Жасаған иесінен жалбарына сұрап алмайды да. Шыр етіп дүние шымылдығын ашқанда маңдайына жазылып қойылады дейді білетіндер.

Тағдыр, жазмыш... Жұмбағы мол абстракциялық әлем. Өлі күнгі бірде-бір екі аяқты пенде осы бір тылсымның нақты дәлелін айта алмай, себебін анықтай алмай жүргені рас. Жұмбақ болғаны да пайдалы, керек шығар. Әйтпесе.... «алтын көрсе, періште де жолдан таядының» сыралғысын жасап, тағдырымызды да пара тығындап айтқанға көндіріп, айдағанға жүргізіп алар ма едік, кім білсін?! Сонан кейін...

Азамат деп ауыз толтырып айтатындай алдыңғы толқын ағаларымыз, заманы бір замандастарымыздың топаны шөміп барады. Арттан ерген ірімтік-ірімтік інілер туралы айту ертерек.

Кеңестік дәуірдегі жыртығымыз бен жамауымызды, олқылығымыз бен ойсыздығымызды, орашалақтығымыз бен берекесіздігіміздің обал-сауабын сол кеңкелес жүйеге тірей салушы едік. «Бодандық болмаса ғой...» деп бей-берекет кіжінетінбіз. Тәуекелсіздік келген. Оны да додаға түскен, ит-сілікпесі шыққан көкпар-серкеш сынды «алсаң да аласың, алмасаң да аласың» деп босағамызға лақтырып кеткен. Әй, не қыласыз, егемендікті дәл бір қырық жылғы ғарасат майданында қан төгіспен алғандай көпірейік-ай келіп. Тәуелсіздік шоуын жасағанбыз.

Міне, дәл осы кезеңде тобыр-халық шынайы Азаматтарынан көз жазып қалған. Көп іздеген. Бұрын ел басқарып, атқа мініп, тізгін ұстап жүргендерді қарқарадай көретін жұрт әлгілердің көбінің биліктің арқасында ғана «кісі» қатарына қосылып жүргендерін түйсінген. «Е-е» дескен. «Сенген қойым сен болсаң, күйсегеніңнен айналайын» дегендей, түңілген көбінен. Нарықтың қазақи түсінікке әкелген ең үлкен жақсылығы да осы еді. Нарық – бұрын қоқырайып жүрген көптеген қуыс-кеуделердің бет пердесіне дал-дұлын шығара жыртқан. Кімнің кім екендігін шынайы танитын заман туғаны рас еді.

Менің Ережеп Әлхайырұлы Мәмбетқазиев ағамен танысуым, білісуім де дәл осы кезеңнің еншісінде. Әрине, аты алашқа аян абыройлы ағаны бұрындары да сыртынан білмедім деуге пендені сендіру қиын. Дәл осы кезеңге дейін Ерекең туралы білетіндерім тек жалаң ақпараттар жиынтығы болатын. Ал, үлкен ғалым, білікті басшы, қоғам қайраткері Мәмбетқазиевті ақпараттар арқылы тану бір бөлек те, шынайы адами бейнесін ашу, соған үңілу мүлдем басқа дүние екендігі – шырлдаған шындық.

Танысуымыз да кездейсоқ болды. 1997 жылдың қара күзі. Өскемендегі «Турист» қонақ үйінің мейрамханасында бір замандасымның 50 жылдығы өтіп жатқан. Көңіл қимастықпен тойын жүргізіп беруге келіскенмін. Көз сұғым – төрде төбедей болып, жан-жағына мейірлене жымиып қойып отырған Ерекеңде. Бірінші рет бетпе-бет көруім. Сөз кезегін сол кісіге беру реті келді. Ұмытпасам, үш-төрт шумақ өлең өзінен құйылды. Не деп едім сонда?

*Басына шыға алмайтын кім көрінген,
Мұратың боп алдыңнан шың көрінген.
Ераға, басыңдағы бармақтай бақ,
Таудай талап екеуі бірге өрілген.*

*Ер ертеңін ойлаған өсері шын,
Ел есінде сақталар кесек ісің.
Кім не десе, о десін, уа, Ераға,
Шығыстағы қазақтың көсемісің.*

*Шын шабыт келсе ақын тасынады, ә,
Өсекші-өлең сырыңды жасыра ма?!*

*Өрлігіңе қызығып, ерлігіңе,
Тілекиі боп жүрмін мен, асыл Аға!*

Сырт қараған, үстірт, жадағай ойлаған адам көпірме, тым асқақтата мақтау деп те қалуы мүмкін. Жоқ, бұлай ойлаған адам оңбай қателеседі. Ол туралы кейіндеу айтылар.

Ерағаз тілек айтты. Жымыып қойып ақырын бастайтын әдеті болар, мерейтой иесіне арнағанымен, сол жерде отырған қазақтың үлкен-кішісіне артылар аманат сынды ірі-ірі ойлар айтты. Бәрінен де:

– Дүниежүзілік ауқымда алғанда қазақ деген тым-тым аз, топаны қораш халықпыз. Алайда, санының аздығына қарамай атақ-абыройын әлем алдында асқақтатып отырған ұлттар жоқ емес. Біз Абай, Шәкәрім, Мұхтар Әуезов, Қаныштарымызды мақтан етеміз. Дұрыс-ақ. Десек те сол жауһарларымызды әлемге таныта, мойындата алып жүрміз бе? Әрине, жоқ.

Сондықтан, қазақ халқын білім, ғылым, өнер, әдебиет, мейлі қай салада болмасын әлем жұртының алдына шығаратын ұрпақтар өсірейік. Тәрбиелейік. Ұрпағымыз жеті жұрттың тілін білсін, жетпіс жұрттың ілімін игерсін. Сондай ұрпақ өсіргенде ғана әке, ана болдық деп мақтана аламыз. Олай болмаған күнде, саныңның молдығынан да не пайда?!

Ал, қазақ баласы өте талантты. Зерделі. Құймақұлақ. Зейінді. Осындай табиғи қасиеттері бар жұрттың ұрпағына қазіргі заманғы озық технологияны, алдыңғы қатарлы ілім мен білімді сіңіретін болсақ, сөз жоқ, бізден озар мемлекет болмайды ғаламшарда, – дегенінде той тойлап, арқа-жарқа боп отырған жұрт шатыр-шұтыр қол соғып жіберді. Қозғалыс туды. Гу-гу, ду-ду.

Бұл кезең, яғни, 1997 жылдар ел экономикасының еңсесі түсіп, ауыл-шаруашылығы, ауыр және жеңіл өнеркәсіптеріміз көтерем күй кешіп, бауырын сыздан көтере алмай жатқан естанды, өліара шақ болатын. Жүдеу тұрмыстағы елде де берекесіздік бой көрсетіп, ертеңге деген сенімінің шымылдығын кір шалған. Ал, мемлекеттік деңгейдегі қайраткер, Шығыстағы көшбасшы университеттің ректоры Ережеп Әлхайырұлы сынды азаматтың өз аузынан әлгіндей жігерлі де қайрақ сөз есту отырған жандардың рухын жаныған. Серпілген. .

«Япыр-ай, ішкен-мәз, жеген-тоқ боп мамыражай отырған жұртты да осылай өз арнасына бұрып алуға болады екен ғой. Білімділікті, көрегендікті де осылай ашуға болатындығын бұрын неғып байқамағамын? Мына кісінің аяқ тастасы мүлдем кесек екен-ғой. Жақынырақ танысар ма еді?...»

Менің санамды дәл осындай күлдібадам ой шабақтап өтті. «Сабақты ине сәтімен». Үзіліс кезінде. «Ерекең сені шақырады» – деп бір жігіт келсін.

Бардым. Иіліп сәлем бердім.

– Той жүргізу барысындағы өлең-жырларыңыз маған ұнады. Әрине, бұл жерде мені тым асыра мақтап жібергеніңізді де есепке алып отырмай (күлді). Дегенмен, мен сізді бұрын көрмеген сияқтымын. Қайдан келдіңіз, кімсіз? Ал, мен Ережеп Мәмбетқызиев деген ағаңыз боламын, – деп жымия отырып қолын ұсынды.

Мен осы ғұмырымда талай адамдардың қолын алып, талай мықтылармен дәмдес болып, некилы басшылардың алдын көрген адаммын. Сонда байқағаным, түйгенім мынау: қолына биліктің тізгіні тиген адамның адам боп, азамат боп қалуы тек қана оның тегіне, шыққан ортасына байланысты. Қанында тектіліктің түйірі жоқ жандар қаншама мәдениетті, салиқалы боп көрінгісі келгенімен, кез-келген сәтте одан жасандылықтың иісі шығып тұратыны анық. Бәрі уақытша ғана. Қазақ: «мәстекке күміс жүген киізгеніңмен одан тұлпар шықпайды» деуші еді ғой. Сол сияқты, жаңағы тексіздің атақ-абыройы да жасанды, иттің үстіндегі қырау сынды. Иттің үстіндегі қырау күн шыққан соң еріп кететіні рас. Олар биліктен кеткен соң-ақ халықтың санасынан, жадынан өшеді. Ұмытылады. Елі мен жұртының бүгіні мен ертеңі үшін іс бітіргенді қойып, шаңырағын шайқалтып, уығын шашып кетуі де мүмкін. Бәрі мүмкін.

Ал, екінші бір басшылардың тобы бар: олар екі дүниеде де басшылық пен абыройды алласынан мінәжат етіп сұрап алмайды. Атақ-даңқтың артынан далақтап, тамыр-таныстарын балақтап, бүткіл өңірді адақтап шапқыламайды да. Оның абыройын халықтың өзі көтереді. Ол атқарып жатқан ірілі-уақты істері арқылы халқының сүйіктісіне, қимасына, ұлына айналады. Бұл абырой – мәңгілік. Оны, әлгі азаматты өз биігіне шығаратын – қанында қайнап жатқан тектілігі. Қала берді көргенділігі, білімділігі, ғұламалығы. Ғұламалық демекші, мен осы ғұмырымды көрген ғалымдарымның шынайыларынан үнемі тектілікті байқаймын. Ақсүйектік, бекзаттықтары аймүйізденіп тұрады.

Міне, Ерекең бойынан менің ең алғашқы көзіме түскені оның қос жанарынан саулап төгілген мейірімі болатын. Сонан кейін... Жымия отырып әріптесін зерттеп отыратын зиялы көзқарасы.

Қой, бірді айтып, бірге кетіп отырғаным жараспас. Ерағаңмен алғаш бетпе-бет танысқанымыздан бері де он жылға тарта уақыт өтіпті. Бұл он жылда қаншама ірілі-уақты реформалық төңкерістер болды. Қазақша айтсақ, қаншама жылы су, қаншама суық су ақты. Алтай мен Алатау қыз-қалпында тұрғанымен еліміз бен өңіріміздің бет-бейнесі мүлдем адам танығысыз түр-түс алды. Өзгерді. Жақсылықтар нұр болып саулады. Дәметкіш көңіл жақсылықтар болған үстіне бола берсе екен дегендей тым-тым құнығуға бет түзеді. Түсінігімізде де төңкерістер боп жатыр. Бәрінің үнемі бір орында тұрмайтындығына көзіміз жетті.

Бұл он жылда Ерағаңмен сан рет әртүрлі жиындар мен отырыстарда, реті келгенде жеке дара да кездесіп жүрдік. Пікірлестік. Сыр ашыстық. Аға-іні болып ақылдастық. Көп дүние естідім. Көп дүниеге көзім ашылды.

Жүре-бара санамды бір ой кеуледі. Ол: «Ережеп Әлхайырұлы сынды азаматтар тым көп емес. Аз. Өмірінің өткелектері мен өткелдері сан ұрпақ тағылым мен таным аларлықтай құнарлы да бай. Егер бүгінгі таңда сол туралы бірер ауыз сөз айтып қалмасақ, ертең кеш болатыны рас. Қолға алсам қайтеді?!» – деген ниет еді.

Шет жағасын өзіне де жеткіздім. Алғашында тосырқады.

– Ғылыми кітаптарым, жарық көрген еңбектерім бір басыма жетіп артылады. Ғалым адамға ең үлкен байлық та, артына қалдырар мол мұра да сол емес пе. Оның үстіне ел не дейді. Мәмбетқазиевке осы абырой-атағы жетпегендей, кітап жазғызғаны несі деп жүрер. Оны да ойламасқа болмайды. Бар болсаң – көре алмайтын, жоқ болсаң-бере алмайтын алакөз ағайын артын ашып, бетін шымшып күліп жүрсе не дейміз.

Ниет, ықыласыңа рахмет! Мен туралы баспасөз беттерінде очерк, мақалалар да молынан шыққан. Әзірше солар да жетер, – деп өзіне тән бекзаттықпен әдемі бас тартқан.

Мен мүлдем қатып қалған қағиданың адамы емеспін. Өз түсінігім мен пікірлерімнің сәл қиыстау, шетендеу екендігін дер кезінде байқап, соған байыпты түрде түзету енгізген кез-келген адаммен ортақ тіл тауып, түсінісіп кете алатынымды білемін. Жарықтық, партизан-жазушы ағамыз Қасым Қайсенов өзінің 85 жылдық тойында өзі туралы басы бар да аяғы жоқ көпірме мақтауды ести-ести әбден сансырай шаршаған шақта: «Әй, жігіттер, өзім де күйім болмай ауырыңқырап жүр едім. Мына беталды мақтауларыңмен одан әрі тұралаттыңдар. Кәрі, ауру, тағдыр теперішін әбден тартқан ақсақалымыз еді-ау деп те «аяған» жоқсыңдар. Қайсеновты мақтауды осымен тоқтатсақ қайтеді?! Жалпы мен өзімді өзім және кім екендігімді әйбәт білемін ғой» – деген екен.

Сол ағамыз айтпақшы, мен де өзімнің кім екендігімді, шығармашылық потенциалы қандай деңгейдегі адам екендігімді көп кісіден тәуір білемін. Әрине, жоғарыдағы Ерағаң айтқан сөздің түбінде жылтыраған шындық бар екендігін іштей мойындасам да, дәл осы жолы өз қағидамды ұстап қалуға тырыстым. Оның дәлелді себептері де жоқ емес болатын.

Біріншіден, Ерағаң да пенде. Ол да бала болған, ол да желөкпе жастық шақ деген көкөрайды кешкен. Оның да өмірінің көктемі, күзі, жазы болған. Онда да пендеге тән күйініш, сүйініш, өкініш, қуану, қайғыру, шаттану деген сезімдер бар. Ғылыми очерктер адамның дәл осы бір ішкі иірімдерін ашып беруге қауқарсыз...

Екіншіден, Ережеп Әлхайырұлы тек қана ғұлама ғалым, айтулы педагог қана емес, ірі деңгейдегі, Үкімет құрамындағы басшы. Ғалым болу кез-келген зерделі, білімді жанның қолынан келер-ақ, алайда басшы бола білуді кім көрінгеннің маңдайына жазбаған. Мәселен, Абай Құнанбаевты алайықшы. Ғұламалық, хакімдігі пайғамбар деңгейлес адам. Абайдың трактаттары, философиялық өлең-жырлары қазақ ұр-

пағының мәңгілік ұстанымы болары шындық. Десек те сол данышпан Абай біраз уақыттан кейін болыстықтан бас тартқаны несі? Биліктен басын ала қашуында не түйткіл жатыр? Данышпандығы тоқымдай өңірдегі Тобықтыны қойып, алты алаштың жас-кәрісін ұйытқан, бастарын шұлғытқан ұлы адам бір болыс елді басқара алмады деуге кімді сендіргендейміз?

Жоқ, мәселе бұл жерде басқада меніңше. Абайдай зерделі адам өзінің бойында басшы болуға лайық мінез дейміз бе, қасиет дейміз бе, әйтеуір бір аса қажетті дүниенің жоқ екендігін дер кезінде көре білген. Сондықтан да бас тартқан.

Жалпы, ғаламшардағы кез-келген мемлекетті басқарған тарихи тұлғаларды жіліктеп, екшейтін болсақ, көбінде гуманистік қасиеттердің олқы соғып жатқанын байқаймыз. Яғни, гуманизм басшы адамға, көп жағдайда жолсерік, бағдаршам бола алмайды. Мәселен, Абылайханға жөн үйретіп, жол сілтеп, керек жерінде ұрсып та тастап отыратын Бұқар жырау ақылгөйіміздің ақыл қоржыны қай қазақтың ханынан кем? Кем емес. Тек көшбасшы, қолбасшы болуға жаралмаған тұлға.

Міне, мен Ережеп Мәмбетқазиев ағамыздың бойынан дәл осы екі қасиеттің, атап айтар болсақ, ғалымдық пен көшбасшылықтың бір арнаға тоғысып жатқандығын байқағанмын. Әрине, бұл жерде екі қасиеттің міндетті түрде біреуі айшықтанатыны рас. Ол туралы әңгіме кейіндеу.

Үшіншіден, Ерағаң тек басшы ғана болып, сонымен ғана шектеліп қойса жарайды, ол білім беру саласында аса ірі реформалар жасаған, мүмкіндігі болмай қалған шақтарда соған әрекеттенген тұлға. Ол жол – өте ауыр да қатерлі жол. Ол жолда санқилы теперіштер, сан түрлі өткелектер, сан мінезді кейіпкерлер, түйіні тоқсан бұрау проблемалар болғаны – бесенеден белгілі. Әлемдегі бірде-бір реформа нанға май жаққандай теп-тегіс орнына түсе қалмайды...

Сондықтан, мен Ерекең туралы тиіп-қашып жазуға отырғанмын. Алдымда үлкен қиындықтар кездесерін де түйсінгенмін: ғалым әрі басшы, мемлекеттік деңгейдегі тұлға, әрі көзі тірі кейіпкер туралы деректі эссе жазу өте ауыр екендігін білмедім деу-әбестік. Білдім. Жазылып біткен күнде де біреудің көңілінен шықса, екінші біреулердің оған ернін шүйіре, сүлесок қарайтынын да болжадым...

Алдымен, ұмытпасам 1999 жыл болар, менің қаламымнан «Қыран ғұмыр» атты көлемді дастан дүниеге келді. Көптеген оқырмандар жақсы қабылдады. Әрине, скептиктер де бой көрсетті. «Әйтсе қайтушы еді, бұйтсе қайтушы еді? Тым-тым асыра дәріптеу, басшы болғаннан соң мақтайды да» – деген сынды сыпсың сөздер, әрине, Ерағаңның да құлағына жеткен шығар. Таралымы тым шөміп шықты. Мәселе онда да емес.

Поэзия жанрында ақынның ақындық қуаты қаншама қуатты болса да, кейіпкерлерінің жан-дүниесін дәл прозадағыдай ашып бере алмайтыны рас. Прозаны таңдауым да сондықтан.

Бұл сұхбат-эсседе мен сабақтастық стилін ұстаным еткенім жоқ. Үзік-үзік эпизодтар арқылы Ережеп Әлхайырұлының азаматтық тұлғасын, оның позициясын, жанының сірілігін, адами ірілігін беруді мақсұт еттім.

1998 жылдың жазы. Қалба тауының момақан, мамыражай қолатындағы айдынды Сібе көлінің жағасы. Түс ауған шақ. Құбыладан майда қоңыр самал еседі. Көл бетіндегі ұсақ толқындар жағалауды шөп-шөп сүйіп жатыр. Тыныштық.

Ерағаң екеуіміздің жекедара алғашқы кездесуіміз. Реті бүгін келді.

БІРІНШІ САРЫН

Ә. Қ.: Ераға; тәуелсіздік алдық деп тақиямызды төбеге лақтырып, қызылтану болып жүргенімізге, Алла қосса, биыл жеті жыл толмақшы. Алайда, халықтың көз жасы кеппей, көкірек шері тарқамай жатқаны несі? Иссапарлармен алыс ауылдарға жиі шығып жүремін, сонда не байқады дейсіз ғой?

Ауылдар тозып барады. Бұрынғы бір ұжымшар мен кеңшарлардың алқымының астына тығылып, жан бағып, бірлік-берекелерін айрандай ұйытып отырған жұрт шілдің қиындай тоз-тозы шығып кеткен. Ауылда ұрлық-қарлық көбейіпті. Есті жұрт, қалтасында тиын-тебені барлар орталыққа, қалаға бет бұрыпты. «Өлсем сүйегім туған топырағымда қалсын» дейтін кешегі, қаны тымырын жыртып жіберетіндей қазақтардың тұқымы тұздай құрығаны қалай? Бұл дүние не боп барады осы?

Е. М.: (ол көзін Қалбаның іркес-тіркес шыңдарына қадап ұзақ отырды. Ыңыранды. Жымиды. Әңгіме бастардағы әдеті. Маған дәл осы сәтте жанымдағы жақсы ағам жемтігіне атылатын жолбарыс секілді көрінді).

...Е, е.. Баяғыдағы Ақтамберді бабамыздың:

Күлдір-күлдір кісінетіп,

Күреңді мінер ме екенбіз?!

Күдеріден бау тағып,

Қамқапты киер ме екенбіз?!

Өзенге бие байлатып,

Төскейге орда орнатып,

Төркілдеп ошақ қаздырып,

Төбел бие сойғызып,

Төменде бидің кеңесін

Біз де бір құрар ма екенбіз?!... – деп кететіні бар емес пе еді. Қазақтың тәуелсіздікті жырламаған, соны аңсамаған дәуірі жоқ та шығар. Сол өксікті армандарын ақ шәйі орамалға түйіп, жиырмасыншы ғасырдың соңғы онжылдығына да аман-есен жеттік-ау.

Жеттік дегенім жай сөз, осынау аламан-асыр жолда, ғасырлар тізбегінде қазақ басынан не өткермеді? Қаншама асыл-жауһарлары дәуіріміздің ашық-шашық арбасынан төгіліп-шашылып, уақыт тозаңымен көмілді. Мен ойлаймын: кез-келген ұлт баласы тәуелсіздікті атасынан асыра қадірлейтін шығар-ақ, алайда тәуелсіздіктің қадірін дәл қазақтай қас-терлейтін, сарыла күткен ел ғаламшарда болмауы да мүмкін.

Арыға бармай-ақ, анау V ғасырда бүткіл түркілердің басын тоқайластырған, бір табақтан ас ішуге, аталы сөзге имамның алдындағы шәкірттей ұюға бар күшін сарыққан Еділ патша бабамызды алайықшы. Еуропа оны Атилла атап жүр. Сол бабамыз кезінде тәуелсіз түркі жұрты осы Алтай-анамыздың қойын-қоншына сыймай асып төгіліп, қара құрттай құжынапты. Қой үстіне бозторғай жұмыртқалап, сен же де мен же, сен іш те мен іш мамыражай заман туыпты. Бірсін-бірсін байлықты басқа теуіп, қазы-қарта, жал-жаядан да кекірелей бастаған жұрт алып Алтайдың сай-саласына сыймай, лақылдай төгілетін деңгейге жеткен көрінеді. Тәуелсіз, мамыражай заманда адамның басы да, төл де өсетіні шындық. Ақыры, Алтайы жұртына тарлық ететінін түйсінген данышпан Еділ бабамыз қара бақайына дейін мұздай қаруланған жарты миллион қолмен құбыланы бетке алып шықпай ма. Жер іздейді де баяғы. Сонымен түркілердің томар тұяқ тұлпарлары Еуропаны ары да бері шаңдатады-ай! Бұл заман-түркі жұртының тәуелсіздіктің зәмзәм шәрбетін мөлдектей сімірген шағы екен. Еділден кейінгі оның ұрпақтары бір-бірімен қырық-пышақ болып, бүткіл жұрттың басындағы бармақтай бақ құсын үркітіп алғаны бар.

Ол титімдей бақ – тәуелсіздік Шыңғысхан бабамыздың тұсында қайтара кеп қонды. Оның да арты ары тарт, бері тарт ырың-жырыңға ұласып, түркі жұртының тұтастығынан айырылуына әкеліп соқты.

Сонан кейін-ақ қазақтың тәуелсіздік үшін сан ғасырға созылған, жан алып, жан беріскен ереуіл шағы басталды. Байқайсыз ба, мынау монданақтай жер бетінде Мәңгілік ештеңе де болмайды екен. Бәрі өтпелі. Мәңгілік бір ғана үрдіс бар, ол – халықтың, ұлттың рухы. Алайда, оның да тоз-тозын шығаруға, сындыруға болатынын біздің соңғы отаршыларымыз Ресей империясы жеріне жеткізе дәлелдеп берді. Оны да бастап өткердік. Өлгі Жұбан Молдағалиев ағамыздың дастанындағы «мың өліп, мың тірілген» қазақ ұлтының ұрпағымыз біз.

«Әй, бір мемлекет мәңгілік болса, ол – Кеңестер Одағы шығар-ақ» деп жүруші едік. Жоқ, оның да идеялары 70 жылдан кейін быт-шыт болып, кешегі күні күшпен бір ошақтың басына тоқайластырған сандарған ұлт республикалары шілдің қиындай шашырап түсті. Иә, мәңгілік ештеңе болмайды.

(Ағамыз осы бір тұста терең тыныстады. Қолына іліккен бір қағазды шиыршықтап ұзақ отырды да...)

Мен жалпы Кеңестер Одағынан тек қана жақсылық көрген ұрпақтың өкілімін. Өтірік айтып күнә арқалағым келмейді. Оқыдым, Жетілдім.

Осының бәрі өзімнің ғана еңбегім десем, қателескен болар едім. Үкіметтің арқасы. Өзімнің талабым қосылды оған.

Қазіргі күні Кеңестер Одағының бүткіл жүйесін қарғап-сілеп, батпақ жағушылар көп. Өте көп. Алайда, бұл ниетіміз дұрыс емес. Бүгін – кешегі күннің шәкірті. Яғни, ұрпағы. Оның үстіне кешесіз бүгін болмайтыны – аксиома. Бүгін басқа қоғамдық құрылымда өмір сүріп жатыр екенбіз деп, кешегі қоғамдық формацияның жақсы тұстарын көрмей, көзді тарс жұмып өте шығуды тіпті пендені қойып, тарих кешірмес.

Мәселен, денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қолдау сынды салаларда үлкен-үлкен табыстар Кеңестер Одағында болмады деп кім айта алар екен. Жоқ, есті адам олай деп айтпайды.

Бұдан барып кешегі формацияның өкілдеріне Тәуелсіздік қажетсіз екен-ау деген ой тумаса керек. Тәуелсіздік бәрімізге бірдей ыстық. Мәселе, оның қалай келуінде емес. Оның екі-ақ жолы бар: төңкеріс және бейбіт түрде. Төңкеріс қантөгіссіз болмайды. Бізге соның сәтін салғанда бейбіт жолы бұйырыпты. Оған да тәубе деу керек шығар. Десек те...

Жалпы адам баласы аяқ асты боп қалған оқиғалардан абдырап, саналы қимыл жасай алмайтыны рас. Біз де тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында сол бір нәубетті бастан кешірдік. Тәуелсіздік тұтқиылдан келді. Дайындығымыз жоқ еді. Ал, дайындықпен келген елдердің жағдайы мүлдем бөлек болатыны шындық. Мәселен, Ұлыбританияның бодандығында болған Үндістанды алайықшы. Бұл жұрт сандаған жылдарын күреспен өткізді. Күрестің өзі дайындық университеті. Тәуелсіздік алған күнде де бізді кім басқарады, ұшпаққа кім жеткізуі мүмкін деп бас қатырған жоқ. Себебі, Махатма Ганди, Жавахарлал Неру сынды төңкіріспен көзін ашқан, соны өмір мұраты тұтқан жандар болашақ тәуелсіз Үндістанның тыныс-тірлігінің жобасын дайындап, түрмеде жатқан.

Ал, тағы да... Оңтүстік Африканың қарадан шыққан көшбасшысы Манделла жиырма жыл түрменің қандаласы мен битіне жем боп жатып, тәуелсіздік күресіне басшылық жасаған.

Тізе берсек, мұндай мысалдар жыртылып айырылады. Қазақстанның жағдайы мыналарға мүлдем ұқсамағанын жақсы білеміз. Қызыл империяның қызыл жалауы жалп етіп құлағанда да Тәуелсіздікке оскырына, үрке қарағанымыз рас. Яғни, саяси дайындығымыз болған кезде, мен XX ғасырдың басын айтып отырмын, тарихтың өкпек желі оңынан тұрмады. Ол кездегі Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Мұстафа Шоқай, Мұхаметжан Тынышбаев сынды азаматтарымызды империя жендеттері жөргегінде тұншықтырды. Әйтпесе, әрқайсысы жеке-жеке бір-бір елдің көсемі болуға лайықты жандар емес пе еді. Өттең, сол кезде тәуелсіз ел болуға қазақтың мүмкіндігі толығымен болған екен-ау!

Мойындауымыз керек, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында бізде мемлекеттік қызмет салаларының тізгінін ұстайтын азаматтардың аз болғаны рас. Қазақтың бағына орай Нұрсұлтан Назарбаев сынды Президент

болмағанда, тәуелсіздікке жаңадан ғана қолы жеткен мемлекетіміздің болашақ тағдыры не боп кетер еді?! Ал, Назарбаев нағыз қайраткер болатын. Қайраткерге ұлттық, мемлекеттік деңгейде ғана ойлап қою аздық етеді, ол әлемдік деңгейде ойлай алатын адам болуы шарт. Ол лауазым мен мансапқа тәуелді болмайды. Оны тағынан айырып тастасаң да қайраткер болып қала береді. Міне, Нұрсұлтан Назарбаев сондай тұлға.

Ендігі бір қайырым – Тәуелсіздіктің келуі жайлы.

Өзіңізге белгілі, 1991 жылдың басынан-ақ КСРО-ның кетеуі кетіп, қанқұрт түскен азу тістердей топаны азайып, бет-бетіне бөлініп, өз қотырларын өздері қасуға көшті. Ерте көктемде, сонау 1940 жылы тізе күшке салып, келісім ризалығын сұрамай-ақ қоқанлоқымен КСРО-ның құрамына кіріктірілген Балтық бойы мемлекеттері қош айтысты. Жазда Молдава, Кавказдағы Грузия, Армения, Азербайжан қол сілтеді. Орта Азия республикалары да 1-қыркүйекке дейін КСРО құрамынан шығып, тірлікке көшті. Мені: «Апырау, Қазақстан нені, кімді тосып жүр?» деген сұрақ мазалағаны да рас.

Сол жылдың 16-желтоқсаны. Бұл кезде Украина, Беларусь, Ресей де бір-бірінен ажырап, егеменді ел боп кеткен. Ақыры, үш ай кешігіп барып біз де тәуелсіздігімізді жарияладық.

16-желтоқсанның кешінде теледидар дикторы:

– Бүгін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі еліміздің Тәуелсіздігін жариялады, – деді.

Күнделікті, аса мән-маңызы жоқ оқиғадай-ақ хабарландыру болды. Шынымды айтайын ба, ересек басыммен жылап жібердім. Көзімнен баданадай-баданадай көз жасы тырс-тырыс тамып жатты...

Десек те Тәуелсіздікті диктордың аузынан емес, мемлекет басшыларының біреуінен естуіміз керек еді ғой. Тағы да «неге, неге?» деген шаншу сұрақтар жүрегімді шымшылай бастады.

Тәубе! Бұл күнге де жеттік-ау! Жат жұрт, жат босағада өмірге келген маған атамекенімнің Тәуелсіздігін көруді жазған аллаға мың сан алғыс алқаладым.

Ал, енді әңгіме ауанын тәуелсіздіктен қазақ жұрты не күтіп еді дегенге аударайық.

Тәуелсіздік деген сөз – шартты ұғым. Ғаламшарда абсолютті тәуелсіздік деген болмайды. Бәрі-бәрі бір-біріне тәуелді. Адам табиғатқа, табиғат адамға дегендей...

Анау, өткен ғасырдың 60-жылдарының бастау алар тұсында танымал ақынымыз Олжас Сүлейменовтың «Адамға табын, Жер енді» деген дастаны шығып еді ғой. Жер-көктің арасын даңғазашуға айналдырып: «Ғарышқа ұшып жатырмыз. Енді Жерге тәуелді емеспіз. Сен енді Адамзатқа табын!» деп Жер жарықтықтың қадірі мен абыройын тәуір-ақ түсірген дастанды аспандатқанбыз. Ол кезде 25-ке келмеген жас кезім. Бұла кезім. Десек те әлгі поэманы оқып шыққаннан соң: «Апырау, Олжекең тым артықтау көсіп отырған жоқ па? Табанымызбен сол

Жерді басып, қорегімізді содан айырып жүргенімізді неге ұмытамыз. Сол Жерге табан тіреп тұрып: «Сен енді маған бас ұруың керек» дегеніміз астамшылық қой» – деп ойлағаным рас.

Әрине, қызыл идеология біздің көптеген аузы дуалы деген ақындарымыз бен жазушыларымызды, зиялыларымызды айтқанына көндіріп, айдағанымен жүргізгені, бишігінің ысқырығымен жусатқаны белгілі. Тіпті абыз жазушымыз Мұхтар Әуезовтың өзі «Абай жолын» жазғанда амалсыздың күнінен шындыққа сырт беретінін білесіз. Алайда, Жеранаға тісін батырып, бұйрық беріп жатқан Олжас замандасыма сол кезде іштей наразы болғанымды жасырып қайтейін.

Әңгіме тәуелсіздіктен шықты ғой. Дәл қазақ баласы үшін оның алар орны ерекше. Экономикалық жағынан, руханият мәселесінен жүз пайыз тәуелсіз болып кеттік деп ешқандай мемлекет ұрандай алмайды. Тіпті, байлықты басқа тәуіп, кекірігі азып отырған АҚШ-тың өзі тәуелсізбіз деп айта ала ма екен? Жоқ. Айта алмайды. Әлемдегі экономикалық үрдіс бар мемлекеттерді шырмауықтай шырмап, қырқаяқтың шеңгелімен шыжымдап жатқаны белгілі. Сондықтан да тәуелсіздікке қолы жеткеніне аз ғана жыл болған Қазақстан неге құрық үзіп, алға шығып кетпеді деуіміз – әбестік.

Бұрын Үкіметтің дотациясымен қалт-құлт күндеріп көріп отырған ұжымшар, кеңшарлардың аяқ астынан тоз-тозы шыққанының да обал-сауабын биліктің қабылетсіздігінен деп, солардың мойнына іле салуға болмайды меніңше. Қоғамдық формация өзгерді. Солай болуға тиіс болатын.

Әрине, берекесіздіктер де болды. Көшбасшылар болмады. Кеңес дәуірінде тасқапшық тәртіппен ел басқарғандардың басым бөлігі тек нұсқауды орындаушылар ғана екен. Елді тығырықтан алып шығу қолдарынан келмеді. Қаймана жұрттың еңсесі түсетіні де сол кезең.

Десек те капиталистік дүниенің заңы сол – әркім өз күнін өзі көріп, өз қотырын өзі қасуға міндетті. Ал, нарық деп тонын айналдырып кигізіп жүргеніміз – кәдуілгі капитализм.

Хош, көп шаруашылық салалары, әсіресе мемлекет несиемен жан сақтап отырған ұжымшар, кеңшарларға сеніп отырған жұрттың әптер-тәптері шыққаны рас. Әркім өз қолындағы ірі қарасы, ұсағының ағы мен қызылына емініп, тандыры шыққан омырау сауып қалды. Шандыр омыраудан дым тамбасы белгілі. Сонымен даярға дәндеп алған жұрт зарлап-зарлап әбден жағы талып, көз жасы суалған соң тірлік етуге қам-қарекет жасай бастады. Тәубе, қазіргі таңда ауыл жұрты жан сақтау тәсілдерін меңгеріп алған сынды. Енді ұсақ шаруа қожалықтары іріленуі шарт. Сонда барып уайымдары азаяды. Сонда барып халықтың басым бөлігі қомақты қаржыны қолымен ұстап, көзімен көретін болады.

Мен сізге бір ғана мысал келтірейін, кез-келген тіршілік иесінде, оның эволюциясында прогресс деген болуы керек. Онсыз қоғам дамымайды. Мәселен, мына мені алайықшы. Бай тұқымынан емеспіз. Мүмкін арғы аталарымызда дәулет болған да шығар, кім білсін?! Өз әкем

қарапайым балықшы болды. Ұзап оқи алмаған адам. Ал, одан қалған екі ұл – ағайым Хамит пен мен. Ағайым әскери үлкен шенге жетті. Мен академикке дейін көтерілдім. Прогресс дегеніміз осы.

Сондықтан ауыл шаруашылығында да прогресс болуы шарт. Іріленген шаруашылықтар болса көп адамның бір уайымы азаяды. Онда қазіргі күні Елбасы Нұрсұлтан айтып жүрген МТС-тар құру да өз нәтижесін береді. Тек ірілену қажеттігін жұртқа ұғындыратын, санасына сіңіретін дуалы ауыз керек.

Тәуелсіздікті ертеңі не? Ол – ғаламшардағы іргелі мемлекеттердің қатарына қосылу, ол – ұлтты сақтап қалу, ол – өркениет төріне шығу, қысқасы, әлемдегі ілім мен ғылымды меңгеру.

«Біз тәуелсіз қазақ мемлекетіміз, сондықтан бар жақсылық қазақтарға жасалуы керек», – деп көкірегімізді соғуға да болмайды. Әлемде ғаламдану жүріп жатқан кезеңде есігімізді тарс бекітіп, ешкіммен қарым-қатынасқа түспей отырамыз деу – абсурд. Мемлекетте ұлттардың көп тұруы қасірет емес, қасірет – салиқалы басшылықтың болмауында. Құдайға шүкір, қазіргі Қазақстанда сондай басшы бар. Қоғам қайраткерлері, билік тізгінін ұстап отырғандар өз Отанының шынайы патриоттары болғанда ғана Қазақстан өз мұратына жетеді. Онсыз мүмкін емес.

Тәуелсіздік жалпы түркі жұртының сан ғасырлық мұраты еді. Ежелгі түркі жұрты тәуелсіздіктің дәмін сан рет тұщынған.

Мен сізге бір қызық айтайын, бүткіл Еуропада түркілердің тоқпақ жалды аттарының тұяғы тимеген тоқымдай жер жоқ. Батыс жағалауға – Атлант мұхитына дейін жеткен ғой.

Дүниежүзінде түркілермен қан шатысы жоқ жұрт кемде кем. Француздардың Бургундиясы, немістердің Саксониясы таза қыпшақ әулетінің ұрпақтары. Украинадағы Киевтің негізін қалаған – тағы да қыпшақтар. Украиндықтардың орыстармен үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Екі түрлі жұрт, екі түрлі қан, екі түрлі мәдениет, екі түрлі салт-дәстүр. Жиі-жиі шекісіп қалатындары да сондықтан.

Түркілер үш ғасыр бойы әлемді ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстаған. Тіпті азуын Айға білеген Рим мен Византия Еділ патшаға құлдық ұрып, алым-салық төлеп тұрған. Бүткіл Еуропадағы халықаралық тіл бес ғасыр бойы түркі тілі болғанын білесіз бе?

Міне, дәл осы кезеңде түркілер тәуелсіздік зәмзәмін сарқа ішкен. Өттең, Еділ патшаға 453 жылы у беріп өлтірген соң, оның артында қалған 175 ұлының арасына Рим мен Византияның айлакер саясаткерлері бақталастық отын жағып, істемегенді істеді-ау. Сөйтіп, түркілердің аты тарихтан өшіріле бастады. Саналы түрде. Болып, толып алған Еуропа өзінің мәдениетінің де, әдебиетінің де, әдет-ғұрпының да, дінінің де, тегінің де түркілерден бастау алғанына намыстанып, оларды тарих оқулығына «тағылар», «жабайылар» деген атпен кіргізгені рас. Ал, шындығында олардың тарихы құрақ-құрақ өтіріктерден тұрады.

Екінші рет қазақтар тәуелсіздікпен Шыңғысхан бабамыздың кезінде жолықты. Оның қолы негізінен қазақ руларынан құралған. Ал, тарихта оны монғол деп түсіндіру – тағы да өрескел, сорақы өтірік. Тағы да оны қазаққа кимаған Еуропаның саясаткерлері. Саясаткерлер кез-келген дәуірде тарихты өз пайдаларына қарай бұрып отырған ғой. Шыңғысхан туралы том-том романдар жазған Ян мен Исай Калашниковтар да шатасып, Шыңғысханды қыпшақтармен соғыстырып, Отырарды күйреткізіп қояды. Ол кезеңде Отырарда тек парсылар тұрған. Шыңғысхан парсылармен соғысқан. Қазақтармен емес.

Сонан кейінгі көріп отырған тәуелсіздігіміз осы. Оны көздің қарашығындай сақтау қажет. Ал, тәуелсіздіктің баянды болуы көп жағдайда мемлекеттің экономикасы мен қорғаныс қуатына байланысты.

Ә. Қ.: – Ераға, Тәуелсіздіктің дәмін алып жатқан жұртпыз. Алғашқы кезең тым ауыр өткені белгілі. Одақтан қалған қырық жамау экономика онсыз да жүдеу халықты көтерем қып тастады. Кеңестік жүйеге әбден бауыр басып алған жұрт жоғарыға көп-көп емексіді. Түк тамбады.

Білім беру саласы да сандаған теперішті бастан өткерді. Қазір сізден сұрайын деп отырған сұрағымның білімге қатысы да жоқ. Ол үлкен, қордалы әңгімені тағы бір жолыққанда қозғармыз.

Бір ауыз сөзбен ғана өрнектейтін болсақ, дәл осы Тәуелсіздік сіздің жеке өз басыңызға нендей өзгеріс әкелді?

Е. М.: (Ол сәл-пәл ойланып отырып қалды. Шамырқанғанда өститін: қасын керіп, көз шарасы ұлғайып отырды-отырды да) Менің жұрттан бөлек қуанышым да, қасіретім де жоқ. Қазақстанның тағдыры – менің тағдырым. Өмірімді мен баяғыда-ақ туған Отанымның садағасына шалғанмын.

Бүгінгі әңгімені осымен тәмамдайық. Жолыққанша күн жақсы болсын!

ЕКІНШІ САРЫН

Ерағамен сол кездесу, сыр ашысудан кейін біраз уақыт жолығудың, еркін отырып әңгімелесудің сәті түспеді. Анда-санда белгілі бір жиындарда басымыз тоқайласып қалғанымен, сұхбат жасап отыруға мүмкіндік табылмағаны рас. 2000 жылдың алғашқы айларына деп белгілеген кездесуіміз аяқ астынан тағы да өзгерді. Ераға алдымен Германияға, онан соң іле-шала Америкаға іссапармен аттанды. Сонан кейін...

Ерекең Кенді Алтайға, оның орталығы Өскеменге 1984 жылы ат басын тіреген. Ондағы іргелі оқу орны – Өскемен мемлекеттік педагогика институтын 20 жыл басқарған профессор Юмаш Кәрімұлы Уәлиев зейнеткерлікке шығып, сол кісінің орнына Білім және ғылым министрлігі Ережеп Әлхайырұлын лайық деп тауыпты.

Ерағанның бұл оқу орнын өз биігіне шығару үшін атқарған еңбегі ұшан-теңіз. Оны ешкім жоққа шығара алмайды. Мемлекетіміздің

Шығыс пұшпағы – Өскемен сынды тұйық, провинциялық қаладағы республикамыздың сандаған педагогикалық институттарынан түк те айырмасы жоқ оқу орнын тәуелсіздіктен кейінгі экономикалық ауыр жылдардың өзінде университетке айналдыру – екінші бірінің қолынан келмейтін шаруа. Сонымен, Ерағанның басшылығымен Өскемен педагогикалық институты Қазақстанда ҚАЗМУ мен ҚАРМУ-ден кейінгі үшінші университет болып төбе көрсетті. Ол туралы кейін айтыла жатар.

Зейнеткерлік жасына келгеннен соң өзі үкілеген, университеттік деңгейге өзі жеткізген оқу орнын министрлікпен ақылдаса отырып басқа адамға тапсырған Ераған іргетасын өзі қалаған Қазақ –Американ еркін университетінің басшылығына ауысты. Америка мен екі ортаға шақырылауы көбейді. Қашан көрсеңіз де тың идеялармен қоржынын толтырып, сол жаңашыл бастамаларын жүзеге асырғанша жарғақ құлағы жастыққа тимей жүретін Ерекенді «ұстау» қиынға айналғаны, тағы да шындық.

«Аңдыған жау алмай қоймайды» деуші ме еді қазекем, қалай да оңаша кездесуді мұрат етіп жүрген мен ақыры Ерағанды жұмыс бөлмесіне қақпайладым. Күндізгі арсы-күрсі шаруа бітіп, университеттегі оқытушылар мен студенттердің сапырылысы аяқталған шақта, екеуіміз бір-бір шыны шайды сораптай отырып, қоңыр кешті қоңыр әңгімеге толтырдық.

Ә. Қ.: Ераға, сіз Өскеменге ат басын тіреген кезеңнен жыл өтер-өтпестен Михаил Горбачевтың «қайта құруы» басталды. Қоғамымыздың барлық саласында дерлік таныс емес таңсық реформалар бой көрсетті. Орталық Комитеттегі бірінші басшы тарапынан асыра сілтеушіліктің күресі де күркіреген кездері есімізде.

Күрзінің жуан тұсы Қазақстанға тиді. 1986 жылғы әйгілі Желтоқсан есіңізден шықпайтынын да білемін. Десек те сол Желтоқсанды біреулер оқиға деп, енді біреулер көтеріліс деп, бәзбіреулер стихиялы түрде етек алған кәдуілгі тобырлардың қозғалысы деп, қойыңызшы, бұрыштан бұрышқа қуалап аяқ доп (футбол) етіп жүр. Сол туралы сіздің шындығыңыз не дейді? Сонан кейін...

1994 жылы Өскеменде төрт қазақ жігітін шешен ұлтты азаматтар бауыздап кетіп, мәселе ушығып, ұлтаралық қақтығысқа айнала жаздағанын білесіз. Қазақтың Өскемендегі жастары намыс найзағайын ойнатып жатқан шақ күні кешегідей көз алдыңызда шығар. Әңгіме мынада: сол жастар сіздің бір ауыз сөзіңізге құлдық ұрып, ашуларын ақылға жеңгізіпті деген аңызға бергісіз сөз бар. Қазақтың белгілі бір оқиғаны бірер жыл өткен соң тұздықтап, көтермелеп, сорпасына молырақ су құйып қайтара, мүлдем жаңа табақпен тартатыны бар. Сол оқиғалар хақында әңгіме өрбітсек қайтеді? Жалпы осы кезгі қазақтың ұлы мен қызы қалай өсіп келеді? Көңіліңіз тола ма? Әйтпесе...

Е. М.: (Ерағанның қабағы сәл түйілді. Көңілінде кірбің барын байқадым. Асқазаны сыздап отырғандай түйіліп-түйіліп отырды да) Басы-

мыздан не өтіп, не қоймады. Сонау XV ғасырда өмір сүрген Шалкиіз жырау бабамыз өзінің бір толғауында:

Жауынды күні көп жүрме,

Жар жағасы тайзақ-ты.

Жаманға жақыным деп сөз айтпа,

Күндердің күн болғанада,

Сол жаман өз басыңа айзақ-ты, – деп кетуші еді ғой. Сол айтпақшы, біздің жалпақшешей, жағымпаз, ақкөңіл екендігімізді жеріне жеткізе зерттеп алған Кеңестік дәуірдің Орталық Комитеті білгендерін істегені рас. Жат десе – жаттық, тұр десе – тұрдық. Басымыз ноқтада болса, ар-қамызда Кеңестік идеологияның он екі таспа бұзаутіс дойыры ойнады. Шылбыр үзіп кете алмадық. Аз едік. Әлсіз едік.

Оның үстіне Кеңестік жүйенің ұстанған ең ұтымды саясаты – Одақтас республикаларды бір-бірімен матастыра байлап, барлығын бірдей Орталыққа тәуелді қалыпта ұстау болатын. Мен сізге бір ғана мысал келтірейін. Мәселен, машина жасау өнеркәсібін алайықшы. Оның бөлшектері, моторы, тағы да басқа бөлек-салақ дүниелері бір ғана заводтан шыққан жоқ. Айталық, «ГАЗ-53» автомашиналарының қорабы Қырғызстанда жасалса, двигателі Горький қаласында құрастырылды. Бұл деген, республикалар өздігінен өмір сүріп кете алуға мүмкіндігі болмасын деген сөз. Сонда ғана ол тәуелді болады. Сонда ғана ол Орталықсыз күні қараң екендігін түсінеді. Міне, қитұрқы саясат дегеніңіз осы.

Ал, Қазақстанның тек қана шикізат базасы болғандығы рас. «Миллиард пұт астық бер» деді, бердік. «Кен өндірі» деді, көртышқан секілді, жер астын үңгідік. Тірілей көрге түстік. «Мал бақ, Орталыққа ет керек» деді, бақтық. Сол кездегі 6 миллион қазақтың алдына 36 миллион қойды салып берді де, тау мен тасқа айдады. Малмен бірге мал боп кеттік. Шыққан биігіміз қане?

Қызығын Орталық көрді. Мал бағып ерніміз жалақ, басымыз таз, үсті-басымыз шоқпыт-шоқпыт болып біз жүрдік. Кисек киімге, ішсек тамаққа жарымадық. Бұл мәселенің ең кереғарлығы сонда: мал өсіріп, ет өндіретін, астық егіп ұн шығаратын Қазақстанның астанасы Алматының дүкендерінен бір кило ет табылмай жатқан шақта, Мәскеудің дүкендері Қазақстанның етінен сіресіп тұрды. 60-жылдардың басында, Хрущевтің «жылымығы» кезінде Қазақстанның ауылдарында бір айға деп жан басына 5 килодан ұн беріп халықты тіпті нанға да жарытпай, тоқжарау етіп ұстаған. Ал, сол кезде Қазақстан Отан қоймасына миллиардтаған пұт астық құйып жатқан. Қысқасы, аспаннан киіз жауған, алайда бізге ұлтарак та бұйырмаған.

Білім беру саласына келейік. Қазақстанда тек қана мұғалім, зоотехник, механик, малдәрігері, тау-кен инженері сынды мамандар дайындайтын жоғарғы оқу орындары ғана болғаны өтірік пе?! Бұл да жымсыма саясат. Қазақты мал мен кен өндіруден, ауылдан ұзатпаудың шарасы. Біз соған да тәубә деп жүре бердік. Тағы да...

Мектеп бітіретін қазақ түлектерін ауылда қаламыз, мал бағамыз, Қазақстандағы қойдың санын 50 миллионға жеткіземіз деп даурықтырды. Дарақылық, көркеуделік қой, іліп ала жөнелдік. Жастарымыз қоғам дамуына сай келетін білім ала алмады. Қойдың бір қабырғасын тұтас мүжісек, өзімізді тым-тым бақытты сезіндік. Сезіндірді. Сондай түсінік сіңірді санамызға. Санамыз эволюциясын тоқтатты. Тоқырадық...

Ә. Қ: Ераға, сөзіңізді бөлгенге айып етпеңіз. Жаңағы сіздің айтқаныңызға қосымша бір ақпарат бере кетсем деп едім.

Мен Төр Алтайдың қиыр пұшпағындағы Катонқарағай ауданынанмын ғой. Орта мектепті Шыңғыстай ауылынан бітірдім. Сондағы қабырағасы үнемі сыз бүркіп тұратын интернатта тұрдық. Интернаттағы өміріміз жаңағы сіз айтып отырған өткен ғасырдың 60 жылдарының бас кезіне дөп келді. Сонда деймін, сонда біз секілді жасөспірім жігіттерге 200 грамм ғана нан беретін. Мәңгі тоймайтынбыз.

Ал, Топқайың ауылындағы біздің жанұяда он бір бала болды. Әке-шешемізбен қосқанда он үш адам бір табақтан ас ішетінбіз. Жаңағы сіз айтқан бес кило ұнды алайықшы. Он үш адамға айына 65 кило ұн тиетін болса, сатушы әлгі қаптың аузын ашып, 5 kilosын алып қалатын. Ал, жаңағы 65 кило ұн он күнге ғана жетуші еді. Қалған уақытта сапасы мен сорты төмен бидайды диірменнен өткізіп, жоқтан барды талғажу ететінбіз. Әйтеуір, ауыл адамдары көмпістігімен ғана тірі қалған.

Біз 9-сынып оқып жүргенде, көктемде сақманға жіберді. «Осылар әлі тым жас қой» деп мүсіркеген ешкім болмады. Сонда ересек адамдармен бірдей қозы алдық, түнгі кезекте жүрдік. Ұйқы-күлкіні ұмыттық. Көзіміз биттеп, беті-қолымыз жарылып кеткен. Бір жарым айдан соң мектебімізбен жылап табысқанбыз. Алайда, көпке дейін құлағымыздан қой мен қозының маңыраған үні кетпеді. Адам баласын малға айналдырып жіберу түкке де тұрмайды екен. Соны түйдік.

«Ауылда – мал бағуда қаламыз!» – деп аудандық комсомол комитеті бастама да көтертті. Көтердік. Алайда, билік бір қателік жіберіп алды: біз мектеп бітіру туралы аттестатымызды қолға алып қойғанбыз. Анадай теперішті көрген біз малда бір күн де жүрмес едік. Оқуға жапатармағай қашып кетіп жанымыз қалған.

Сізді ойыңыздан ажыратып жіберген жоқпын ба?

Е. М.: Жоқ. Сенікі өмірмен байланыстыра толықтыру ғой. Ол айтқанымыз дәлелді болу үшін қажет. Әйтпесе, бүгінгі жастар сенбеуі де мүмкін емес пе.

Мына айтып отырғаным сенің жоғарыдағы сұрағыңа барар, апарар кіріспенің оннан бірі ғана. Кеңестік жүйе өзімізді-өзімізге басқартқаныңыз не, тізгіннің ұшын ұстатпағаны да шындық. Конституция тармақтарына жүгінсек, әрине, сол кезеңдегі Одақтас республикалар кез келген уақытта Одақ құрамынан шығып кетуіне, өз құқыларын қорғауға құқылы делінгенмен, іс жүзінде бәрі керісінше болды. Бар істелініп жатқан жақсылық атаулы түптің-түбінде барып орыс ағайын-

дарға телінді. Тіпті табиғаттың әр түрлі маусымдары да, мінез-құлқы да орыстыкі делінді. Русский лес, русская зима, русский характер, т.б.

Бәріне көндік. Көндірді. Ең басты қасірет сонда, ішімізге түсіп кеткен жегі құрт сынды – рухымызды тонады. Жалаңаштады. Өрмекшінің торына түсіп қалған шыбынның онан кейінгі тағдырына көз тоқтатып қарағаныңыз бар ма?

Қызық, өрмекші торына ілініп қалған құрбандығының сөлін соруға тіпті де асықпайды. Шыбын тыпырлай-тыпырлай әбден халсірейді. Тірлігін тоқтатады. Сонан кейін әлгі өрмекші аяндап мүрдеге жетеді. Шыбынның сөлін асықпай сіміреді. Торда шыбынның тек сыртқы қаңқасы ғана қалады. Сырты шыбын, алайды ішінде түк те жоқ.

Тағы бір мысал: «Мәңгүрт» деген фильмді көргеніңіз бар ма. Сонда қолға түскен қыпшақ батырының басына жаңа сойылған түйенің қарнын кептеп кигізіп тастайтынын көріп таң қалғамын. Біраз уақыттан кейін күн қызуымен әбден кепкен түйе қарны адамның басын жан-жағынан қыспаққа алып, шыбындай жанын шырқыратып көзіне көрсетеді екен. Аңдай қысым көрген адам тек қана басымен әлек, тек соның ауыруымен ғана алысып, басқа дүниенің барлығын ұмытатын көрінеді. Уақыт өте ауыру тоқталғанымен, адам өткенін, кім екенін мүлдем білмейтін жанға, яғни, тірі-өлікке айналады. Жадысынан (есте сақтау қабілеті) айырылады.

Бізді де соған жақындатты. Тарихымызды ұмыттырды. Жүз қайтара өз түсініктерімен жазғызды. Түркілердің өркениетке ұмтылудағы бүткіл адамзат баласы үшін жасаған құндылықтары түгелдей орыстарға телінді. Біздің өркениет тарихымыз түгелдей орыстарға көшті. Мен сізге тағы бір қызық айтайын: орыс тарихы – сонау Мономахтың, одан бергі Иван Грозныйдан бастап қайтара жазылған тарих. Кеңестік дәуірдегі оның бас редакторы болған академик Рыбаков олардан да асып түсті. Ол тарихтағы елеулі-елеулі оқиғаларды елеуіштен өткізіп, ең құнды дегендерін тек орыстармен байланыстырды. Басқа халықтар ауызға да алынған жоқ. Сондай мектеп оқулықтары дүниеге келді.

Тегімізді, кім екендігімізді ұмыттық. Рухымызды сорып алып, оның орнындағы бос кеңістікті жағымпаздық, жәдігөйлік, қорқақтық, үрей, алаяқтық сынды албасты қасиеттермен толтырды.

Мен бұл жерде орыс халқын кіналап отырған жоқпын. Халықтың жазығы жоқ, кінә – жүйе мен идеологияда.

Ә. Қ.: Ераға, айып етпеңіз, тағы бір қосымша қыстыра кетейін. Әйтеуір түркілерді, қыпшақтарды ауызға алған екенбіз, мына бір жайтты да айта кеткеніміз орынды шығар.

Сібірден табылған көне түркі жазулары (тасқа қашалған), біздің бабаларымызда осыдан жиырма бес ғасыр бұрын жазу-сызу болғанына айғақ. Орыс тарихы оны да өзімізге қимай скифтердікі деп мантиратты емес пе. Ақыры Күлтегін жазбаларын француз, ағылшын ғалымдары түркілердікі деген соң барып, мәселе шындыққа бет бұрған.

Орыстардың алғашқы жазу-сызулары XI-XII ғасырдан, онда да түркі жазуларынан бастау алады екен. Кириллицаны ойлап шығарды деп жүрген Кирилл мен Мифодийіңіз де түркілер көрінеді. Себеп мынада: Еділ патша бүткіл Азия мен Еуропаны уысында ұстап тұрған кезеңде (V ғасыр) әйгілі Рим мен Византия оған алым-салық төлеп тұрыпты. Хат-хабар, құжаттар тек түркі әліпбиімен жазылған. Бертін келе Кирилл мен Мифодий түркі жазуларына ішінара редакция жүргізген көрінеді. Тіпті бүгінгі күні славяндардың заңды мейрамына айналып кеткен Рождество, Жаңа Жыл, онда балаларға тәтті-дәмді алып келетін Аяз Ата да түркі жұртынан «қарызға» алынған, ақыр соңында меншіктеніп кеткен дүниелері екендігі дәлелденіп жатыр. Халықтың тарихын тонаудың классикалық үлгісі дегеніміз де осы болар.

Әңгіме сізде.

Е. М.: Хощ, енді 1986 жылға келейік. әйтпесе екеуіміз өткен дәуірлерден малтап, шыға алмай жүрерміз.

1986 жылғы Желтоқсанға нақты баға беру, белгілі бір қоғамдық әрекет есебінде атау беру қиын. Оның объективті, субъективті себептері толып жатыр.

«Желтоқсан көтерілісі» дейін десең, көтеріліс қағидаларына толық келмейді: көтерілістің басында белгілі бір көшбасшысы болуы, ол белгілі бір уақыт кесегінде пісіп-жетілуі, яғни, дайындық мерзімінен өтуі шарт, төңкеріс дейін десең оған да келмейді.

Меніңше, бұл Желтоқсан аяқасты болған ұлттық намыстың жанартау болып оқыс атылуы. Онда да біреуді қырайық, жойайық деген қаншалек пиғылдан емес, әділет іздеуден бастау алған гуманистік ниет. Горбачев сол кезеңнен сәл бұрын бүткіл жүйені демократияландыру керек, халықтың көзін ашу қажет, шындық мен ақиқатқа ғана бас ұрамыз деп ұрандаған. Сөйте отыра Қазақстан сынды Одақта алатын орны үлкен, төр табақта отыруға құқы бар республикаға ел мен жұртқа мүлдем беймәлім Колбинді күтпеген жерден әкеліп қоюы, жергілікті халықпен сапаспауы, қай қалыпқа сыймақшы. Жарайды, халық алдында Алатаудай абыройы бар Қонаевты қартайғандығына байланысты қызметтен шеттетсін-ақ делік. Десек те қазақ ұлтты басшы табылмағандай, қайдағы бір обкомның хатшысын тапырақтатуы кімге ұнасын.

Өрине, жастарымызда ұлттық намыс болғанымен, оны түрткілеп, жылы орнынан тұрғызып, «оятып» жіберушінің болғаны анық. Кезкелген қозғалыстың көгентүбінде басшы болады. Соның кім екендігі әлі күнге белгісіз болып отырғандығы рас. Кім болса да: мейлі жеке бас мүддесін көздесін, мейлі ұлт абыройын мақсұт етсін, әйтеуір ұлтымыздың әлі «тірі» екендігін, жыланды үш кессе де кесірткелік халі бар екендігін дәлелдегеніміз – тағы да шындық.

Ұлыорыстық шовинизм, онан қалса Кеңестік керзі етік киген идеология қазақтың рухын мүлдемге өшіре алмапты. Қоламтасы қалыпты. Желтоқсандық жастар соны дәлелдеді. Қазақ жастарының қабырғасын

сөуге, белін қайыстыруға, омыртқасын сындыруға бұйрық берген кешегі Кеңестік жүйе өз күнәсіне өзі өртеніп кетті. Ол жүйе тек қазақтарды ғана қан түкірткен жоқ. Олардың әпербақан сойылына ілінбеген халық аз. Тіпті Кеңестер Одағы құрамындағы ұлттар мен ұлыстарды былай қойғанда, Еуропа және Азиядағы социалистік лагерь атандырған елдер де кеңестік күрзінің «дәмін» татты.

Айта берсе, әңгіме көп. Енді 1994 жылғы шешен-қазақ оқиғасына келейік.

Өскемендегі қазақтар дүрліккені рас. «Мал ашуы – жан ашуы» дейді қазақ. Ал мына оқиғада төрт бірдей қазақ азаматын бауыздап тастады емес пе. Қазақ тағы да: «Атанның асында шаппағанда қайда шабасың» демей ме Дәл осындай тұста намыс алауы тұтанбаса, ұлттығыңнан не пайда?!

Алайда, барлығын ақыл таразысына салмаса болмайтыны рас. Дүрліккен – жастар. Олар: «Шешен халқын қырамыз, жоямыз» дегенге дейін барысты. Тоқтау қиын болды. Облыстық әкімшілік қалада, облыста абыройы бар деген азаматтар мен азаматшалар шығып, жастарға басу айтысып жатты. Амал қанша, оларды тыңдар болмады. Орталық алаңға жиналған жастардың дүмпуі ұласа берді.

Мен елікпедім. Артын күттім. Ақыры өз насихаттарынан нәтиже шықпасына көздері жетіп, істер шаралары қалмай тығырыққа тірелген облыс әкімі Бектемісов маған кісі салды, телефон шалды. «Ереке, бірер ауыз тоқтау сөзіңізді айтыңыз» деп өтініш жасады. Шынымды айтсам, дәл сол жолы әкімшілікте отырған шенеуніктер үшін емес, ұлт араздығы ұшығып кетпесін деген ереуіл көңілмен жастардың алдына шықтым. Ереуілдеп тұрған жастарды алдымен сабасына түсіріп, сөз тыңдайтындай деңгейге жеткізудің өзі қиынға түсті. Алайда, бірер ауыз басу сөзден соң тыңдауға көшісті.

– Айналайын бауырларым! Қазаның артының қайырын берсін! Бәріміздің де жүрегіміз жаралы екендігі рас. Бәрін де сабырға жеңдірейік. Бабаларымыз: «Сабыр түбі сары алтын» дегенді тегіннен-тегін айтты дейсіздер ме. Атам қазақ сабырлылықтан опық жемепті.

Біз бұл жерде дініміз бір, түбіміз бір шешен халқына тұтастай батпақ жаққанан аулақ болғанымыз жөн. Бірен-саран оспадырлар кез-келген халықтан шығады. Ондай безбүйректер өзімізде де бары өтірік пе. Жақсы, сендер дәл осылай өрекпеген қалыптарыңда қалдағы аздаған шешен жұртын сорлаттыңдар делік. Сонда шәйіт болған бауырларымыздың орны толып, қайтара тіріліп келеді деп ойлайсыңдар ма? Жоқ, енді басымызды тау мен тасқа ұрсақ та олар бұл фәниге оралмайды. Түптің түбінде сорлайтын – бәйкүнә жұрт.

Ал, сол шешен жұрты өз елі, өз жері, өз отаны бола тұра Қазақстанға не үшін келіп еді? Өз еріктерімен келіп пе еді?

Олар да Сталиннің кезіндегі солақай саясаттың құрбандықтары. Жер ауып келгендер. Ақыр соңы Қазақстан олардың екінші үйлеріне айналған. Қазақ іргеден кірген жыланның басына да ақ құйып шығаратын

мейірбан халық емес пе. Бірер тентек-тебізіне бола өзімізді басқа жұрттан ерекшелендіріп тұратын арда қасиеттерімізге нұқсан келтіріп, кір шалдырып алмайық. Ақылымыз бар жұрт едік, сонымыздан алла айырмасын. Есімізді жияйық, ұрдажық сезімге, қаншалек ойға берілмейік.

Мен осы жасыма дейін адамдардың, ұлттардың сандаған тобымен жолыққан адаммын. Жақсысы да, жаманы да кездесті. Бірақ бірде-біреуімен жауығып кеткен жоқпын. Адамдарды жақсы көрсең ойың тұнық, санаң сергек болады. Сөйтейік, бауырларым. Райларыңнан қайтындар. Ал, ана тентектермен, қанышерлермен заң орындары айналыса жатар. Ол солардың шаруасы, – деп біраз дүние ұқтыруға тырыстым...

Ә. Қ.: Ераға, мен кейіннен сол оқиғаға қатысқан, жиында сіздің сөзіңізді тыңдаған бір азаматпен жолықтым. Сол жігіт маған: «Қазақтар шылбыр үзіп тұр едік. Әкімнің де, хакімнің де, тіпті ешкімнің сөзіне құлақ қоймай, не болса да Овечий Ключтегі шешендер қоныстанған ауылды апалас-төпелес қылуға дайындалып тұрғанбыз. Ережеп Әлхайырұлының сөзінен соң сабамызға түстік. Неге дейсіз бе, ол кісі алаштың ақиығы ғой, үлкен тұлға ғой. Егер сол жолы Ерағаң біздің алдымызға шықпағанда, қызықтың «көкесі» болар еді» деген.

Дәл осы мазмұндас әңгімені мен тағы да біраз адамдардан естідім. Мен ойлаймын: жанағы сіз толғаған сөзді алдында шыққан қайраткерлер айтпады дейсіз бе. Айтты ғой. Алайда, әңгіме бұл жерде сөздің мазмұнында емес, оны айтып тұрған адамның абыройы мен халық алдындағы бет-бейнесінде шығар. Дәл солай. Жиналған жастар тек сіздің қайталанбас тұлғаңызды сыйлады. Сол себепті өрекіп тұрған райларынан қайтты.

Е. М.: Мүмкін. Бәрі де мүмкін.

Мен ендігі әңгімені жастар жағына бұрғым кеп отыр. Желтоқсанда жастар, Өскемендегі шешен оқиғасында жастар. Неге ересек адамдар емес?

Мәселе мынада ма деймін: адам баласына аллатағаланың берген ең үлкен бақыты – жастық шақ. Соны кезінде бақыт деп қабылдамаймыз. Қадірін біле бермейміз. Кейін, кекселік жасқа тұяқ іліктіргенде барып аң ұрамыз.

Жастықтың ерекшелігі сонда, ол алды-артын аса көп ойламайды. Қорықпайды. Үрей сезімі мүлдем аз болады. Сондықтан да от пен суға ойланбай қойып кетіседі. Мәселен, Желтоқсанды алайықшы. Түгелдей жастар. Ал, кексе адамдар ертеңін, жанұясын, қызметін ойлады. Бұғып қалды. Жастардың күйіп кеткені де сол. Ал, ересектер оқиғаның артынан оған талдау жасаумен шұғылдандық.

Жастарымыздың намысқойлығы ұнайды маған. Тілімізді өз биігіне шығарып алсақ, болашақта ешкімнен кем ел болмаймыз. Ақиық ақын Мағжан Жұмабаев айтқандай, мен жастарға сенемін.

ҮШІНШІ САРЫН

Бүгінгі күннің қым-қуыт тірлік қазаны бұрқ-сарқ қайнап, буы атқылап, Ерағаң екеуіміздің кездесуіміздің сәті тағы да бұлаңқұйрықтана бастады. Мәселе тым созылып кететінін ойлап уайымдап жүргенмін. Алайда, бір күні Ерағаң аяқ астынан өзі телефон шалсын: осылай да осылай, Сібедегі демалыс базасына барайық, сол жерде жата-жастана әңгіме құрайық...

Куана келістім. Жолға шықтық.

Өскеменнің іргесіндегі Сібе көлінің бойы сыңсыған демалыс үйлеріне толып кетіпті. Өскеменнің Бурабайы осы. Кеңестік дәуірде осы көлдің бойына келгендер күн көзінен қорған боларлық қалқа таппай, бұта-шіліктерді паналап жүруші еді. Заманның озғаны да. Демалысты адамша ұйымдастыруды да үйрене бастаппыз. Шүкір. Ерағаң бұл жерде Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті үшін де қыруар шаруаның басын қайырыпты. Университет кафедралары үшін сандаған үйлер тұрғызылған. Студенттер жазда осы өңірде ғылыми-тәжірибеден өтетін көрінеді. Дем алуларына да жағдай бар..

Адам баласы туады, өседі, өшеді. Бұл жалғанда, опасыз фәниде бір ғана ақиқат бар, ол – өлім. Мәңгілік ғұмыр жоқ. Дүние шолақ. Тәтті болатыны да сондықтан шығар. Адам баласының ғұмырын мәңгілікке жетелер бір ғана жол бар. Ол жол – азаматтың артында қалар ізі, қалдырған жақсы ісі. Ұрпақтар сабақтастығында дәл осы бір мәселе айшықталып көзге ұрады. Ғұлама Абайдың: ғалымның хаты, жақсының аты өшпейді дейтіні де осыған саяды.

Ерағаң да пенде. Алайда, жаман айтпай жақсы жоқ, өмірі озар болса, Ерекеңнің артында өз қолымен іргетасын қалаған ірі-ірі сандаған істері, ұрпақ аузында есімі қалары анық. Десек те мен Ерекеңмен сырласа, пікірлесе жүріп бір ғана дүниеге көзім жетті: ел қалай ойласа олай ойласын, Ережеп Әлхайырұлы не істесе де атымды шығарайын, ел алдында абыройымды асқақтатайын деп жасамайды екен. Кәдуілгідей, күнделікті жоспарын орындайды. Міндетім деп біледі. Болашақ үшін жасаған шаруаларын бұлдамайды да, жарқыратып жарқылдамайды да. Қатардағы шаруа ретінде қарайды. Оның абыройының жұрт алдына тозып, ескірмейтіні де дәл осы қасиетінде жатса керек...

Демалыс үйіне түсіп, шай-суанға қанып алған соң Ерекең екеуіміз қыземшектене біткен бір шыңның қолатымен өрленкірей барып, киіз үйдің орнындай алаңқайға тоқтадық. Табиғаттың иіп тұрған шағы. Көлдің балапан толқындары жағаны сылп-сылп соғып жатыр. Қаланың тірлігінен әбден қажыған адамға таптырмайтын-ақ демалыс. Өмірдің тым дәмді екендігін де осындайда сезінесің. Ойлануға да мүмкіндік мол.

Ерекең көзін Сібенің іркес-тіркес толқындарына қадап ұзақ отырды. Енді бірде Қалбаның көлді кемеріп жатқан орқаш-орқаш шыңдарына, сонау Барқытбелмен астасуға бет алған еңкеу-еңкеу белдеріне көз тоқ-

татты. Қалбаның осы тұсы да қызық, дәл бір тәтті дәмдіге өкпелеп, әкешесіне бұртия қарап тұрған бүлдіршін сынды, басқа сілемдерден іргесін аулақ салып, буылтық-буылтықтана үркіп тұр. Сілемдер кіндігіне дейін бұта-қарағанмен көмкерілген де дәл орта тұсынан ауа, көкірек тұсынан салба-салба қарағай, самырсындармен әдіптелген. Кепештігі тағы да жалаңаш. Оны осы өңірдің бұлт ілінсе болды сатыр-күтір төге салар баданадай ірі жаңбырына, ерте күзі мен кеш келер көктеміндегі басып салар қарына қалдырғандай. Шілденің шыбынның миын кептірер шілінгірінде де Қалбаның найза ұшында сүрі қар ірімтігі жататыны рас. Ал, ой сәл-пәл салқындаса, онда Қалбаға қар түсті деп есептей беріңіз. Қызық тау. Бауыры шежіреге де толы шығар. Шіркін-ай, парактар ма еді?!

Ерекең отырып-отырып, бір мезетте ыңыранды да:

– Білесің бе, мынау бірін-бірі қуалаған бүлдіршін толқындар, анау жағалаулардағы желмен бірге ырғалып, сыңси ән салып тұрған қадау-қадау қамыстар, шаңқылдап жүрген, жалғанда топтаса ұшу, бірлік-береке дегенді білмейтін шағалалар дауысы мені тым-тым алыста қалған балалығыммен жүздестіріп отыр. Менің де балалық шағым теңіз жағасында өтіп еді...

Ә. Қ.: Ераға, мен сізге өз басымда ұмар-жұмар боп жүрген бір сезімді айтсам деп едім. Балалық шақ демекші...

Мен сізден дәл бір мүшелге кішімін. Алайда, адам баласы елуді тауысып, 60-қа жақындаған сайын бүгінгі тірлік әңгімесі саябырсып, көбіне көп өткен шағын аңсауға, естелік айтуға әуес болатын сынды. Мүмкін, бұл жалғыз менің ғана емес, менің замандастарымның көбін иектеген сезім шығар, кім білсін.

Менің кіндік қаным тамған, жалаңаяғымның ізі қалған, өндірі балалығым өткен жер – Төр Алтай. Ондағы Катонқарағай ауданы. Өзіңіз білесіз, табиғаты ғажап өңір ғой. Алайда, Жасаған Иеміз, бір жағынан алқалаған өңір жұртын, екінші бір жағынан қысатын сынды: сол керемет аймақта өмір сүру өте ауыр. Қиямет. Халқының әлеуметтік деңгейі ғұмыры бір көтеріліп көрген емес. Неге дейсіз ғой.

Аймақ – таулы. Орманды. Егін сап та, мал өсіріп те мандытпайды. Мал өсірейін десе, шабындықтық жер аз. Дүбәрә күй кешеді.

Сол жерде балалығым өтті. Жоқшылық пен таршылыққа толы сол бір шағым есіме жиі түсіп қана қоймайды, түсіме де кіретін болып жүр. Сағындырады.

Ал, Сіздің балалығыңыз Қырық деген ел басына күн туған, ер етікпен су кешкен қырғынды жылдардың еншісінде. Сағынасыз ба?

Е. М.: Балалық дейсің бе? Балалық шақ жоқшылығыңа да, соғысыңа да қарамайды. Өз қызығы өзінде.

Біз Ресей аумағына жататын Астрахань облысының, Үлкен Бозан деген елді мекенінде тұрдық. Сонда туып-өстім. Облыс орталығы Астра-

ханнан 60 шақырым жерде болатын. Каспий теңізінің жағасы, Еділдің бір тармағының бойы еді. Біздің ауылдан әрі қарай қорық басталатын.

Әлі есімде, сәуірдің орта шенінен бастап өңірді жайылма су ала бастайды. Балалар сол кезде бір жырғап қалатынбыз: балықтар жайылма суға, жағалаудағы бұлақтарға шығып, шүпірлеп толып кететін. Уылдырық шашады. Еділдің он шақты осындай тармағы болған. Жеріміз бай еді. Балық бар, оны қабылдайтын шоландар жағада толып тұратын. Су бір, бір жарым ай көтеріліп жатады. Халық ырғынға, әй, бір батушы еді. Жайылма суда көксерке, табан, қызыл балық, бекіре, қорытпа, шоқыр, тіпті жайынға дейін болатын.

Балықшылар ау сүзуге таң атар атпастан, тым-тым ерте аттанатын. Себебі күн ысып кетсе, балық өткізгенше тез бұзылып кетеді. Шоландарда тоңазытқыштар болды. Олар қабылдаған балықтарына ақшаны қолма-қол төлеп отыратын.

Қазақстанға жақын – Теңіз ауданында тұрдық. Әкем Әлхайырдың кіндігінен жеті бала дүниеге келіппіз. Соның бесеуі сәби кезінде әртүрлі аурулардан шейіт боп кете берген ғой. Жер басып, тірі қалғанымыз ағайым Хамит екеуіміз ғана.

Балалары шетіней берген соң әкем мен шешем Зүбайда ақылдаса келіп ағайындарынан Инеш, Парух деген екі қыз асырап алады. Біреуі-нағашы жұрттан, біреуі – әке жағынан.

Жалпы, қыз баланың жүрегі тым-тым нәзік, ағайын-туғанына езіліп тұрады ғой. Мен сізге сәби кезімдегі бір оқиғаны дәлел ретінде келтіре кетейін.

Менен кейін бір жылдан соң қарындасым дүниеге келді. 3-4 жасқа кеп қалған кезімде екеуіміз бірдей белгісіз бір жұқпалы дертпен ауырдық. Аяқ асты қызуымыз көтерілді. Оңбай жығылдық. Ауруымыз жұқпалы болған соң екеуімізді екі бөлмеге жатқызды. Бір мезетте қарындасым жатқан бөлмеден жылау аралас былдырлаған сөз естідім. Алғашында мән бергем жоқ, ауру бала сандырақтап жатқан шығар дедім. Оның есігіне таман сырғып барып құлақ салдым. Сонда не естіді дейсіз ғой; ауру сәби қарындасым булығып жатып: «Ей, алла, мені алсаң ал, алайда ағатайым Аманды тірі қалдыра көр!» деп Жасаған Иемізге жалбарынып, мінәжат етіп жатыр екен. Қолқам суырылып, кеңсірігім удай ашып жүре берді. Алла жас сәбидің бірінші әрі соңғы тілегін орындады. Ол шейіт боп кете барды да, мен тірі қалдым. Қимас қарындасымның сондағы сөзі әлі күнгі құлағымда. Ұмыту мүмкін емес.

Міне, менің әйел адамға деген ерекше құрметім дәл осы сәттен бастау алған шығар-ақ. Мейірім дейміз бе, анаға тән қамқорлық дейміз де, әлде ағайынға деген ерекше ыстық сезім дейміз де, әйтеуір сондай бір бәймәлім қасиет ер адамдарға қарағанда әйел жұрағатында мол болатын сынды. Соған көзім жеткен.

Ә. Қ.: Ераға, Сізді Хамит ағаның үнемі Аман деп атайтынын құлағым шалған. 1999 жылы Алматыда, Хамит ағаның үйінде болғанда

(онда Раушан жеңгейдің көзі тірі кезі) сіздің Аман аталу тарихыңызды там-тұмдап қана айтып еді. Сол туралы өзіңіз не айтар едіңіз?

Е. М.: Әкем Әлхайыр балықшы болатын. Жалпы біздің тұқымға Қазан төңкерісінен бұрын да байлық, дәулет дегендер аса көп үйір болмаған ғой. Мен ес білгенде біздің үйде бір ғана бұзаулы сиыр, аздаған қой-ешкі болды.

Ал, анам жағына келсек, нағашыларымда байлық болыпты. Нағашы әжем 19 бала көтерген адам екен. Нағашы атамда мың қаралы жылқы болған. Тәркіленген. Шешемнің алты ағасы болды. Бәрі де ұзақ ғұмыр жасап бақиға озды. Тайыр деген нағашым, мен Алматыда тұрғанда үйімізге жиі қонаққа келетін. Аузынан қалжыңы түспейтін адам еді.

Әкемді ауыл адамдары Әбес деп атайтын. Ауылда абыройы бар, сиы кісі болды.

Алдымен Аман атануымның сырын айтып тастайын. Ұмытпасам, менің 3-4 жасар кезім. Күз айы болатын. Аяқ астынан ауыл ұларда шу болды да кетті. Жылап-сықтау, тіпті жоқтауға дейін барды. Сөйтсек, бір топ балықшылар мінген үлкен қайықты ұлы теңіздің алапат дауылы ортаға алып, қуалап әкеткен екен. Хабар-ошарсыз қалған жұрттың қолынан жылағаннан басқа не келеді, Алласына жалбарына бастады.

Ай өтті. Хабар болмады. Содан, ұмытпасам қазан айының ортасынан ауа біраз балықшы ауылға оралып, жұртты қуантқан. Ішінде сүйшкілігі бар менің әкем де жүр. Көптеген балықшылар суға кетіп, көп үй асыраушысынан айырылды. Әңгіме былай өрбісе керек. Ыққан қайық сол кеткеннен ұзап Баку, Грозный жағына барып, жағаға бірақ шығады. Аман қалған балықшыларды сол жақтағы ауруханаларға жатқызып, әл-қуат жинатады.

Әкем тірі келген соң бір қойын сойып, тоқымын қақты. Ауылдас-тардың басын қосты. «Әбестің аман-есен келуіне мына періште Ережептің көз жасы ықпал еткен шығар. Енді мұның қосымша аты Аман-келді болсын» десіпті отырғандар. Мені жақын-жақбайлардың Аман атап кетуі сондықтан.

Жалпы, балықшылардың өмірі үнемі қауіп пен қатердің өтінде болатыны рас. Жаңағыдай оқиға жиі-жиі болып тұрады. Енді балалық шаққа қайта оралайық.

Біз тұратын ауыл тек қазақтардан тұратын. Орыс аз еді. Кіші Жүздің біраз буыны сол жерді ертеректен мекендеген екен. Ауылымызды Еңбек колхозы дейтін. Атауы Нариман делінетін. Көршілес Калинин деген ауыл болды.

Мектепке тоғыз жасымда бардым. Нариман шағын ауыл болғандықтан шығар, алғашында онда төрт класс қана боды. Кейіннен 7-класс ашылды. Мен төрт жыл Нариманда қазақша оқыдым. Соғыс бітіп, халықтың тоғайып қалған шағы. Әкемнің арқасында жоқшылықты көп көре қойған жоқпыз. Қазақ: «Теңіз жағалаған жұтамайды» деп жатады ғой, шынында да теңіз біздің екінші анамыз, аузымызға ас салар асы-

раушымыз болды. Соның балығын жеп ер жеттік, адам болдық. Мен Каспийді сағынсам, ол – анамды сағынумен пара-пар сағыныш. Теңіз көп адамдардың талған өзегіне талқан салды, талғажу болды. Бабаларымыздың сол жерден табан аудармай отыруының басты себебі де осы тіршілікке қолайлылығында жатса керек.

Әкем ақылды адам еді. Алайда, басымды қатырып көп ақыл айтпайтын. Мен бала кезімде әкемнің қасында көп жүрдім. Сонда байқағаным, ол кісі ақыл айтқаннан гөрі, тыңдағанды ұнататын. Ал тәлім үйреткісі келсе, оны сөзбен емес, іспен көрсететін. Сол қасиетті бойыма сіңіруге тырыстым.

Тамақ тоқтығы болмаса, балықшылық кәсіп тым-тым ауыр да қатерлі. Қыстың күні 1,5-2 метрлік мұзды сүйменмен ұрғылап ойық жасау, оған шыдас беру екіншісі бірінің қолынан келмейтін ауыр шаруа. Таңның атысы, күннің батысы үскірік соққан теңіз үстінде жүру де қиямет. Әкеме көп көмектестім. Шілденің басынан қыркүйектің ортасына дейін жазғы балық маусымы басталады. Таяу ұстаған балықшылар 10-15-тен бөлініп алып Ұлы теңізге шығады. Күні бойы балық аулап, су-су болып, шаршап-шалдығып, ұстаған балықтарын жағалаудағы шаландарға әкеп тапсырады. Тиын-тебенін алады. Әкеме ілесіп жүріп алғаш рет фин моншасын да, ресторан, кафелерді де сонда көрдім.

Мен 7-кластан соң Володар ауданындағы орыс мектебінде оқыдым. Ол жер шынында да маған үлкен мәдени орталықтай әсер қалдырды. Балық зауыты да сонда болды, орта мектебі бар. Қазақ арасында өскен маған, орысша оқу өте ауыр тиді. Көп уақытым оқуға кететін. Баламыз ғой, қыста шаңғы, коньки тебеміз. Орыс балаларымен төбелесіп те қалып жүрдік. Сенбі күні түс ауа бір топ бала жолға шығамыз. Ауылға қайтамыз. Ол кезде автокөлік мүлдем аз. Көбіне көп 20-25 шақырым ауылымызға жаяу жететінбіз. Арба жолығып, ала кетсе, тәуір-ақ қуанып қалушы едік. Ертеңінде қайтара жолға шығамыз.

Сөйтіп жүріп, орта мектепті де бітірдім. Химия мен физиканы сол кезде сүйіп оқитынмын. Менің кейіннен химия ғылымын таңдауыма да сол мектептегі пәнге деген сүйіспеншілік қатты ықпал етсе керек.

Менің Алматыға оқу іздеп келуім ағайым Хамитпен тікелей байланысты. Сондықтан сол кісі туралы айта кетпесем, әңгімеміз ойсырап қалады.

Басында айттым, әке-шешемнің кіндігінен жарық дүниеге келген 7 баладан тірі қалғанымыз осы Хамит аға екеуіміз ғана. Сондықтан ол кісінің орны мен үшін ерекше. Хамит ағайымды ең алғаш есте сақтауым, ол кісі соғысқа аттанар кезде болса керек. Мені көтеріп ұзақ жүрді далада. Әлсін-әлі иіскеп қояды. Мен де қамқор алақанда тым-тырыс, ағайымның жүзіне қарап жаттым да қойдым. Ертеңінде ағай соғысқа аттанды.

Хамаң соғысты бітіріп бірақ келді. Әскери-саяси академияны бітірді. Генералдық деңгейде қызмет атқарды. Алайда Қазақстанға оралуына

байланысты генералдық шен ала алмады. Ол туралы өзінің «Молодость в огне» атты кітабында толық жазады. Оны мен қайталамай-ақ қояйын.

Алматыға келген соң жеңгем Райханға үйленді. Жеңгей ол кезде ҚАЗПИ-де, аспирантурада оқитын. Кандидаттық атағын да сонда қорғады. 25-30 жыл бойы кафедра меңгерушісі болды. Аса ақылды, данышпан, кемеңгер адам еді жеңгем. Маған ол кісі жеңге емес, екінші анамдай боп кеткен жан. Бәрі есімде.

Мектеп бітірген соң әскери болуға ниет еткенім бар. Ағайыма, оның үстіндегі әскери киіміне, жарау аттай мүсініне қызығуым ықпал еткен шығар. Ағай бұл кезде шетелде болатын. Менің пиғылымды сезген одан шұғыл телеграмма келсін: «Әскери болуды ойлама да. Бір үйге бір әскери адам жетеді» депті. Ал, өткізіп қойған құжаттарымды әскери комиссариат бермей қойды. Амалсыз бір жылым құрбан болды.

Алматыға келдім. Райхан жеңгей мен ағай ол кезде Мир-Калинин көшелерінің қиылысында тұратын. Сонда орналастым. Бір жыл құрылыста істеп барып КАЗПИ-ге оқуға түстім. өз-өзімді асырауды үйрендім.

Жалпы менің балалық, жасөспірім шағым жайлы әңгімемді мынадай тұжырымдармен түйіндеуге болатын шығар: мен теңіз ұлымын. Теңізден мен өрлік пен бірбеткейлікті, асқақтықты алдым. Әкемнен қажырлылық пен тасқайнат мықтылықты, кемеңгерлікті еншіледім. Ал, анам менің бойыма ізгілік пен инабаттылық, имандылық, мейірім сезімдерін құйыпты. Ауылдастарым өмірдегі қоғамдасудың маңыздылығын түсіндірді. Төңірегімде ылғи да жақсы адамдар болды деп поэтикалық тебіреніс жасамай-ақ қояйын, негізінде адамдарды жақсы, жаман деп жіліктеудің өзі де шартты дүние ғой. Мәселен, маған сүйкімсіздеу, жұғымы аз боп көрінген адамның екінші біреуге жақсы боп көрінуі әбден мүмкін. Бұл фәниде жақсылар мен жамандардың безбеннің екі басын бірдей шіренен басып жататыны рас. Ақ түс болмаса қараны ажырату мүмкін емес қой. Сондықтан екеуінің бірдей итіс-тартыс өмір сүруі заңдылық.

Түптеп келгенде мен адамдарды жақсы, жаман деп те бөлмеймін. Тек пиғылы, ниеті, көзқарасы дұрыс адам, теріс адам деп бөлемін.

Балалық шағымда ниеті бұрыс адамдар да жолықты. Олардан ұтыла, сонан кейін өкіне жүріп көп дүние үйрендім. Көп мәселеге көзім жетті. Сондықтан олардан да біраз дүние «жымқырғаным» шындық. Адам баласы періште емес. Пенде. Пенде болған соң оның бойынан үнемі тек жақсы қасиеттерді көрем деу – әбестік. Кез-келген адамның бойынан оғаштау бір қасиет тауып алуға болады. Кез-келген жаман адамның бойынан бір жылт еткен дүние табылады. Бұл – аксиома.

Қой, әңгімемізден қиыс кетіп қалғаннан саумыз ба?

Ә. Қ.: Нақыл сөзде қиыстық болмайды, Ераға. Біз, ересек адамдар осы ғұмырда өзіміз түйген, содан қорытынды жасаған біраз дүниелерді, тұжырымдамаларды «осыны» бәрі де білетін шығар, несін айтамын» деп аттап кететініміз бар. «Керек тастың ауырлығы жоқ» деуші ме еді қазақ, сондықтан қажетті ғақлиятты ұрпақ бойына сіңіре бергеннен

зиян шекпесіміз шындық. Айтылсын, естісін, тоқысын. Ал, сіз өткен жол-тәлім мен тәрбие, даналық мектебі. Іркілмеңіз. Біздің негізгі мақсатымыз да сол мектептен ұрпаққа дәріс беру ғой. Қағазға түсіп қалсын.

Ереке, балалық шағыңызға саяхат жасаймыз деп отырып шекара асып кеттік пе деймін. Жастық шақтың көкөрайына тұяқ іліктіріп қалыппыз. Тұтас қауза кетсек қайтеді?

Е. М.: Жастық шақ дейсің бе? Мұқағали ақын былай демеуші ме еді:

Жиырма бесін желпінбей айтатындар,

Өмірге із тастамай қайтатындар...

Ақын бұл жерде жастық шақтың басқа бір қырларын айшықтауға тырысқан шығар.

Менде желпініп, өрекіп жүрген шақтар болмады десем – өтірік. Жастық шақтың желкеуделілігі барлық екі аяқты пендеге тән дүние. Алайда, би кештерін, сауық-сайран, думан-той қуып жүретін шақтарым тым аз болғанын жасырып қайтейін. Алдындағы бір әңгімемде шет жағасын айтып та кеттім-ау деймін, мен студент кезімнің өзінде-ақ өзімді-өзім асырауға көштім. Бұл әке-шешем, ағатайым көмектеспеді деген сөз емес, жалпы мен табиғатымнан ешкімге салмақ салмауды мақсұт тұтқан адаммын. Сондықтан, оқып жүрген шақтарымда да қосымша жұмыс істедім. Арланғам жоқ. Абай: «есектің атын жусаң да мал тап» демей ме. Химия, физикадан репетитор болдым. Қол жұмыстарынан да қашқаным жоқ.

Менің басты Темірқазығым – ғылым болатын. Соған ұмтылдым. Әрине, өте ауыр жолды таңдағанымды іштей түйсінетінмін. Қазақ: «Білім, ғылым – инемен құдық қазғанмен бірдей» деп жатады ғой. Мен студент шағымнан қолымдағы тебенмен ғылым жартасын шұқылай бастадым. Әрекеттерім сәтсіз де болған жоқ. Ұстаздарым назар аудара бастады. Ол маған қосымша қуат көзі болды. Рухтандым.

Тебенмен құдық қазуға әрекеттенген адамда сыбай-сылтаң жүріске уақыт та болмайтыны рас. Институт–жатақхана-кітапхана-зертхана-қосымша жұмыс орны... Міне, менің негізгі маршруттарым осылар болатын. Бұл бағыттардан көп ауытқи алмадым. Әрине, спортпен шұғылдандым.

КАЗПИ-дың химия факультетінде Суворова Ольга Александровна деген орыс әйелі кафедра меңгерушісі болып істейтін. Мемлекеттік сыйлықтың лауреаттығын Балқаштағы сирек кездесетін металдардың сырын ашқандығынан алған. Мен институтты тәмамдар кезде сол кісі аспирантураға баруға кеңес берді. Алайда, ол кезде аспирантура Мәскеу мен Ленинградта және Алматының КАЗМУ-інде ғана еді. Орын болмады. Екі жыл ауылшаруашылық институтында оқытушы болдым. Раушан жеңгелеріңе үйленетінім де сол жылдары. Екі-үш жыл ағайым Хамиттің үйінде тұрдық. Алдында да құрметпен еске алып кеттім ғой, жеңгем Райхан данышпан адам еді, әлгі үйде біз Раушан екеуіміз, Рай-

ханның әкесі, менің шешем – барлығымыз сыйысып тұрдық. Женгем қабақ шытқан жоқ. Жайлы адам еді.

Екі жыл әрі оқытушы, әрі репититор бола жүріп аспирантураға дайындалдым. Ақыры түстім. Бұл Никита Сергеевич Хрущевтің химизация, электрофикация деп даурығып жатқан кезі. Сондықтан да аспирантураға түсу үшін үлкен конкурс болғаны шындық.

1965 жылы әкем жетпістен аса қайтты. Ауыр дерт мендетіп жатқан шақта әкемнің маған қаратып айтқан: «Бір жақсылығы өткен адамға ғұмырыңда жамандық ісеме» дегені әлі күнгі құлағымда. Екінші біреуге көп ақыл айтып, құлағын сарсытпайтын адам еді, дәл жаңағы бір қағиданы өтер шағында маған айтуының өзінен-ақ дәл сол түсінікке аса маңыз бергені деп ұқтым. Әлі күнгі сол әке аманатына адал болуға тырысып-ақ келемін. Кім білсін, ес біліп, етек жинағалы атқа мініп, басшылық қызметтерде келе жатырмын, алда-жалда тайып та кеткен кездерім болған шығар. Дегенмен, байқаусызда болмаса, саналы түрде әлгі қағидаға нұқсан келтірмеуге тырысқаным шындық.

Шешем... Көзін еңбекпен тырнап ашқан адам еді. Біздің шаңырақтың береке, бірлігі сол кісиде болды. Татулық, бір-біріміздің ойымызды көзқарасымызбен-ақ ұғысу – біздің үйдегі жандардың басты ұстанымы-тұғын. Жанұялық жылылық дегеніміз де сол шығар. Мен әлі күнгі сол бір мейірім мен бірлік құсы ұя салған қара шаңырағымды сағына да аңсап еске аламын.

Әкем тұйықтау адам болса, керісінше, анам ашық-жарқын, кім көрінгенмен тіл табысып кете беретін. Ол кезде тұңғышымыз Айдар дүниеге келген, бізге көмектеспек болып анам қолымызға көшті. Жасы келіп қалған адам болса да біздің тамағымызды сол кісі дайындап, тіпті дүкеннен нан, сүтке дейін әкеліп қоятын. Анда-санда:

– Мама, қартайған адамсыз, дүкенге өзіміз-ақ барайық, жолда қауіп-қатер көп қой. Үйде-ақ отырсаңызшы, – демеймін бе. Сонда анам:

– Көшеге шықсам адамдармен сөйлесемін. Сергіп қайтамын. Ал, менің қауіпсіздігіме келер болсақ, ол алланың қолында. Ажалың жетсе аяқтағы суға да ағып өлесің, – деп өз түсінігін алға тартатын. Анам фаталист еді, тағдыр, жазмыш деген ұғымдарға қатты сенетін.

Сол кісі 95 жас жасады. Періште адам еді, жаны да жәннат төрінде шығар бүгінде. Қызық, біз қонаққа, банкеттерге кетіп кеш келсек, ол далаға шығып бізді торуылдап жүретін. Біздің келе жатқанымызды көрсе болды, зып біреп үйге кіріп кететін. Көрінбейін дегені. Ал, үйімізге балықтан сәлем-сауқат келсе, әлгіні пісіріп жемей ұйқыға жатпайтынбыз. Балықшы жанұясынанбыз, әрі жеңсік ас қой.

Жұбайым Раушан Арқаның қызы. Ақын, қоғам қайраткері Сәкен Сейфуллиннің туыстары боп келеді. Қазақ: «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды» деп жатады ғой, кей жағдайда мақалдардың дәл келмейтіні бола ма деймін. Себебі, Раушан да ғылым жолына түскен

адам, дегенмен екі ғалым бір шаңырақта ұл-қыз өсіріп, әрі ғылыммен шұғылданып тату-тәтті ғұмар кешіп жаттық. Әлі күнгі солаймыз.

Семьяның бірлігі – сыйласымда. Ол болмаған жерде бақыт тұрақтамайды. Тату шаңыраққа абырой да үйір болады...

Ә.Қ.: Ереке, абырой дегеннен шығады, мен дәл осы бір жерде сол туралы бір үзік әңгіме қыстырып жіберейін деп отырмын. Айып етпессіз.

Баяғыда бір ақсақалды қарияның немересі үйге кіріп келіп:

– Ата, ата! Үй сыртына Бақ келіп тұр. Шығып қарсы алмайсыз ба? – демей ме. Сонда қария:

– Бақ дегенің сәл-пәл оқыс дүниеден үркіп кететін құс қой. Оның бір шаңыраққа баянды қонуы екіталай дүние. Сондықтан оның алдына құрақ ұшып шыға алмаспын, – депті.

Енді бірде тағы да әлгі немересі:

– Ата, үй сыртына Байлық келіп тұр. Шықпайсыз ба? – демей ме. Қария:

– Байлық – иттің үстіндегі қырау іспетті. Қырау күн шыққан соң еріп кетпей ме. Ол да баянсыз дүние, – деп міз бақтапты.

Тағы да сол немересі:

– Ата, есік көзіне Абырой келіп, аттан түсіп жатыр, – дегенде орнынан ұшып тұрған қария:

– Абырой болса, қол қусырып қарсы алайық. Адамға екі дүниеде керегі сол. Абырой – мәңгілік, – деп қарсы алуға шыққан екен.

Бұл – әпсана. Дегенмен, дәл осында үлкен мағына жатса керек. Адам баласына Абырой атты киіс тегіннен-тегін келмес. Ал, келген екен, оны балталасаң да кетіре алмайсың. Абырой – халықтың ілтипаты. Бәрі өтпелі, десек те абырой ұрпақтан ұрпаққа сабақтаса жетеді. Қазақтың: «Жақсы атаның аруағы жаман ұлды қырық жыл сүйрейді» дегені де содан болар.

Мен Сіздің бойыңыздан үнемі сол Абыройдың шапағатын сеземін десем, асырып, тасынып айттың деменіз...

Е. М.: (ойланып ұзақ отырды. Ыңғайсызданғаны) Білесіз бе, ақиық ақын Қасым Аманжолов ағамыз: «Көзін бақырайтып қойып мақтау – адал жанның жүрегін жаралайды» демей ме. Сондықтан, дәл жаңағы сөзіңіз маған оғаштау естілгені рас. Кім білсін, абыройлымыз ба, немесе одан жұрдаймыз ба, әйтеуір осы Шығыс үшін біраз еңбек еткенім шындық. Оны біреу бағалар, біреулер бағаламас. Мәселе бағалауда да тұрған жоқ меніңше. Мәселе – артыңда қалар ізде. Артыңда халыққа қажетті, солардың мұратын мансұқ еткен ісің қалса – азамат үшін ең үлкен абырой сол болмақ.

Жалпы мен не істесем де алдын ала абырой, атақ жинай қояйын деп әрекетке бармайтын адаммын. Сол есінде болсын.

Ал, енді мына Сібенің бойын біраз шарлап қайтсақ қайтеді. Күн де кешкіріп қалыпты, – деп Ерекең орнынан тұрды.

ТӨРТІНШІ САРЫН

Ерекең туралы әңгіме шерткенде ол кісінің бүткіл саналы ғұмырына өзек болған – білім беру саласына соқпай өтемін деу бос әурешілік көрінеді. Тіпті Ерағанды ол саладан бөліп алып қарау да кереғарлық сияқты. Шү деп осы диалог-эссені қолға алғанда Ерекең сынды таны-мал тұлғаның кісілік, кішілік, азаматтық бейнесінен үзік-үзік суреттер берсем деген ниетті көздегем. Айналып өте алмадым. Неге?

Ережеп Әлхайырұлы сонау 1964 жылдан бері қарай Қазақстанның білім беру саласы жоғарғы сатысының отын жағып, күлін шығарып, қазақша айтқанда соның ғана әнін шырқап келе жатқан жан. Ол кісіні Қазақстандағы білім беру саласын реформалау мәселелері, әсіресе университет ректоры, Білім және Ғылым министрі болған кездерінде қатты мазалаған секілді. Министр болған кездерінде қолында бар мүмкіндікті пайдаланып қалуға тырысып, Парламенттің алдында сан рет өз ұсыныстарын өткізуге әрекеттенген-тін. Өкінішке орай, білім мен ғылымды қойып, ол кезде басты мәселе ел экономикасы боп кеткені, ал білімді реформалау тым кейінге ысырылып, Ерекеңнің тауы сан рет шағылған. Бармағын шайнаған. Кейіндеу бір әңгімелескенімізде Ережеп Әлхайырұлы:

– Екінші біреуді жамандау, батпақ жағу – менің «кәсібім» емес. Десек те сол кезеңдегі Парламенттегі депутаттарға өкпелегенім рас.

Министрдің тағына қызыққан жоқ едім. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өзі қолқалаған соң келісім бергемін. Онда да осы білім беру саласының ертеңі толғандырып, қызметті пайдаланып сол саланы реттеуді мақсұт еткемін. Дегенмен Абай атамыз айтқан:

Жартасқа бардым,

Күнде айғай салдым,

Одан да шықты жаңғырық...

Баяғы жартас, бір жартас,

Қаңқ етер түкті байқамас, – деген ғақлият қайталанған да қойған, – деген еді.

Мен Ерекеңмен тағы да жолығуға асыққанмын. Себеп біреу еді: Ерекеңнің сол кездегі ойына алған шаруалары не? Іске асқаны бар ма?

Қытымыр қыс өтіп, көктемнің жаймашуақ күндері келген. Ерекеңе телефон шалдым. Америкадан келген беті көрінеді. Дауыс лебінен көңіл күйінің көтеріңкі екенін пайымдадым. Келістік. Кездестік.

Ә. Қ.: Ераға, өткенді қазайын, ескі сыздауықтың аузын қопарайын деуден аулақпын. Десек те сол министр болып тұрған кездегі ойға алған шаруаларыңыз не еді? Менің байқауымша, сол кезде сіз қаузаған мәселелер қазіргі күнгі білім беру саласына түбегейлі кіріккен сынды. Менің түсінбейтінім мынау: салаға аса қажетті реформаларды сонау 1995 жылдары іске татығысыз дүние деп қараған Үкімет, сіз ми-

нистрліктен кеткен соң іле-шала іске асыра бастады. Кереғарлық па, жоқ па? Не айтасыз?

Е.М.: (жымып қойып, қолына іліккен қағазды шиыршықтап ұзақ отырды. Не заманда...) Қазақ: «Бақаның тойы батпақта» деуші ме еді. Дәл сол кездегі Парламенттің сауатсыз болғаны рас. Олардың сондай екендігіне көзі жеткен Президент іле-шала таратты емес пе.

Жарайды, өтті. Кетті. Менің сол кездегі бастамаларым жүзеге асты: тестілеу, бакалавр-магистр-доктор, «Болашақ» бағдарламасы, үштілділік, бизнес-ғылым, ұлттық, аймақтық, жекеменшік университеттер, барлық жоғарғы оқу орындарын бір министрліктің құзырына беру, т.б.

Ендігі міндеттер не?

Республикамыздың он бес жылдық шежіресін ой елесінен өткізген сәтте болмысыңды сенімділік рухы жайлайды. Жаңа ғасырға менің Қазақстаным экономикалық тәуелсіз, бірырғақты дамуымен кірді. Әлемдік экономикалық стандарт талаптарына жауап беру үшін біз жаңа – интеллектуалы аса биік деңгейдегі мамандар даярлауымыз қажет. Сондықтан да жоғары оқу орындары жүйесі алдында үлкен-үлкен міндеттер тұр. Олар:

Бірінші: Республикада сандаған жоғары оқу орындарының болуы негізсіз және олай болмауы керек. Үкімет аймақтық университеттерді құру идеясын қолдаған 1993-1995 жылдары олардың алтауы ашылғанды (Шығыс Қазақстан, Ақмола, Петропавл, Павлодар, Атырау, Талдықорған). Олар жетекші жоғары оқу орындарын ұлғайтудың бастапқы идеясына толық сәйкес келетін. Бірақ, кейінірек, лицензияларды шектеусіз беру нәтижесінде республикада ЖОО-лары мен түрлі филиалдардың саны күрт көбейді.

Олардың көбінде мамандықтар тізімі бір-біріне ұқсас болып, бюджеттік қаржыландырудың тапшылығынан коммерциялық қабылдауды (мемлекеттік ЖОО-дарында – 5 мың абитуриентке дейін) көбейту арқылы мамандар сапасының төмендеуіне әкеліп соқтырды. Қай жағынан алғанда да ескірген материалдық-техникалық база, қажетті жабдықтардың, зертханалардың, құралдардың болмауы қазіргі талаптарға жауап бермейді.

Бір ғана Шығыс Қазақстан облысында бес бірдей мемлекеттік жоғары оқу орындарының болуы, соның ішінде: Өскеменде –екеу, Семейде үшеу болуы миға сымайды. Бұл дегеніңіз, кем дегенде бес ректор, жиырма бес проректор, дербес кабинеттер, қызметтік көліктер, шетелдік іссапарлар, аккредитацияға тартылатын қымбат шетелдік аудиторлар, сарапшылар! Соған қарамастан, аймақ, оның мықты кәсіпорындары атомдық энергетика, электрондық, химиялық, электротехникалық өнеркәсіп, машина жасау, ауыл шаруашылығы бойынша өте қажетті мамандармен қамтамасыз етілмеген, оларды даярлау жоспарланбаған да.

Барлық мемлекеттік ЖОО-дарын нақты сол аймаққа қажетті мамандықтарды оқытатын, соның ішінде, міндетті түрде техникалық, педагогикалық, медициналық, ауылшаруашылық мамандықтары және т.б. бар беделді университетке біріктіру қажет. Облыстың жетекші кәсіпорындары – жеке компания, фирмалар, бизнес-орталықтардың мамандарын тапсырысқа сай даярлауға тікелей мүдделілігі олардың осындай оқу орындарының материалдық-техникалық базасын модернизациялауға қатысуына әкеледі. Сонда мемлекетке де өзінің аймақтық университеттерін қаржыландыру оңайға соқпақ. Мұндай университет студенттерді ең басымды аккредитацияланған мамандықтар бойынша оқытуға мүмкіндік ала отырып, Қазақстанның интеллектуалдық элитасын қалыптастыруға толыққанды үлес қосады.

2006-2012 жылдар аралығында өткен жылдардағы туудың тұрақты төмендеуінің нәтижесі – «демографиялық ойық» өзін байқатты: бұл демограф мамандардың мәліметтеріне сүйеніп, ЖОО-дарының санын қысқартуға, оларды біріктіруге салмақты себеп болып табылады. Тіптен қалған ЖОО-дары абитуриенттердің жетіспеуін ұзақ уақыт сезінбек.

Екінші: Университеттерден педагогикалық институттарды бөліп шығару идеясы өзінің олқылығын көрсетті. Белді университеттердің қабырғаларында ғана жаңа формациядағы мұғалімдерді даярлайтын педагогикалық факультеттер болуы керектігіне сенімдімін. Аймақта жоғарыда аталған университет болмаған жағдайда ғана пединституттар болуы керек. Ақпараттық ғасырдың «дамыған» оқушыларына дәл осындай: мамандығынан тыс шет тілдерді меңгерген, қандай да бір компьютерлік бағдарламаны әзірлеуге қабілетті, өз саласындағы әлемдік ғылыми жетістіктер жөнінде білетін педагог қажет. Ең бастысы – оқушының жекелеген қабілет, мүдделеріне қазіргі күрделі өмір туралы жоғары интеллектуалдық бағыт-бағдар бере алатын педагог қажет.

Іс жүзінде бәрі де басқаша. Пединституттарға ғана 300-500 мемлекеттік гранттарды беру оларға балдары төмен, педагогика ауылынан алыс абитуриенттердің конкурстан тыс түсу мүмкіндігін туғызды. Олардың көбі мектептерге жұмыс істеуге бармайтыны белгілі. Осы грант иеленушілердің өз құжаты бойынша жұмыс орнына барып орналасуын қадағалау да қажетті деңгейде емес. Сонымен бірге, оқу орнын таңдауын пединститутпен ғана шектеп, біз жас азаматтардың құқыларын да бұздық. Осы уақытқа дейін мұғалім мамандығын таңдағандарды ынталандыру, мектепке кәсібилерді тарту да ойластырылмаған.

Үшінші: Тестілеу. Қоғам қолдаған аталмыш технология, барлық жанашылдық сияқты, әрине, біраз түзетуді, аяқтауды қажет етеді. Бұл мәтіндер мазмұнын бұдан да тереңдете әзірлеу (әсіресе, гуманитарлық пәндер бойынша), «кездейсоқтық» элементін болдырмауға қатысты. Бұның бәрі де тәжірибесі мамандар – педагог, психологтар болған кезде жасалатын дүние. Әйтсе де, жоғары сыныптарда (9-сыныптан

бастап) ҚР Ұлттық тестілеу Орталығының бастамасымен алты-жеті мектеп пәндері бойынша көпкезеңді, жыл сайынғы тестілеу – біздің келесі қадамымыз болуы керек. Бұл процедураға жүйелілік береді, оқушылардың қызығушылықтарын дер кезінде анықтау мен қалыптастыру, олардың білімдерін «зерделеу» мүмкіндігін туғызады. Ал оқушының өзі үшін болашақты кепілдендіретін, өз біліміне сенімділік жолы болып табылады. Мектеп бітірерде алған балдарының сомасы, қорытынды сертификаты бар түлек алдын ала ойланып барып, оқу орнын таңдай алады. Бірақ, бұл үшін ол тәуелсіз сараптамалық комиссия жыл сайын анықтайтын республика жоғары оқу орындарының рейтингісі туралы нақты мәліметтерді білуі шарт. Рейтингті анықтау кезінде әр ЖОО-ның басымдық мамандықтары, қазіргі материалдық-техникалық базамен, ғылыми потенциалмен, шетел тілдерін меңгерген жоғары білікті кадрлармен қамтамасыз етілуі, қатаң түрде ескерілуі керек. Меңінше, олардың арасында мемлекеттік гранттарды бөлу осындай объективті мәліметтерге сәйкес іске асырылуы дұрыс. Сол кезде ғана абитуриентке таңдаған мамандығы бойынша оқыту сапасы кепілдігі берілетін ЖОО-ға, мүлтіксіз таңдау еркіндігін қамтамасыз етеміз. Бұл – аса күрделі, аталған проблемаға өркеніетті жол.

Ең бастысы, жастардың білімге қол жеткізу құқығын іске асыруда мүлдем болмауы тиіс жемқорлықты жоюға біз үлкен қадам жасадық.

Төртінші: Ұлттық университеттер, мемлекеттің білім саласындағы «өкілетті өкілдері болып табылатын бұл университеттер – жаңа үлгідегі жоғары оқу орнының ұлттық моделін әзірлеуі тиіс. Әйткенмен, оларда жоғары білікті оқытушы кадрлар мен еңбекақыларының жоғары болуынан басқа басымдықтар бойынша олардың статусы ештеңемен де негізделмеген. Ал Үкімет Астанада беделді техникалық университет ашуды жоспарлауда. Яғни, қазірдің өзінде осындай университеттердің тізбесі жасалуда. Дегенмен, әлі күнгі олардан қайтарым болмай отыр. Егер республикамыз бүгінгі таңда стратегиялық басқаруды меңгерген, салыстырмалы қорытынды жасай алатын, маркетингті, қол астындағыларды басқаруды үйренген, ғылымды үйлестіруді білетін, шет тілдерін және осы заманғы компьютер технологиясын меңгерген, қысқартып айтқанда, әлемдік «қалып» сұрақтарына жауап бере алатын жоғарыда айтып өткен элиталық университеттерді мемлекеттік деңгейде қолдаса, олар өз кезегінде білім берудің жаңа – қазақстандық моделін ұсынар еді.

Өкінішке орай, бұл мәселені тек бәсекелестікке қабілетті жеке-меншік университеттер (КИМЭП, Қазақстан-Британ техникалық университеті және т.б.) абыроймен көтеруде. Елбасы да соларды меңзейді.

Мамандардың жаңа толқынын даярлауда халықаралық әріптестік жемісі – Қазақстан –Американ еркін университеті алдыңғы лектен көрінуде. Университеттің басымдылығы сонда, ол бакалавр, магистр, докторларды менеджмент, құқық және ақпараттық жүйеге дайындаумен, жаңа тұрпатты мұғалімдер, яғни шет тілін, компьютер техноло-

гиясын меңгерген мұғалімдер шығарумен ерекшеленеді. Бұл басымдылықтар сертификаттармен бекітіледі.

Ағылшын тілінен мұнда тек қазақстандық мамандар ғана дәріс бермейді. Оған АҚШ, Канада, Еуропа, Австралиядан аса тәжірибелі оқытушылар шақырылады. Мәселен, оқу орнында жыл бойы олардың 40 шақтысы дәріс береді. Конкурстан табыспен өткен бакалавр, магистр, болашақ докторлар университет грантын алу арқылы АҚШ-та кәсіби тәжірибеден тегін өту құқығына ие болады. Онда олар аса ірі компанияларда, шағын бизнес нысандарында, алдыңғы қатарлы банктерде, фирмаларда болып, халықаралық қарым-қатынас жүйесіне қалыптасады. Ал, Қазақстанның өзінде өтілетін іс-тәжірибе міндетті түрде шетелдіктердің қатысы бар компанияларда жүреді. ҚАЕУ түлектері бір мезгілде екі бірдей диплом (қазақстандық және американдық) және екі бірдей сертификат алып шығады. Бұл сертификаттар мен дипломдар түлектердің бәсекелестікке төтеп бере алатын, сұранысқа ие болатын маман екендіктеріне кепіл береді.

Бұл сөзімді біздің түлектердің 100 пайыз жұмысқа орналасуы растайды. Қандай салаларға дейсіз бе: ҚР министрліктеріне, шетелдіктермен қатысты отандық ірі кәсіпорындарға, алдыңғы қатарлы банктерге. Біздің түлектеріміз тек қана Қазақстан емес, әлемнің түкпір-түкпірінде еңбек етуде: Ресейде, АҚШ-та, Швейцарияда, Германияда, Грецияда, Қытайда және т.б. Бұл дәлелдер ҚАЕУ-дің халықаралық технологиямен қаруланған білім берудің қазақстандық жаңа моделі екендігін растайды. Көшбасшылар да бізден шығады. Қысқасы, Елбасы талабы осындай жоғарғы оқу орындары қатарын көбейту.

Бесінші: Соңғы жылдары министрліктің оқу орындары ректорларын жиі ауыстыруы жақсылыққа апармайды. Бұл әрекет тіпті абыройы биік оқу орындарының ықылым заманнан келе жатқан ұстанымдарын да тас-талқан етеді. Көп жағдайда жаңа басшы өз мүддесі мен абыройы үшін мемлекеттің мақсат, мұраттарын құрбандыққа шалуы мүмкін.

Мен ректорлардың барлығының бірдей сайланбалы болуы керектігін ұсынамын. Елбасын, Парламентті, әкімдерді сайлайтын мемлекет дәл осындай демократиялық қадамға барса, несі айып?! Неге десеңіз, ректордың арының алдында ұлан-қайыр азаматтық жауапкершілік тұр. Ол мемлекетіміздің жаңа маманын даярлауға жауапты. Ол, қазіргі заманғы ректор өте тамаша менеджер, жоғары деңгейлі, бәсекелестікке төтеп бере алатын маман, аса ірі ғалым, өз Отанының патриоты болуға тиіс. Ол өз өңірінің абыройы, ар-ожданы, қоғамның сүйіктісі болуы шарт.

Сайлау қалай ұйымдастырылуы керек?

Ең алдымен министрлік, облыс басшысы қатысқан жабық сайлау сол оқу орны ұстаздары, студенттерімен өтеді. Баламалы үміткерлерді министр, ғылыми және бизнес орталықтары, Академия жасауы мүмкін. Қорытынды сайлау және үкімді Елбасы құзырына қалдыру қажет, егер ол оқу орны ұлттық, элиталық университет болса. Менің ойымша, бо-

лашақтағы бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда басты рөл атқаратын басшы – ректор тағайындаудың ең таза жолы осы.

Алтыншы: Зейнеткерлікке жасы жеткен басшы – ректорды қолма-қол орнынан алып тастау – ешқандай өркениет қалыбына сыймайды. Бұл тәжірибе ұрпақтар сабақтастығын үзумен қатар, ең бір керекті маман – басшыдан айырады. мейлі ассистент, оқытушы, лектор, магистр, профессура, кафедра меңгерушісі болсын, бәрі бірдей алдыңғы буыннан үйренуден бастайды. Бұл аса үлкен бастау. Бұны бағалау қажет. Бұл біріншіден басшылық құрамына тікелей қатысты. Сондықтан бұл мәселеде әр басшының іскерлік, қажыр-қайрат мүмкіндіктерін ескерген абзал.

Жетінші: Елбасы «Жолдауында» айтылғандай, жоғары оқу орындарын оптимизациялау желісінің проблемасы аттестациялау мен аккредитациялау механизмдеріне жетелейді. Меңінше, дәл осы мәселеде қағиданы өзгерістерге түсіру қажет. Аккредитацияға жоғары оқу орны жалпылай түспесін, тек оның бәсекеге төтеп беруге қабілетті мамандықтары түссін. Мәселен, 80 мамандық, ал кәсіби жетілдіру түрлері 120-ға дейін болса, олардың бәрі бірдей басымдылыққа ие бола алмайтыны шындық. Егер ЖОО жекелеген мамандықтарға жоғары деңгейлі кепілдік бере алатын болса, әлемнің алдыңғы қатарлы университеттерімен бәсекелестік мүмкіндігіне ие болса, онда оларды аккредитацияға ұсынсын. Ал қалған мамандықтарды жетілдіре түссін. Әрине, жоғарыдағы аттестация мен аккредитациядан өткен бөлімдерде мамандар даярлайтын оқытушы-профессорлық құрамның жалақысында да айтулы артықшылық болғаны ләзім. Бұл заңды. Лицензиялау мен аккредитациядан құрамында жоғары деңгейлі мамандар бар тәуелсіз комиссия өткізсін. Ол құрамның аса таза, сыбайлас жемқорлықтан ада мамандардан құрылғаны абзал. Ал, министрлік құзырына ең басты функция – мемлекеттік стандарт пен соны қадағалау қалсын.

Тағы да... Үштілділік мәселесін аттап кетуге болмас. Әр маман өз ана тілін жетік білуі шарт. Онсыз болмайды. Сонымен қатар, орыс, ағылшын тілін де меңгеруі тиіс. Онсыз әлемдік ғылымды меңгеру мүмкін емес.

Халықаралық қатынастар мен басшылықтағы мол тәжірибем жоғарғы оқу орындарын бір ырғаққа түсіру хақында әлі де көптеген мәселелерге тоқталуға мүмкіндік беретіні рас. Мәселен, президенттің «Болашақ» бағдарламасының кейбір буындарын оптимизациялау үшін тек шет ел оқу орындарының іс-тәжірибесінен үйрену аздық етеді. Өзіміздің отандық университеттерден де көп нәрсе алуға болады. Айталық, оқу орнына ұзақ мерзімді несиелер беру (5-10 жылға), оларға жеңілдіктермен жер сатылсын немесе тегін берілсін, ол жерлерге студенттік корпусар, спорт кешендері, т.б. салынсын. Министрлікте құрылған ректорлар кеңесі де, аймақтардағы ректорлар кеңесі де өз міндетін атқарып отырған жоқ. Кеңестер өз ұсыныстарымен министрлікке шығуы тиіс.

Сын тұрғысынан реформа жүргізудің мерзімі өтті, нақты іске көшкен жөн. Қазақстан сынды мемлекетте проблема жетерлік, ал мүмкіндіктеріміз ұшан теңіз. Мәселен, бүткіл саналы ғұмырын Қазақстанның ғылымына арнаған жанның 15 мың теңге зейнетақы алуы проблема ма, мазақ па?

Соңында айтарым: бар қиындықты жеңу үшін ең алдымен оқу орындары басшыларына қатаң таңдау, қатаң жауапкершілік жүктеу қажет. Сонда ғана біз өз мұратымызға жете аламыз.

Ә. Қ.: Ераға, дәл осы айтқан мәселелеріңіз де ертеңгі күні іске асатынына кепілмін. Алайда, ол реформаның авторы Мәмбетқазиев емес, басқа біреу боп шықса, таңданбаңыз. Оны өзіңіздің ішіңіз де сезетін шығар...

СОҢҒЫ, ӘРІ ЕҢ ҚЫСҚА САРЫН

Жо-жоқ, әйгілі академик, белгілі қоғам қайраткері, есімі мұхиттың арғы-бергі жағына бірдей таныс, кісілігі мен кішілігі, имандылығы мен ізгілігі, білімдарлығы мен қажырлылығы бірнеше ұрпаққа үлгі боларлық Ережеп Әлхайырұлы Мәмбетқазиев сынды қазақ азаматы туралы айтылар ой, толғанар толғаулардың соңғы нүктесі осы деуден аулақпын. Мынау мен қаузаған диалог-эсседе ол кісінің басындағы үлгі боларлық қасиеттердің оннан бірі қамтылған болса – мен мұратыма жеткенім. Неге дейсіз ғой. Тыңдаңыз.

Әр жеке адам – тұлға. әр адам – жұмбақ. Кез-келген қаламгер өз шығармасына арқау болған басты кейіпкерін толықтай аша алдым, адами, қайраткерлік портретін жүз пайыз бере алдым деп айта алмайды. Егерәки, дәл сондай қаламгер шыға қалса, ол жазушы емес тымақсері, көркеуде жан болғаны.

Ерағаң туралы, оның ғылымдағы және басшылық қызметтердегі баспалдақтары туралы тиіп-қашып жазған журналистер мен жазушылар жетерлік. Алайда, солардың басым бөлігі Ерағаң басқарған университеттер, ол жасаған реформалар төңірегін ғана шиырлайды. Ол туралы көп айтылды да. Десек те Ерағаң, ең алдымен ет пен сүйектен жаратылған өзіміз сияқты адам екендігін неге естен шығарып аламыз? Оның да қуана алатынын, оның да мұң мен шерге бататынын, оның да өзіміз сияқты қасірет шегуге қақылы екендігін көп жағдайда ескере бермейтініміз бар.

Мен тиіп-қашып болсын, соны қаузағым келді. Мен болашақта Ережеп Әлхайырұлы сынды тұлға туралы қалам тербеймін дегендерге ойтамыздық тастамаққа әрекеттендім. Ал, мақсатыма жеттім деу – әбестік.

Жасы жетпіске келсе де отыздағы орда бұзар жігіттердің қайраты мен қажырын шаң қаптырып кететін Ережеп Әлхайырұлы Мәмбетқазиев туралы жазылар дастандар мен кесек туындылардың мынау менің жазып отырғаным – бір тамшысы ғана. Солай деп қабылдаңыз, патша көңіл оқырман!

2003 жыл

АРМАНДАСТАР

(екі бөлімді, жеті көріністі элегиялық драма)

Драма – кешегі күркіреп өткен Желтоқсан оқиғасының көзі тірі батыры, қазақ ақсүйектерінің жаңа буынының көшбасшысы, Парламент Мәжілісінің депутаты, Аякөздің тумасы Нұртай Салихұлы Сабильяновтың өмірінен алынған нақты деректерге құрылған.

ҚАТЫСУШЫЛАР:

Нұртай – кәсіпкер, 40 жаста.

Салих – оның әкесі, 80 жаста.

Ана үні – (көрінбейді).

Аманкелді

Алтай

Гүлжанат

Ғалия

Аудан әкімі

Өкіл

Желтоқсанға қатысушы қыз-жігіттер, солдаттар.

I БӨЛІМ

I көрініс

Сахна қаракөлеңке. Сахнада әке мен бала – Салық пен Нұртай. Дауыстары күңіреніп, бір-біріне талып естіледі.

САЛИХ: Балам, байқаймын, жанарыңда таусылмас мұң, жүзінде қажу бар секілді. Бала кезіңнен ойсыз емес едің, дегенмен екі жастың біріне келмей жатып ой жылымына батып, Алатаудың белі кетердей мұң арқалайтындай не көрінді саған?

НҰРТАЙ: Армысыз, әке? Табалдырықтан аттар-аттамастан сұрақпен қамшылап, күдікпен дүрелегеніңізге қайран қалып тұрмын. Мені жаңа көргендейсіз бе, қалай?

САЛИХ: Жо-жоқ, Елің мен Жұртың үшін таңынды таңға ұрып, жарғақ құлағың жастыққа тимей еңіреп жүретінің таңсық емес маған. Сенің осындай Ізгілік, Мейірімділік, Әділеттілік жолын тандауыңда менің саған титімдейіннен сіңірген тәрбием мен тағылымымның ақтандақ соқпағы жатқаны рас. Дегенмен, әр нәрсенің шегі болуға тиіс емес пе еді?

НҰРТАЙ: Сіз де айтасыз-ау, Әке! Өзіңіз айтпаушы ма едіңіз, «Болар бала он бесінде баспын дер, солар бала отызында жаспын дер» – деп. Міне, Қырық деген қыркылжың жасқа да келіппін. Егер Жасаған ием маған Сіздің жасаған жасыңызды алқалайтын болса, жартысын кеміріп жеп қойғаным рас.

Не бітірдім? Қырықтың артымда қалған сұрлеуі көрбілтеленіп, көмескі тартып, бозала тұманның құрсауынан құр сұлдері әрең елес берді. Сол сұрлеуге өзім шашыш, өз қолыммен сеуіп кеткен Мейірімім мен Ізгілігім құмға сіңген судай құрдымға кеткен.

Жо-жоқ, өкініштің у сойқы шалабын ұрттап отыр деп ойлап қалмаңыз. Өткеніме титімдей де өкінішім жоқ. Бір күнгі өксік адам баласын он жылға қартайтып кететіні аян маған. Алайда, осы уақытқа дейін тындырғандарыма көңілім толмай жүретінін жасырып қайтейін. Осы мен соңғы тынысымда да өзіме-өзімнің көңілім толмай көз жұматын шығармын. Егер де дәл осы қасиетті екі аяқты пенденің қателігі десек, ол сіздің қателігіңіз.

САЛИХ: Сап, сап. Ұлым! Сабырлы едің ғой, сабырға жүгін.

Менің кіндігімнен сендер егіз де, сегіз де емес, тоғыз ұрпақ тарадыңдар. Елеп-екшемей тоғызыңа бірдей тәрбие бердім. Алайда, сенің аяқ алысың тым-тым бөлек еді. Өзіңнен көп үміт күтуші едім... Арыстанның жалқы күшігі сен болар дегенмін...

НҰРТАЙ: Үмітіңізді ақтамаған жерім бар ма еді? Таусыла сөйледіңіз ғой, жан әке! Көмейіңізде өгіз тобығы тұрып қалғандай өкініш бар секілді.. Ағыңыздан жарылып ақтарылсаңызшы.

САЛИХ: Өкініш дейсің бе? Осынау ғұмырымда мен жұтпаған у, мен арқаламаған шер-шемен, мен көрмеген құдай жоқ та шығар. Апалас-төпелес заман ерте есейтті. Балалықтың, еркеліктің қай ел екенін білмей ер жеттік. Тектілерімізді Отыз жетінің тіске басарына бердік. Қалғандарын Қырық деген қырғынды жылдың бодауына өткіздік. «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» деген рас екен, төрт жыл бойы толарсақтан қан кешіп, тебінгіміз терге шіріп Ұлы Отан соғысы деген ажал бүріккен аждаһаның ауызында жүріп, аман-есен елге келдім. Мені сендерге жарық дүние сыйлау үшін алла-тағалам аман оралтқан шығар.

Бұл өкініш пе? Жо-жоқ, ол менің талайыма жазған тағдырым. Одан қолыңды төбеңе қойып қашқаныңмен, қол сермеп еңірегеніңменен, ең аяғы Балқан тау асып кетсең де құтыла алмайсың.

НҰРТАЙ: Сөзіңізді бөлгенге айып етпеңіз, әке, жаңағы өзіңіз айтқан татымсыз, тұщысынан ащысы көп тауқыметті тағдырды да маған алла сыйлаған шығар. Мен бас тартуға дәрменсізбін. Осыған келісесіз бе?

САЛИХ: «Әке балаға сыншы» дейді қазекем. Сенің алар асуың, шығар шының да биік болатынын баяғыдан білетінмін, ұлым. Десек те қарақан басынды тау мен тасқа ұрып Елім, Жерім деп еңірегенде етегің толып, қолда бар тиын-тебеніңді сол Ел мен Жердің жыртығына жамау боларлық матаға шашқандағы шыққан төбенді көрсетші маған?!

НҰРТАЙ: Қайран, абызға бергісіз әкетайым-ай! Жиған-тергенімді қарақұс секілді бауырыма басып жеп жатсам, көп тексізден озғаным қайсы?! «Ақсұңқар жемін шашып жейді, қарақұс астына басып жейді» дегенді айтқан қазекем қандай данышпан! Кәсіпкерлікпен, ақ та адал еңбегіммен біраз дүниенің басын құрасам, оны мен ертең о дүниеге өзіммен бірге алып кетпеймін ғой. Сол дүниемді Елім мен Жеріме қарызың деп емес, ұрпақтық парызым деп таза қолыммен ұсынғанда мен атақ, данқ, абырой жинауды мақсат тұтқам жоқ, әке. Олай ойлағандар оңбай қателеседі. Менің берген азынаулақ қаржыммен ешкім байып та кетпес, дегенмен біреудің шер-шемені азаяр, бір жетімнің көз жасы толастар, бір жарлы мынау сұрқай жалғанда әлі де болсын жарық сәуле шашар Мейірімділік дегеннің бар екеніне көзін жеткізер, қазақ деген қаймана жұрт өнерінің өлмейтініне сенер.

Шыққан биігің дегенде нені меңзеп отырғаныңызды да сеземін, әке. Ол – өз елімнен үш рет депутаттыққа түсіп, үш ретінде де өтпей қалғандығым болар.

Жо-жоқ, ол үшін мен бейкүнә де момақан, аузын ашса аппақ жүрегі көрінер аңқау жұртымды кінәламаймын. Ол қаскөйлік – ат төбеліндей азғана тексіз шенеуніктердің әрекетінің улы жемісі.

САЛИХ: Құлыным-ай, қырыққа жетпей самай шашың буырылданып, жанарынды кіреукелеп мұң шалып жүргені де осы тым-тым ел-жұртым, қазағым деген жанқиярлығыңнан шығар. Амал қанша, енді сені ол жолдан тайдыра алмайтынымды білемін. Тіпті оған әрекеттенбеймін де. «Бас білетін өгізге өк деген де ауыр сөз» деуші ме еді, сондықтан есті ұлдың алдына есі кеткен әке ғана тұрар. Жолың ашылсын, құлыным! Дегенмен, өмір жолдарыңның тым күрделілігі қиналтады мені.

НҰРТАЙ: Әке, Бетховен деген ұлы сазгер: «Маған тағдыр шиырлы өмір жолын ұсынды, мен оның жағасына жармастым» деген екен. Өстіп тағдырмен жағаласып, тайталасып жүріп ғұмыр өтер. Мен өткеніме өкінбеймін.

Өне, қарашы, әке, Шыңқожада өткен балалығым бастаған өмір көшім қайтқан қаздай көкжиекке сіңіп барады. «Қош-қош» айтып барады.

Әке деймін, бері бұрылыңызшы, анда көз салыңыз, әне Нұртай ұлыңыздың өмір көші...

(Шымылдық).

II көрініс

Ауыл мектебінің алды. Балалардың шат-шадыман күлкісі. Көңілді музыка. «Аттандық сапарға, көңілде мол арман» әнінің әуені. Сондай лозунг жазылып қойылған. Сахнаға Нұртай, Аманкелді, Алтай, Гүлжанат, Жәзира шығады. Бәрі де алабұртып жүр.

ЖӘЗИРА: Ту, «Соңғы қоңырау» дегенді қаншама тосып едік, дәл осындай ауыр болатынын кім білген. Тіпті, сенесіңдер ме, жылағым келіп тұр. *(Жасырып көзін сүртеді).*

АЛТАЙ: Әне, қыздар өстеді. Әй, жылауық қыздар-ай, қайта мұғалімдердің бас-аяғы жоқ ақылынан, ызыңынан құтылғандырыңа қуанбайсыңдар ма?

ГҮЛЖАНАТ: Сол мұғалімдерімді қазірден бастап сағына бастаған сияқтымын. Әй, Алтай, өзіңше жалынды күдірейтіп күпінген боласың, көрермін әуселенді, бір жыл өтпей-ақ «қайран, мектебім-ай» деп жүрерсің. Нұртай айты, мына досыңа, рас қой менікі, иә деші.

НҰРТАЙ: *(ойлана)* Қайран, ақкөңіл де албырт Гүлжанат-ай, біздің болашақта кезігер шынымызды да, сырымызды да жайып салдың ғой. Бір-бірімізді, мектебімізді, ауылымыздың әр бұта-қарағанын – бәрін-бәрін сағынатымыз рас. Алла адам баласын сағыныштан айырмасын. Сағыныш біткен, таусылған сәтте мынау ғалам быт-шыт боп қақырап түседі. Өтірік деңдерші.

АМАНКЕЛДІ: Әй, Нұртай, өзің комсомолсың, өзің алла дейсің. Құдай жоқ дейтініміз қайда?

НҰРТАЙ: Аман, сен мені өйтіп тығырыққа итермелеме. Бір тылсым да жұмбақ түсініктің, сенімнің болғаны жақсы емес пе. Өзің де шошынғанда талай рет «бисмилла» дегенсің.

ЖӘЗИРА: Иә, иә, талай айтқансың. Енді келіп атеист бола қалуын.

ГҮЛЖАНАТ: Ту, бүтінгі мынау қуанышты күнде ұсақ-түйекті әңгімелеп кеттіңдер ғой. Әлі бала сияқтысыңдар. Одан де ертеңгі күні кім қайда баратынын сөз етпейсіңдер ме.

АЛТАЙ: Рас-ау, ертеңгі күні жан-жаққа бытырап кетеміз бе? Бір-бірімізді кейбіреуіміз мәңгі бақида көрмеуіміз де мүмкін-ау? Осылай бірге жүре берсек қайтеді?

НҰРТАЙ: Алтай, мәңгілік бірге жүруді жазбаған маңдайымызға. Бұл – жақсы адамдар бір-бірін үнемі сағынып жүрсін дегені шығар. Естерінде ме, он екіде бір гүлін аша алмай мәңгілік сағынышты жырлап өткен Төлеген Айбергенов ағамыздың:

Сағыныш...

Көбірек тартып кеттім-ау деймін кесеңнен,

Көбірек жүріп кеттім-ау деймін көшеңмен...

Жердегі барлық арбалар,

Вагондар, платформалар,

Тарта алармысың жабылып,

Осынау байтақ сағынышымменен көшсем мен, – деп жырлағанын. Қайда жүрсек те бір-бірімізді ұмытпайық.

Уәде ме?

(Барлығы «Әрине зой», «уәде, уәде» деп даурығысады. Сахна сыртынан: «Мектеп түлектері! Сендерді кластарыңда тосамыз. Тез жиылыңдар. Ауданнан келген өкіл жиналыс ашады» – деген дауыс естіледі. Барлығы соған кетеді. (Шымылдық).

III көрініс

Түлектер класта отыр. Өкіл сөйлеп тұр.

ӨКІЛ: Бойларың толған жастық жалын, көкіректерің күй, кеуделерің күмбірлеген ән. Екінші тыңды игеруге сендер бармағанда кім барады?! Қой бағу – ата кәсібі. Ата-баба таяғын енді сендер ұстаңдар. Сендер анау Шұбартаулық жастардан кембісіңдер? Отан сендерді соған – екінші тыңды игеруге шақырады.

ЖӘЗИРА: Сонда біз жоғарғы оқу орнына бармаймыз ба?

ӨКІЛ: Неге? Оқисыңдар. Сырттайға түсесіңдер. Аудандық комсомол комитетінің арнаулы жолдамасымен барып түсесіңдер. Әрі оқисыңдар, әрі еңбекте шынығасыңдар.

НҰРТАЙ: Өкіл аға, қаттырақ айтсам айып етпеңіз, қазақтың мандайына тек қой бағуды ғана жазып қойып па?! Ата-кәсібі дейсіз, қай жұрт қазір атамзаманғы кәсібімен шұғылданып жатыр? Әлде, қазақ халқына прогрестің қақпасы жабылған ба? Анау, Аякөздегі орыс мектебі неге үндеу көтеріп, екінші тыңға бармайды?

ӨКІЛ: Ой, өзі сен қызық бала екенсің, орыстар қой бағудың қырсырын қайдан біледі? «Қой көрмеген қуалап өлтіреді» дегенді естуің бар ма?

ГҮЛЖАНАТ: Онда орыс балалары шошқа өсіреміз деп үндеу қабылдасын. *(Күлкі естіледі)*

ӨКІЛ: Сендер Отанымыз бен партиямыздың игі де ұлы бастамасын күлкіге айналдыра бастадыңдар ма? Егер қой бағуға бармасаңдар, сендерге аттестат берілмейді.

АЛТАЙ: Ол қайдан шыққан заң? Мысалы, мына Нұртайдың үш-ақ төрті бар. Сонда ол үздік оқығанда, қойшы болу үшін оқып па? Мені қойшы, орта бағаға бітірген маған бәрі бір.

ӨКІЛ: Сөз түсінбейтін неткен баласыңдар. Жасыл жайлау, қыр төсі, гүлге оранған атырап, қолтықтасып ән айтып, би билеп жүрген жастар... Романтика да, бар қызық та сонда. Сендерге барлық жағдайды туғызамыз. Оқуға есейіп, тәжірибе жинақтап барып бірақ түсесіңдер.

НҰРТАЙ: Тәжірибе жинақтаймыз деп жүргенде қарайып қалмаймыз ба. Арманымызды неге тұсайсыздар? Ту сонау бірінші кластан бергі қиялымыздағы мамандықтың күлі көкке ұшып, ақыры таяқ ұстап, шәй-шәйлап қалуымыз қай санаға сияды?

Ағалар, егер сіздер нағыз қазақ ұлтының жанашыры болсаңыздар, жастарға бағытталған мына қасіретке қарсы шабыңыздар, бізді араша-лап қалыңыздар. *(«Иә, иә, сөйтіңіздер» деген дауыстар шығады).*

ӨКІЛ: Сендер мені түсініңдер, бұл – партияның сөзі, соның ұйғарымы. Мен тек соны сендерге жеткізушімін.

Партия сендерді оқытты, жеткізді, тегін білім берді. Қайтарған қарымталарың осы ма? Әлде, партияның саясатына қарсысыңдар ма? Кәне, кім қарсы, қолдарыңды көтеріңдерші. Әй, Нұртай, сен немене, қарсысың ба? Айт онда шыныңды.

(Балалардың барлығы төмен қарап отырып қалады. Үнсіздік.

Жым-жырттық. Бір қызарып, бір сұрланып Нұртай орнынан тұрды).

НҰРТАЙ: *(дауысында ыза мен діріл бар).* Аға, сіз мені өйтіп қорқытпаңыз. Отаныма ақ, адал екенімді, егер оған қиын-қыстау қатерлі шақ туса жанымды да құрбандыққа шалатынымды кез-келген уақытта дәлелдей аламын. Оған қам жеменіз. Сақал сыйлап өскен жұрттың ұрпағы едік, үлкендігіңізді сыйлап, сөзіңізді жерге тастамайын. «Еркек тоқты құрмалдық», біз-ақ құрбандық болайық. Обалымызға қалмассыздар. Бір жылдан кейін оқуға жіберсеңіздер, келісейік.

ӨКІЛ: *(қуанышты)* Міне, нағыз азаматтың сөзін айттың, Нұртай! Сонымен келістік пе? Ертең-ақ аудандық газетте сендердің Үндеулерің басылады, ертең-ақ аттарың бүткіл республикаға жайылады. Ой, міне, азаматтар!..

НҰРТАЙ: Аға, ерте қуанбаңыз. Мен өзім үшін ғана жауап бердім. Қалғанын кластастарым өздері шешсін.

(Класс ду-ду. Біреуі: «Нұртай сөзі сөз болсын», десе, енді біреуі: «ей, мен қойшы болу үшін оқыттын ба?» деп даурығуда).

АЛТАЙ: Сендер өздерің біліңдер, мен Нұртай қайда болса, сондамын. Бір жылға қоянның терісі де шыдайды. Өліп қалмаспыз, иә, Нұртай?

НҰРТАЙ: Өлмейміз, біз Шыңқожа батырдың ұрпағы емеспіз бе?

ЖӘЗИРА, ГҮЛЖАНАТ: *(қосарлана)* Біз де келістік. Әлі де бір жыл бірге жүреміз, қандай жақсы!

(«Келістік, келісеміз» деп бүкіл класс дуілдейді).

ӨКІЛ: Міне, азаматтар! Жарайсыңдар! Сендерге бар жағдай жасалады. Патша сияқты тұрасыңдар. Бәрі болады. Енді қыр төсінде жолығатын болайық. Ой, жарайсыңдар...

(қуана шығып кетеді).

(Шымылдық)

IV көрініс

(Сахнада ең алғашқы көріністегідей Әке мен Бала. Жым-жырттық. Баяу ғана мұңлы әуен...)

САЛИХ: Балам, дәл сол жолы бекер ғана келісім бердің-ау. Қойшы таяғын ұстаған бір жыл сенің өмір қозғалысыңды бес жылға тоқтатып

кетті емес пе. Өкінетін де шығарсың? Сенің бір ауыз сөзіңе тоқтаған кластастарыңның обал-сауабы да мойныға артыла жаздады-ау!

НҰРТАЙ: Әке, өткенге өкіну маған жат қылық екенін жақсы білесіз ғой. Өкініші жоқ. Оның үстіне біздің келісу-келіспеуімізге де қараған жоқ емес пе, сол кездегі қоғамдық жүйе.

Бір жыл қойшы таяғын ұстап, Қарашоқының сай-қолатын таптадық. Қолымыз күс, ерніміз жалақ болды. Не көрмедік? Тым жас едік қой, біз, әке. Оның үстіне сол жылғы қыс та аса қатты болып еді.

Әлі есімде, ақпанның арқыраған бір боранды күні Алтай мен Жәзира қоралы қоймен ығып кетіп...

(сахнада ысқырған боран уілі. Аласапыран әуен. Астындағы атын шу-шулеген, есі шыға «Алтай, Жәзира, қайдасындар!» – деп еліре айқайлаған Нұртай. Басында малақай, үстінде ескі күпі. Есалаң шақ. Гуіл басылар емес. Ары-бері жүгірген Нұртай. Дауысын боран уілі жұла қашады. Не заманда әбден халсіреген, есі кіресілі-шығасылы Жәзираның үстінен түседі. Бара бас салады).

НҰРТАЙ: Жәзираш, Жәзирағай, айналайын-ай, тірімісің! Көзіңді ашшы, әу деші, мен Нұртаймын ғой! Сөйтші, Жәзира, қорқытпашы мені!

Алтай қайда? Жәзира деймін, құлың болайын, Күнің болайын, Жәзира, ашшы көзіңді! Қане, қолыңды әкелші, уқалап жылытайын *(үстіндегі күпісін шешіп Жәзираға жабады, қолын, бетін, жанталаса уқалайды)*. Мен не деген жарымеспін! Таңертең сені жібермей өзім-ақ кетуім керек еді қой соңынан.

ЖӘЗИРА: *(ыңырсиды)* Нұртаймысың? Мен әбден тоңдым ғой, Нұртай!..

НҰРТАЙ: Айналайын, аппақ ару, Жәзира-ай! Аппақ, мақтадай жұп-жұмсақ бетің де қолға түрпідей тиетіні-ай, не боп кеткенсің, жаңа ғана байқадым-ау, қолың да керзі етіктің қонышы секілді, тиген жерін осып түседі. Құмырсқа бел, оймақ ауыз, қасы-көзің керілген қараторының сүйкімдісі хәм сұлуы едің, нәзіктігіңді кім ұрлап алған? *(Жәзираны көтеріп алады)*.

Салмағың да білінбейді. Кешегі ару, бүгінгі тулақ... О, қасірет, О құдірет! О, аяр қоғам, мына Жәзирадай сандаған арулардың обалы сенің мойныңда! «Совет әйелі еркекпен тең, ол тау да қопарады, тас та үгітеді, ол – тректірші, ол – комбайнер, ол – қойшы, ол – жылқышы, ол – балықшы да бола алады» деген сенің жымсыма идеологияң олардың бойындағы нәзіктікті баяғыда тас-талқан етіпті-ау! Әйел – ару, әйел – махаббат, әйел – жар, әйел – ана емес пе еді, құдайым-ау!

Кеш, кеше гөр, Жәзира, Нұртайдай бірбеткей кластасыңды. Дәл сол кезде мен келіспесем, сендер де бүйтіп Қарашоқының боранды түнінде есеңгіреп жатпас едіңдер-ау! Кеш, кеше гөр, Жәзираш!..

(Еліре айқайлаған Нұртайдың үні көпке дейін жаңғырығып тұрады. Бірте-бірте боран үлі де басыла береді).

САЛИХ: Иә, оны да естігенмін, ұлым! Боранды түнде далада қалған Алтай мен Жәзира ауруханадан бірақ шыққанын да білемін.

НҰРТАЙ: Сонан кейін-ақ берекеміз кеткен. Совхоз басшыларының үйіп-төккен уәдесі бізді Қарашоқы бауырындағы қыстауға жеткізіп тастағаннан соң-ақ сұйылған. Совхоз орталығына жалтақтай-жалтақтай көзіміздің оты, үмітіміздің шоғы өшкен соң өз қотырымызды өзіміз қасуға көшкеніміз. Ақыры, ауыр жұмысқа, көрбілте тұрмысқа көндіге алмаған қос қызымыз көрші ауылдың жігіттеріне күйеуге қашып кетіп тынған.

САЛИХ: Сендердің өрімталдай жастық шақтарыңның бір жылын ұрлап алып, жым-жырт жатқан Қарашоқыға да өкпелерің қара қазандай шығар, ә, ұлым?

НҰРТАЙ: Жо-жоқ, олай ойламаңыз, әке! Қарашоқыда біздің бейкүнә жастығымыз, жалаң аяғымыздың ізі, қылау түспеген періштедей аппақ сезімдеріміз қалған. Егер Қарашоқы болмаса біз отызға келгенше бала болып жүре берер ме едік, қайтер едік?! Біз балалығымызбен Қарашоқының сонау бір боранды түтек түнінде мәңгілікке қоштасқанбыз. Ертесінде бәріміз де дәл бір он жасқа есейіп ояңғамыз. Сол үшін рахмет Қарашоқыға!

Біз онда табиғаттың арда тазалығын түсіндік, табиғаттың адамзаттың анасы екендігін түйсіндік, сырымызды да, мұңымызды да, шершеменімізді де соған ақтаратынбыз. Одан бері де табаны күректей жиырма үш жыл өтіпті-ау! Бір ғұмыр, ширек ғасыр!..

САЛИХ: Келер жылы емес пе, әскер қатарына кеткенің...

НҰРТАЙ: Тағдыр иірімдері де қызық-ау кей кезде. Сіз сонау күркіреп өткен Қырқыншы жылдары қан кешкен Ленинградқа мен солдат боп бардым. Екі жылым сонда өтті. Абыройсыз болған жоқпын.

САЛИХ: Сан рет бөлім командирінің атынан алғыс хат алғанбыз. Сенің Отан күзетінде де алдыңғы қатардан көрініп жүргеніңе сан қуандық. Әр алғыс хат келген сайын анаң жарықтық маған бір мал ататып сойғызып, көрші-қоландарды шақырып, мәре-сәре той жасаушы еді-ау!

НҰРТАЙ: Иә, әке, мен алыста жүрсем де анамның ұлына деген аса мейірімді ыстық жүрегін, өзіңіздің сағынышыңызды үнемі сезініп жүрдім. Мені өмірдің бел-белестерінде мұқалтпаған да, қажыр-қайратпен толықтырып отырған да Сағыныш атты ұлы сезім еді.

Иә, үлкен өмірдің ащысынан да, тұщысынан да ауыз тие жүріп, мектеп бітіргеннен соң тура бес жылдан соң Алматының халықшаруашылығы институтының студенті атандым.

САЛИХ: Қазір ойлап отырсам ата-ана тілегін титімдей кезіңнен атап кетпепсің. Осы институтқа баруыңды да тілеген, сұраған мен едім ғой, есінде ме?

НҰРТАЙ: Неге ұмытайын, жан әке! Өзіңіз есепші боп істегендіктің әсері шығар, мені де бала кезімнен соған қарай бейімдедіңіз. «Қасқа айғырдан қасқа болмаса да төбел құлын туатыны» рас екен, қазіргі күні сізге жетпесем де тәп-тәуір қызметім бар (*жымияды*).

САЛИХ: Алдыңнан Ай туып, жолың гүлмен көмкерілсін, ұлым! Дегенмен, сенің жолың тым ауыр, тым қатерлі болғаны рас. Аспаннан бомба сорғалап, зіркілдеп зеңбірек атылмай-ақ бейбіт күннің өзінде ажалдың аждаһа аузынан сан қайттың-ау! Әсіресе...

НҰРТАЙ: Түсіндім, әке! Айтпағыңыз 1986 жылғы Желтоқсан ғой. Қызық, мен кей сәтте қысыр қалған тағдырыма өкпе артамын. Алайда сол тағдырым мені ұлы істерге қатыстыру үшін әдейі тежегішін қосатын сынды. Қараңызшы, егер мен қойшы болмай мектептен соң бірден институтқа түсіп кетсем, оны 1984 жылы бітіріп кетеді екенмін. Онда 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына қатысу-қатыспауым екіталай дүние еді. Себеп пен салдардың жымдаса өріліп жатқанын көрмейсіз бе.

Сол бір қасіретті күндер мен түндер көз алдыма келген сайын өн-бойым тоқ соққандай қалшылдайтыны рас...

V Көрініс

Сахна қаракөлеңке. Жарқ-жұрқ. Өтіп жатқан жастар шеруі. Қолдарында «Қазақстанға – қазақ басшысы», «Демократия жасасын» – деген лозунгілер. «Менің Қазақстаным» әуені. Келер сәтте: «Тез тарандар! Әйтпесе күш қолданамыз. Мен республика прокурорымын! Мен ескертемін!» деген зәрілі дауыс естіледі. Музыка әуені өзгереді. Іле-шала солдаттар мен милиция қаттайды. Дүрлігіс. У-шү. Иттердің абалағаны. Орысша боқтық. Соққыға жығылып жатқандар. Әне, екі солдат қазақ қызын бұрымынан сүйреп барады. Аласапыран. Арашаға ұмтылған қазақ жігіті соққыға жығылады. Беті-аузы қанға боялған Нұртай биікте саңқылап, сөз сөйлеп тұр.

НҰРТАЙ: Бір қадам да шегінбөндер. Шегіну деген – ұлтты қорлату, қазақты таптату. Шегінсек мазаққа айналамыз. «Еркек тоқты құрбандық». Жігіттер, қыздарды тексіздерге текпілетпендер. Өлсек сүйегіміз осы алаңда қалсын! Жастар, алға!

(Нұртай әлі сөйлеп тұр. Дауысы естілмейді. Қолын сермеп тастап екілене сөйлеуде. Исраил Сапарбаевтың «Нұртайдың моноlogy» әні).

Кетпесе де шығанға шырқап үнім,
Шынқожадай батырдың ұрпағымын.
Қозы Көрпеш – Баяндай аңызы бар,
Аякөздің ұланы – Нұртайымын!

Демесем де жауымды жайратқанмын,
Ар тілімен антымды айғақтармын.

Желтоқсанның мен де бір боздағымын,
Қатарынан табылған Қайраттардың!

Бар екен ғой қазақтың батырлары,
Әруағыңды, алты Алаш, шақыр кәні!
Ақ қар, көк мұз үстінде алабөтен,
Найзағайы намыстың шатырлады!

Айналайын Шынқожа – батыр бабам,
Әруағың күш беріп жатыр маған.
Оңайлықпен ешкім де өшіре алмас,
Отқа айналып барамын лапылдаған!

Қара күшке қарамай қараңдаған,
Алаңдаған сияқты Алаң маған.
Айналайын, анашым, естимісің,
Сөйлеп жатыр Нұртайың – жаман балаң!

Қор болдың-ау қолаң шаш, қара бұрым,
Тапталдың-ау табанда лала гүлім.
Ардагерім, әкем-ау, естимісің,
Сөйлеп жатыр Нұртайың – жаман ұлың!

Жаңғырығып Алаңда үнім қалды,
Ұмытпайды бұл күнді ұлың мәңгі.
Тәуекелге басымды байладым мен,
Шүберекке түйдім де шыбын жанды...

(Нұртайдың дауысы естіледі)

Күреңітіп көгіңнен,
Күн батпасын десей;
Кереге құшып аруың,
Махаббатын ұрлатпасын десей;
Бейбіт жатқан қалың ел,
Түн қатпасын десей;
Жоқтау айтып ананды,
Жырлатпасын десей;
Түрен соғар ұстаңа,
Қылыш шындатпасын десей;
Шегінбейік, достарым!
Көк байрағым табанда,
Тапталмасын десей;
Гүл көмкерген өңірің,
Қызыл қанмен апталамасын десей;

Басқа ұлыстар қор ел деп,
Мылтығына оқ салмасын десең;
Шегінбейік, достарым!
Жер бетінде Тәуелсіздік,
Сақталсын десең,
Боқтық ауыз бодандық,
Тоқталсын десең,
Маңдайында қазақтың,
Бақ қалсын десең,
Қазағыңның астында
Тақ қалсын десең,
Арда үміті бабаңның,
Ақталсын десең
Алға, тек, алға, достарым!

(Нұртайға ұмтылған солдаттар. Суретке түсіріп жатқан фотоаппарат... Қалың топ Нұртайды арасына сіңіріп әкетеді. У-шу бірсін-бірсін басыла береді. «Желтоқсан желі» әні баяу ойналып тұрады. Сахна қараңғы. Әннен басқа тырс еткен бөлек үн жоқ. Жарық құлыпғасқа түседі. Онда «Желтоқсан құрбандарына естелік» деп жазылған. Нұртай соның басында тәу етіп отыр. Құлпытасты сипайды. Көзінде мұң, жас...)

НҰРТАЙ: Қайран, боздақтарым-ай! Қайран, кеңкелес саясаттың жебесінен мерт болған, замандастарым-ай! Қайран, қазақ деген аз халықтың намысы құламасын, ұлы мен қызы аяқ астында тапталмасын, қазақтың маржан тілінің соры қайнап, сорпасы төгілмесін, ұлтым өзін-өзі басқарсын деген ұранды алау етем деп құрбандыққа шалынған ерлерім-ай, жатырмысыңдар жым-жырт?! Кешегі күнгі жай отындай шатырлаған сөздерің қайда, көздеріңдегі от қайда, бейкүнә махаббаттарың, жастықтың үлбіреген жырын шерткен ән, күйлерің қайда, айналайындар?! Сендер барда керегем кең еді ғой, сағындырдыңдар-ау, арыстарым!..

ДАУЫС: Есенбісің, Нұртай?! Мен Қайрат Рысқұлбеков деген қанжығалас замандасыңмын ғой. Мен о дүние түнегін мекен еткелі де он бес жылдан асып кетіпті. Өзің білесің, мен өмірге өлердей ғашық едім ғой. Мен өмірден түңіліп кеткен жоқпын, қызығын тауыса алмай, тәттісін талмап түгесе алмай көз жұмдым. Өлтірткізді мені, Нұртай! Обалым – Кеңестік жүйенің мойнында! Осыны жеткіз ел-жұртыма.

Қазақстанға біз арман еткен Тәуелсіздік жетіп, көгіне көк байрағын тігіпті-ау! Бәрі қайырымен болсын! Бәрі біз қиялдағандай болып жатыр деп естиміз. Солардың бәріне Желтоқсан жастары мұрындық болғанын айтшы, Нұртай! Сен кешегі Желтоқсанда құрбан болған жастардың фәниге тастап кеткен тұяғысың. Бәрі саған аманат! Аманат Аманат! *(көпке дейін жаңғырып тұрады).*

ДАУЫС: Нұртай аға! Мен Ләззат Асанова деген қарындасыңызбын ғой. Есіңізде ме, сіз биікте сөз сөйлеп жатқанда тура оң бүйіріңізде еңірей жылап тұрған қарақат көз ару? Сол мен болатынмын.

Жас кеттім деп өкінбеймін, аға. Тәуелсіздіктің тәуекелі үшін тас шайнап, жалын бүріктік. Жай отындай жарқ еттік те... оқыс ағып түстік. Қандай әдемі сурет? Өмірмен әдемі қоштасу осындай-ақ болар. Әттең... әттең... аппақ армандарым көп еді, мың да бір армандарымның ұшығына жете алмай, он екіде бір гүлімді аша алмай қоштастым. Сабат бақтарда жас бозбаламен сыр ашып тұрар сәттерім де болмапты. Қызық, ата-анам атымды да Ләззат деп қойыпты. Өмірдің ләззатын тата алмаған Ләззат *(ызалана күледі)*.

Жо-жоқ, өксік буып жатыр екен деп ойлап қалмаңыз, аға. Біз көрмеген фәни қызығы, біз татпаған махаббат ләззаты, әнеу бір бұрымын жел шайқаған қара қызға аманат!

Аманат! Аманат! *(жаңғырық)*

ДАУЫС: Аға, Нұртай аға деймін, естисіз бе мені?! Мың да бір рет аға десем де қадіріңізді тауысармын ба?! Мен Желтоқсан зобалаңында мерт болған Өскемендегі Сәбира Мұхаметжанова қарындасыңызбын ғой. Әрі жерлесіңізбін. Мені мерт еткен, өзімді-өзім құрбан етуте итермелеген – еліміздің Шығысындағы шынжыр балақ шовинизм. Әлі күнгі екпіндері басылмай тұр деп естимін.

Аға, соған тоқтау боларлық бір жол іздеп табыңызшы! Шығыстың қазағына ғұмыр бойы орыстардың табанында тапталуды жазып па? Ең соңғы құрбандық мен ғана болайын. Сөйтіңізші, аға! Сол сізге аманат! Аманат! Аманат! *(Жаңғырады)*.

(Нұртай жалын ата күрсінеді. Ерні күбірлеп «Асылдарым-ай, бекзатғарым-ай!» деп аң ұрады).

ДАУЫС: Нұртай, мықты бол, күйректікке салынба! Ұлттық қауіпсіздік комитеті Желтоқсан оқиғасынан соң сегіз ай сілікпенді шығарып сүйрелегенде де мұқалмап едің ғой. Жый, қайратынды!

Мен Ербол Сыпатаевпын. Сен біздің фәнидегі көретін көзіміз, фәнидегі үнімізсің. Сен мұқалсаң – оныңды біз кешірмейміз.

Тәуелсіз Қазақстанның ел-жұртына, тәуелсіз мемлекетіміздің Елбасына, Үкіметіне біздің сәлемімізді жеткіз. Біз жас жанымызда сол еліміздің еркіндігі үшін құрбандыққа шалғанбыз. Алайда, оны міндет, қарыз етіп отырған біз жоқ. Біз бақилық боп кетсек, Нұртай, мына өзін сияқты қаншама көзі тірілердің көз жасы сандаған жылдар нахақтан төгілді, қаншама зардап шекті. Қырыққа ілінер-ілінбесте мына сенің самай шашың неге ағарды дейсің?! Мемлекет соны ұмытпасын!

Ұмытпау үшін Алматыдағы сол қан төгілген Алаңға, Алатаудың етегіне Алатаудай бір ескерткіш қою керек. Біз тіріліп кетіп тағы да аттандайды деп қорықпасын. Біз енді тірілмейміз. Рухымызды мәңгі өлтірмеу үшін, ел рухы биік тұруы үшін сондай бір ескерткіш қажет.

Осы арман-тілегіміз орындалу үшін сенің биік жүргенің керек бізге. Қажыма, талма!

Ескерткіш саған аманат! Аманат... (жаңғырады).

(Нұртай басын ұстап отырып қалады. Не заманда...)

НҰРТАЙ: Бекзаттарым-ай! Арманда кеткен арыстарым-ай! Жандарың о дүниелік боп кеткенімен, рухтарың осы дүниенің жоғын жоқтап, мұңын мұңдап жүр екен ғой. Не дермін сендерге?

Барлығымыз да кешегі күркіреп өткен Желтоқсанда ауыл үй ағайынының жыртысын жыртып, өз руымыздың сойылын соғамыз деп өктем күшке, астам жүйеге қарсы шаппап па едік. Сан ғасырғы ата-бабамыздың мұраты үшін сынға түскеміз. Мына сендер сол дұшпан жебесінен мерт болмап па едіңдер.

Есіл ерлерім-ай! Екпіндерің басылмапты-ау! Маған ауыр-ауыр аманат арттыңдар-ау! Онсыз да жетімдер мен жесірлердің жыртығын қалай жамаймын, елімнің мұңын қалай шаттыққа айналдырамын деп, шақшадай басым шарадай болып жүргені мынау.

Сендердің айтқандарың маған – бұйрық. Мен үшін құран сөзіндей. Жұдырықтай жүрегім соғып, тамырымда қан жүріп тұрған соңғы тынысыма дейін тілектеріңді, халық тілегін орындауға ант етемін!

(«Ант етемін!» деген сөз көпке дейін жаңғырады.

Шымылдық).

II БӨЛІМ

VI көрініс

Аудан әкімінің кабинеті. Бір қағаздарға шұқшиған әкім отыр. Оның ойын телефон шылдыры бұзады).

ӘКІМ: Алло, иә, аудан әкімі тыңдап тұр. Иә, иә, сәлемет саусыз ба, Мәке? Денсаулығыңыз, жай-күйіңіз дегендей?

ТЕЛЕФОН: Бәрі дұрыс. Иә, сендерде сайлау мәселесі не боп жатыр? Жым-жырт жатып алдыңдар ғой? Кандидат нешеу?

ӘКІМ: Мәке, бәрі дұрыс. Жергілікті мәслихат өз қолымызда ғой, ал Мәжіліс мәселесі қиындау болып тұр.

ТЕЛЕФОН: Иә, қиындығың не айтып тұрған? Сендерге арнаулы тапсырма берілді емес пе?

ӘКІМ: Сол тапсырмаңыз ауырлау болып тұр. Мынау Нұртай Сабильянов деген кандидаттың екпіні ерен. Өңір халқының аузында сол ғана.

ТЕЛЕФОН: Әй, слушай, халық, халық дейсің, қашаннан бері халықпен санасатын болғансыңдар?! Халық деген кім ол? Халық – тобыр. Қайда айдасаң, сонда жүрмей ме. Оның үстіне сайлау комиссияларын өздерің тағайындадыңдар. Бәрі қолдарыңда емес пе.

ӘКІМ: Қолымызда екені рас қой, дегенмен... (күмілжиді). Дегенмен, сол халық: «Комиссияға сенбейміз, дауыс беру қағаздарын өзіміз тексереміз. Осыдан бұрынғы екі сайлауда да басым көбіміз Сабильяновқа

дауыс беріп едік, шенеуніктер өткізбей тастаған» – дейтінді шығарыпты. Бірдеңе сезетін секілді.

ТЕЛЕФОН: Сабильянов дегенің кім өзі? Әлгі Алматыдағы кәсіпкер ме?

ӘКІМ: Иә, сол. Біздің өңірде ол демеуші болмаған жандар аз екен. Тіпті анау Науалыдағы жетімдер үйі үнемі көмек алып тұратын көрінеді. Өңірдің өнерін түгелдей өз қамқорлығына алған азамат. Аякөздегі мешіт үйіне миллиондарын сарп еткен.

ТЕЛЕФОН: Әй, сен маған оның қаратабан халыққа жасаған жақсылықтарын тізбелегенді қой. Сол миллиондардан екеуімізге түскен соқыр тиын бар ма? Жоқ қой. Ендеше, сөз тәмам. Сабильянов деген кіммен сөйлесуді білмейтін жігіт екен, ендеше өз обалы өзіне. Анау Сақтасыновты өткізесіңдер.

ӘКІМ: Ойбай-ау, Мәке, оған халық қарсы ғой...

ТЕЛЕФОН: Сен өзі халық, халық деп қақылдағаныңды қашан қоясың?! Сені халық сайлап па еді?

ӘКІМ: Жоқ, жоғары жақ тағайындаған.

ТЕЛЕФОН: Ендеше, оттап тұрғаның не?! Ана Сақтасынов өтуге тиіс. Одан саған да, маған да бұйыртқаны түседі. Оған қам жеме. Ал, комиссияларыңа ескертіп қой. Тіпті болмай бара жатса анау артық бюллетендерді іске қосыңдар. Ұқтың ба?

ӘКІМ: Ұқтым, Мәке, ұқтым. Апырай, ә, не болар екен?

ТЕЛЕФОН: Сен өйтіп күмілжігенді қой, егер де Сақтасынов өтпесе – басың кетеді. Есінде болсын! Сау бол!

ӘКІМ: Иә, иә, сау болыңыз, Мәке! Сау болыңыз!

(Телефонды қояды. Мәңгіп отырып қалады).

ӘКІМ: (өзіне-өзі) Апыр-ай, екі оттың ортасында қалатын болдым-ау! Не істесем екен, ә?

Қой, анау меценат Сабильяновтың сойылын соғам деп жүріп қызметімнен айырылып қалып жүрмейін. Жоғарыдағылар – менің құдайларым. Солардың айтқанын істеуге қам жасайын. Әй, Гүлшат, маған сайлау комиссиясының төрағасын шақыр (айқайлайды).

(Шымылдық).

VII көрініс

Ана қабірінің басы. Қолын жайып, аузы күбірлеп Нұртай отыр. Жанында Нұрсәуле, Әкежан, Нұрлан. Жым-жырттық. Не заманда «Әумин» деп бәрі бетін сипайды. Нұртай тебірене сөйлеп кетеді)

НҰРТАЙ: Жаны жәннатта болғыр, жан анам-ай, жатырсың ба мәңгілік төсегіңде! Екі аяқты тірілердің күйкі тірлігі тынышыңды алған жоқ па? Міне, келінің Нұрсәуле мен қос немерең – Әкежаның мен Нұрланыңды басыңа әкеліп отырмын. Бұлар да тәу етсін, ата-баба, аруақты аналарын ұмытпасын, алалуақбарын ауыздарынан тастамасын дегенім де. Тірілердің қолынан басқа не келуші еді?!

АНА ҮНІ: Бармысың, құлыным! Сағындырдыңдар ғой, сағындым ғой сендерді! Күнсінді маңдайларыңнан иіскеп аймалағым-ақ келеді, алайда аруақтарға ондай мүмкіндік берілмеген. Аруақтардың мәңгілік ғұмыры деген – ұрпақтарының, тірілердің еске алып, аллауақбарына кіргізіп жүруі екен. Ұрпағы ұмытқан сәттен бастап олардың мәңгілік өлуі басталатын көрінеді. Мұнда – о дүниеде мәңгілік өлгендердің талайын көрдік қой.

Құдайға шүкір, тоғыз балам, олардан тараған сандаған немерелерім басыма жиі-жиі келіп-кетіп тұрады. О дүниенің бақыты да сол екен.

НҰРТАЙ: Анашым-ау, өзіңді ұмыту деген қасірет емес пе. Соңғы тынысыма дейін өзіңнің берген тәлімінді бойтұмардай жүрегімде сақтап өтермін. Бойыма өзің сіңірген Мейірім мен Ізгілігіңе әлі күнгі қылау түсірмей келемін. Көртышқан секілді ініме боқтық жинаған жоқпын. Жиған-тергенімнің барлығын елім мен жұртымның талған өзегіне талғажу болсын деп шашып жүрген ұлыңның бет-бейнесі әлі сол қалпы.

Анашым, естідіңіз бе, өткен жылы Тарлаулыда сүйектері жатқан қазақтың қос мұңлығы, қазақ деген аз жұрттың кіршіксіз аппақ махаббатының қос бәйтерегі Қозы мен Баян жырының 1500 жылдығы өтті Аякөзде. Бастан-аяқ демеуші болдым. Өткен күзде қазақтың айтысын Аякөзге алып келіп, жұртымның алғысын алқаладым.

АНА ҮНІ: Шаршаған жоқсың ба, құлыным? Өңінде қажу бар секілді. Анау жылы Аякөз, Үржар, Жарманың жұрты депутаттыққа өткізбеді деп тауың шағылған жоқ па? Халыққа өкпелеме, ол жолы олардың жазығы болған жоқ.

НҰРТАЙ: Білемін. Бәрін білемін, анажан! Аттөбеліндей тексіздердің тексіздігіне бола халыққа қара бояу жаққым келмейді. Өйтсем, тектілігім қайсы?!

Мен бір күнмен емес, болашақтың нұрлы да жарқын мың күнімен өмір сүретін, содан үміт соратын жанмын. Еліме шынашақтай кемегім тисе, мен оны дауыс алу үшін, жағынып қалайын деген аяр пиғылмен емес, ақ ниетіммен жасағанмын. Өлі де сөйтемін. Бұл менің – өмірлік мұратым.

АНА ҮНІ: Дауысыңнан, ақылыңнан айналайын!

Қазақ: «Бақ адасса батпаққа қонады» дейді. Тағы да «Бақаның тойы батпақта» дегенді де айтқан. Қазақтың аласапыран, естанды күй кешкен ереуіл шағы артта қалған секілді ғой. Енді бақ батпаққа қонбас. Құдайға шүкір, Нұрсұлтандай текті Елбасысы бар ел енді тексіздікке ессесін жібермес. Елбасына, ел-жұртына сен, құлыным! Сен шығатын биіктер алда.

НҰРТАЙ: Өзіңнің дәл осылай дерінді біліп едім, анашым. Қош боп тұр, ана! Тірлік болса әлі талай басына кеп сырласармын. *(Тірілер ақырын ұзай береді).*

АНА ҮНІ: Жортқанда жолың болсын, ұлым! *(«Жолың болсын» деген үн қайталана жаңғырығады. Шымылдық).*

Әр жылдары
жазылған
көркем очерктер,
публицистикалар

ПӘШЕС

Өткен ғасырдағы Кеңестік кезеңнің күйініші мен сүйініші, ойраны мен ботқасы, тәлкегі мен тәргісі бүгінгі ішкен мәз, жеген тоқ қытықшыл жастар үшін кәдуілгі әпсана. Қиял-ғажайып ертегісі. Жастарды да сөге алмайтынымыз рас. Неге десеңіз, көрмеген, білмеген, танауы мылтық дәрісі мен қиянаттың иісін алмайтын оларды өткен ғасырдағы адамзат баласына мемлекет басшылығы тарапынан жасалынған, мыйға сыймайтын, естіген адамның жанын түршіктіретін қасіретке сенбедің деп күстаналауға болмас. Өзіміз де алғашында сенбегенбіз. Десек те біздің ұрпақ анау бейбақтардың жан жарасы зауалдарын өз құлағымен естіп, тән жарасын өз көздерімен көріп қалғандар болатын.

Менің бүгінгі айтпағым да сол қасіреттің бір түйірі.

Әкемнің әңгімесі

Кез келген пенде бақиға аттанғанда арманда кетті, ғұмыры мынау жалған дүниенің қызығын көрмей, тәттісін талмай алмай шорт үзілді деген сынды өксігі мен өкініші мол шолақ әңгімелерді молынан айтатынымыз рас. Дүниенің қызығы мен қуанышын, нарқы мен парқын кім безбендеп, кім салмақтады дейсіз, әйтеуір мынау жалғаннан ерте кетті дейтіндей қимастықтан шыққан өксік те. Сізге фәниден атанның белі шорт үзілердей арман мен өксік арқалап кеткен адамның жанды бейнесі мен үлгісі керек пе? Сізге мынау опасыз жалғаннан титімдей жақсылық, тырнақтай мейірім көрмей о дүниеге аттанған пенденің аты-жөні таңсық па? Ол – менің әкем! Ол – Қаңтарбаев Қали! Десек те, өмірден озғанына жарты ғасырдан асқан әкем жайлы менің көз алдымда үзік-үзік суреттер ғана қалыпты...

...Бейбіт те тымық ауылдың марғау бейуағы. Қарағайдан қиып, мүктеп тұрғызған екі бөлмелі қоржын үй. Пілтелі шамның өлеусіреген жарығы. Қызғылт сәулесі ойнап қашып, ойнап қашып тұрар үлкен орыс пеші. Сытырлап жанып жатқан қайың шормығы. Пеш маңында пыс-

пыс етіп күйбіндеп, тамақ пісіріп жүрген шешем. Әкемнің төсегі төңірегіне жиналған біздер – осы шаңыраққа аллатағала лақ еткізіп бере салған қарала-торала қыздар мен ұлдар. Жұмыстан үсіп-жығылып, мұртына сіреу-сіреу мұз қатып келген әкемнің жанын шығарып әңгіме, ертегі айтуып беруін сұрап отырмыз...

...Мектептемін. Үзіліс. Линейкаға тұрғызып жатыр. Мұғалімдер мен жоғарғы класс оқушыларының көздерінде баданадай-баданадай жас. Көсеміміз Сталин қайтыс болыпты. Бізге де жыландар деді. Алдымен қыздар кетті сұңқылдасып. Біз де көп күттіргеміз жоқ...

...Үйдемін. Дөңгелек үстелдің басында әкем, соғыста бір қолынан айырылып келген колхоздың парткомы мұқыл Мүшелбай, етек жақта шай құйып шешем отыр. Самауыр баяғыда суып қалыпты. Үстелдің үстінде аузы ашылған бір бөтелке арақ. Әкем мен Мүшекең қошқыл қызу. Көздері қып-қызыл. Бырқ-бырқ жылап отыр. «Көсемнен айырылды. Ендігі күніміз не болады?» дейді.

Үстелден бір үзім бәтерді ала салып, жылыстап кетпек боп едім, әкем ұстап алды. Мойнымнан тарс қып құшақтап, арақ мүнкіген аузымен сілемейлеп сүйіп жатыр. «Сталин жоқ енді, мықты бол!» дейді. Мен жарайды деймін...

...Жарықтық, тым сақ, әсіре қорқақтау адам еді. Төр Алтайдың өркеуде азаматтарына жат осынау бір қондырма қасиеттерді әкемнің бойынан әлсін-әлі байқап қалатын мен, кей кездері оған кәдуілгідей қорланатынмын да. Неліктен деп әкенің өзінен сұрауға батпайтынмын. Сезімталдығы ерекше шешем бір күні мені жанына шақырып алып:

– Ұлдың үлкенісің ғой, әкенді сөкпе. Оның көрген тауқыметінен адамды қойып, албастының өзі үркеді. Пенденің басына бере көрмесін. Нағыз от пен судан, мыс құбырдан, тозақтың мың сан өткелектерінен өткен жан. Бір реті келгенде өзі-ақ айтар саған, – дегені бар.

Жылдар өткен. Әкемнің өткендеріне де қаныққамын. Керзі етік киген кеңестік кеңкелес саясаттың мазағы мен құрбаны болған әкеме, сондай зобалаңдарды бастан кешкен оның замандастарына құрметпен қарауды үйренгенмін...

...Кеңестік қуғын-сүргін шегіне жеткен – 1937-ші жылдары менің әкем Қаңтарбаев Қали Шығыс Қазақстан облысы, Катонқарағай ауданындағы Жанатілек ұжымшарында төраға болып жүрмей ме. Тепсе темір үзетін жиырма жеті жасар қабылан азамат Кеңестік үкіметті әділдік пен адалдықтың жаршысы, халықтың нағыз жанашыры деп қабылдап, бойындағы барын да, туа бітті арын да, тамырындағы қанын да соған бағыштаса керек. Алайда сол сенген Өкіметі оны орайын тауып, омақа астырған ғой.

Ауылдағы тұңғыш комсомол да мен болдым. Азын-аулақ малы бар әкем Қаңтарбайды кулак ретінде тәркілегенде солардың ішінде алаулатып, жалаулатып мен бірге жүрдім. Ескіше оқысам да хат танитыным бар, әрі белсендімін, колхозға бастық етіп сайлады. Үкіметтің айтқаны-

мен жүріп, айдағанымен өрдік. Алдымен қайын атам Нүріскені халық жауы деп қамады. Жарықтық, он саусағынан өнер саулаған аса зергер адам еді. Бүткіл өңірдегі қыз-келіншектердің сырға-сакинасы сол кісінің қолынан шығатын. Сөйтсек... фашист шпионы екен. Өмірі Төр Алтайдан, оның тоқымдай ғана ауылы Топқайыңнан томпаң етіп қыр аспаған адамның неміспен қай кезде ілік-шатыс болып жүргенін кім білсін.

Іле-шала құрықты маған салды. Колхозшылардың кезекті жиыны болатын. Ауданнан өкіл келген. Ол кезде «Кім фашист?» деген жалпылама сұрақ қою сәнге айналған. Президиумға адам сайлап жатыр деп ойласа керек, ауылдың бір қараңғы шалы:

– Қаңтарбаев Қали пәшіс болсын, – демесі бар ма.

Әй-шәйға қаратқан жоқ, апарды да жапты. Өрел ауылының іргесіндегі әскери комендатураның зынданына қамады. Ауданның сол кездегі сүт бетіне шығар кілегейлері тайты-таяғы қалмай сонда тоғытылыпты. Жауап алу үшін күніне бірнеше мәрте сүйрелейді. Оған бару – тозақ. Алайда тозақты кім көріпті, мүмкін тозақ дегеніміз оның жанында түкке де тұрмайтын шығар. Сөз сыралғысы ғой. Бір көзін әппақ шел басып кеткен сұмпайы тергеуші болды. Әй, адам емес, әзірейіл шығар. Тірі пендені кинаудың неше атасын қайдан үйренгенін кім білсін, жанымызды көзімізге көрсетуші еді. Екі қолыңды аспақтап қойып дүрелегенде, жиі-жиі есақылдан айырылып қалатынбыз. Не аяғыңмен жер баса алмай, не отыра алмай салақтап тұрғаныңда кәдуілгі қайың бұтағымен таңдаған жерінен ұрып, содан керемет ләззат алатын. Кезекті бір тергеуден күп бола ісініп келгенімде көршілес жатқан Ахмет Төлегенов ақыл айтты. Ол – аудандық партия комитетінің екінші хатшысы еді. Жиындарда жиі кездесіп жүретінбіз. Ақылды, парасатты, артық сөзі жоқ сыпайы азамат болатын. Әнші қызымыз Бибігүл Төлегенованың әкесі екендігін кейін білдік қой.

– Әй, Қали, менің тілімді алсаң, мына тозақтан аман қаласың. Бұларға басты керегі – сенің шетелдік тыңшы екенінді мойындап, айыптау қағазына қол қойып беруің. Сөйтсең, бар азаптан болмаса да мына зынданнан аман шығасың. Сен сөйт. Қырыспа. Қол қоймасаң атып тастайды. Ал, менің тағдырымды бұлар баяғыда шешіп қойған, мен бұл дүниелік емеспін енді, – деп сырын ашты. Мен сол Ақаңның арқасында аман қалдым. Бүгінгі таңда тірлік талқанын теріп, өмірге ұрпақ әкеліп жатқаным үшін мен Ахмет Төлегеновтай қазақ арысына кеңірдектен қарызбын.

Оның айтқаны айнымай келді де тұрды. Екі күннен кейін тергеуге кеткен Ахмет зынданға қайтып оралмады. Атып тастағанын білдік. Мені неміс тыңшысы едім деген айыптау қағазына қол қойып берген соң, этаппен Өскеменге аттандырды. Одан Краснояр өлкесіне жеткізді. Сол жердегі тайгада қандала мен битке, қарауылдардың көкжал иттеріне жем болып ағаш дайындадық. Иттің жемі дегенді тегін айтып отырған жоқпын, бір семейлік жігіт иттің алдындағы сүйекке таласам деп мерт болды. Аштық не істетпейді адам баласына. Лагерде неқилы білімді азаматтар жатты ғой. Солардың бірі бұрын заң жағында үлкен қызмет

істеген жігіт екен. Ленинградтанмын дейтін. Көрші тапшанда жататын. Мен де өзімнің шалапұт орысшаммен әлгіге жайымды айтамын. Неміс шпионы екенімді естігенде ішек-сілесі қата күлгені есімде. Сол жігіт менің атымнан Мәскеуге арыз жазды. Ауылдағы тұңғыш комсомол болғанымды баса жазса керек. Алла көмектесті, екі жылдан соң мені босатты. Алайда, ауылда айтшылап ұзақ жүре алмадым, әскерге алды. Фин соғысына апарып тықты. Олардың жыныс орманы ішінде біздің рота қоршауда қалып, бар-жоғы үш солдат қана тірі қалдық. Тірі қалғанымыз үшін болар, үшеуімізді де түрмеге тоғытты. Бәрі қырылып қалғанда, біздің тірі қалуымыз кеңестік қағидаға томпақ келетін көрінеді.

Ұлы Отан соғысы басталғанда мен Орал түрмесінде отырған болатыным. Түрмеде ылғи тірі аруақтар жаттық. Ондағы тірлікті ит екеш итке бермесін: күндік қорегіміз бір түйір арпаның шикі наны, бір ожау быламық. Мен осы уақытқа дейін адам баласының жанкештілігіне таң қаламын. Сүйретіліп жүре беретінбіз. Жұмыс ауыр, руда қазамыз. Соғыс басталған күзде Рокоссовский деген қолбасшы түрмедегілерден әскер жасақтайды екен дегенді естіп, соған іліктіре гөр деп күндіз-түні Аллаға мінәжәт ететін болдық. Түрменің қандаласы мен битіне жем болып, қор өліммен өлгенше, майдан даласында жау жебесінен мерт болу әлдеқайда мәртебелі екенін жан жүрегімізбен түйсіндік. Алла маған сол жолы оң көзімен қарады: айыптылар батальонына іліктім. Үш айыптыда ортақ бір винтовка. Малақайымызда жұлдыз, белімізде белбеу де жоқ. Мәскеу түбіндегі қанды қасапқа апарып төкті бізді. Артымызда – бір қадам шегінсек қан құстыруға даяр жатқан пулеметті өз әскеріміз. Құдай-ау, айыптылар сол кездің өзінде бастарына түскен барлық зауалдың кұнаһары деп Сталинді емес, басқаларды айыптайтын. Көздеріне қан толған, әрі аш, әрі жалаңаш біздің топ шабуылға не жаппай боқтықпен, не «За Сталина» деп шығатын. Кезекті бір шабуылда оң иығымнан жараландым. Қуанғаннан ағыл-тегіл жыладым. Неге дейсің ғой, мен енді Отан алдындағы айыбын қаныммен жуған кеңестік таза азамат едім. Қызық, менің күнәм тамшылаған қанымда ғана тұрған көрінеді. Госпитальдан соң негізгі армияға ауыстым. Түрмесін де, соғысын да өткеріп, 1945 жылдың күзінде тентіреп жүріп туған ауылым Топқайыңға әзер оралдым, – деп әкем терең күрсінетін.

Күрсініс емес, күңіреніс еді онысы. Лағнет қоғамның у толы шарасын сан мәрте сарқа сімірген әкемнің сақтығы мен қорқақтығына да кешіріммен қарауды үйренгем осы әңгімеден соң. Суішкілігі бар шығар, әкеме қандыауыз абақтының өлім мен үрей сепкен босағасынан тірі шығып, онан кейін қасап қырғыннан жаны мен тәнін, бүткіл рухын садағалап, қарақан басын елге жеткізуді, он бір ұрпақ сүюді жазған екен тағдыры. Алайда, бақытты бола алды ма? Бұл сұраққа жауап беру мүмкін емес. Мүмкін еместігі сонда, ол кісі көкірегінен шыбындай жаны пыр етіп ұшып кеткенше өзін қорлаған қаскөй қоғамның құлы болып, оған жан-тәнімен тәу етіп өтті. Сталин өлгенде ботадай боздап отырып жылағаны бар. Неге жылағанын өзі де толық сезінбеген шы-

САҒЫМ ЖЫЛДАР...

Ардақты, патша-көңіл оқырман! Осынау бір үзік-үзік естеліктер жиынтығынан мәні мен мағынасы түпсіз тұңғыққа тарта-тын, астарынан шудажал атанға жүк боларлық мың батпан пәлсапа іздеп арамтер болмаңыз. Шын айтамын, менің бұл жазбаларымды өзіңіз секілді кәдуілгі жылы терінің иесі, екі аяқты пенденің әнеу бір жастық жағалауларында қап қойған, ендігі әрі шарадай басын тау мен тасқа соғып, бармағын қарш-қарш шайнаса да мәңгібақида қайтара алмайтын келмес күндеріне деген ескетті сағынышы деп қабылдаңыз.

Аты мен затын жинақтау үшін таңымызды таңға ұрып, «құрт-тап» жатқан қисапсыз кейіпкерлерінің есімдері етегімізден шалып, есімізді шығарар деп те уайым қазанын сапырмаңыз. Бұл естеліктер антологиясында бар-жоғы үш ғана кейіпкер бар. Асхат, Ғарифолла және мен. Бүгінгі әлқисса Асхат төңірегінде. Ол – Аягөз өңіріндегі Мыңбұлақ, Қарабұлақ жағынан болатын.

...1966 жылдың тамызы. Семей қаласы. Аспан жерге түскендей, шыбынның миын қайнатарлықтай астапыралла ыстық. Қаланың Совет көшесіндегі пед.институттың жатақханасы. Қамшылар жақ бүйірінде православ шіркеуі. Жатақхананың бөлмелері толған ауылдан келген қарала-торала абитуриенттер. Жыртылып айырылады. Төрт кісілік бөлмелерге алты-жеті төсектен қойып алғандары да бар. Жатақханадан орын алу – қиямет. Пәленбай мың студент білім алатын институтта бар-жоғы екі жатақхана. Оның да біреуі он тоғызыншы ғасырда тұрғызылған. Павлов көшесіндегі бұрынғы қыздар гимназиясы ғимараты.

Ғарифолла екеуіміз де жатақханаға қол жеткізген бақыттылардың қатарындамыз. Екеуіміз де қазақ филологиясы факультетіне құжат тапсырғанбыз. Енді, міне, бас көтеруге мұрша жоқ, емтихандарға дайындалып жатқан жайымыз бар. Ақ жаймаларымызды қайта-қайта сулап әкеліп жамылған боламыз. Қолма-қол құрғап кетеді. Күннің ыстықтығы сұмдық. Төр Алтайдың сабат жайлау, шыбынсыз жазынан келген маған Семейдің төбеңнен күн, табаныңнан құм қыздырар шәлкес мі-

незі мүлдем ұнағанды қойды. Алайда оқуға түсу – міндет. Мен секілді әкесін ерте «жалмап» алғандарды жыл сайын бір сиыр сатып, оқуға жіберіп отыратын кім бар дейсіз.

Ғарекең Павлодар облысындағы Лебяжье деген ауданнанмын дейді. Аралас мектепте оқыған көрінеді, тағы да аудан орталығында тұрыпты. Орысшасы да, пысықтығы да мен секілді ашық ауызды он орап алатындай. Бір-бірімізге күн өткен сайын бауыр басып келеміз. Оның өлең жазатыны бар көрінеді. Менің де ара-тұра сүйектететінім бар. Соларымызды оқимыз. Сұрастыра келсек, екеуіміздің руымыз да Уақ болып шықты. Бұл сәйкестік те жақындасуға себін тигізіп жатыр.

Ғарифолланың қақ-соғы жоқ, тәуір бала сияқты. Маған ұнай бастады. Өскенде үлкен ақын, атақты жазушы боламын дейді. Талабы сұмдық. Өркөкірек. Басынан көп сөз асырмайды. Сабаққа тиянақты. Түптеп оқиды.

...Қойыңызшы, емтихандар да аяқталды. Көңіл күпті. Нәтижесін күтіп жүрміз. Екеуіміз де үш емтиханның екеуін «төртке», біреуін «беске» тапсырдық. Білгіштер «проходной балл 13 деп айтады. Сендер өтіп тұрсындар» деп алдын-ала «жуғызып», біздерден бірер саптааяқ сыра дәмететін сияқты. Артық тиын-тебен болса, мынадай ыстықта сырадан өзіміз декашпас едік-ау.

Мәссаған! Екеуіміз де студент аталғандардың тізімінде жоқ болып шықтық. Қасіреттің көкесі осы шығар. Қызық, он үш емес, тіпті он бір балл жинаған кейбір бұзаубас қыздар студенттікке өтіп кетіпті. Мұндай әділетсіздікке төзетін біз бе, аңыратып институт ректорына барайық. Осылай да осылай, біз неге өтпейміз, аналар неге өтеді дегендей иісі бар әңгіме ректорға да ұнамайды, әрине. Партияның кезі. Ысқыртып жіберуі мүмкін. Мүмкін емес, тура сөйтеді. Институт ректоры Курочкин деген қартандау адам еді, сасып қалса керек.

– Сендер тізімді дұрыс қарамаған шығарсындар. Тағы бір қарап келіндерші, – деді біздерге. Бәлкім, берер жауабын нақтылап алуға уақыт қажет болған шығар. Біз бір емес, бақырайып тұрып бірнеше рет оқып шықтық. Есімов, Қаңтарбаев деген фамилиялар ада-күде жоқ. Бұл жерде көзіне көзілдірік киген, сіріңке қара бала қожайын болып алыпты. Ақыл айтатын да, нақыл айтатын да сол сияқты. Ауыздығымен алысады. Бәрі соның аузының ашылып-жабылғанына қарайды.

– Осы қаладағы мектеп-интернаттың түлегі көрінеді. Ептеп өлең жазады екен. Кейбір өлеңдері осындағы облыстық «Семей таңы» газетіне басылған дейді. Мен ана жолы танысқанмын, аты Асхат, – деп Ғарифолла менен гөрі «білімдар» екендігін тағы бір байқатып тастады. Өлеңдері облыстық газетте басылса, мынауың мықты ғой, ей!

Қойыңызшы, сол жолғы Ғарекең екеуіміздің анда-мұнда шапқылағанымыздан түк те шықпады. Ректордың бар жасаған жақсылығы, екеуімізді де кандидат ретінде оқуға алғызды. Кандидат деп не жатақ-хана, не стипендия алуға мүмкіндігі болмайтын, студенттердің ішінде

оқи алмай сүрінгені немесе кетіп қалғаны болса, солардың орнына кіретін бейбақты айтады. Менің Асхатпен ең алғашқы сырттай таныстығым осылай басталған.

Емтихан нәтижесін көрдім. Көңіл алағай-бұлағай. Кандидат етіп оқытуға ауылдағы шешемнің жағдайы келмейтіні, қаны сорғалаған шындық. Не кірер тесік, не тіктеп қарайтын бет жоқ, ауылға жетейін. «Әлгі Қалидың өлең, әңгіме жазумен әуейленіп жүретін қияли қарасы оқуға түсе алмай келіпті. Өне, ана сүмірейіп бара жатқан сол бейшара!» деп өткен-кеткеннің барлығы саусақтарын шошайтысып, менің артымнан тарқылдап күлісетіндей.

Жоқ, көкте Құдай, жерде жақсы пенделер бар екен. Сол Семейдегі институттың екінші курсы бітіріп, каникулда жүрген апайым Қапила: «Сенің қалайда оқуың керек. Мен сырттайға ауысамын» – деп үлкен кісілік жасады.

...Семейдемін. Бір түн зооветинституттағы таныстарға қонып шығып, ертесін сабаққа бардым. Біз оқитын орын орталық базардың бүйіріндегі, кезінде Мұхтар Әуезов білім алған семинария, қазіргі пед. колледждің ғимараты көрінеді. Ғарифолладан басқа ешкімді жыға танымаймын.

– Біз Асхат екеуіміз энеу Затон жақтан бір пәтер жалдап тұрып жатырмыз. Дабай, бізбен тұр, – деп адамшылық жасап, тым-тым сүмірейіп кеткен кетік көңілімді бір көтеріп тастады. Пәтеріміздеміз. Биттің байпағы әрең сиятын қуықтай бөлме. Асхат маған жоламайды. Ит көрген текедей үдірейеді. Өттең, тар жер тар босағада жолыққанын қарашы. Әйтпесе, танауын талқандап-ақ тастайтын жаман бала екен...

Оның шағын бір көк альбомы бар көрінеді. Соған оқушы кезінде түскен суреттерін жинақтапты. Кешке қарай, сабақтан келген соң әлгісін Ғарифоллаға көрсетеді. Мен жақындай берсем, құтпан айғыр секілді одырандап, қалқалап жолатпайды. Анау альбомның ішінде аса бір құпия, Алтайдан келгендерге көрсетпейтіндей бірдеңе бар секілді. Жарайды, тұра тұр, бәлем. Кімнің кім екенін сабақ көрсетер деп мен жүрмін іштен тынып. Кез келген ортада емен жарқын, кең пейілділікті ұнататын маған мына дұрдараздық аса ұнамайды. Өтін алып, артына құяр ма еді...

Бір апта өтер-өтпестен қазақ тілі практикумынан дәріс оқитын Қантаева апайымыз достық жайлы шығарма жазып келуге тапсырма берсін. Ғарифолланың «қолы тимеді». Группаның старостасы. Мемлекет қайраткері сияқты сезінеді өзін. Асхат – комсорг. Ол тебіреніп, үш күн шабыт шақырып, оңашаланып, қызық мінездер көрсетті. Мен кешкі көженің үстінде бірдеңе сүйектеткен болдым. Қарақшылардың қолынан шейіт болған бала күнгі досым Асылбек жайлы реквием секілді дүние болып шықты оным.

Сабақтамыз. Апай кезектестіре оқытып жатыр. Кезек маған келсін. Оқып жатырмын. Қызық, апай көлдей қол орамалын алып, көзін сүртіп

отыр. Қыздар да сықсыңдасып, көздерін сүрткен болысады. Шығармадағы жас өрімнің шолақ ғұмыры оқыс әсер етсе керек. Расында да сол кезеңдегі жастардың сезімталдығы тым-тым ерекше, жүректері әсіре күйректеу еді.

Кеш. Асхат тағы да өз «брендін» – көк альбомын шығарды. Мәссаған, маған беріп жатыр.

– Көрем десен, көр. Мектепте түскен суреттер ғой, – дейді қызарақтап. Сүйкенеді. Қасынысқысы келеді. Менің өн-бойымнан әдебиетке деген сәл-пәл жақындықты байқаған оның жүрегінде маған деген сыйласым дейміз бе, ұнату десек пе, әйтеуір бір төңкерістің болғаны шындық.

Міне, сол бір сәттен бастап Асхат екеуіміздің арамызда ұлы достық басталған. Соны түйсіндім. Содан бастап екеуіміз төрт жыл бойы бір-бірімізден ажыраған жоқпыз. Оның болмысын бес саусақтай білдім деп айта алмаймын. Жан жары Қарлығашпен бәсекеге түсу қиын, десек те басқа оны танитындардың арасындағылармен қанжыға қағыстыруға қабілетім жететін шығар деген ойдамын. Біреуге құлай берілсе, немесе құлай сүйсе Асхатты алған бетінен қайтару әсте қиын еді. Жек көрсе де солай-тын. Өз түсініктеріне төңкеріс жасауды аса ұнатпайтын. Ғарифоллаекеуімізге ғана иілетін. Басқаларды тыңдау деген ұғым онда мүлдем болған жоқ. «Мен», «өзім» дегендей өзімшілдігі тым ерек дамыған адамдардың санатынан еді Асхат. Әдетте ондай қасиеттер көбіне көп не нәрсені болсын терең меңгерген адамдарға тән. Бұл мінез-түсініктерінен Асекеңнің ұтқанынан ұтылған сәттері көп болған шығар деп те ойлаймын кей кезде. Неге десеніз, мысықтың ішіне май жақпайтыны секілді, жағымпаздық пен жалпақшешейлік әбден иектеп алған жәдігөй қоғамға Асхат сынды шындық үшін шырылдап, от пен суға түсіп, қу жанын қуырдақ етіп жүретіндердің құны бес тиын болғандығын білемін. Ол қоғамға тым көп білетіндер қажет емес еді. Асекеңнің жүрек, бауыр, бүйрегі тым ерте сыр берген болса, онда жаңағыдай кеңкелес идеологияның ықпалы да молынан болғаны шындық.

Студенттік шақ... Аппақ шілтері сағымға оранып, өткеннің жап-жасыл жағалауында қап қалған сонау қимас күндер, жалынды жылдар... Бүгіндер сарытап сағынышы, сіркенің көз жасындай көрбілте естелігі ғана қалыпты.

Төрт жыл бойы үшеуіміздің жұбымыз жазылған жоқ. Қызықты да, қуанышты да, жоқ-жітікті де басымыздан бірге өткердік. Шынымыз да, сырымыз да бір болатын. 2007 жылдың желтоқсанында, менің 60 жылдық мерекемде Асхат екеуіміздің ортақ досымыз, философия ғылымдарының докторы, академик, ҚР Парламент Сенатының депутаты Ғарифолла Есім:

– Мен сенің шығысыңды да, құбыланды да, оңтүстігіңді де, солтүстігіңді де жатқа білемін, – деп еді. Рас сөз. Ол неге білмесін...

Алайда, Асхат екеуіміздің – Ғарифолладан, Ғарекеннің бізден бөлініп кеткен кездері де жоқ емес...

Күнделікті тірлік мәселесінде үшеуіміз де аса ықтиятты, тым пысық болмай шықтық. Сабақтан кейін Ғарекен ескі қоңыр пәпкесін қолтықтап Гоголь кітапханасына кетеді. Оның болашақта үлкен ғалым болатыны сол кездің өзінде-ақ белгілі боп қалған. Асекең екеуімізді көбінесе жан бағу мәселелері алаңдатады. Асхаттың Зоовет.институтта оқитын Өртбай деген жақын рулас ағайыны бар. Үйленген. Келіншегі де кеңқолтық, қалжыңбас адам. Соларға амандықтарын сұраған боп кіріп шығамыз. Үйленгендер, әрине, біздей түйсіксіз емес. Өлер жерлерін біледі. Шай, нансыз болмайды. Немесе осы институтта оқитын менің жақын апайларым бар. Соларға барып, күлдіргі әңгімелер айтып беріп, бірер шыны шайларын ішіп кетеміз. Уайым – бір уақытқы тамақ. Сабаққа аса қиналған жоқпыз. Үшеуіміз де топтағы алдыңғы лектеміз. Өлең, әңгіме жазатынымыз да бар. Институтта ақын-жазушы атану – үлкен абырой...

Қара күзде Асхаттың әкесі Смайыл ағамыз келіп кетті. Аса көп сөйлемейтін, тұйықтау адам екен. Сол кісі қыстық пальто алып киерсің деп Асхатқа 150 сом ақша тастады. Ол кезде бұл дегенің аса үлкен сома. Әттең, сол пальтоны ағамыздың өзі-ақ әперіп кетуі керек еді. Амал қанша!

Асекең – кеңқолтық. Ақша ұстауды мүлде білмейді. Қаржы қолына тиер-тиместен біздерді ресторанға апарып бір жықты. Қой деген жоқпыз. Тамақты тек асханадан ішетін болдық. Тағы да мұның не деген жоқпыз. Театрларға, киноларға барып, мәдени деңгейлеріміздің жыртық-тесігін бүтіндеуге көштік. Үнсізбіз. Бір күні таңертең оянсақ... Семеіге қыс түсіп қалыпты. Мәссаған! Асхат сабаққа енді не киіп барады?

Оны қағып-сіліктік. Қалтасында бар-жоғы 15 сомдай ғана ақша қалыпты. Сан соқтық. Күрсіндік. Өкінген болдық. Анау жолы Смайыл ағамыз кетерінде ересектеусіндер ғой дегендей әңгімені, тапсырманы Ғарифолла екеуімізге қарата айтып еді. Ұят болды-ау! Мына қалған тиын-тебенге ес-ақылы түзу пальто келмейтіні рас. Біздің күрсінісіміз көбейген сайын Асекеңнің айызы қана түседі.

– Оған неге қысылдыңдар сол құрлы. Тіпті қиын боп бара жатса өзімнің интернатымнан бір сырт киім сұрап киермін, – деп тырқ-тырқ күлетінін қайтерсің.

Өзімнің интернатым деп отырғаны, осы қаладағы қазақ мектеп-интернаты.

Мектепті сол жерден бітірген ғой.

Семейдің шығыс пұшпағындағы «Барахолка» аталатын жайма базарды екі рет сүзіп шықтық. Біздің қолымыздағы ақшаға маскүнемдер мен қайыршылар сан жыл киіп, итін шығарып тастаған тулақ рәуешті жабу болмаса, жөні түзу киім келмесіне әбден көзіміз жетті.

Алақай! Пальто табылды! Ол осындағы физматта оқитын Қыдырбек деген баладан шықты. Сірә, мектепте кигені болуы керек, тым жұқа әрі

тылтима шолақ. Бай тандайтын, кергитіндей бізде де пәлендей шама жоқ екендігін көрген Қыдырбек, шаптан тірей бастады. Қорқытуға, үрей туғызуға тура келді. Ух дедік. Біз шын қуанып жүрсек, Асекең:

– Жынданған шығарсыңдар. Бір жаман пальтоға тірі ақша санап бергендерің не? – деп жазғырады. Еркіне салсаң, қыстан педжақпен шығуға бар.

Өзінің жайын жалғанда ойламайтын, жанындағы достарының ұпайы түгел болса болғаны, алды бар, арты жоқ қожанасырлау жан еді Асекең. Сол қыс Семей өңірінде ерекше суық болды. Оны елейтін біз жоқ, жатпаймыз. Безек қағып, шапқылаймыз да жүреміз. Бәріне үлгеруші едік. Ол кезде жоғары оқу орындарында не көп, ғылыми конференциялар, кітап оқушылар конференциясы, әртүрлі тақырыптарды қаузытайтын диспуттар көп, қойыңызшы, осылардың барлығына қатысып қалуға тырысатынбыз. Бір жазушының жаңадан бір кітабы шыққанын естісек, алдымен оқуға ұмтылатынбыз. Сонынан оқу қорлық секілді көрінетін. Жастық шақта көрген қиыншылықтарың да шыбын шаққан құрлы болмайды екен, жыл айналып келгенше ұмытып үлгересің. Сонысымен де ол тым ыстық шығар. Сонысымен де ол тым сағынышты болар...

Әйтеуір жастық шаққа ат шалдырған екенбіз, онда қыздарға міндетті түрде соға кету керек. Сол бір жап-жасыл жағалауда, жап-жасыл күйінде жарқ та жұрқ қалпымен қап қойған қайран сол бір қайта айналып соқпайтын, кекселенген сайын әлсін-әлі сағыныштың сал қылатын тауқыметін тартқызуға әуес – жайдарманжастық кезеңді құмырсқабел, қаламқас қыздарсыз елестету әсте де мүмкін емес болар. Біз де жас болғанбыз. Біз де Семейдің сыр тұнған, жыр тұнған гүлзарларында қыздармен қыдырғанбыз. Аузымыз толы Шәмші, Әсет, Нұрғиса, Бекен Жамақаевтардың лирикалық әндері болатын. Жүрегіміз толы имандылық, мейірім, ізгілік, ізеттілік секілді руханияттың асып-төгіліп жатқан шәрбәті болатын. Кездескен сәттерде жігітті қойып, болмашы Ай сәулесінен ай жүзін жасыратын сол бір имандылық патшалыққұрған кезеңнің қайран аруларының уыз иісті алақанынан ұстаған бозбала, ой-хой, несін айтасың, тап бір жоңғардың хас батырын жекпе-жекте түсіргендей есеңгіреп қайтушы еді-ау. Тағы да бірер апта есеңгіреп жүретін. Қазіргінің бозбаласы мен бойжеткенінен сол замандарда сондай қыздар, сондай бозбалалар болған деп көріңізші, мына ағамыз қиялғажайып ертегісін айтып отыр деп мазақтап, басыңнан секіріп кетуі әбден мүмкін.

Асекеңнің кластастарының басым бөлігі осы біздің институтта, Семейдегі қаптаған техникумдарда оқиды. Қызық еді ол. Қашан болмасын сау-сау еткізіп кластас қыздарын ертіп жүреді. Саусылдатып бөлмемізге алып келеді. Таныстырады. Қыздарды шығарып салған соң жатып

кеп әлгілерді кезек-кезек мақтайды. Нағыз «Қызыл кітапқа» енгізетін арулар секілді сипаттайды. Сол қалың қыздардан Бақыт, Гүлмайраш дегендерінің есімдері ғана қалыпты жадымда.

Бақыттың Асекеңде ойы болғаны рас. Анау да оны өте ұнататын. Десек те институтты тәмамдап, кете кеткенше Асекеңнің Бақытқа махаббат жайлы ештеңе айтпағанын білемін. Қыз шіркін Асхат бір күні ашылатын шығар деп көп тосты. Алайда жігіт тарапынан әрекет мүлдем болмағаны шындық. Ғарекең екеуіміз Асхатты сан мәрте қайрадық та, айтақтадық та, тіпті қызғаныш сезімін оятпақ болып менің Бақытпен біраз уақыт қыдыруыма да тура келді. Нәтиже болмады. Нәтиженің не, менің Бақытпен бірер мәрте киноға барғанымды сезіп қалған оның былай дегені күні кешегідей құлағымда:

– Бақыт қыз емес, періште. Жылатушы болма!

Ал, осындай адамды қандай топқа жатқызар едіңіз сіз? Мен айран-асыр болдым да, осыны Ғарифоллаға айттым. Таңырқауымызда шек болған жоқ. «Жазмыштан озмыш жоқ» деп жататыны бар. Ақиқаты сол шығар...

...Тағы бір сурет көз алдымда қап қойыпты. Бірінші курстамыз. Жаңа жылдың қарсаңы болар, ұмытпасам. Асекең мені жатып кеп азғыруға көшті. Ауылдарына қонаққа шақырады. Ғарифолла Лебьяжесіне кетпек. Мен мына аз күн ішінде Алтайдағы ауылыма барып үлгермеймін. Салақтап Асхатқа ердім.

Поезбен Аягөзге түсейік. Бұл жердің басты ерекшелігі – үскірік желі көрінеді. Сақылдаған сары аязды жетегіне алған Арқаның көкбет көкала желі бет қаратпайды. Сондағы Сыбаш деген ағайындарынікіне қонып, ертесін Мыңбұлақ ауылы арқылы Қарабұлаққа жеттік. Смайыл ағамыз осында ферма меңгерушісі көрінеді. Күтім жақсы. Бізге дәл бір ақсүйек ашаршылықтан келген адамдардай мүсіркей қарасады.

Екі-үш күн Қарабұлақтың көшесін таптаған бізді Смайыл ағамыз Аягөзге жеткізіп тастады. Қоштасар сәтте ұлына қарап тұрып-тұрып:

– Балалықпен қоштасар уақытың болғанын білетін шығарсың. Асқар ағаң бөлек үй, бөлек шаңырақ. Оның үстіне ол ұзақ оқи да алмады. Үмітім сенде. Бауыр-қарындастарыңа үлгі бол, қамқор бол, – деп бір-ақ ауыз сөз айтты. Ағамыз сол жолы ұлына аманат айтқан көрінеді. Қалаға келе қысқы сессия басталды. Бірінші сессиямыз ғой, қорқыныш басым. Соңғы емтихан қарсаңында Қарабұлақтан суық хабар жетті: Смайыл ағамыз аяқ асты қан қысымынан оқыс қайтыс болыпты. Көзіміз жасқа, көкірегіміз өксікке тола жүріп Асхатты шығарып салдық.

Бұл қаза – балалығын қимай әрі-сәрі күй кешіп жүрген Асекеңді есейтіп кеткені шындық. Біршама уақыт естанды халде мүжіліп, таусылып, еңсесі түсіп жүрген Асхатты тағы да уақыт деген ұлы дәрігер өз қарауына алған. Жастықтың дүр дәурені оны бірсін-бірсін өз арнасына қақпайлап, қалыпты тірлігіне қайтара қосты.

Жоғары оқу орнындағы төрт жылда біз бәрін бастан өткердік. Аш та жүрдік, жалаңаш та жүрдік, қуандық та, қайғырдық та. Ең бастысы – іргетас мықты қаланған білім алдық. Қайым Мұхаметқанов сынды ғұламаның дәрісін тыңдадық. Достықтық пен жолдастықтың аражігін ажырата алуға үйрендік. Жақсы адамдарға жақын жүрдік, жамандар мен арамдарға жоламауға тырыстық.

Оқу орнындағы соңғы жылы кімнің кім болатыны, қайда баратыны белгілі де боп қойған. Мен бұл жерде үшеуімізді айтып отырмын. Ғарекең институтта қалады. Ол – аксиома. Бірақ қай кафедрада қалатыны белгісіз.

Асхаттың да болашақта педагог болатыны қылаң берген. Соңғы екі курста ол педагогика мәселелерімен шыңдап шұғылданып, ғылыми конференцияларға қатысып, тіпті қазақтың Алтынсарин, Уәлиханов, Көбесев сынды мүйіздері қарағайдай педагогтарына ревизия жүргізуге көшкен. Ол осы бетінен таймаса, Аягөз ауданы тағы да бір мықты әдіскер педагогқа жаритыны рас.

Менің мүмкіндігім белгілі. Төр Алтайға қайтқаннан басқа жол жоқ. Осындағы облыстық «Семей таңы» газетінде қалып, жұмыс істеуге мүмкіндік болған-ақ еді. Олай болғанда, ауылдағы әкеден ерте айырылған бауыр-қарындастарыма кім қарамақ?

Барлығы өзіміз ойлағандай болды да шықты. Ғарекеңнің жолының болғыштығы бар. Осы жолы да сөйтті. Қазақ филологиясында орын болмай, есесіне өзімізге философиядан дәріс оқыған Шатаев ағамыз Талдықорғанына көшетін болып, сол кісінің орнына Ғарифолла қона кетті. Асхат екеуіміз жастық шақтағы жалаңаяғымыздың ізі қалған, тәтті де қимас күндеріміздің кіндікжұртына, басы бар, аяғы жоқ аппақ махаббатымыздың күміс уықты шаңырағына айналған қайран Семейімізге «қош-қошымызды» айтып, жалтақтай-жалтақтай ауылымызға қайттық.

...Алайда байланысымызды үзген жоқпыз. Үзе алмас та едік. Төрт жылдың ішінде ұялас күшіктер секілді бір-бірімізге әбден бауыр басып алған біздер хат, телефон арқылы жиі хабарласып тұрдық. Әсіресе алғашқы жылдар ауыр тигені шындық. Ол кезде Семей облысы бөлек отау. Асекең Семейге әне барып қайттым, міне барып келдім деп, Алтайдың қиырдағы көртам қуысында жатқан менің делебемді жиі-жиі қоздырып қояды. Сол жылы Ғарекең Римға үйленді. Келер көктемде ол екеуімізді әскер қатарына алды. Ғарифолла Қырғызстанда, мен Қиыр Шығыста бір жылымызды қалдырып қайттық.

1974 жылдың жазғы демалысында келіншегім Гүлжанды жетектеп, Аягөздегі Асекең тұрып жатқан Мыңбұлаққа жетейін. Өткен жылы оның жасөспірім інісі Жанат қайғылы қазаға ұшырады деп естігенбіз. Сол қазаның жылдық асына барған сапарымыз. Ас берілді. Үш-төрт

күн әңгімелесіп, өткен-кеткенді айтысып, мауқымызды басқандай болдық. Асхат әлі үйленбепті. «Неге үйленбейсің?» десек:

– Әлі басым жас. Сендер секілді мәлкілдеп отырған жоқпын. Тіпті шынтуайтына келсек, маған деген періште әлі туған жоқ, – деп сиырқұймышаққа салады. Сонда бізден кішілігі – бір жарым ғана жас. Бірер жылдан соң осы Сарыарқа ауылындағы орта мектепке директор болып ауыстым деген хабарын алдық. Осы жерде Қарлығашын тапты. Үй болды. Шаңырақ көтерді. Балалы-шағалы болды. Барып-келуіміз сиреді. Саяқси бастадық. Өмір деген сол, көшкен керуен сынды. Бірқалыпты ырғағы әсте болмақ емес.

Десек те 1983 жылы тағдырымыз екеуімізді қайта қосақтады. Сол жылдың қара күзінде мен Павлодар қаласындағы мектеп директорларының білімін көтеру курсына келдім. Жатақханадан орын алдым. Бірер күннен кейін астыңғы қабатта тұрған менің құлағым даңғырлаған таныс бір дауыс шалынды. Шынында да құлағым алдамапты, сөмкесін көтеріп кәдуілгі Асхатым жүр. Келген беті көрінеді. Мәре-сәре болып жатырмыз. Жатақхана коменданты аң-таң. Бір бөлмеге орналастық. Екі ай тағы да бірге жатып, шер-шеменімізді армансыз-ақ ақтардық. Бір сенбиде Семейдегі Ғарифоллаға барып, қонақ болдық.

Асекең көп есейіпті. Оны Қазақстандағы, жалпы Кеңестер Одағындағы білім беру саласы олқылықтары қатты алаңдататынын байқадым. Ұлттық педагогика элементтерін тез арада тәрбие негізіне алмасак, ұрпағымыздың ертеңі құрдымға кетуі мүмкін дегендей уайым қазанын сапырады. Балтық бойы мемлекеттері мен Ресейдегі бүгінгі ұрпақ тәрбиесінің бас бермей бара жатқандығын алға тартады. Тағы да, отандық оқулықтарымыздың олқы-лықтарына қынжылады. Ана тіліміздің құрып бара жатқанына аһ ұрады. Түбінде қазаққа зауал келетін болса, айтпады демендер, дәл осы тұстан келеді дей ме, әйтеуір қара бұлтты төндіреді. Ал, ол кезеңде бұл секілді оқыс ойлар айту, өзінді өзін құртумен пара-пар болатын.

Павлодардағы курста бірге болған мектеп директорлары Қабыл, Тәттімбет, Жұбандық, Ләзаттар Асекеңнің қайтыс болғанын менен есітіп, шын қайғырысты. Шынында да Асхат Смайылұлы нағыз дос, нағыз педагог, өзінің туып-өскен жерінің, яғни Аягөзінің нағыз патриоты еді. Аягөздің сан ғасырларда еншісі бар шаңбасты шежіре-көрпесін қағып-сілкіп, өшкенін жандыртып, өлгенін тірілте бастап еді. Байғара Ақтайлақ би, Қу дауысты Құттыбай, Әріп Тәңірбергенов, тағы да басқа біртуарлардың ғұмырбаяндық, шығармашылық ақпараттарын жинап, таңын таңға ұрғанын білемін. Ал, мектепке басшылық жасай жүріп зерттеумен шұғылдану – қиямет. Ол маған өте таныс жағдаят.

Білгеннен кейін Асекеңе:

– Денсаулығың мәз емес екендігін біле тұра мынадай жанкештілікке барып жүргенің не? Қан қысымының күрт көтеріліп кетуі секілді дерт тұқымдарында бар. Ол деген, жанқалтаңа бомба салып журумен па-

ра-пар емес пе. Сондықтан дертіннің беті бері қарағанша мектепті де, шығармашылықты да қоя тұрсаң қайтеді, – дегенмін.

Бұл – 1999 жылдың жазы болатын. Асекеңнің денсаулығы онша емес дегендей хабар естігеннен кейін тыныш жата алмай, бәйбішем Гүлжанды, ұлым Дулатты алып Сарыарқаға келгенде болған әңгіме-тің.

Ол өз кезегінде күлді де:

– Бәрін тастайтын болсам, нағыз жынданудың көкесі сонда болмай ма. Түк етпейді. Қан қысымы дейсің, онымен қазір жездемді қытықтағандай қалжыңдасамын. Ескі жолдас ғой, екеуіміз бір-бірімізді түсінісіп келеміз. Мына бауыр мен бүйрек болмаса, – деп күмілжіді.

Ақыры сол бауыр мен бүйрек дүниені мүлдем парықтамайтын, аузын ашса асқазаны көрінетін кеңқонтық, мүмкіндік болғанда қазақ педагогикасының білдей бір ақылгөйі боп отырар ғалымды, ҚР білім беру саласының үздігі, ұстаз-әдіскерді, мейірімді әке, адал жар, бауырмал аға болған Асхаттай досымызды 2001 жылдың күзінде лып еткізіп алды да кетті. Ғарифолла екеуіміз жүрегімізден қанды жасымызды ағыза тұрып қоштастық Асекеңмен. Сонау 1966 жылдан бері жұбымызды жазбай, достығымыздың алтын тінді жібін үзбей келе жатқан үшеу едік. Енді екеу қалғанымызға өзімізді сендіре алмай, естанды күй кештік. Өзі 22 жыл басқарған Сарыарқа орта мектебінің ұжымы қайғымызды бөлісіп, қасіретті шақта анау жесір қалған Қарлығаштың, оның артында кірпіктеріне ілінген қайғының қап-қара жасын жасырмай іліп тастап тұрған ұл-қыздарына сүйеу болғанына шүкірімізді айттық.

...Одан бері 10 жыл өтіпті. Бәріне уақыт емші, бірақ бұл он жылдың Асекеңе деген саңынышпен өткені рас. «Өмір – серуен, адам – көшкен керуен» екендігі бағы замандардан бері сан мәрте дәлелденген шығар-ақ. Десек те... Осы біз, тірілер, аруақтар алдында белшемізден қарыз екендігімізді қашан ғана мойындаймыз? Туған жерім, өскен елім бөтендердің алдында жер шұқымасыншы, еңсесі биік болсыншы деп қарақан басындағы батпан дертке қарамай еңбек еткен, тірісінде сол қарапайым еңбегіне титімдей өтем сұрамаған Асхат Смайылов сынды Аягөз ұстаздарының қажымас, талмас өкілін ұрпақтар жадысында мәңгілік қалдыруды мұрат еткен бір шара ұйымдастырылмағаны – өкініш. Өзі іргетасын қаламаса да оның еңсесін тіктеп, алдыңғы қатарлы мектептер қатарында аталуына мелжемді үлесін қосқан Сарыарқа орта мектебінде Асхат Смайылов атындағы мұражай ашылып жатса, оның ешқандай саяси қателік болмасына мен кепіл. Тіпті, мектептің атын беріп тастаса да Сарыарқаның салиқалы жұрты қуанбаса, ренжімес. Осы төңірегінде ойланып көрсеңіздер қайтеді, ардақты ағайын!

ЕРКЕКТЕРІМІЗДІ ҚАЙ ЗОБАЛАҢДА ЖОҒАЛТЫП АЛДЫҚ?

Дәл осы тақырып бүгінгі таңда газеті бар, электрондысы бар, көптеген баспасөз құралдарының сөзжұмбағына айналып тұр. Журналистер біршама проблемалардың шымылдығын шалқытып, көрпесін түруде. Ашынғандары да, ашылғандары да бар. Десек те бәрінің күндіз шам алып іздегендері бір ғана дүние: «Тәңірім-ау, қан сасып жаудан келетін, тер сасып малдан келетін, ошақ қасы, шаңырақ астында ақ дегені алғыс боп, қап дегені қарғыс боп күркіреген, жанұясын ғана емес мұқым әулетінарыстандай ақырып, жолбарыстай жусатып отыратын баяғының алдаспан-еркектері қайда? Оларды қай зобалаңда, қандай топалаңда жоғалтып алдық?...»

Болжам көп. Дөп басу – қиямет. Қазақ: «Заманақыр жақындағанда жалған данышпандар қаптайды» деуші еді, біз де солардың қатарын көбейтіп көрелікші.

Серке азаматтарымыз, түйсікті де ерке келіншектеріміз қайда?

Еркек те, әйел де анадан туады. Сол ананың тәрбиесі арқылы әйел бала етек жабады, ұл бала ержетеді. Етек жабу – ұят, ардың әліппесі. Ержету дегеніміз – бой түзеу емес, ой түзеу. Нағыз азамат болу. Баяғының ақсақалдары біздердің бала кезімізде: «Баяғыда... біздің бала кезімізде...» деп әңгіме бастағанда: «Е, сиырдың ащы ішегіндей бітіп бермейтін ұзақ-сонар естеліктерінің қазанын сапырады-ау енді» деп сырт айналатынбыз. Баланың шикі санасында керекті нақылды түйіп алайын, құлағыма құйып алайын дейтіндей ақыл болса, оның бала боп не жыны бар. Сөйтсек... Баяғыда деп басталатын әңгіменің ар жағында үлкен тағылым, күмбір-күмбір етіп тәрбие бұлағы жатады екен-ау сыңғырлап. Ақсақал дегендеріміз – ұзақ-сонар ғұмырында мынау боз дүниенің, боқ дүниенің харамы мен халалын, жақсылығы мен жамандығын, әділеті мен қиянатын сүйемдеп өлшеп, безбендеп, содан белгілі бір қорытынды, түйін жасай алатын қарттар екен де, шал дегеніміз – көрген дүниесін ой қазанында қайтара қайнатып, қайтара қорыта алмайтын, сол көрген қалпында баяндап қана отыратын дәл-

дүрік-қырттар екен. Өмір біздерге осыны үйретті. Жақсылықты үйретті, жаманнан жирентті. Енді біздер де «баяғыда» дейтіндей жасқа келіппіз. Шынында да баяғыда...

Бая-ға-да, ерте, ерте, ертеде, ешкі жүні келтеде... Ерлер серке болыпты, әйелдер ерке болыпты, ақыл-ойлары келте болыпты. Шаңырақ тізгіні ерлердің ашса алақандарында, жұмса жұдырықтарында екен. Еркектер сырттан мал кіргізсе, үйдегі әйелдер оны іс қылыпты. Әйелдердің басты кәсібі – әулетке ұрпақ әкелу, ұл мен қызға тәрбие беру болыпты. Әйел жұрағаты күйеуінің айтқандарын қалтқысыз орындапты. Алайда, ошақ басының береке-бірлігін ұйытуды әйелдер өз мойындарына алған көрінеді. Оларға: «Берекенің шайқалмауына басыңмен жауап бересің» – деп ешкім де міндет артпаған. Әйелдің аюдай ақырған күйеуінің тілін қалай табатыны, қалай жағатыны әлі күнгі жұмбақ. Ләззатқа шақыратын төсекпен бе, әлде сыпсың қаққан өсекпен бе?.. Мәселе онда да емес.

Құдай-ау, қазір сол мың сан қол бастап «Абылайлап» жауға шаппаса да ошақ басын тырп еткізбей ұстайтын, пәленбай әйелінен туған боқташақтарын тентіретпей, ешкімге алақан жайғызбай асырайтын серке азаматтарымыз қайда? Азаматының айтқандарын орындамауды үлкен күнә, шарифатқа деген алапат қарсылық деп түсінген түйсікті де сүйкімді-келіншектеріміз қайда? Оларды қай қоғамдық формация жұтып қойды? Қай топалаңда айырылып қалдық? Мектеп те, балабақша да, жоғарғы санатты тәрбиешілер бен ұстаздардан, пенденің кірпік қағысынан ішкі жан дүниесі кілтипандарын тап басып ажырата аламын дейтін психологтардан, адамның іші мен сыртын, алды мен артын, қарабақайы мен әр тал шашын микроскоп табақшасына шалқасынан салып зерттеп жатқан институттарымыз бен профессор-академиктерден кекіріп отырған университеттерден жыртылып айырылады. Алайда... Ұрпақтарымыз неге азып барады? Тірлік көзі, пенделердің іс-әрекеттері неге ғана жағымпаздық пен жәдігөйлікке, аярлық пен азғындыққа, тұтастай алғанда адами моральға мүлдем қарама-қарсыбағытқа көш түзеді? Бағанағы Азамат деп ат қойып, айдар тағып, үкілеп отырған еркектеріміз осы былыққан, ылыққан дүниенің – драматрагедияның басты кейіпкерлері. Ошағы ойран болып, қатыны сайран көріп жүргенінде шаруасы да жоқ. Қатынына қой деп, іштен шыққан шұбар жыланына өй деп жақ аша алмайды. Айтып көрсін! Қатыны тылағын аузына тосып, баласы бетін тырнап алады. Сөйте тұра, басшы, депутат болудан үміті бар әлгі неменің. Болып та жүр. Кереғар дүние деген осы, ағайын. Не боп кетті бұл заман?!

Кино, «Саужой» және қазақтың момын әйелі

Қазақтың қараторы әйелі әу бастан момын еді ғой. Жалпы қазақ – жуас халық. Жуас деген атау аярлық, қатыгездік өлшемі емес, жылы пейілмен айтылатын сөз. Алайда, мынау жалған, опасыз дүниеде жуас-

тың әманда бір ұпайы кемшін түсіп жататыны бар. Жуастың синонимі ынжық шығар. Сондықтан да қазақ жуасқа ылғи да адвокат болып: «Жуас түйе жүндеуге жақсы», «Қыз сияқты» деп жуып-шайып отырады.

Енді негізгі тақырыбымызға оралайық: Еркек неге ез, қазақтың момын әйелі қалай ғана алдаспан болып кетті?

Өткен ғасырларда қазақ отбасында ер-азаматтың орны биікте болғаны ертегі емес. Шындық. Ол сол дәуірлердегі әйелдер жаман, ақылдары шалақ болған деген сөз емес. Мұсылман тәртібіне бағынған. Шарифат жолын қатаң ұстанған. Пайғамбар хадистері әрбір мұсылман пендесі үшін атазаңнан да жоғары тұрған. Моральдық кодекс деңгейінде болған. Сондықтан, әйел жұрағаты ерлерімен бет-бедел, абырой жарыстырмаған. Әманда соның тілеуін тілеген. Алдын қиып өтпеген. Қысқасы, ерінің айтқаны қазақ әйелі үшін заң болған.

Заман озды, ел де, әдет-ғұрып та тозды. Қоғамдық формация ауысты. Беліне наған байлап, қолына найзалы мылтық ұстап, тұяғы тиген жерін қып-қызыл қанға бөктіріп қып-қызыл большевиктер шықты сахнаға. «Құдай жоқ, ендігі құдайларың да, сөз ұстайтын пайғамбарларың да біздерміз» деп көпірді. Көнбегендерді атты, асты, қырды. Әйелдерге теңдік әпереміз деп лепірді. Сондағы теңдіктерінің басты баптары: «Еріңнің тілін алма, ә десе мә де, ол іштен тепсе сен бастан теп, ұстаған жерінде қолың, тістеген жерінде тісің қалсын, балаңның тәрбиесін үкіметке тапсыр, сен білегінді түріп тастап еркекпен жағаласып қызмет қыл, егерәки күйеуің қол көтерсе біздерге айт, біз оларды әкесіне танытамыз», т.б. Жаңа қоғам қазақ әйелінің көзін, сауатын осылай ашты. Саужой (сауаттылықты жою) осылай басталды. Осындай мазмұнды, адамзатты аздыруға, шайтандық іс-әрекеттерге (арақ ішу, темекі шегу, жезөкшелік, сайқалдық, т.б.) насихаттайтын кинолар келді өмірге. Кинофильмдер коммунистік билік идеологиясының басты құралына айналды. Биліктің сойылын соқты. Оның Ұлы өнер екендігі соңғы қатарға ысырылды. КСРО деген алып империя тырдай жалаңаш қалған ұятын социалистік реализм деген жабұмен бүркемеледі.

Сол кинолардың саяси астарын бір төбе десек, «тәлімі мен тәрбиесі» бір төбе еді. «Мосфильм» мен «Ленфильмнің» өткен ғасырдың 30-жылдарынан бергі кино шежіресіне зерделеп қарасаңыз: қазақ әйелі неге ардан безді, неліктен бұзылды, қазақ қоғамында сандаған ғасыр тезіне төтеп берген адами моральдің іргетасы неге іріп-шіріді, әбден үстіріктелген, шымырланған, шыңдалған әдет-ғұрпымыздың кешені неліктен тоз-тозы шықты дегендей мың сан сұрақтарыңызға татымды жауаптар аласыз. «Қазақфильмнің» жайы белгілі, аты бар да заты жоқ дәлдүрік мекеме. Пәленбай жыл ұрандап, қазақ хандығының 550 жылдығына әлемде жоқ эпопея-фильм түсіріп жатырмыз деп даурыққанда түсіргендері «Алмас қылыш» еді. Ол не көркем емес, не деректі емес, не сюжет сабақтастығы, не татымды образдары жоқ әртүрлі

көріністердің монтажы болған да шыққан. Бұл да ұлтты қорлаудың бір түрі. «Бақаның тойы – батпақта» деген осы. КСРО атты алып империяның боданы болған қазақтың аузын аңқита ашып сүйсінгені, санасын айтақтап түйсінгені – Ресей фильмдері еді. Сол дәуірдегі орыстардың кез келген киносын алып көріңізші, ылғи бір күйеулерін жерден алып, қайтара сол жерге қазық етіп қағып, ауыздарынан ақ ит кіріп, көк ит шығып қарғап-сілеп, беттерін тырнап жатқан әйелдер. Тіпті балаларға арналған фильмдеріндегі титімдей қыздарының өздері ұлдардың шаңын қағып, сілкілеп жатады. Мұрындарын шырт-шырт тартып, сүмірейіп тұрған еркектер...

Қазақтың қызы да, әйелі де әлгі киноларды көріп «қанаттанып» шығысты. Ұяттан безген, безген емес-ау, жеті аталарынан бері ұят туралы түсініктері болмаған ұлт ұрғашыларының іс-әрекеттерін өздеріне үлгі-өнеге етісті. Апыр-ау, мәдениет дегеніміз осы екен ғой десіп етпеттерінен түсті. Биліктің өздерінің сойылын соғатынын жақсы біледі. Момын әйелдерімізге жал бітті. Тамырларында күйеулеріне деген қарсылық қаны тасыды. Желікті. Желіктірді. Қазақ еркектерінің «тақтан түсу» ойынының бір парасы дүниеге осылай келгенін өтірік деңізші. Айта алмайсыз. Әкесін «сілкілеп» жатқан шешені көрген қыз кейін тұрмысқа шыққаннан соң әлгі «технологияны» әрі қарай дамытатыны, қаны сорғалаған шындық...

Кұлға айналған ұлдан не пайда!..

Әнеу жылы Жапонияға барып қайтқан бір қазақ журналисінің сапарнамасын оқығаным бар. Сол айтады:

– Токионың бір саялы пұшпағында газет оқып отырғанмын. Мөлшермен бес-алтылардағы бір ұл бала сықылықтап күліп кеп қолымдағы газетті жұла қашып, жыртып-жыртып шашып кетті. Жанында шешесі бар екен. Мен енді шешесі ұлын ұратын болар, немесе қатты зекіп ұрсатын шығар деп ойладым. Жоқ, бәрі керісінше болды. Жас келіншек күлімдеп келіп менен кешірім сұрап, газеттің қай күнгі нөмір екендігін білген соң таяудағы дүңгіршектен сатып әкеліп қолыма ұстатты да, тағы да қайтара кешірім өтініп, жайдары қалпында өз бағытымен кетті. Әлгі шалдуар ұлына бір ауыз сөз айтқан жоқ. Мен аң-таңмын. Біз болсақ зекір едік, құйрығынан таспа тілмесек те бірер шапалаққа сараңдық жасамас едік...

Міне, бұл басқа ұлттың ұрпақ тәрбиесінен алынған бір көрініс ғана. Бізде ше?

Әсіресе, ұлдың тәрбиесіне тым қатты қараймыз. Отырма, жатпа, тұрма, өйтпе, бүйтпе, құдай-ау, шақшадай басын шарадай етеміз. Ойлауына, ойлануына, өзіндік шешімдер қабылдауына мүмкіндік те бермейміз. Сондай қатаң қалыптан шыққан ұлдарымыз бара-бара тек орындаушы рөлінде қалады. Оның бұл қанына сіңген әдеттен үйленген соң да ада-

күде арылып кетуі неғайбыл. Әйелінің айтқанынан шыға алмайтын, ол түшкірсе зәре-құты қалмайтын, қайын жұртынан басқаны тануға талпынбайтын, ары қарай ма, тіпті он ойлап бір кесетін, зерделі де білгір, білікті басшы шықпайтын азаматтарды өздеріміз «тәрбиелеп» жатқанымызды білсек қане. Ошақ басына билігін жүргізе алмайтын еркектен ұлт жоғын жоқтайтын, руханиятымызды түгендейтін тұлға шықпайтыны, бесенеден белгілі. Ал, шешесінің әкесіне деген «шалт» қимылдарын, одағай қарым-қатынасын бойына сіңірген қызға, әлгіндей әлжуаз күйеуді игеру аса қиындық туғызбайды. Оның үстіне қазақ қыз тәрбиесіне жеңілдеу қараймыз: «Қыз жат жұрттық» дейміз, «Қыз қонақ» дейміз, әйтеуір қыздарымызды бетінен аса көп қақпай, еркіндеу өсіреміз. Еркіндік – ойлау қабілетін арттыруға молынан ықпал ететін фактор. Қыздарымыздың өткірлеу, өжеттеу, ұшқыр ойлы, кез келген мәселеде жарқылдап көзге түсетіні сондықтан. 1986 жылғы Желтоқсанда жігіттерімізді Алаңға жетектеп жеткендер де, тәуелсіздіктен кейінгі «Азиялық дағдарыс» аталған кезеңдегі қиын-қыстауда қатты белсенділік танытқан да – қазақ қыздары. Дағдарыста бұрыннан да босбеулеу ерлеріміз дағдарып, алаңдап, абыржып қалды да, әйелдер естерін тез жинады: Қытай, Түркия, Қырғызстан, Ресейге шапқылап киім-кешек, таңдайымызға басар талқан әкеліп, мұқым ұлтты жоқшылық батпағынан сүйреп шығарды. Өтірік пе? Тағы да қаны сорғалаған шындық. Ал, жанұяны әлеуметтік жағынан қамтамасыз етіп отырған жанның сол шаңырақтағы абыройы үстем болатыны да ақиқат. Соны біле, көре отырып әйелге еріңді сыйла, алдынан қия басып өтпе, оның сөзі саған заң деп талап қоюдың өзі кереғарлық па деп қаласың. Жанұяны әйел асырап отырса, еркек ас ішіп, аяқ босатушы арамтамақ болса, оған екінші әйел әперіп, не жыны бар әйелінің. Сондықтан, қазаққа екінші әйел алу керек пе, жоқ па деген күлкітоқ мәселені газеттерде, электронды ақпарат құралдарында көтеріп те қажеті шамалы.

**«Қыс бұзылса – күз болам дейді,
кемпір бұзылса – қыз болам дейді...»**

Ерін тәңіріндей сыйлау, ошақ басының береке-бірлігін айрандай ұйыту, ұрпағына ұлттық тәрбие беру, ағайын-туғанды шаңырақ төңірегіне топтау, тағы да басқа әлеуметтік маңызға ие шаралардың барлығының өз деңгейінде болуы – әйелдердің ақылы мен көргенділігіне тәуелді. Қазақ адамдардың моральдық деңгейлерін көргенді, көргенсіз деп жіліктейді. Көргенсіз деген – қарғысқа бергісіз сөз. Ал, көргенді дегеннің ауқымы да, абыройы да тым үлкен. Жалпы, көргенді әйелдеріміз көп болса, мемлекетіміздің іргесі де мықты, ұлттық негізіміз де шымыр болар еді. Амал қанша!

Ұлттың бет-бейнесін айшықтайтын атрибуттардың бастысы тіл десек, дәл осы тұста жерге кірердей төменшіктейтініміз рас. Бұл мәсе-

леде басқа ұлттардың беттеріне қарайтындай бет те қалған жоқ бізде. Қорланып біттік әбден. «Қоянды қамыс, ерді намыс өлтіретіні» рас болса, осы уақытқа дейін қазақ, әй, мың сан мәрте өлген шығар-ақ.

Тілді тербететін – ана. Әйел. Ана тілі деп ат қойып, айдар тағатынымыз сондықтан. Тіліміздің тағдыры әйелдердің қолында. Әрине, биліктің де ықпалы, тигізетін әсерлері бар шығар. Алайда, оны мәңгіліктейтін – әйел-аналарымыздың тіліне, ұлтына деген сүйіспеншілігі...

...Автобұстамыз. Иін тірескен жұрт. Бет-аузын баттастыра бояған қазақ кемпірі. Жанында төрт-бес жас мөлшеріндегі бүлдіршін қыз. Немересі болар. Балабақшадан келе жатыр. Қыз бояубет апасының бүйірінен түрткілеп, орысша сөздердің қазақша баламасын сұрайды. Тапсырма берсе керек. Әлгі қара кемпір бүлдіршінге тәуір-ақ зіркілдеді. Өзінің орысшасы да шамалы екен, біздің ар жақ, бер жағымыз.

– Не мути мой голова. Русский язык знаеш и хватит, – деп көршілес отырған салиқалы орыс әйеліне қарап таңқылдай күлді. Анадан қостау күткені. Орыс әйелі теріс бұрылып кетті. Күлген жоқ. Ана қазақ кемпірінің бейшаралығын түйсінген шығар. Автобұстағы қалған қазақтар жер болдық. Тіпті әлгі кемпірдің талғамсыз боялған бетіне қарауға жиіркендім. «Қыс бұзылса – күз болам дейді, кемпір бұзылса – қыз болам дейді». Тағы да...

Тілімізге, жалпы руханиятымызға бүгінгі таңда әйел-аналардың қамқорлығы әсіре қажет. Мемлекетіміз тұтастай жағымпаздық пен аярлықтың, жәдігөйлік пен мыстандықтың, жемқорлық пен қорқаулықтың айықпас дертіне шалдыққан. Сонымен бірге мені қыздарымыздың ана тілін қос өкпеден теуіп, оған шекелерінен қарап, жаппай орыс тілінде сайрап жүргені тым үрейлендіреді. Құлағы тығын, аузы сағыз қыздарымызда ойлануға мүлдем уақыт жоқ. Тым-тырақай шапқыласып барады. Ойсыз, толғақсыз. Ертеңгі күнімізді Болашақ деп атар болсақ, анау шапқылап, орысша шүлдірлеп бара жатқандар – сол болашағымыздың аналары. Қазақстан болашағының аналары. Қазақ ұлтының аналары. Ұлдан нағыз нар тұлғалы Азамат, ұлты үшін жанын садақалайтын кесек тұлғалар, халқы үшін бары мен бағын құрбандыққа шалып жіберетін қайраткерлер, қызданабыз-ана құйып шығаратын ұста-зергерлер де, мемлекетті созылмалы дерттен емдеп жазатын дәрігер-оташылар да – Аналар. Ұлттық педагогикамыздың профессорлары мен академиктері де – Аналар. Жасаған иеміз сол ана-қыздарымызға иман мен зерде берсін деп тілейік.

ғар. Мүмкін Сталинді жоқтады, мүмкін... қорлықта өткен ғұмырының өтемін енді кімнен сұраймын дегендей долы өксік буды ма?

Әзірейіл қоғам соғыстан құр сұлбасы келген әкемді онан кейін де тыныш жатқызған жоқ.. Кеңшардың қой фермасын басқарды. Ат үстінде жүрді, ажалын да аттың үстінде тосып алды. Төр Алтайға алапат жұт болып келген 1966 жылғы қалың қарда атымен бірге қар көшкініне кетті. Артында аңырап оң-солын танып үлгермеген он бір бала мен жесірі қалды. Ал өзі бар-жоғы Елу алты ғана жаста болатын. Соңғы тынысы үзілерде, мүмкін... қуанған да шығар. Анадай, бес тиындық бақырға татығысыз тірліктен құтылғанына, әрине.

Менің есімде тағы да мынадай бір қасіретті сурет қалыпты: әкемнің қыркын өткізген соң біздің қаралы шаңыраққа ауылдық кеңестің хатшысы болып істейтін әйел бас сұқты. Басу айтқан болды. Әкемнің артында қалған он бір балаға деп Үкіметтің 55 сом зейнетақы шығарғанын, шешемнің суалып қалған тулақ омырауын созғылап жатқан ең кенже қызды – он бірінші баланы дүниеге әкелгені үшін оған тағы да сол «мейірімі зор» Үкіметтің «Батыр Ана» орденін бергенін дауысына ерекше салтанат нақышын кіргізе айтып, құттықтайтынын жеткізген. Шашы ебіл-дебіл боп боздаған қайран анам:

– Анау 55 сомына екі қап ұн ғана келеді. Мына көгенкөздерді қалай ғана өлтіріп алмай, аман-сау жеткіземін? Андағы орден деп отырған теміртегің мына жетімектер мен жесір қатынға көжекатық болуға да жарамайды ғой. Бүйткен бүйрегі бітеу Үкіметіңнің көзі баяғыда-ақ басыр болған шығар. Өмір бойы мазактан көз ашпап едік, сонысы аз болғандай, мынау қай мазағы, ойбай!– деп орденді құлаштап тұрып босағаға ұрған. Анау әйел де жылады. Бәріміз қосылып жыладық. ...

Мен мынау бір баяғының садағасына айналған, тек бір ғана жанұяның төңірегін шиырлайтын күйікті әңгімені неге баяндап отырмын? Әлде, әкемнің атын шығарғалы отырмын ба? Мүмкін, өткен қоғамға лағнет топырағын шашқалы отыр деп те ойлайтын шығар оқырман. Жо-жоқ, олай ойласаңыз, оңбай қателесесіз. Әкелерінің қор өліммен көз жұмғаны, құлдық ғұмыр кешкені – ұрпағы үшін де қорлық. Анадай ғұмыр кешкен әкенің өмірі мақтан емес біле білгенге. Қандыкөбік өкініш. Десек те бүгінгі тоқкүлкі жастарға, ішкен мәз, жеген тоқ жамағатқа мынандай мамыражай заман өз-өзінен келмегенін, от басып, су кешіп, қаншама алдыңғы ұрпақ өкілдерінің сүйегін көпір етіп жеткенімізді, соларды ұмытпау керек екендігін айтқым келген. Сол үшін де шығар, Елбасының арнайы бір күнді «Қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні» деп ат қойып, айдар таққаны. Дәл сол күні дәп менің әкем сынды бойларындағы аймүйіз қасиеттерін қор қоғамға тонатқан бейбақтар бейіттерінен бір аунап түссін, ұмытпай жүрген арда ұрпақтары бар екендігіне марқайып жатсын дегені болар.

Сол үшін де Тәуелсіздікке тәу етуіміз керек, ағайын!

*Жазушы Қалихан Ысқақтың –
80 жылдығына*

ҚАЛАҒАНСЫЗ ҚОҢЫР КҮЗ ДЕ ЖЕТТІ...

2014 жылы мен үшін аса жайлы болған жоқ: рухани жағынан етене жақын, мәңгілік қимастарыма айналып кеткен екі бірдей аруақтыма топырақ салдым. Олар – қазақтың қара сөзінен мың сан түске құбылатын өрнекті кесте тігіп, ғаламат сурет салатын прозашы, айтулы драматург, ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері Қалихан Ысқақ ағатайым мен Қанипа Бітібаева сынды даңқты ұстаз әрі КСРО Мемлекеттік сыйлығын алған қазақстандық жалғыз мұғалім болатын. Екеуі де қазақтың біртуарлары еді. Екеуі де жеке-жеке тұрып жеке-жеке повестерге арқау болуға татитын алыптар еді. Екеуі де пенде болып дүниеге келіп, Адам болып фәниден өткен әулие деңгейлес тұлғалар еді...

Өткен күзде Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік университеті осы оқу орнының проректоры, филология ғылымдарының докторы Бауыржан Ердембековтың басшылығымен «Қалихансыз қоңыр күз» атты реквием тақылеттес әсіре жылы кеш өткізді. Бұрынсоңды Өскемен секілді дүрегей, қазақ көрсе қабағы кіржие қалатын орысауи, мысыктілеулес қалада шығармашылығы мүлдемге дерлік насихатталмаған Қалихан Ысқақ көкеміз жайлы молынан айтылды. Өн де орындалды, Қалағанның сүбесі бес елі шығармаларынан ойып алынған үзінділер де оқылды, драмаларынан шолақ көріністер де көрсетілді. Жазушының шығармашылық әлемінен мақұрымдау қонақтар, студенттер қауымы – барлығы бірдей ауыздарын ашып, көздерін жұмысты. «Мына ағамыз ғаламат болыпты ғой...» деп тарқасты жұрт. Ал, кереметтің түп-төркінін оның кіндігі қиылған өңірден іздеу керектігін білетінмін мен...

...Бала кезімде ол кісі турасында мен де тиіп-қашып қана еститінмін.

– Жазу-сызуды ермек қып, Алматыда қап қойды ғой. Елге келуді мүлдем сиретті. Мұндағы жалғыз інісі мен анасын Алматыға көшіріп алайын деген екен, шешесі Зағи келіспепті деп жүр ғой. Нағашы атасы Ысқақтың бауырында өскендігінен болар, туған анасына суықтау. Өпкесіне балайды. Зағи жесірліктің қырық жамау орамалын тым ерте

жамылған, екі ұлы мен жалғыз қызы үшін бәр-бәрін құрбандыққа шалған, төзімі мен қажыр-қайраты тым ерекше тасқайнат жан ғой, – деп, Қалағанның әулеті хақында әкем Қалидың айтып отыратын үзік-үзік әңгімесі ғана есімде қалыпты. Ары қарай ол әңгімеге түтін салып түптейтіндей, Қалиханның үрім-бұтағын үптейтіндей қажеттілік те болмапты менде. Оның үстіне елім-жерім деп емешесі құрып, әмір-әмір ауылға келіп, оның көшесін шаңдатып жүрген ағамызды да көрмейтінбіз. «Көрмесең, білмесең – жат боласың» деген қазақтың сөзі осындайдан шықса керек. Өткен ғасырдың алпысыншы жылдарының басында, Шыңғыстай интернатында жүрген кезде осы бір талантты ағатайым жайлы бір тәуір әңгімені Оралхан Бөкеевтің аузынан естіп қалғаным бар. Ол кез Орекеңнің әрі-сәрі күй кешіп, өз-өзін жанталаса іздеп, жазу-сызудан алғаш сауға сұрай бастаған шағы.

1965 жылы Қалекеннің «Менің ағаларым» атты повестер жинағы жарық көрді. Биттің қабығындай сол жинақты да Оралхан көрсетті маған. Одан әлгі кітапшаны екі күнге деп сұрап алып, интернаттан қашып шығып, қырық шақырым Топқайыңға жаяу тартқанмын. Қойнымда – «Менің ағаларым». Түнімен тентіреп жүріп Топқайыңды тауып, ертесін ауылдың өзім қарайлас өрімдерін түгелдей Қоңқай таудың бауырындағы дөңгелек тоғайға жинап, әлгі повесті оқуды ұйымдастырғаным есімде. Ысқақовты насихаттау осылай басталған. Ол жылдар – тағылар мекені Төр Алтайдың көртам қуысындағы ауыл халқының әлі де болса әлеуметтік хал-ахуалы тым төмен, әлі де болса бауырын сыздан көтере алмай жатқан көтерем шағы. Алайда, сол кездің басты артықшылығы десек пе, қоғамның қол жеткізген негізгі рухани жетістігі деу лайық па, немесе иісі қазақтың қараңғылыққа деген қаскөй қарсылығы ма, әйтеуір хат танитын барша жұрт жапатармағай кітап оқитын. Ал, балалардың кітапқа деген құмарлықтарын тілмен айтып жеткізу қиын. Тіпті, сабақ үстінде партаның астына жасырып оқимыз деп, Асаған секілді қатал да әділетті ұстазымыздың шапалақ дәмін сан татқамыз. Алтайдың көртам қуысында, жабайы аңдармен таласа-тармаса тірлік кешіп жатқан жартылай тағы ауылда ол кезде электр жарығы да жоқ. Білтелі шамның жарығымен кітап, газетке шұқшиған жұрт.

Керемет кез еді! Мен айтар едім: XX ғасыр – нағыз Оқушы-ғасыр болды. Әр шаңырақ шамалары келгенше газет-журналдар жаздырып алатын. Ауылдағы пошташы Қалым ағаны әр шаңырақ асыға тосатынбыз. Түске шейін кеңшар орталығы Сөгір ауылынан пошта әкеліп, бесін ауа Топқайыңның екі жүзден астам үйінің ауласын ақтап, әрқайсысына тиесілі газет-журналдар мен сәлем хаттарды таратамын деп-ақ атаңа нәлет соғысқа бір қолын садағалап, оны Еуропаға көміп кеткен Қалым ағаның өзі де, астындағы кершөлағы да әбден қалжырайтын. Ал, ауылдың сол кездегі шағын ғана қоржын үйлі кітапханасынан әбден қас қарайғанша үлкен-кіші арылмайтын. Міне, Қалекеннің «Дос хикаясы», «Менің ағаларым» повесть жинақтары дәл осындай керемет

заманда жарық көріп, керемет оқырмандардың жадысында мәңгілікке қалды. Жұрт тым білімді болмаса да, ерекше сауатты еді. Олар қазақтың сол кездегі ақын-жазушыларының, көркем шығармаларының аттарын жатқа соғатын. Ауылымыздан бұрын-соңды ақын, жазушы атаулы шықпағандықтан болар, Қалихан ағамыз алғашқы жинақтары шығысымен-ақ Алтайдың аядай ғана қуысында жатқан Топқайыңның мақтанына айналды.

Жылдар өтті. Бел астық, от бастық, су кештік. Институттан соң ауылға оралдым. Мектепте Қалағанның інісі Сайлауханмен бірге қызмет жасадым. Жас кезіміз. Жарқылға әуеспіз. Жаңалыққа құштармыз. 1975 жылы Қалекеннің «Тұйық» романы жарқ ете қалсын. Бас салдық. Ауыл кітапханасына түскен екі дана кітаптың түте-түтесі шықты. Жоғарғы сыныптағылармен кітап оқушылар конференциясын өткізбек болып жінігіп, шапқылап жүрмеймін бе. Ертең конференция деген күні аяғын өгіз басып жатса да «өк» демейтін, жанымдағы қосшылардың бірі, әсіресе сабырлы Сайлауханым ақырын ғана:

– Шараға Қалиханның өзін де шақыра салсақ қайтеді? Бір апта болды келгеніне. Енді екі-үш күнде қайтады, – деп тұр. Тәңірім-ау, сабырлықтың мынадай да түрі болады екен-ау деп мен айран-асырмын.

Сол жолы Топқайыңның жас өрімдері тұңғыш рет тірі жазушымен, оның үстіне өздерінен шыққан тұңғыш қаламгермен жүздесті. Жаксы, жылы кездесу өтті. Қалағанның қырыққа жаңа келген кезі ғой. Алайда, әңгімелері тым ересек көрінді маған...

Ол елуіне дейін елге тым сирек қатынады. Сөгетін емес. Қолы да тие бермеген сынайлы. Мәскеудегі оқуы, онан кейінгі жылдарда Қазақстан Жазушылар Одағының, «Қазақфильмнің» отымен кіріп, күлімен шығуы, ақыры кәсіподақтың мыжыма қара жұмысынан басын арашалай алмай қалуы секілді шет-шегі көрінбейтін шаруалар кешені тынысын буып, тіпті елді қойып, өз шығармашылығымен де білек түріп айналысуына мүмкіндік бермеген сияқты. Дегенмен, Қалихан Ысқақ сынды туған жері – Төр Алтайын атасының тақиясынан артық ардақтайтын қаламгерді қазақ әдебиетінен табу қиямет. Алпыс жылдан астам Алматыда тұрды. От жакты, шаңырақты да сонда көтерді. Ұрпақ сүйді. Атақ-даңқ та сол кезде есігін қақты оның. Пенде Қалихан да, қаламгер Қалихан да Алматыдан титімдей жамандық көрген жоқ. Алатау Қалиханға қарыз емес. Десек те...

– Алматы менің шығармашылық саяжайым болды. Мұқым саналы ғұмырым осында өтті. Жалаңаяқ жастығым да осы қаланың еншісінде. Дегенмен, менің Меккем де, Мәдинем де – Төр Алтай! Әлі күнгі көзімді жұмсам болды, Алтай түсіме кіреді. Кеңсай менсіз де былығып жатыр. Сондықтан, менің мүрдемді өлгеннен кейін Алтайға әкеліп, Қоңқайдың бауырына жерлеңдер. Аманатым сол ғана, – деген мәйіт иісі шығатын көңілсіз әңгімені маған, Дидахмет пен Әлібекке, жақын інілері Тоқтасын мен Темірбекке тіпті алпыстан аспай жатып сан мәр-

те айтқан. Жалпы, қазақ әдебиетінде бақилық болған екі жазушының өзін жерлеу жайлы аманаты орындалса, соның бірі тағы да Қалағаң...

...Қалағаңның мәйітін тиеген ұшақ Өскеменге көз байлана қонды. Әуежайда оны облыс әкімі Бердібек Сапарбаев, Катонқарағай ауданының әкімі Қалихан Байғонысов және де Қалағаңның ағайын-туыстары бар үлкен топ тосып алдық. Мәйітпен бірге Алматыдан Қазақстан Жазушылар Одағы басқарма төрағасының орынбасары Жанарбек Әшімжан, өзіміздің Дидахмет Әшімханұлы, Әлібек Асқаров, ағамыздың ұлдары Абылай мен Әлихан, күйеу баласы Нұржан Мырзалиевтер келді. Сүйекті арнайы жабдықталған көлікке тиеп, түнімен Төр Алтайға аттанайық деп жатқан қарбалас сәттегі мына бір оқыс та қасіретті сурет көз алдымда қап қойды мәңгілікке. Дәл сол сәтте Социалистік Еңбек Ері, аты аңызға айналған шежіреші колхоз-бастық Бошай Кітапбаев ағамыз жетті аңырап. Жасы тоқсаннан асып кеткен, жетпіс жылдан астам шормық протезін тоқылдастып жүріп Алтайда шаруашылық басқарған ардақтымыз төсегінен тұра алмай, сырқаттанып жатыр деп естігенбіз алдында. «Қалихан дүниеден озыпты» деген қаралы хабарды естіген соң, сүйегін сүйретіп жеткен екен әуежайға. «Байғұс, Алтайым-ай! Сен де, мен де шын жетімбіз енді. Тау-тасты басыма көшіріп жоқтайын десем, құрып қалғыр дауысым да барлығып шықпайды. Қасіретімді кімге шағамын енді? Ау, естимісің, Қалиханым-ау!» деп қарлыққан, құсалықтан қор болған қайран дауысымен боздап барып, цинк табытты құшақтай құлады Бошағам...

«Айтпаса сөздің атасы өледі!» деуші еді. Қарыз болмасын. Қалихан Ысқақтың аруағы да, оның шығармаларын пір тұтатын қалың қазағы да, ағайын-туғаны да сол кездегі облыс әкімі Бердібек Сапарбаевтай кісілігі мен кішілігі, азаматтығы мен қазанаттығы жарасқан тұлғаға шын ниеттерімен риза. Сүйекті тосып алуды, оны жерлеуді, барлық-барлық ауыртпалықты өз мойнымен көтерді Бердібек Мәшбекұлы. Ертесінде елең-алаңнан Топқайыңға ұшып келіп, топырақ салды ағасына. Өскеменнің Орталық мешітінде Қалағаңа арнап жеті күндік ас берді шығыстың қалың жұртына. Ақыны мен хакімін ардақтаған тұлғаға Алланың рахымы жауатыны рас екен...

...1993 жылдың көктемінде Алтай қара жамылды: дүниеден Оралхан Бөкей озды. Келер жылдың жазында Катонқарағай ауданы ардақтысына ас берді. Алматыдан Қалихан, Шерхан бастаған үлкен топ келіп Алтайға, Оралханның өз жұртына көңіл айтты. Бұл кезең – Қалағаңның кішкентай болсын тынысы кеңіп қалған шағы. Онда мен ауылдамын. Асқа арнайы келген сыйлы қонақтарды аудан басшылығы кеңшарларға, аудандағы әлді мекемелерге бөліп тастаған: Қалихан көкем мен Дулат Исабеков Белқарағайдың еншісіне тиді. Сол екі-үш күнде біраз әңгімелесіп, біраз шер тарқатыстық. Біраз шаруаның әужайын түйген болыстық. Келер жыл – Қалағаңның 60 жылдығы. Әңгіме соған ойысты.

– Оған мен бас ауыртып жүрген жоқпын. Анау Әлібек Асқаров бауырым бар емес пе. Ол соның шаруасы. Тіпті: «Мен алпысқа келіп жа-

тырмын, неге тойламай жатырсыңдар?» деп Алтайға қыр көрсетіп шіренетіндей, міндет артатындай мен кім екенмін?! – деп, табиғатына сай қарапайымдылық соқпағына бұрған ағамыз.

Келер жылы жазда Қалағанның тойы жақсы өтті. Алтайда ат та шапты, палуан да күресті, конференция да болды, ән мен жыр да асқақтады. Күзде тойдың Алматыдағы сіргежинарына бір топ ел азаматтары барып қайттық. Олардың ішінде сол кездегі кеңшар директоры, елім-жерім деген айтулы азамат, жарықтық Алтай Рамазанов, ауыл әкімі, топқайыңдық Нұрбай Уәлханов, көкемнің жақын інілері Темірбек Исабаев пен жарықтық Тоқтасын Қалибековтер болды. Бәріне бас-көз болып Алтайдың қалам ұстаған азаматтарының жоқшысы да, қосшысы да, қамқоры да – баяғы Әлібек Асқаров жүрді. Сол Алматыдағы тойда Қалағана қойылған екі қаламгердің екі сұрағы әлі күнгі есімде. Неге екенін білмеймін, ұмыта алмай жүрмін соларды. Жазушы, сыншы, қазақ әдебиетінің бесаспабы, ұлтымыздың мықтымыз деп жүргендерінің көбін омақастырып кететіндей арыны мен дарыны бар ініміз Тұрсын Жұртбаев:

– Қалаға, құдайшылығын айтайықшы, осы 60 жыл ғұмырыңыздың тек он жылын ғана өз шығармашылығыңызға арнағаныңыз рас. Қалған елу жылды телім-телім етіп балалыққа, желкөкірек жастыққа, журналистикаға, киноға, кәсіподақтың мыжымасына, төңірегіңіздегі жазушысымақтардың сыздауықтарын сипауға, кітапсымақтарының тігістерін әдіптеуге төгіп-шашып кеткеніңіз шындық. Ақиқаттан ауытқысам аспанда Алла бар, дәл осынымды өтірік деңізші?– деп қадалды.

Сасып қалған көкеміз:

– Қой, тентек ұл! Ондай оқыс сөз айтпа!– деп жалтарды. Залда отырғандардың басым бөлігі, оның ішінде Қалихан Ысқақ сынды әсіре келісімпаз, әсіре мейірімді, әсіре көңілшек, ерекше қамқор жазушыны жақсы білетіндер Тұрсын сөзінің астарындағы ақиқатты мойындағандары шындық.

Онан кейін сол кезде «Қазақ әдебиеті» газетінде жүрген Әлия Бөпежановадай қаламгер қарындасы:

– Сіз зәуімен жүзге келіп жатсаңыз, арттан ерген ұрпақтарыңызға қандай ұлағат айтар едіңіз?– деп әзіл-шынын араластыра сұрақ қойғаны есімде. Көкеміз мұртын мыжғылап отырып-отырып кең етіп күлді.

– Жүзге келмейтін шығармын. Егерәки кеп жатсам, ол кезде ақыл тыңдайтын ұл мен қыз қалмас. Тілек біреу-ақ: соларың бейітімнің басына сарып кетпесе болғаны,– деп шолақ қайырды. Рас, ағамыз жүзге жетпей жығылды. Ал, жастар жайлы айтқаны... Қалай десек екен???

Мен Қалағанның жершілдігін, Алтайын әсіре аңсауын, оған деген пенде баласында сирек кездесетін махаббатын – жылқы мінездігіне балаймын. Жылқы мінездес деп отырғаным мынау: туып-өскен жерін жылқы малындай қастерлейтін, оны айсыз қараңғы түндерде жүздеген шақырым жерлерден айна қатесіз тауып келетін, өскен жерімен кісінеп табысатын, тіпті өз бұлағынан басқа өлкенің суын да жатырқайтын жылқыдай киелі жануарды

табу қиын. Қалағанның да аңсауы сыздауық сынды: сипасаң қышиды, қасысаң қанайды. Алпыс жыл өзі жерін жерлеп, суын сулаған Алматыдай жер жұмағын талақ ету, қорашсыну – ес-ақылы тұзу адамның ісі емес сияқты көрінетіні рас. Жоқ, көкеміз сөйтті. Қыңқылдауын қоймады. Алдымен Катонқарағайдың Ақсуынан төрт бөлмелі, жаңадан қиылған кержактың үйін сатып алды. Ағаларының ниеті «бұзылғанын», елге келуге шындап кіріскеніне көздері жеткен, оған алғал ниеттерімен қуанған Тоқтасын мен Темірбек араласты енді шаруаға. Бір жазда әлгі Ақсудағы үйді Топқайыңға әкеліп тұрғызып, моншасын салып, қашасын қоршап, ауласына құмтас төсеп, бітіріп берді. Үйге керекті диван-сиван, төсек, үстел секілділерді сол кездегі аудан әкімі Серік Зайнулдин інісі толықтырды. Міне, сөйтіп, Қалаған «жаңа» топқайыңдық болып шыға келді. Уһ деді. Жаңа үйінің төріне кере қарыс жүз елулік шеге қағып, оған атасы Ысқақтан қалған, екі қапталы түте-түтесі шығып, астары іріп түсе бастаған тайтеріні іліп қойды. «Аяз бидегі» Жаманға ұқсағандағысы шығар» деп күңкілдесті ауылдың қотыр-қотыр әңгімеге жерік керауыздары. Алғашында біраз кергігенмен, бәрібір шылбыр үзіп кете алмаған Дәмеш жеңешеміз келер жазда барсақ шай қойып, борщ пісіріп, суырдың етін жәриттәп жүгіріп жүр екен. Жарықтық алды бар, арты жоқ аңқылдаған, Қалаған үшін қу жанын көзін жұмып тұрып құрбандыққа шала салатын, «Қалихан өйтпеші, Қалихан бүйтпеші» деп мәңгібақида өбектеп жүретін көңілі баладай, ниеті данадай адам еді жеңешеміз. Сол тілегін берді Жасаған. Ағамыздан кейін бар-жоғы екі айдан асар-аспас қана ғұмыр кешті. Біреуі – Алтайда, біреуі – Алатауда. Қазақтың екі Ұлы тауының арасын көпір етіп жатыр жарықтықтар...

Қалихан Ысқақ – Алтайдың айпара жыршысы еді ғой. Алтайдың арғы-бергі тарихында оның әсіре табиғатын, бәсіре байлығын, арда қасиеті мен киесін жырлаушылардың көп болғандығын білемін. Алайда, солардың барлығы да осы бір аstatөк қормал тақырыпты сарқа жырлап тауыса алмай, көкіректері сырылдай зорығып, өксік буып, дегенмен үміт еміздігін сорып кеткен сияқты бақиға. Олар (аруақтарды айтамын) болашақта Қалихан мен Оралхан сынды ұрпақ келеріне, Алтайдың жырланбай қалған олқылықтарын солар толтыратынына сенген сынды. Пендеміз ғой, анда-санда ойлаймын-ау: сенбесе... мүмкін, тыраштанар ма еді? Тәуекелге бел буып, тобық жұтар ма еді?..

Тағы да... Осы екеуі Төр Алтайдың көгентүптегі соңғы жыршылары да болар бәлкім. Бүгінгі, анау құлақтарын тығындап ойдан қашқан, көркем шығармаға ит көрген текедей үдірейетін; ең сорақысы сонан кейін: қайың мен қарағайды, тал мен шілікті, бұта мен қарағанды түстеп, ажыратып бере алмайтын екіұрық ұрпақтың қаламынан сауға сұрау – әңгүдіктік...

– Қазақтың тілі дүрегейленді. Ожар, томырық, дүлей адамның аузынан шығар тұтқыр тілге айналды. Көркем әдебиет көркінен айырылды. Пүліш көйлегіне жамау түсті. Тырдай жалаңаш қалмасына кім кепіл?! Теледидардағы ауызекі сөйлеу мәнері мүлдем былғанды. Былықты. Ол

орыс мақамымен сөйлеуге көшті. Қазіргі жастар қазақ-орыс сөздерін араластырып, өздерінше жаңа бір дүбәрә тіл жасап алыпты. Құдай-ау, осы біз кімге, не үшін жазып жатырмыз? Қажыдым. Шаршатты мынау сұрқай тірлік! – деп таусылғаны да есімде. Барлығын көріп, біліп отырып абыз ағаға басу айту әбестік боларын сезгем де... артымды қысқанмын...

Тағы бірде... Әнеу жазда елге бардым. Қызық әңгіменің үстінен түстім. Шашын тақырлап отырып ұстарамен қырғызып тарақты да, арақты да, қаламды да лақтырып тастап тайгада саумал ішіп, таңқурай теріп, қарақат жеп жүрген ағамызды ауылдың бір топ ашынған азаматтары ұстап апты да:

– Көргеніңіз бен түйгеніңіз атанды қойып, Алатаудың белін қайыстырады. Тегін кісіні қазақ «екі аяқты энциклопедия» атамайды. Алайда, қызықсыз сіз. Кемеңгерлік пен шығармашылық тұрғысынан сіздің қолыңызға су құйып, орамал әперуге де жарамайтын кейбіреулер Алматы мен Астанада, «Хабар» мен «Қазақстан» арналарында, мемлекеттік үлкен жиындардың төргі табағында бас мүжіп, жамбас кертіп, аталы сөз айтысып кергісіп отыр. Ал, сіз болсаңыз... мұқым алаш баласына қаратылып айтылар данышпандығыңызды Топқайыңның екі керім келіншектің бөксесіне тарлық жасайтын көшесіне төгіп-шашып жүрсіз. Осыны қалай деп түсінсек? Төрелігін өзіңіз айтыңызшы, – деп көшелісіпті.

Қалекең айылын да жимапты.

– Менің тағдырым – Алтай. Кіндігім осында қиылған, ақыретім де осында тазаланса деп жүрген пендемін. Осыны миларыңа бір тоқып алыңдар.

Аталы сөз дедіндер ме? Аталы сөзден әдірем қалыңдар. Тыңдаушысы жоқ аталы сөздің жетім екендігін әлі күнгі неғып білмей жүрсіндер. Менің жеті қат жер астынан тарамыс суырғандай абыз ақылыма Астанадағы министрлерді қойып, қай ауданның әкімі құлақ салғандай?! Жетпістен асқан Қалиханнан жәдігөй жағымпаз, күлегеш көлгір, екіжүзді дарақы, дүниеге құныққан имансыз жасағыларың кеп жүр ме? Аталарыңның басы! Ол болмайды. Қайран уақытым мен айналайын сөздерімді қайсыбір түйсіксіз ұлықтардың босағасына төгіп-шашып қор еткенше, алапат мұңым мен шүпілдеген шерімді, азғантай қуанышымды Алтайдың қарағайы мен самырсынына, тауы мен тасына шақпаймын ба?! Солармен сырласпаймын ба. Тоқсаның жиналып тоқты соя алмайтын, өңкей шіріктер, басымды ауыртпаңдар! О, несі-ей! – деп ертоқымын бауырына ала мөңкісе керек. Әлгі «көшелілер» келіншектерінің етегіне тығылыпты...

2010 жылдың көктемінен шығар, ағамыздың аяғы сыр бере бастады. Жалпы, қыңқыл-сыңқылды ұнатыңқырамайтын, кейбіреулеріміз тымау-сымаумен істес болып, пысқырып-түшкіріп қалсақ мазақ қып отыратын қаражон, мықты кісі еді ол. Қабағына кірбің түсті. Әңгімесі де күреңіте бастады. Алғашында «Көкшолағымен» («Нива» мәшіні) Алматыдан өзі жетіп келетін. Бірте-бірте Темірбек інісі Өскеменнен не ары, не бері жүргізуші қосақтайтынды шығарды. Енді бірде Алматыдан ұшып келген ағамызды тосып алған Темкең оның демін алғызып,

сарығын басқан соң Топқайыңға өзі жеткізетін болды. Бұл деген, ағамыздың аяғы аяқ болудан бас тарта бастады деген сөз. Әлі есімде...

2011 жылы негізі Марқакөлдің Қаройынан, әрі ақын, әрі зангер, әрі кәсіпкер, елі мен жұртының жыртығына қайтсем жамау боламын деп жүрген шынайы патриот, жақсы ініміз Мақсат Ағиеков қолқа салсын маған. «... Осылай да осылай, әкем Қайырбек 60 жасқа келуші еді. Соны сылтауратып бұрынғы Марқа өңіріне бір той жасап берсем деп едім. Ендігі мұратым: ауылымның бейнеттен көз ашпаған халқына Қалихан Ысқақ сынды қазақ әдебиетінің мықты тұлғасын бір көрсетсем деймін. Ол кісінің лебізін тыңдаған, өзін көрген бүгінгі бала ертең ержеткенде сол бір айшықты шағын талғажу етіп отырмай ма. Соған көмектесіңіз.» – деп қадалып отырып алысын. Қалағанның аяғы ауырады, жүріске шыдамайды дегеніме:

– Алматыдан жеңгеміз екеуі ұшақпен келсін. Мына жердегі әуежайдан сіз тосып аласыз да, жеңіл мәшінмен Марқаға бірақ түсіресіз. Барлық шығыны менің мойынымда, – деп адымымды аштырмады. Қалағана телефон шалдым. Алғашында келіспеді.

– Жазда әйтеуір Топқайыңға келемін деп отырсыз. Қарой – оның күңгейі. Бірер күн сонда болған соң, сізді Топқайыңға жеткізіп тастайды емес пе, – деп мен де тықақтатып қоймадым. Дәмеш жеңешемді айтақтадым. Келісті ақыры.

Қаройда үш күн жақсы дем алды Қалаған. Қазақтың салқар жайлауында нағыз қазақтың тойы болды. Аунады, қунады. Санасы сергіді. Алматыда аяғынан қорғанып, үйде қыстай отырып қалған ағамыз кәділгідей түледі. Жарқылдап әңгіме шертті, қарқылдап күлді. Ауыл адамдарымен, оқушылармен кездесулер өткізілді. Мақсат Қалағанның астына ат мінгізіп, үстіне мауыты шапан жапты.

– Анау жылы Асқарды депутаттыққа өткіземіз деп алашапқын болып жүргенде осы өңірде бір болып едім. Алайда, самауырға шоқ алғалы келген кемпірдей асығып келіп, асығып кетіп едік ол жолы. Жан-жағымызға бажайлап қарай да алмаппыз. Алтайдың Марқа жақ өңірі де көрікті екен-ау. Әй, Қараұл, тұяғым кетіліп, көңілім жүдеп жүрген маған мынадай туристік саяхат ұйымдастырып берген саған көп рахмет, – деп кеңкілдеп күліп, арқамнан қаққан. Сөйтсем... Бұл сапар ағамыздың қазақтың салқар жайлауын соңғы мәрте қызықтауы екен. Бой жазыпты-ау, жарықтық...

...Қалаған дүниеден озғаннан бері онымен өткізген әр күнім, тіпті әр сағатыма дейін салқар көш болып, мұқым салтанатымен жиі-жиі көз алдымнан көлбеңдеп өтеді-ай. Сағыныштың сал қылатын тауқыметін тартқызады. «Өмір серуен, адам көшкен керуен». Бұл пәлсапаны өте жақсы білемін. Баяғыдан. Десек те...

Анада Астанадан Қайырды Назырбаев телефон шалып тұр.

– Биыл Қалағанның 80 жылдығына орай естеліктер жинағы шыққалы жатыр. Шөміш иесі – Қазақстан Жазушылар Одағы. Соған ел жақтағы дос-жарандардан, көз көргендерден, ағайын-туғандардан естеліктер жинақтап жіберсең, – деп жақсылық хабар айтады. Құба-құп.

Анада Темірбек інім телефон шалады.

– Әлеке, Қалағамыздың жылдық асына дейін мазарын тұрғызбасақ болмайды. Сондықтан, тасына жазылатын сөздерін дайындап қойсаңыз дұрыс болар еді. Ертең дизайнер шақырып, макетін сызғызайық. Ақылдасып пішкен тон келте болмас. Келіп кетсеңіз,– дейді. Бардық. Көрдік. Бүгінде бәрі бар. Алайда, бәрі қымбат. Бәрі қалтаның түгіне, қызметінің тегіне қарайды. Далада жатқан асыл тас жоқ. Алтайдың асты-үстіндегі жылтырағанның бәрін түйірін қалдырмай жинап әкеліп, текшелеп қойыпты. Енді Алтайдың әлгі жылтыр тасын Алтайды ғұмыр бойы жырлаған, насихаттаған қайран Қалағанның мазарына сатып алмақпыз. Кергіген заман, дөңгелеген кереғар дүние деген осы да. Темірбек әлгілердің миллиондарға шаққан бағасына селт еткен де жоқ. Мен қыпылықтап: «Тым қымбаттау емес пе?...» деп қалдым. «Бола берсін. Қалихандай ағаның басын алтынмен аптап, күміспен күптесек те, жақұттан Алтайдай алып ескерткіш орнатсақ та артық болмайды!..»

Темірбек шолақ қайырды. Мен ойладым: «Қалекен бақытты қаламгер ғана емес, бақытты аға да екен ғой...».

«...Жақұттан Алтайдай алып ескерткіш орнатсақ та артық болмайды!..» Ағамызға берілген жақсы баға. Афоризм сияқты. Десек те... Қалаған хақында айтылған ең құдіретті сөзді есімізге түсіріп көрелікші. Қалай еді...

«...Әдеби қауымды таң-тамаша қалдырумен келе жатқан тағы бір жазушыға арнайы тоқталмаса болмайды. Ол – тіл тұрғысынан келгенде мен үшін әлі күнге дейін алынбайтын қамал, ашылмайтын жұмбақ болып келе жатқан Қалихан Ысқақ. Қазақтың қара тілін бар құдірет-қасиетімен бойына сіңірген Қалиханша жазамын деу – бос әуре. Қалиханның тілі – қазақша қаншалықты терең білем деген жанның әп-сәтте аптығын басып, тәубесіне түсіретін құдіретті тіл. Әдебиетте салыстыру абырой әпермейтін нәрсе екендігін білемін. Бірақ, Қалихан маған қазақтың Бунині сияқты көрінеді де тұрады...»

Менің көкеміз туралы бағанадан бері «көсілгендерімнің» барлығын бір ғана қауызға сиғызып, бір ғана деммен бере салған кім дейсіз-ау. Ол – қазақтың тағы бір аруақты ұлы Мұхтар Құл-Мұхаммед. «Егемен Қазақстанның» 2004 жылдың 15-қазандағы нөмірінде шыққан «Әдебиет – ардың ісі» атты сол газеттің бас редакторы Жанболат Ауыпбайға берген сұхбатында осылай дейді ол...

... Ағамыз күз маусымын керемет сүйетін. Әманда күзді сағынып, әманда зарыға тосып жүретін. Онымен күзгі Алтайдың сай-саласын аралап, тайгасының қойнау-қолатын кезу де ғанибет еді. Тәңірім-ау, бұл сағыныштың таусылар шағы бола ма, жоқ па?!

Өскемен, 2015 жыл.

«БІЗ ШАЛ БОЛМАЙТЫН ШЫҒАРМЫЗ ОСЫ...»

/реквием/

Ореке! Мынау қамшының сабындай шолақ фәниде бәрі-бәрі өтпелі, күллі тірліктің көшпелі екендігін леп белгісін қоя дәлелдеп Сен өткелі де ширек ғасырға таяу уақыт зымырап өтіп, тарих парағына айналып-ты. Қазақтың қаршыға топшылы қара сөзін қамырша илеген, ауылының қара шапаны сауыс-сауыс шал-шақыты мен кемпір-кешегін, баласы мен шағасын абыздық деңгейге дейін көтеріп, ауыздарына кеменгерлік сөз салған, Шыңғыстайдың бес шыбыш қайырып жүрген кетік шалы қайтыс болса дәп бір қазақтың қабырғасына тіреу боларлық арысы дүниеден озғандай күнірене жазатын Өзің бес күндік фәниге аяқ асты қол сермеп өте шыққан шақта есеңгіреп қалған жұртың аллауакбарын да аптығып айта алмай, дүбәра күй кешкен. Мұзтаудың балағында кіндігі кесіліп, шаранасы сонда құрғаған ұлдың Гималайдағы Тәж-Махалдың төрінде соңғы демі үзіліп, жыр – кеудесіндегі шыбындай жаны пыр етіп, Алатауға тым шұғыл асығар деп кім ойлаған?!

Әй, қайдам, тым-тым кербез, тым-тым өр, тым-тым жұмбақ, тым-тым терең едің, фәни мен бақидың арасындағы алаөкпе, бейшара күйімді ауыл үйдегі алакөз ағайыным көрмесін, білмесін дедің бе, әлде... әлде, әкелерін әлемдегі ең мықты санайтын, Өзің өлерінде көрген қос шырағың – Айханың мен Айжаның әке әлсіздігінен бейхабар қалсын, мәңгілікке жоқ іздеп жүрсін деп те ойлаған шығарсың. Кім білсін, ғұмырыңның әсіре жұмбақ болғанын ұнатушы едің, бақиға кетісін де мәңгілік жұмбақ күйінде қалатын болар, Ореке!

Сен фәниден өткен жазда Төр Алтай керемет жаңбырлы болды. Көрі таудың кепештігін құрсаулаған қап-қара нойыс бұлттар басқа жер құрып қалғандай-ақ, дәл сол төңіректе қиғылықты салсын-ай келіп. Бұқтырмаң қарағай басына секіре тасып, оған Өзіңді жоқтаған нөпір жұрттың көз жасы қосылып, әй, жосылды-ау! Қаралы жазың ырың-жырыңмен өте шыққан. Аتكөпір қуаныш пен шанағына сыймай асып-төгіліп жатқан шаттыққа кенелеміз деген жәміғатың (сенің 50 жылдығыңа дайындалып жатыр едік қой), қасіреттің қап-қара күрзісі оңдыртпай соғарын қайдан білсін?!

Келер жазда Өзің жаманын жасырған, жақсысын патша деңгейіне жеткізген Қаратайың алты алашқа сауын айтып Өзіңе ас берді. Ойхой, жоқтау мен көрісудің көкесі сонда болған!

Қамқа шапанының қос өңірін қақ айыра еңіреп Шерхан ағаң, ботасын іздеп боздаған Бошай ақсақалымыз, Өзіңнің жалаңаяғыңның табы қалған Шыңғыстайдың шаңдауыт көшесіне жата қала өксіп, бозбала Оралханды іздеген достарың Кәрібай мен Кәдірбек келген. Дулат Исабеков досың күңіренісін баса алмай, булыға тұрып баяндама жасаған. Өзіңнің артыңнан ерген Әлібек пен Дидахмет інілерің Күркіреме бойындағы шоқ шілікті құшып, белдері бүгілген. Бүткіл қазақ деген қаймана жұрттың әдебиеті мен мәдениетінің шаңырағын тіреп тұрған алыптары Алтайдың алақандай Катонқарағай деген қолатын көз жастарымен толтырған. Төрде қап-қара шапан жамылып, қаптал қабырғасын алдырған көкшулан арландай қап-қара боп түнеріп, күңіреніп Қалихан Ысқақ ағаң отырған. Жұрттың бәрі Қалағана қайтара көңіл айтып, онымен қайтара көріскен.

Бәрі өтпелі екен, Ореке!

Қызықты қарашы, сол Қалихан ағатайымыз Сен барда елге тым сирек келуші еді ғой. Әсіре жатбауырланып кеткен. Өзің өткеннен бері жиілеткен. Тіпті, елге Дәмеш жеңешемізді жетелеп ерте көктемде келіп, Алтайдың жусаны мен күреңсесін сарыжұрт етіп қара күзге дейін жатып алатынды шығарған. Алматыға қарды бір жаудырып барып бірақ қайтып жүрді. Мен ойлаймын: Өзің барда елі мен жұртының атанның белі кетер мұны мен шеріне, титімдей қуанышына Сен күзет қылсын дегені екен. Саған сенген екен, абызым. Өзің кеткен соң алпысқа аяқ артқан Дидахмет пен Әлібекті баласынып, сенбеген-ау. Әй, солай шығар. «Бір шалды бір шал ата дейдінің» кері де.

Қазақстанға Тәуелсіздік келген арып-ашып. Құдай-ау, оны несіне айтып отырмын саған. Өзің де көріп, жанарыңнан жас моншақтай қуанып едің ғой.

Өзің туралы естелік айтушылардың, тиіп-қашып қалам тартатындардың топаны молайды. Алайда, көбі «Алтайдың ақиығы еді», «Мұзтаудың мұзбалағы болатын», «Кермаралдай кермиығым еді» деген сынды эпитеттер мен метафоралардың төңірегін шиырлаудан аса алмады. Әлі күнгі сол манды шаңдатысып жүр. Өмірдегі пенде Оралхан мен жазушы – кемеңгер Бөкеевтің мүлдем екі бөлек адам болғандығын ажырату қайда оларға?!...

Ореке! Буырқанған Бұқтырма өзені басын өзің білетін Шындығатай телімінен он шақырымдай ары, иықта жатқан қорымды қолаттан алады. Тіптен, өзенге айналар деп те сенгің келмейді, ұсақ-түйек бұлақтар. Ал, Аршатыға жетер-жетпестен арқыраған, жалына қол тигізбейтін шу асуға айналады. Екі араның қашықтығы бар-жоғы 40-50-ақ шақырым. Сенің бойыңа туа біткен, қанмен берілген талант пен осы Бұқтырма тағдырының арасында қатты ұқсастық бар секілді. Сен де жұртыңды көп тосқызған жоқсың: жарқ-жұрқ атылып шықтың. Атақ-даңқың алты алашты аттап өтіп, алысқа сілтеді. Әттең... Оқыс ағып түстің. Қандай әдемі де ая-

нышты сурет, Ореке! Өзің де осындай оқыстыққа, осындай көз қарықты-рар жарқылға әуес болатынсың. Алла бұл жерде де тілегінді жықпады.

Мен Бұқтырманы тегіннен тегін ауызға алып отырған жоқпын. Бас-тау алар бұлақтарын айттым. Ал, бозбала Ораштың бұлақтары не еді?

Есінде ме, сен мектепті тауысқан соң екі-үш жыл ауылда жүріп қал-дың. Ұмытпасам, трэктірге тіркеуші боп жүрген кезің шығар, күнде кешке біз тұратын интернатқа келетінсің. Қойны-қоншың толған ин-тернат бойжеткендеріне арналған асықтық хаттары. Алдымен біздерге оқып бересің. Лирикадан шалғайлау, ұрдажық шағымыз ғой. Десек те мәңгіп қалатынбыз. Әр хатың бір-бір новелла болатын.

Міне, сол хаттар сенің бастауларың екен. Сен ол хаттарды сол Қар қыздарының күллісіне (шынында да сол кездің қыздары нағыз періште-лер екен ғой. Қазірде қаланың кез келген аялдамасында бір-бір жігітке артылып, салақтап тұрған қыздарды көрген шақта өз дәуіріміздің уыз иісті қыздарына деген алапат сағыныш иектейтінін жасырып қайтейін) ғашық болудан жазбағаныңды, тек бойыңа сыймай асып-төгіліп жатқан шығармашылық қуатыңды жарыққа шығаруға талпынып жүргенінді қайдан білейік ол кезде. Шірікін, сол хаттардың бірер қолжазбасы бүгін-де сарқарын тартқан бәйбішелердің біреуінде сақталды ма екен?!

Бәрі-бәрі өтпелі көрінеді, Ореке!

Есінде шығар, ондайды ұмыту қайда! Алтайға көктем сағынтып барып бірақ келетін. Көктем демекші... Алты ай қыстан мойны ырғайдай болып жүдеп шыққан жұрт үшін қадірінің тым-тым қымбат екендігін біліп, кергіп барып мамырдың басында ғана қабағын ашушы еді-ау көктем жарықтық. Тау жұртын табиғаттан бөле-жара қарау – күпіршілік. Олардың қуанышы да, қасіреті де сол табиғатымен қамшы таспасы сынды бірге өріледі. Мұ-ның да сол орман-тоғайына, өзені мен көліне шағып жататынын білесің сен. Алтайдың көктемі күн алғаш күркірегенде басталатын. Бұл күркіреу: Ал, енді, мен келдім. Қыстай шірей тартылған белдіктеріңді босатындар. Қабақтарыңды ашындар, күліңдер, шаттанындар! – дейтін көктем жарық-тықтың тұңғыш қоңырауы сынды емес пе еді. Күннің алғашқы күркіреуін тағатсыздана тосып жүрген біздер – балалар барлығымыз Бұқтырма бо-йынан табылатынбыз. Тау өзені мұздай. Оған қарап жатқан біз жоқ, суға күмп-күмп секіреміз. Алайда, сүңгуімізден шығуымыз тез. Жағадағы құм үстінде шылғи тырыли арық, теріміз құсеттеніп кеткен біздер жапатарма-ғай жатамыз. Өзімізше күнге қыздырынғанымыз. Басы бар да аяғы жоқ шолақ-шолақ әңгімелер айтылады. Кім қай қызбен «дружиттап» жүр, та-ғысын тағылар. Келер сәтте біздің әңгімелерімізде мүлдем шатағың жоқ, мүлдем басқа бір дүниеден келгендей Сен:

– Әй, осы біз қартаймайтын, шал болмайтын шығармыз, – деп оқыс бір ой айтатынсың да, оқыс тиылатынсың. Біздер мынаның есі дұрыс па, бұ-рыс па дегендей саған күдікпен қарайтынбыз. Астапыралла! Сол кезде аузыңа Алла салған шығар, әйтпесе шал болуға үлгермейтініңді қайдан ғана біле қойған екенсің деп осы күнге дейін таң тамашамын. Құдіреті

күшті Жасаған иеміздің осы бір жұмбағын шеше алмай әуреленетініміз рас: кейбіреуге бас бермесе де шырмауықтай созылған ұзақ жас беріп жатады. Ал, екінші біреуге бәрін береді, алайда жастан шектейді. Жалауы желбіреп, туы тұғырында тұрған аймүйіз шағында, әй кәпір атанбаған абыройлы жылдарында лып еткізіп алып кетейін, сонда артындағы қалың жұрты сағынып жүреді дейтіні шығар. Мүмкін. Бәрі де мүмкін. Тағы да...

Біз жоғарғы кластамыз. Сен мектепті бітіріп, ауылда жұмыс істеп жүргенсің. Консерваторияның актерлік факультетіне оқуға түсіп келсең де арыны Бұқтырмадан не ары, не бері емес анаң Күлия апамыз:

– Әкәку-сәкәкудің оқуына Орашымды жібермеймін! – деп шорт кескен...

...Бір күні аяқ астынан мектеп пен ауыл комсомолдарының бірлескен жиналысы өтетін болды. Не боп қалды деп таң тамашамыз. Мәселе жалқы екен: Комсомол мүшесі Оралхан Бөкеевтің жекебас тәртібі. Ол жоғарғы класта оқитын бір қызбен «жүріп» қойыпты. Бұл әрекет советтік моральға мүлдем жат екен. Оралхан анау жап-жас совет қызын бүлдіруші оңбаған көрінеді. Пәлесін қарашы!

«Халық жауы» – Сен жиналысқа кешігіп келдің. Күпәйкеңнің қос өңірін ашып тастап, толқынды қара шашынды әнтек сілкіп қалып:

– Ал, мен келдім. Бастай беріңдер, – деп жиналысқа қожалық жасауға көштің. Біздер, жоғарғы кластың ұлдары өзіңмен ниеттес екенімізді саған жыртыңдатып көз қысу арқылы білдіріп қап отырмыз. Белсенді қыздар, мұғалімдер екілене, түкіріктерін шаша бар заһарларын төгіп-ақ жатыр. Олардың айтуы бойынша, бұл қоғамда сендейлерге мүлдем орын жоқ екен. Анау 17-18 жасқа жаңа ғана келген, ана сүтінің уызы ернінде кеуіп те үлгермеген «періштені» хақ жолынан тайдыру – шайтанның ісі. Комсомолдық билетті жүрек тұсына салып жүрген Оралхан сияқтыларды оның қатарында қалдыру –қауіп пен қатер. Аласталсын!

Бір жас мұғаліміміз тым ерекше белсенділік танытты. Артынан білдік, оның өзі сол қызға өлердей ғашық екен. Қысқасы, сотқа бергісіз жиын өтті. Түн ортасы ауар шақта «соңғы сөзді» саған берді. Басыңды қайқақтатып тұрып-тұрып не заманда:

– Мейлі мені пісіріп жеңдер. Мен ол қызды сүйемін. Соңғы тынысыма дейін жүремін, – дедің де есікті тарс жауып, кеттің де қалдың. Мұғалімдер шәт-шәлекей. Біз мәзбіз.

Мен қазір ойлаймын, сенің сол бір жастық шағыңдағы іс-әрекетіңде болашақ шығармашылығыңның мінез-құлқы жатыр екен. Мінезсіз, жуас адамның прототипі – ынжық. Олар тіпті жазушы болған күнде де күресін басынан аса алмайды. Олардың шығармалары да қойшының қойға мінеміне әбден тырақы болған жауыр торысындай – шапқаны шоқырақтан, желгені желке үзерден аспайды, қанша тепеңдесең де баспайды. Ал сен...

Өткен жазда елге бардым. Біздің алау шағымыздағы Күркіреме, сенің шығармаларыңда алапат өзен сынды суреттелетін Күркіреме мүлдем тартылып қалыпты. Жылғасында сіркенің көз жасындай ғана бірдеңе жылтырайды. Бәріміздің алғашқы махаббат мекеніміз – айгөлек тоғай-

ды іздедім. Таба алмай мысым құрыды. Оны қойып, жиырмасыншы ғасырдың басында Қаратай жұртының көкірек көзі ояу соңғы болысы Әпекем – Әбдікерім Ережепов салғызған, Сұлтанмахмұт Торайғыров ұстаздық еткен, Сәрсен Аманжолов сынды алыптар білім алған қарашанырақ мектебіміздің өзі жылан жалағандай тып-типыл болыпты. Асылын іздеген жандай иен жұртта ұзақ жүрдім. Кірпігіме жас байланды.

– Өзің білесің, Оралханмен бір класта оқыдым ғой. Бала кезімізден айырылмас дос болдық. Тым өткір, тым өжет еді. Әсіре талантты еді. Титтей кезінен солай болатын. Әй, ол тірі болса дәл осы мектеп үйі ұстағанның қолында, тістегеннің тісінде кетпес еді...

Нұрлан Әкімбаев ағамыз, сенің фәнилік досың осыны айтып күрсінді. Сені әлі іздеп жүргенін, өткендегі балтамды күндерін, жарқыл жылдарын, аймүйіз шақтарын өлердей сағынатынын ұқтым. Қалай басу айтарымды білмей, жер шұқыдым.

– Вальсті керемет билеуші еді ғой. Көбіне-көп мені шақыратын биге. Биге шақырарда кинода көргенін істейтін : бір қолын көкірек тұсына қойып, екінші қолымен аққу қанатындай реверанс жасап барып иілгенде әрі ұяла қызарып, әрі күлкі қысып, қымсына тұрып биге шығатынмын. Онымен билеу Шыңғыстайдың бар бұрымдысының арманы еді. Ғажап билейтін. Әртіс еді ғой. Орекеңмен билеп жүрген мен өзімді мынау монданақтай жер бетінде мүлдем баламасы жоқ періште арудай сезінетінмін...

Бүгінде сарқарын тартқан, пәлебай немеренің әжесі, сыры кетсе де әлі күнгі сыны мен сырын жоғалтпаған Бақтина Нұқсарина замандасымыз осылай деді де... кірпігіне ілінген бармақтай жасты саусақ ұшымен іліп тастады. Жасын жасырған жоқ.

Бәрі-бәрі өтпелі екен, Ореке!

Шариғатта: Бақида ұшып жүрген аруақ жанының мәңгіліктігі – фәнидегі тірілердің қолында. Олардың аты-жөндерін атап, түстерін түстеп, құран аударту соның алғышарты. Тірілер аруақты мүлдемге ұмытып кеткенде барып бақидағы жан мәңгілікке өледі деген сөз бар.

Сенің жаның мәңгілікке бет алыпты. Өзіңнің бұта-қарағанына, тал-шілігіне, тау-тасына дейін жырлаған қайран Алтайындағы үш мектепке атың берілді. Өскемен мен Катондағы бірер көшелер сенің есімінде. Театр сахналарында драмаларың қойылып жатыр. Жауһар шығармаларың тректіршінің қойын қалтасында, қойшының қонышында, қаратаяқтардың кітап сөресінің сәнін келтіріп тұр. Жыл сайынғы қыркүйектің соңғы онкүндігінде Сенің атыңды иеленген көркемсөзшілердің республикалық сайысы өтеді. Катонқарағайға қойылған тұңғыш ескерткіш те, Өскеменге қазаққа қойылған алғашқы ескерткіш те сенің еншіңде...

Осының бәрі бар-жоғы 49 жыл ғұмыр кешкен қаламгер үшін аз дүние емес екендігін ішің сезетін шығар, Ореке. Сен бақилық абыройыңды көзің тірісінде-ақ реттеп кетіпсің. Біз – өзіңмен бір бастаудың суын ішіп, жарты дәнді жарып жеп өскен інілерің Сенің бақилық бақытыңа қызыға да қызғана қараймыз.

Шынымды айтайын ба: Сені қатты сағынып жүрмін, Ораға!

ӨЛЕҢДІ ЕШКІМ ӨЛТІРЕ АЛМАЙТЫНЫ РАС ЕКЕН

*Отырғанын қарашы күйім келмей,
Қайда кеттің?
О, Муза! Күйің желдей.
Аузымды ашсам өкпемнен жел үреді,
Қаныраған иесіз диірмендей.
Мұздатады жанымды бұйым көрмей.
(Мұқағали)*

Ақынның аппақ жаны, оның жұдырықтай сезімтал жүрегі осынау Ақбоз дүниеден титімдей болсын пана таппай үздіге шырқырайды. Жер басып, тірлік талқанын теріп жеп жүрген фәнидегі пенделерден тұтамдай тиянақ, шынашақтай жылы пейіл іздеп аласұрады. Артық дүние дәметпейді.

Беу-беу, дүние-ай! Шыңырауға құлап бара жатқан, алапат шабытты Ақынға қол ұшын берер бір пенде табылмағаны ма? Құдай-ау, көрінбейді ғой. Мейлі күл, мейлі жыла! Жоқ екен. Ғайыптан бір тылсым күш келіп Ақынның қолтығынан демер, күлкі-тоқтықтың дарақы симфониясын тартып, ию-қию боп жатқан жарық дүниеге қалықтата көтеріп алып шығар...

Жоқ. Болмады. Шымырлай батып бара жатқан, ғаламат жырлар туғызған атанжілік Ақынның еріні әлсіз күбірлейді...

... Өлсе өлер Мұқағали Мақатаев,
Өлтіре алмас алайда, өлеңді ешкім!

Үн үздігіп барып үзілді. Ақын өтті фәниден. Муза қап-қара шәлі жамылды.

Тәңірім-ау, мынасы несі тағы да? Алаш ұранды мұқым қазақ баласының аузында Ақынның асқақ жырлары... Иә, фәниден озғаны жалған екен. Бес күндік берекесіз де беймаза тірліктен жаны ғана пыр етіп ұшып, ақ шәйге ораған жүрекжарды жырлары мен Хантәңірідей рухы қалыпты мәңгіге. Күркіреген асқақ әуені, азаматтық үні, жалпақ ғаламды жан-тәнімен сүйген аппақ махаббаты, бәрі-бәрі ақ қағаздың

бетінде өрнек болып қалыпты. Тек басынды тау мен тасқа ұрсаң да Өзін қайтара алмайсың.

Тірісінде дауылдатып, жауындатып, Күн болып күлімдеп, Ай болып сыр ашатын, «кейбіреулерге» өзінің тірі жүруімен кайғының қаспақты қара қазанын сапыртатын Мұқағали шайыр озған дүниеден.

Ол өмірден озғалы зымыран жылдар өтіпті. Екі ұрпақтың ғұмыры. Ақ пен қараны, асыл мен жасықты таразының екі басына сан мәрте салып, ақиқатына асықпай көз салуға жетерлік уақыт.

Ол озғалы қырық жыл өтіпті. Қырық жыл бойы Мақатаев жырларына таңдай қағып, тамсанумен келеміз. «Ғажап! Сұмдық! Керемет!» деген одағайларды, эпитет-метафораларды оңды-солды шашумен келеміз. Ал, шындығында да Мұқағали Мақатаев деген кім? Құдай ма, пайғамбар ма? Жарайды, ақын екен. Қазақта ақындар аз ба еді?! Қоғам мен қоғамдық формацияның оның поэзиясына тигізген ықпалы қандай? Шынында да оның қазасына қоғам кінәлі ме? Мен не деймін, домбырам не дейді? Осы сандаған сұрауларға логикамызды айтақтап, тереңірек үніліп көрелікші, ағайын.

Нақты дөп басып айта алмаймын, өткен ғасырдағы сексенінші жылдардың соңы болар, сұңғыла сыншы Сағат Әшімбаев жарықтық теледидардың «Парыз бен қарыз» деген бағдарламасының бірінде өзінің өзегін өртер запыран өкінішін ақтарған. Ол: «Республикалық «Лениншіл жаста» (қазіргі «Жас алаш») қызмет етіп жүрген кезімде жастықтың желігімен, мықты «біреулердің» арнайы тапсырысы бойынша Мұқағалидың шығармашылығын жерден алып, жерге салған едім. Ол мақалада шындықтан гөрі солақайлық әлдеқайда басым болатын. «Әлгілердің» мақала шыққан соң арқамнан қаққанына теріме симай, тасынып жүрген тасыр шағымда көшеде Мұқаның өзі жолыққам.

– Оқыдыңыз ба? – деппін ғой.

Қайран аға бетіме барлай қарап тұрып:

– Оқыдым. Жақсы жазыпсың. Дарының мен қарының қатар өсіп келе жатқан азамат екенсің, – деген де жүре берген. Қазір ойлаймын, одан да безерген бетіме былш еткізіп түкіріп, арыз аузымның быт-шытын шығарып, пасық кеудемді таптап, өлігімнен аттап кеткені жақсы еді.

Біреулер менен: «Өмірдегі ең басты қасіретің не?» – деп сұраса: ішкі жан дүниесін көре алмаушылықтың қара мысығы мекен еткен әлдекімдердің айтағына еріп, қазақтың тайқы маңдайына ғасырда бір қонар ардақтысына лайлақтырған күнімді атар едім» – деп аһ ұрған. Жарықтық Сағат замандасымыз бақиға атанның белі опырылардай күнә арқалап кетпейін деген шығар. Бейбастақ күнәден белі қайыспай, тізесі майыспай жүрген бедеу, делитант «дарындылар» қаншама!

Мұқағали ақын көз жұмғаннан бергі жылдардағы естеліктердің антологиясы кітап болып шығар болса, әй, соның тоқсан пайызы оның қазасына қоғамды кінәлаудан бастау алатыны шындық. Бұл «мода» болып кетті. (Әйтеуір белгілі мекенжайы, жекебас төлқұжаты жоқ дерексіз

«Қоғам» деген сөзді соға берсе, ешкімге зияны тимейтінін сезетін шығар). Әрине, оның қалыпқа сыймайтын шамкөс шабытына, ширыққан поэзиясына тоталитарлық жүйедегі социалистік реализм әдісінің тұсау болғаны рас та шығар. Десек те, оның аstatөк дарынын көре алмаған саусақпен санарлық күншілдердің әрекеті үшін тұтас қоғамға топырақ шашу, бас-көзге қарамай ұра беру – әбестік.

Әділетсіздік деген осыдан шығады.

Қоғам Мақатаевқа тақ та, қызмет те берген. Мәскеудегі Горький атындағы әдебиет институтында да оқытқан. Алайда, Мұқаң барлығында тұрақтамаған ғой. Дұрысы: тұрақтатпаған. Неге?

Ақын туралы әңгіме болса: «Е, өзі ішкіш болыпты ғой. Өлеңдерін «шалқып», араққа малтып жүріп жазады екен», – деп көшеліситініміз бар. Аңыз көп. Аңыз-кәуесетке даңғыл жол ашады.

Бұрын ауылда дара шауып, қамау тері шықпай жүрген ақын Алматыға келе-ақ жай отындай жарқылдаған. Жырдың тайқазанын ақ көбігін шығара сапырсын-ай! Жыр сүйер қауым, әсіресе кейбір тоғышар ақынсымақтар мына күркіреген жыр селіне жалт қараймыз деп мойын омыртқасын үзіп ала жаздаған. Олардың арасында күбірлі күңкіл, күрсініс көбейген. Бұрын ақын аталып жүрген көптеген бейбақтар Мұқағали өздерінің шеміштерін тартып алғандай қасірет шеккен. Қой, оны құрту керек екен деп шешкен. Жол біреу, ішкізіп жіберу керек! Моральдық, материалдық жағынан сүйеушісі жоқ, ошарлы жанұясын қалай өлтіріп алмаймын деп аласұрып жүрген Мұқағалиды шариғат жолынан тайдыру көп киындық туғызбаған. Мейлі сен, мейлі сенбе – ақиқат пен аңыз осылай басталған. Қызметте тұрақтамау, қуылу, жыр жинақтарын, тіпті, ұсақ өлеңдерінің өзін баспа, газет-журналдардың босағасынан сығалатпау, Ақынға тапсырыстар бойынша топырақ шашқызу, міне, осылардың бәрі-бәрі «окоптағы» белгісіз режиссердің сценарийі бойынша өте мұқият жүргізілген. Алайда, Мұқаң арақтан қашқан, арақ құйғыш тобыр қуған сынайлы. Мас боп отырған адамнан ақыл-есі дұрыс өлең туады дегенге өз басым басыңды кесем десе де сенбеймін. Мен ақынның жыр жинақтарын сан төңкерген адаммын. Пәленбай том жырдан бір «қызу» өлең кездестірсем, көзім шықсын! Бұл – Мұқағали ішпеді деген сөз емес. Арақ – әзәзіл. Ол періштені де жолдан тайдырады. Әзәзіл ұстаған адам – әзәзілдер мақсаттарына жеткен.

Мұқағали да өзіміз секілді ажалды пенде. Десек те, ол пайғамбар емес. Адамзатты таң қалдыру тек Тәңірінің ғана қолынан келеді. Адам мүмкіндігі ұшан-теңіз. Мұқағали тек сол мүмкіндігін жарқырата ашқан ақын. Сондықтан да оның жырларында адами мұң басым. Оның кез келген жырынан Толағай мұңның үскірігі үреді. Мұңсыз адам – күлкітоқ. Мұң – терең де түпсіз ойларға жетелер жолбасшы. Мұң – ақынның сенімді серігі. Ол өз меншігің, сенен оны ешкім тартып ала алмайды. Сол себепті де Мұқаң өз басының монданақтай қуанышы мен қасіретін, сүйініші мен күйінішін, табиғат пен адамдар арасын-

дағы сабақтастықты, өмірден түйген пәлсафаларын қарапайым тілмен өрнектейді. Жұмбақтау жоққа тән. Жібек жіппен әдіптеген, сезімінің аппақ шағына құндақтаған алтын асықтай жырларын айналайын жұртына күміс табақпен ұсынады. Сондықтан да қалың қазақ оның жырларынан өздерін табады, жан дүниелеріндегі құбылысты, суретті деп басқан ақын жырларынан сусындарын қандыруға асығады.

Ақын – өз заманының перзенті. Сондықтан қоғамдағы қайшылықтар мен кереғарлықты ақын ең алдымен көріп, жан жүрегі апиын жұтқандай аласұратыны да рас. Ақын – кінәмшіл. Ақын жүрегі тез жараланады. Ажалды пенделердің арасында Арамдар мен Алаяқтардың асығы алшысынан түсіп арқырап жүргенін, керісінше Ізгілік пен Имандылықтың жетім құлдың күйін кешіп, жанарынан жас кетпей өксігенін көрген Ақын тағдырының бетіне түкірердей түңіледі. Ізгілік жеңсе-ау деген мәңгілік аңсау Мұқағалида ерекше басым. Дегенмен бұл қасірет – тек қазақтардың ғана меншігі емес, ғаламдағы адамзатқа тән ортақ қасірет екендігін мойындауымыз керек секілді.

Мұқағали – қазақ поэзиясын әлемдік биікке шығарған ақын. Мұқағали – қазақтың қара өлеңіне шекпен емес, мауыты шапан жауып кеткен ардақтымыз. Мұқағали – айтарын айтып қайтқан ақын. Әрине, өкініш таусылған ба?! Оның көзі тірісінде бағаланбағаны да, Мемлекеттік сыйлықтың өзін өлгеннен соң жиырма бес жыл өткізіп барып беруіміз де, еңбектерінің жемісін көре алмай кетуі – бәрі өкініш. Алайда, сирек кездесетін дарын иелерінің тірісінде бағаланбауы – барлық ұлтта бар құбылыс. Десек те...

...Қырық пен Елу жастың арасы қазақтың небір дарабоздарының жауырынына ажал жебесін қадар Қосабасына айналыпты. Мұқағали, Оралхан, Кеңшілік, Төлеген, Жұматай, Сағат...

Шүкір, мықтыларымыз көп болған екен ғой.

\\

Ақтық сұхбат

Қадыр Мырза Әлі, Қазақстанның халық жазушысы: "ТӨР АЛТАЙ МӘНГІЛІК САҒЫНЫШЫМА АЙНАЛДЫ..."

Қазақтың ақиық ақыны Қадыр ағамен бір апта бойы Төр Алтайдың тауы мен тасын, қойнауы мен қолатын, орманы мен тоғайын бірге шарлауды, шерімді тарқата сұхбаттасуды маңдайыма жазған Жаратқанға алғыстан басқа айтарым жоқ. Жарықтық, 2009 жылдың тамызында жазушы Әлібек Асқармен бірге келіп еді. Мынау – сол жақсы ағамен бірге өткізген қимас күндердің сарқыты сынды дүние. Өмірден озып кеткен ақиық Ақын туралы естелік айтудан басқа енді не келеді қолымыздан.

Әсілі, халық бар жер, ұлт ұйысқан өңір әдебиетсіз болмақ емес. Өткен ғасырдың 50-ші жылдары қазақ әдебиетіне соғыстың алдында ғана туған тұттай жалаңаш, тұлдырсыз жетімдер, алайда, балалығын-даналыққа, күлшесін– қаламұшқа айырбастап білім алған бозбала ұрпақ келді. Үлкен шоқ, тұтас ұжым болып келді. Бұлардың арқасына артылар жүктің жауапкершілігі тым ауыр еді: әлі күнгі ауыз әдебиеті деген уызының майы бес елі омыраудан ернін ажырата алмай, кіндігі қиылмай, соның үлгісі мен стилінен шыға алмай жатқан бұл саланы өркениет көшінен қалдырмау үшін түлету, қағып-сілку, дамыту қажет болатын. Міне, солай, ішер тамаққа, киер кімге жарымаған, 30-шы жылдары дүние есігін ашқан кілең жетімек ұрпақ қазақтың кіл жаңа әдебиетін жасауға бел шеше кірісті.

Солардың біреуі емес бірегейі Қадыр Мырза Әлі екендігіне ешкім дау айтпас. Сол кісімен екеуара болған әңгіме осы.

– Қадыр аға, түркілердің кіндік жұрты – Төр Алтайға, оның бүгінгі иесі Катонқарағай ауданына келген тұңғыш сапарыңызға құтты болсын айтайын деп отырмын. Біріншіден, атағынан атан үркетін Қадыр Мырза Әлі сынды от тілді, орақ ауызды, пәлсапашыл ақынды орта жасқан асқан алағай-бұлағай шағында Алтайға сүйреген нендей күш, нендей құдірет?

Екіншіден, өткен ғасырдың 60-шы жылдарының ортан белінде жарық көрген «Дала дидары» атты жыр кітабыңызда:

Арамза өледі-пышаққа құлшынып,

Арулар өледі-құшақта тұншығып.

Арғымақ өледі-артында шаң қалып,

Ақындар өледі— бәріне таң қалып, – деп төгілетініміз бар емес пе еді.

Соған орай сұрамағым: Алтайда арамзалар мен аңқылдаған адал адамдардың қайсысының топаны басым көрінеді? Арулары не күйде екен? Арғымақ-әкімдеріне көңіліңіз толды ма? Сізді айран-асыр етіп таңырқата алуға қарт Алтайдың құдіреті жетті ме?

– Қызық болды. Жалпы мен Шығыс Қазақстанның көптеген аудандарында бұрын-соңды сан рет болсам да, дәл осы Катонқарағайға – Төр Алтайға жолым бірде-бір рет түспепті. Қой, бәрін де басынан бастайын.

Замандасым әрі сырласым, Алматыда сандаған жыл көрші тұрған қаламдас досым Қалихан Ысқақтың, өмірден ерте озған жақсы ініміз Оралхан Бөкейдің, сонымен бірге осы Алтайға жолы түсіп, сонан кейін тиіп-қашып сіркенің көз жасындай бір шығармалар жазған ақын-жазушылардың қаламдарынан туған дүниелер арқылы-ақ мен Алтайды біршама білетін шығармын деп, тоқмейілсіп жүретінмін. Бәрі әдірем қалды.

Осыдан бірер жыл бұрын қолыма жазушы Әлібек Асқаровтың «Мұнар тауды, мұзарт шыңды аңсадым» атты жолсапар хикаяты түссін. Жай ғана көз жүгіртіп шығайын да қояйын деп бастап едім, ары қарай иіріміне тартты да кетті. Бас көтере алмадым. Соңғы нүктесіне жетіп үн дедім. Алайда, шөлім қанбапты. Екінші қайтара оқыған соң ғана тоқ басқандай күй кештім. Әлібек інім ғажап дүние тудырған екен. Содан кейін-ақ Алтайға жатып кеп ғашық болдым. Ғашықтық соңы сартап сағыныштарға ұласты.

Енді Әлібек інімнің өзіне қолқа салайын. Мені Алтайға жеткіз деп. Әлекең жазушылықпен бірге жауапты мемлекеттік қызметті де қатар алып жүрген, шылбырдың екі басын да тең ұстап отырған азамат қой. Маған көңіл қимастықпен уәде беріп қойғаныммен, сәті көпке дейін түспеді. Жолымыз енді болған сынды.

Алтай шынында да ғажап екен. Көрген суреттерімді тілмен сипаттаймын деу, жырмен қаз-қалпында өрнектеймін деу бос әурешілік пе деп те отырмын. Әйгілі Мұзтаудың дәл иегінің астында бірге болдық қой: кешкі шапак.... Мұзтаудың қос омырауындағы Күннің соңғы алауы... оның Қаракөлге қарап сылануы... Маған мынау опасыз жалғанда Алтайды көруді нәсіп еткен Аллаға рахмет. Соған ықпал жасаған, себепкер болған Әлібек Асқаров ініме мың алғыс!

Мен саған тағы бір оғаш қызық айтайын ба. Бұйткенше, мынау аз күндік фәниде Алтайды көрмей-ақ қойғаным жақсы еді. Неге дейтін

шығарсың. Менің бойымда оған деген алапат сағыныш бой көтерді. Жүре-бара өртке айналмасына кім кепіл?!

– Қадеке, елі мен жерінің атын шығаратын, даңқын аспандататын азаматтары емес пе...

– Тұра тұрсайшы. Өзім де соған келе жатырмын ғой.

Осыдан екі-үш жыл бұрын келгенде Өскеменнің бояуы өшіңкі, суреті солғын, еңсесі түсіңкі еді. Аз ғана уақыттың ішінде қалай ғана түлеген, қалай жасарған, қалай жаңғырған! Искер қол болса ескі дүниені де ине-жіптен жаңа ғана шыққандай етуге болатынына тағы да бір рет куә болдым. Орыс менталитетті қала қазақы өң-түс ала бастапты. Ең үлкен жаңалығы сол, бұл Өскемен Өскемен болғалы, онда қазақ иісті бірде бір тұлғаға ескерткішті қойып, кеуде мүсін де қойылмап еді. Енді келіп облыс әкімі Бердібек Сапарбаевтың бастамасымен орталықтағы Республика алаңына ұлы Абайдың 14 метрлік ескерткішін қойған екен. Бұл-Өскемен үшін, жалпы облыс үшін ірі рухани төңкеріс. Маңызды оқиға. «Құтты қонақ келсе, қой егіз табады» деп жатушы еді. Мен құтты қонақ болдым. Арғымақ – әкімдері қалай екен деген сұрағыңа жауабым да осы. Әкімдеріміз атына заты сай болса, орайына келмейтін іс болмайды екен.

Алтайда жаңарған ауылдарды көрдім. Өміршең ниетті адамдармен жолықтым. Саған өтірік, маған шын, Төр Алтайдан қалған ғұмырыма жетерлік асқақ рух пен құрыштай қуат алып қайтып барамын.

– Алтайдың қормал қоржыны, көрпесінің асты толған алтын мен күміс. Ал, халқының руханият байлығы қандай деңгейде екен, аға?

– Ойбой, айтпа, ашқан жаңалығымның үлкен бөлшегі де сол. Бұқтырма су қоймасындағы өткелден үлкен қайықпен өттік қой. Бізді сол жерде күтіп алған аудан әкімі Серік Зайнулдин інім әп дегеннен-ақ менің ертеректе жазған өлеңдерімнен мысалдар келтіріп, апшымды бидайдай қуырды. Ішімнен «Менің келетінімнен құлағдар болған соң жаттап алған шығар» деп қойғам. Жоқ, оным бекер екен. Жолыға кеткен кез-келген ұл-қызы, шал-кемпірі, келін-кепшегі түгелдей танып, өлеңдерімді зуылдатқанда, шынымды айтсам, қатты тебірендім. Қартайғандікі болар, көзімнің де кей сәттерде боталағаны рас. Оны өзің де көрдің ғой. Алтайда туу бақыт екен. Егерәкі Оралда туып қоймасам, міндетті түрде Алтайға тапсырыс берер ем /жұмсақ жымыды/.

– Мұқым қазақ Қадыр Мырза Әлі деген пәлсапашыл ақын бар екендігін, оның жарты ғасырдан астам уақыт Алматы шаһарында тұрғандығын біледі. Сол түйсікті жұрт Алматыдай қаланың болам деген өнерліні шыңдайтын ұстахана екендігінен де хабардар. Қадыр ақын Алматыға қайдан келді? Бұл кездейсоқтық па, әлде өзіңізге тақырып боп жүрген жазмыш па?

– Есінде болсын, ештеңе де, ешнәрсе де кездейсоқ болмайды. Тағдырыңа билік жүргізетін жаңағы өзің айтып отырған – жазмыш. Сондықтан менің Алматыға келуім де кездейсоқтық болмаса керек. Алайда,

Қадырда Алматыға келгенге дейін де, әдемі әріптермен әдіптелмесе де өмірбаян деген болды ғой. Сол турасында бірер ауыз сөз.

Мен Алаштың батыстағы астанасы Жымпитыда дүниеге келіппін. Аса тұшымды балалық шақ деген болған жоқ. Мен алты жастан асқанда соғыс басталды да, он жастан асқанда ол ойраның аяқталды. Осы қасіретке толы төрт жыл біздің бар балалығымызды жұтып қойды. Соғыс біткенде біз ересек адамдар секілді ой толғайтынбыз.

Жазмыш хақында бірер мысал келтіре кетейін. Әйгілі Сүлеймен Стальскийдің ақындық тағдырына кім қызықпайды?! Атақ та, марапат та, алапат танымалдылық та соның төңірегін шиырлады. Ал, оның сәбилік, балалық тағдыры... Өзі айтсыншы:

«...Себепсізден себепсіз біздерді қуып шығып, әкем басқа әйелге үйленгенде мен құрсақта жатыр екенмін. Мен бір жақын ағайынның қорасында дүниеге келіппін. Әкеме ашуланған нағашыларым өшін менен алғандай, мені бір ескі кілемшеге орап, әкемнің босағасына апарып тастапты. Менің өмірім, міне, осындай қиянаттан, өмірге деген өксіктен басталды.

Мен қорада туып қана қойғаным жоқ, қорада-өгіз жанында өстім...»

Қызығатын тағдыр ма осы?! Мұндай жазмышты ешкімнің маңдайына жазбасын! Тірі әке, тірі шешенің көз алдында мал қорада ер жету-не деген сұмдық! Алайда, бұл – жазмыш!

Өзіміз бала кезден жырларын жаттап өскен, ертегідей көріп қастерлеген Корней Чуковский не деп жазады өзі туралы?

«...Мен кәдімгі көрдемше, заңсыз туған адам есебінде тіпті ұлтымның кім екенін білмеймін. Кіммін: евреймін бе, орыспын ба, украинмын ба? Жер бетіндегі кездейсоқ, жұмбақ жанмын...»

Көрдіңіз бе, қасіреттің көкесі сонда, әкенді білмеген де ештеңе емес-ау, қаптаған халықтың ішінде жүріп тегінді, ұлтынды білмеу деген не сұмдық?! Ол – туа біткен, еркінен тыс интернационалист. Ол ешбір халыққа, ешбір ұлтқа тіл тигізе алмайды. Мақтана да алу мүмкіндігінен ада.

Мен бұл мысалдарды неге кіріктіріп отырмын? Әңгіме жазмыштан басталды емес пе, сондықтан жазмыш таңдау екі аяқты ажалды пенденің билігіне берілмеген.

Біздің балалық дәуірімізге де жазмыш соғысты жазыпты. Кіндіктен жалғыз болмасам да бір үйдегі жалғыз бала болдым. Менен бұрын туған бір бала, сәби кезінде шетінеп кетіпті. Әкем соғыста, анам колхоздың жұмысында. Шешемді анда-санда: не жаңбыр, не қар жауғанда ғана көретінмін.

Мектеп бардым. Соғыстан кейінгі интернатта да болдым. Әке тәрбиесіне «жарыған» жоқпын. Мен 8-сыныпта оқып жүргенде ол кісі қайтыс болды. Анам осыдан 5-6 жыл бұрын, сексеннен асып барып қайтты өмірден.

Мектепте жақсы оқыдым. Әсіресе, математикадан мықты едім. 1952 жылы мектепті тауыстым. Сыныптағы ең үздік аттестат менде болса да оқуға бара алмадым. Кедейшілік, жоқшылық жолымды қиды. Сан мәрте.

Бір жыл аудандық комсомол комитетінде істедім: алған жалақымның жартысын шешеме беріп, жартысын жинадым. Келер жылы ҚАЗМУ-ге оқуға түстім. Әлгі жинаған қаржыммен екі жыл жан сақтадым.

Университетті бітіргенше, яғни 1958 жылға дейін дипломды алсам болды, елге барамын, мұғалім боламын деп жүретінмін. Жазмыш басқа ұйғарым жасапты. Оқу орнының аспирантурасында қалдырды. Дегенмен жазмыш маған онда оқуды да жазбапты. Сол жылы Алматыда «Балдырған» журналы ашылып, Мұзафар Әлімбаев ағамыз сонда қызметке шақырды. Сонымен қызмет дәуірі басталды...

Қырық жасыма дейін қызмет істедім: баспаларда, журналдарда, Жазушылар одағында. Алайда бірде-бір күн газетте істемеппін. Қырықтан соң таза шығармашылықпен кеттім. Жазмыш деген осы.

– Қадыр аға, сіз әдебиетке келген кезең, меніңше, ерекше бір дәуір болған сынды: көркем әдебиеттің тайқазаны бұрқ та сарқ қайнап, қақпағын шерте текпілеп, буы бұлтпен араласып жатқан шақ-ау. Прозада да, поэзияда да, драматургияда да еркінше көсіле алатындар молынан шығып, бәсекеге түсіп, ойхой, әдебиет аламанының қою шаңы көк пен жердің арасын тұманға бөктіріп тұрған болар.

Сіз көптеген шынайы мықтылардың алдын көрдіңіз, сарқытын іштіңіз, қызметтес болдыңыз дегендей. Алайда, өзіңізге ерекше әсер еткен бір ірі тұлғаны бөле-жара атай алар ма едіңіз?

– Дұрыс айттың. Біз әдебиетке келген өткен ғасырдағы 50-60-шы жылдар – қазақ әдебиетінің алтын әріппен жазылатын жылдары еді. Дастарханы да тоқ еді: төргі табақта Мұқан /Әуезовты айтамын/, Сәбең, қос Ғабан, пай-пай, күллі бір ығай мен сығайлар. Сол кезеңдегі әдебиеттің отын тұтатып, күлін шығарып, суын тасып жүрген біз әлгілерден өнеге, тәлім алу үшін қос жанарымыз талғанша қараймыз-ай. Ал, олардың арасындағы айтыс-тартыс, айғай-сүреңге көп қатыстым деп сәуегейси алмаймын. Десек те бертіндері Сәбит ағамызбен көп бірге жүрдім. Әбділда Тәжібаев, Тайыр Жароков сынды сол кездегі поэзияның мүйізділерімен табактас та болдым. Маған әсіресе, Мұхтар Әуезовпен жолығып қалған аз да болса мәз сәттер қатты әсер еткені, сонымен бірге әлі күнгі есімде жүргені рас.

Мен Әуезовтен лекция тыңдаған кісімін. Лекция оқу стилі қызық еді: шү дегенде қамау тері алынбаған бәйге атындай кібіртіктеп, қысылып, тым-тым қорғаншақтап бастайтын ол, бес-он минуттан кейін-ақ көсіле бастайтын. Бара-бара қолтығы сөгілердей сілтейтін.

Бір күні сабаққа әсіре көңілді келді. Құдды үлкен бір романның әсіре төтенше тарауын сәтті бітіргендей ме, бұйра да толқынды қара шашы таң алдындағы көл бетіндегі тұмандай бұрқырап, тіпті сергектіктің

кәйібін тартып алғандай күйде болды. Мен бала кезімнен қолым сәл қалт етсе суретпен шұғылдана бастайтынмын. Соңғы партаға отырып алып, Мұқанның дәл жаңағы келбетін қағазға түсіруге көштім. Бәрін ұмытыппын. Мұқа менің басқа бір шаруамен шұғылданып отырғанымды байқаса керек, ақырын әңгіме бастады.

– Кейбір студенттер мұғалімнің дәрісін тыңдамайды. Берері аз деп ойлайтын шығар. Артынан бәрін кітаптан оқып аламын деп, арқасын кеңге салады. Алайда, ол дұрыс түсінік емес. Он оқулықтан кәдеге асар түк таппауыңыз мүмкін. Ал, мұғалімнің жарты сағаттық дәрісі көп мәселені шешіп кететін сәттер де болады,– деп маған тым жақын келді. Суретіме көз салды да:

– Атыңыз кім? – дегені.

– Қадыр.

– Әкеніз молда ма еді? Ә, қыдыр түні туғансыз-ау,– деп енді әңгіме ауанын мүлдем басқа бағытқа бұрды.

– Тағы бір студенттер болады. Олар ән де айтады, сурет те салады, өлең де жазады. Бәріне үлгереді, – деп кетті...

Жалпы, Мұқанды сирек көретінбіз. Ол кісі көбіне-көп Мәскеу, Ленинград қалаларына лекция оқуға кетіп жүрді.

Менің «ересек» өлеңдерімді, неге екенін білмеймін, газет-журналдар көпке дейін баспады. Тіпті, 50-жылдардың соңына таман шыққан «Жас қанат» атты жас ақындардың жинағына да кірмеді. Содан ұялған болулары керек, келесі «Жырға сапар» деген жинақты менің өлеңдеріммен бастапты. Алғысөзді Мұзафар аға жазған.

– Шынында да сіздің ойлы өлеңдеріңіз оқырман қолына 60-жылдардың ортасында ғана тиді. Себеп неде деп ойлайсыз?

– Қазіргі күн биігінен сол бір шаққа көз салып отырып, мынадай ой қорыттым: мен сол кездегі жырларым арқылы уақыттан озып кетсем керек. Ал, ондай жырларды сол бір кезеңдегі редакторларға қабылдау ауыр болған.

Әңгіме Әуезов жайлы еді ғой. Иә, бір күні, ұмытпасам желтоқсан айы, Әуезовпен кездесу ұйымдастырылды. Зал лықа толды. Мұқаң әңгімені әлгі айтып өткен жас ақындардың қос жинағынан бастады. Мысалға тек менің ғана өлеңдерімді алыпты.

– Мен жастар тіл білмей ме деуші едім. Тіпті менен де асып түсіпті,– дегені. Мақтанайын деуден аулақпын. Алайда Мұқанның жаңағы сөзі оның 25 томдығында бар.

– Қадаға, сіз «ересектенгенге» дейін-ақ балалар поэзиясының классигі атандыңыз. Әрине, Мұзафар ағамыз жайлы әңгіме бөлек. Сіз туралы осы бертінде «Егемен Қазақстан» газеті АҚ-ның президенті, ғалым Сауытбек Абдрахманов: «Қадыр Мырза Әлі қазақ әдебиетінің классигі» дегені бар. Жалпы, Сәукең ойсыз, толғақсыз сөз сөйлемейтін, гиперболаны орынсыз пайдаланбайтын азамат екендігін білеміз. Хош,

сол классик деген сөзді қосақтамасақ та Қадырды қазақ төбесіне көтеретіні рас қой. Қадырды Қадыр еткен – қазақтың поэзиясы...

– Жоғарыда айтып кеттім-ау деймін, алғашқы кезде газет-журналдар менің ойға құрылған өлеңдерімді баспады. Тосырқай қарады. Ол үшін ешкімді сөге алмаймын.

Менің «ересек тұсауымды тұңғыш кескен «Лениншіл жас» /қазіргі «Жас Алаш»/ газеті. Сол 60-жылдардың ортасында менің кейін «Ой орманы» жинағыма кірген өлеңдерімнің үлкен топтамасын бір бет етіп басты. Сонан кейін «Жұлдыз» іліп әкетті. Кітап етіп шығарайын деп баспа жағаладым. Біраз аймүйіздер қарсы болды. Ол кездегі Жазушылар Одағында редакциялық кеңес деген бар, талқылауға соларға бердім. Бәрі қолдап шықты. «Ой орманы» 1965 жылдың соңында баспадан шықты...

– «Ой орманы» шыққан шақ әлі күнгі көз алдымда. Студентпіз. Кітап қолдан қолға көшті. Ақжем болды. Шынында да қазақ оқырманы нақпа-нақ айтылатын, өздерінің көкейлерінде жүрген көмескі ойларын жарқ еткізіп ашып салатын пәлсапалық жырларға сусап қалған екен. Жұртшылық Қадыр Мырзалиевті тімтініп іздейтін болды. Ол кітап үшін сізге келер жылы Қазақстан комсомолы сыйлығы берілді. Сонан кейінгі «Дала дидары», «Бұлбұл бағы», «Ақ отау» ... Мен ойлаймын: Қадыр ақын сол бір «Ой орманымен» шектелген күнде де қазақтың дәуір ақыны, ең тәуір ақыны болып қалар еді...

– Кітап оқырманға ұнауы керек! Менің басты қағидам осы. Ал, ғалым, сыншыларға жалтақтай беру қажетсіз. Алайда, мен әр жинағым шыққан сайын Қазақстандағы төрт– бес адамның ауыз ләмін бағамын. Олармен ашық диалогке түспесем де, ойларын сыйлаймын. Солардың бірі-жаңағы өзің айтқан Сауытбек інім. Ол мені классик атаса, бірде-нені біліп айтқан шығар. Мен жазған 11 драма Қазақстанның барлық театрларында қойылып шықты. Атыраудың театры жыл сайынғы маусымын менің «Махамбет» драммен ашады. Ал, классик екенмін деп төс керу-маған жат.

Поэзия мені асырады. Ал мен оған не бердім? Оны әр дәуірлердегі оқырманым айтар. Осындай шытырманы мен шырғалаңы мол тағдыр берген Аллаға алғыстан басқа айтарым жоқ. Көп көрдім. Көп жүрдім, көп адамдармен істес болдым. Көп түйдім. Көп еңбектендім. Бірде бір күнім қаламсыз өткен жоқ. Достарым көп, дұшпаным аз болды...

– Қадеке: Жақсы өлең жазған сайын сезеді ішім,

Қайтейін, доспен бірге жау табамын,– дейтін сіз емес пе едіңіз?! Жау мен дұшпан сөздері синонимдес болар шамасы...

– Иә, менмін. Десек те ақынның эмоциялық сәттерін оның эволюциялық қасіреті деу-шарт емес. Мені де аяқтан шалушылар көп болды. Дегенмен, оларды дұшпан санап кеткенім жоқ. Мәселен, Ғафу Қайырбеков ағамыз мені біраз мүйіздеген адам. Мықты ақын ғой. Алайда ол

ең алдымен-пенде. Менің тез өсіп, тым танымал боп бара жатқаным, ол кісіге жақпады.

«Жазушы» баспасында істейтін кезім. Ілияс Есенберлин бастық. Ғафу ағамыз бір авторларды басындар деп әкеледі. Олар Ілекеңе жақпайды. Екі атан сүйкенсе, арасында шыбын мерт болатыны рас екен. Ақыры Ғафекең Орталық Комитеттегі Сужиковқа: «Мырзалиевтің кезінде ылғи бір поэзияға жілігі татымайтын кітаптар шығып жатыр» деп шағым жасапты. Комитетте мені сойып салысты. Көгентүпте маған сөз берді. Асықпай, аптықпай, байыппен талдау жасадым. Оным Сужиковқа ұнады. Шыққан соң:

– Ғафеке, мен туралы мынау деген баяндама жасадыңыз, – деп қолын алдым.

Сасып қалған ол:

– Әй, Қадыр! Қазір шынында да нашар кітаптар шығып жатыр ғой, келіссесің бе, – деді. Мен:

– Дұрыс айтасыз. Бұрын жақсы кітаптар шықса, мен жазып, сіз шығардыңыз. Ал, қазір жаман кітаптар шығатыны – сіз жазып, мен шығарып жатырмын ғой, – дедім. Ағамыз күреңіте қызарып, ақыр-соңы мені құшақтап тынды. Соған бола ол кісіні дұшпан санап кетсем, менің кім болғаным?!

Менде дұшпан іздеп отыратын уақыт та болған жоқ. 1960 жылы Сәбит Мұқанов өзінің 60 жылдық тойына шақыру қағазын жап-жас маған өз қолымен берді. Бара алмадым. Сыйламағандықтан емес. Сәбең сынды алыптың тойына бару 25 жасар Қадыр үшін үлкен абырой екендігін де білдім. Уақытымды қимадым. Сенсең де, сенбесең де өзің білесің. Шындығы осы. Артынан Сәбең неге келмедің дегенде, жерге кіріп кете жаздадым.

– Тәуелсіздік келді. Жаңа қоғамдық формацияның талап-тілегі де өзгеше. Жаңаша ойлауды, жаңаша жазуды талап ететін секілді. Байқайсыз ба, поэзияны бұрынғыдай өліп-өшіп іздейтіндердің топаны тым-тым шөміп кеткендей ме, қалай?! Қазіргі поэзия, егер де оны поэзия атасақ, той-томалақтардағы асабалардың аузында, белгілі бір кештердегі жүргізушілердің сценарийлеріне «тіскебасар» боп жүргенін жоққа шығара алмассыз. Поэзияның күні батты деуден аулақпын. Десек те осы біз қайда кетіп барамыз, аға? Сонан кейін...

Еліміздегі шығармашылықтың тізгінін шиыршықтап жүрген пенделердің түсіне де кірмейтін атақ пен абырой, даңқ пен марапаттың барлығы сіздің иығыңызға жабылды. Қазақстандағы қайраткерлер мен өнер адамдарына берілер сыйлықтардың барлығы босағаңыздан кірді. Жеңеміз аман-есен, шайыңызды құйып қасыңызда жүр. Үш ұлыңыз жеке-жеке отау. Немереден шөбере сүйіп отырсыз. Алла сәтін салса, бірер жыл көлемінде 20 томдық шығармалар жинағыңыз да оқырман қолына тимек. Қалай десем оңды болар екен, Қадаға, сізде арман да жоқ шығар?!

– Поэзия ешқашан өлмек емес. Поэзия саудаға көнбейді. Алайда, сәл-пәл аптығы басылып қалғаны рас. Оқырманның азаюы – уақытша.

Жо-жоқ, поэзия өлмейді. Өлем десе де қазақ оны өлтірмейді. Әрине, поэзияның тойлардың қолына су құйып жүргені рас. Кейбір тойларда кейбір асабалардың көзінді бақырайтып қойып өлеңдерінен мысалдар келтіретіні, сонан кейін барып «бір ақын осылай депті» дейтіндері де шындық. Зандылық. Неге десеніз, бұл – өмір.

Менің замандастарым жаман өмір сүрген жоқ. Мен бұл жерде олардың әлеуметтік деңгейлерін айтып отырған жоқпын. Олар шығармашылық ләззатын алысты. Тірісінде түк көрмей кетті деп жүретін Мұқағали да бақытты. Қайтыс бола сала мұражайы ашылған ақын Қазақстанда сол ғана. Сол Мұқағанның 60 жылдық тойын Алматы облысы кермет етіп өткізді. Шалкөдеде баяндаманы мен жасадым. Пендеміз ғой, Мұқағалиға мұражай ашылып жатқанда өзінің жерлес ағасы, қазақ балалар әдебиетінің классигі Бердібек Соқпақбаев жарықтық:

– Өй, мынасы несі? Мұқағали кеше ғана арамызда жүрген бала емес пе еді?! – дегені бар. Мен сонда әңгіме ушығып кетпесін деп:

– Жігіттер бәріміз Мұқағали болмаспыз. Мұражай ашады екен деп, ертерек өліп қап жүрмеңдер, – деп әзілдеген болғам.

Өлім біреуге ерте, біреуге кеш келеді. Бәрі жазмышқа байланысты. Талай қимастарымыз бүгінде жер-бесікте жатыр. Қолымыздан келсе, соларды тірілтіп алар едік қой. Келмейді.

Арманым жоқ десем-өтірік. Алайда, арманның өзін мен пенделік, азаматтық деп екіге бөлсек пе деп отырмын. Пенделік армандарым-өзімдікі. Ол ешкімді қызықтырмайды. Ал, азаматтық армандарымда шек жоқ. Шүкір, дос қуанып, дұшпан күйінетіндей тәуелсіз ел болдық. Етек-жеңімізді жинадық. Шаңырағымыз тыныш, береке-бірлігіміз шайқалған жоқ. Тек былықпай мен шылықпайлардан арылсақ екен. Сонда Қазақстанның әлемдегі алдыңғы қатарлы ел болатынына күмәнданбас едім. Сол бір қой үстіне бозторғай ұя салар заманды біз көрерміз, көрмеспіз, мәселе онда емес. Мәселе – ұлтымызды мәңгі өлтірмейтіндей алғы шарттар жасауда. Ал, ұлт болған жерде оның әдебиеті де мәңгі жасайды!

Өскемен – Төр Алтай – Өскемен, 2009 жыл.

ТАУ МІНЕЗДІ ТАЛАНТ

– Дүйкеш, анау жылдары өзіңе Астанадан тәп-тәуір қызмет берді, бес-алты айдай сонда болдың. Пәтердің де шеті көрініп қалғанын құлағым шалған. Құдай-ау, есті жұрттың баласы елордаға тұяғын іліктіре алмай әуре, сен болсаң бәрін-бәрін тәрк етіп Алматыңа неге гана қайтып кеттің деймін?

– Шынымды айтайын ба...тауы жоқ екен.

(Екеуара әңгімесінен)

Маған біреу: «Осынау азды-көпті ғұмырындағы балаң кезіңнен немесе орта жолдан қосылған достарың мен көзтаныстарыңның ішінен адамдығы мен адалдығы басқа пенделік қасиеттерінен шүйдесі асып, өркештеніп тұрар біреуін аташы» – десе де, мен іркілместен оның атын атар едім.

Маған біреу: «Алланың алқалап бермегеніне әукесі түсе емінбейтін, өзінің қарақан басындағы жетістіктері мен кемістіктерінен әсте жерінбейтін, қолда барына әманда «шүкірін» айтып отыратын тәубешіл азаматың бар ма?» – десе, имандай шыным, тағы да оның есімін ең бірінші ауызға алар едім.

Маған біреу: «Шолақ ғұмырында бүгін бар, ертең жоқ баянсыз, тыз етпе саясатқа еріп далақтамаған, қаламын әлдекімге жағып қалу үшін балақтамаған, өндірітіп, «жоспар» қуалап жазғандарға қарақтамаған, не жазса да шындықтың ақсүйек қамалынан қара үзіп кетпейтін қаламгерді аташы» – десе, тағы да оны атайтыным анық.

Маған біреу: «Ел мен Жерінің жылт еткен жақсылығын естісе қақырай қуанатын, жамандығын естісе көкірегі қарс айырыла күйінетін, туған елі мен жерінің тулағы, садағасы болуға дайын еріңді тауып берші» – десе, тағы да оған сауын айтатыным шындық.

Маған біреу: «Қазақ әдебиетіндегі қысқа новеллалары – повестке, шағын әңгімелері – романға бергісіз бірер жазушының атын атап, түсін түстеп бере қойшы» – десе, әй, кім білсін, тағы да оның босағасына барып тәу ететін шығармын.

Ол деп отырғаным – қарымды қаламгер, танымал журналист, белгілі баспагер, халықаралық «Алаш» сыйлығының иегері Дидахмет Әшімханұлы.

Бүгінгі күн биігінен өткен ғасырдың 70-жылдарында көркем әдебиетке келген қалың топтың сұлбасына, аяқ алыстарына қарап, оларды екі топқа жіліктеуге болатын секілді. Біріншілері – өмірді боямалап, мүлдем екінші қырынан көрсетуге тырысатын, яғни социалистік реализм деген жасанды әдістің емізігіне емінгендер тобы. Екіншілері: бір ғана әңгімесімен өзінің тума дарын екендігін дәлелдей келген, алайда атақ-даңқ, бақ тақ атты төрден орын берілмейтін, көркем әдебиеттің отын жағып, қоламтасын қағыстыратын, тоқ етерін айтсақ, әдебиеттің нағыз еңбекторылары.

Өзімнің жерлесім әрі досым Дидахмет Әшімханұлының дәл осы екінші топтың бел ортасында маңдайы жарқырап, жарқылдап жүргенін көріп әсіресе қуанатынымын. Мың сан рет шүкіршілік ететінмін. Неге десеңіз, сонау Төр Алтайда туып, ержеткен, бойына Алласы алқалаған арда қасиеті – жазушылық дарынын басқа-көзге қамшылап өздігінен ержеткен, өздігінен танылған сары баланың бүгіні сүйсіндіретін, ертеңі үкілі үміттерге жетелейтін.

Екеумізді таныстырған да, табыстырған да қара қос – интернат еді. Төр Алтайдың жерін жерлеп, суын сулап жатқан қаймана қалың қазақтың кіндік жұрты – Катон-қарағай десек, біздің бала кезімізде сол ауданда жалғыз ғана қазақша орта мектеп болды. Ол – ғасыр басында сол өңірдің соңғы болысы болған, көзі ашық, көкірегі ояу Әбдікерім Ережепұлы салдырған Шыңғыстай орта мектебі. Кезінде Сұлтанмахмұт Торайғыров ұстаздық еткен, Сәрсен Аманжолов, Садық Қасиманов сынды ғұламалар білім нәрімен сусындаған қара шаңырақтан білім мен тәрбие алғандар қатары мол. Әдебиетші-ғалым Баламер Сахариев те, бізден үш-төрт сынып жоғары оқыған Оралхан Бөкеев те сол мектептің түлектері. Әлібек Асқаров ініміз де бірер жыл осында оқыған. Интернат, оның мәңгі сыз тартып тұрар көкшулан қабырғалары, жылтырақсыз көк көжесі, мардымсыз наны әлі күнге барлық жетімсіздігімен есіме түссе, сағыныштың сары мұңы буады. Ол менен үш сынып төмен оқыды. Пысық сары баланы бірде аннан, бірде мұннан көріп қалатынбыз. Өзінен кейін өсіп келе жатқан шиеттей іні-қарындастары да интернатта тұрды. Соларға қамқорлық жасап, шыж-быж боп жүретіні көз алдымда қалыпты. Сонан кейін...

Қысқы кеш. Интернаттың қара-көлеңке бөлмесі. Ортадағы үлкен орыс пешінде сытыр-сытыр жанған қызыл қарағай. Пештің есік-тесігінен жылт-жылт еткен от сәулесіне қарап отырып ақырын әңгіме шертетінбіз. Балалық арман, балалық қиялымыз да шектеулі-тін, Алтайды асып кетуге дәрменсіз еді. Ол кіп-кішкентай болса да әдеби, көркем тілде сөйлеуге әуес болатын. Прозалық шығармалардан кесек-кесек үзінділерді, жыр-дастандардың ұзақ бөлімдерін жатқа соғатын. Жазу-

шы болам, онда да мықтысы болам дейтін. Күлетінбіз. Мазақ ететінбіз. Біз, балалар, мынадай қоңырсалқын бөлмеде жаурап отырған, ылғи бір ашөзектер тобырынан, әрі Алтайдың қайдағы бір қуысында туғандардан жазушы шығады дегенге әсте сенбейтінбіз. Жазушылар Алматыда туса керек еді.

1965 жылдың 8 наурызы. Бұл мереке нағыз Дидахметтің мерекесі болды. Дүйкеш (оны солай атайтынбыз) кісі танымай кетті. Жуылған шытырадай ақ көйлегін киіп ап шапқылағанда, қолды-аяққа тұрмайды. Мәре-сәре. Қолында аудандық «Еңбек туы» газеті. Бар абырой соның әнеу бір төртінші бетіндегі жетім бұрышында. Онда Дидахметтің «Шырқал ән» деген төрт шумақ өлеңі басылған. Өлеңнің соңында «Дидахмет Әшімханов, Шыңғыстай орта мектебінің 8-сынып оқушысы» деп жазылған. Дүйкешке қызғанышпен қараймыз. Кейбір балалар әдейі оның намысына шоқ тастап:

– Мүмкін біреуге жазғызып алған шығарсың? – дейді. Анау шыж-быж.

Міне, дәл осы бір тұтам өлең бүгінгі кемел жазушы Дидахметтің ең алғашқы шығармашылық қуанышы, тасқа басылған тұңғыш еңбегі еді. Одан бері де сананы сағыздай илеген сандаған жылдар, жылдарға бергісіз күркіреген күндер өтті: мектеп біттік, от бастық, су кештік, тұяғымыз кетілді. Сирек кездесе бастадық. Оның ҚазМУ-дың журфагында оқитынын еститінмін.

1976 жылы аяқ астынан жолығып қалдық. Домаланған көк автобус бізді кешқұрым аудан орталығы Катонға әкеле жатқан. Дүйкеш денсаулығына байланысты бір жыл демалыс алып, облыстық «Коммунизм туы» газетінде қызмет істеп жүргенін айтты. Ол кезең журналистердің құдай да емес, одан былай да емес кезі. Мен де осал емеспін, әдебиетінді шемішкеше шағам, проза мен поэзияны жіліктеп талдағаның не, ішек-қарнын ақтарам, көркем әдебиеттің хирургімін деп ауыздығымды қарш-қарш шайнап, жер тарпып жүрген шағым. Амандық-саулығымыз шолақ болды да, бірден қазіргі қазақ әдебиетіне ауыз салдық. Қазақстанда екеумізден асқан сын классигі жоқ сынды. Шарпысып қалдық. Дау басталды. Оның бісмілләсі өзіміздің жерлес ағамыздың соңғы шыққан бір жинағы төңірегін шиырлаудан бастау алды. Екеуміз де көктің шылбырын жібердік: мен мақтадым, ол даттады. Қызылшеке болдық. Қуықтай автобуста отырған жолаушылар алғашында екеуміздің дауымызды қызықтағандай боп еді, ақыры қолдарын бір-бір сермеді де қойды. Түн. Катонға кеп автобустан түсіп жатырмыз. «Сау болды» да теріс қарап тұрып айтыстық.

Хош, 1983 жылдың жазы. Түпкірдегі Аршаты ауылы. Мен сондағы мектепте директормын. Түс ауа есік алдына екі аяқты мотоцикл кеп тоқтай қалсын. Үстеріне сулық киіп алған екі жігіт қағынып-сілкініп түсіп жатыр. Өй, мынау Дүйкеш қой! Мәре-сәреміз! Төр Алтайдағы

тағылар мекені, мынау итарқасы қияндағы Аршатыға не жетеледі екен оны?

– Әлаға, анау жылы әлгі жазушы ағамыз туралы менің айтқандарым тым ұшқарылық екен. Сенікі шындыққа келетін сияқты. Тек осыны ғана айтып, алдында арылайын деп келдім, – деп тұр ол.

Қатты разы болдым. Мәселе кімнің айтқаны ақ, кімдікі қара екендігінде емес. Жалпы. Шындық дегеннің өзі шартты ұғым ғой. Оның осынау аз жылдар ішінде ұлағатты азамат, қажет кезінде шалқайып, керек кезінде еңкейе білетін жігіт ағасы боп қалғаны сүйсіндірді мені. Әйтпесе, айттым, бітті деп өзін өркеудемін деп жарнамалайтын көркеуделер арамызда қаптап жүр емес пе. Онан кейін...

Осы біз – пенделер қызықпыз өзі. Жайбарақат, мамыражай, бейбіт күндерде: «Мен өзі шындықты жақсы көремін. Сырттан пыш-пыштамай, кемшілікті бетке айтқанды ұнатамын» – деп көлгірсиміз. Ал, егер кемістігімізді көзімізді бақырайтып қойып алдымызға қос жауырынымен салса бар ғой, жатып кеп мөңкіміз. «Немене, өзің қарқ боп тұрсың ба? Сен кім едің сонша?..». Жо-жоқ, біз қаны сорғалаған нағыз шындықтан өлердей қорқамыз. Оның үстіне ол шындық сенің бойыңдағы өзіңе белгілі пенделік кемшіліктеріңді жіпке тізіп жатса. Қолында өлеміз.

Ал Дидахмет ондай емес. Қызық, ол да пенде. Пенде болғанда өзі жақсы білетін тақырып төңірегінде пікірталас басталса бас жарысып, кеңсірік бұзысуға дейін баруы мүмкін. Мүмкін емес, ол сөйтеді. Алайда, өзінің мінез-құлқындағы шөлкем-шалыс қасиеттерін иі қанған дәлелдермен алдына тартсаң, одан кеңқолтық адам жоқ. Жайылып жастық, иіліп төсек. Меніңше, өзің туралы шындықты мойындай білу үлкен ерлік. Сол бар Дүйкеште.

Ал, оның шығармашылығы... Қызық, мен онымен әңгімелесе, сырласа жүріп, оны толғандыратын тоғыз ай, тоғыз күндік ойларына құлақ сала жүріп мынадай тоқтер пікірге тоқтағам: Дидахмет атам-асам десең де шындықтың шекарасынан аспайтын, өтірікке баспайтын жазушы; ол өзі білетін оқиғасын не санасын сағыздай илеген сюжетін оқырманға мезі етер құрғақ баяндаумен тарта салатындар тобынан емес, айтар ойын, шертер оқиғасын алдымен өзінің сана қазанында уылжыта пісіріп, қалыпқа салып иін қандырып, он өлшеп, бір турайтын қаламгер; Әшімханұлы кесек-кесек ойларды қарапайым да көркем тілмен кестелер философ – «тігінші»; Дидахмет – елінің бүгіні мен ертеңі жайлы ойларымен үнемі итжығыс таптырмайтын жанкешті журналист. «Бұл қалай?» дейтін шығарсыз.

Көркем әдебиет деген киелі босағадан өткен ғасырдың 70-жылдары имене аттаған Дидахмет шу дегеннен-ақ «социалистік реализм» атты тасқапшық әдіске бой бұрмаған, тек өз жүрегінен жарып шыққан, бұлықсыған бұла ойларын оқырманға таза табақпен тартуға тырысып жүрген қаламгер. Бұл тек Дидахметке ғана тән қасиет десек, асылық

болар, жалпы Төр Алтайдан шыққан, соның күнмандай мұзарттарынан шығармашылық бастау алғандар өн-бойы таза, сүйегі асыл, бір жібі «жібек» туындылар беріп жүргені өтірік емес. Мүмкін, бұл шыр етіп пәни есігін ашқан сәтте Алтай-анадан сыйға алған, кейін не бақыты, не сорына айналар қасиеті болар. Бәлкім, атамекенінен табан аудармай келе жатқан аруана аналар мен ақбаталы аталардың қанында бар тектілік түйіршігінің ұрпаққа ұласуы ма, әйтеуір шап-шағын әңгімесінің өзінен өрлік рухы аттандап, туған жерінің бал құрағының керімсал иісі танау жара аңқып тұрары ақиқат.

Сенбейсіз, ә? Онда тыңдаңыз. Міне, сіз жазушының «Жер аңсаған Сарыатан» жинағын парақтап отырсыз делік: «Ауылда айдарынан жел ескен бала еді, қалаға келіп бір-ақ күнде қор болды ғой, сорлады ғой Сәнтай сормандай болып... Таңертеңнен бері табанынан таусылып жүріп таба алмаған үйін енді екі кештің арасында таба қояр деймісін. Қара түнде қай есікті қағып тұрады? Есігін қаққанмен ешкім бұны есіркей қоймасы белгілі. Түсіндіріп айтуға не тілі жоқ, не «тілін» түсінетін тірі пенде жоқ. Жаутаң қағып, кімге жолықса да еститіні – «че? че... говори по-русски...».

Бұның «по-русски» – «там, там... дом нет...». Біреулер иығын қиқан еткізіп жүре береді. Енді бірі маңайына бажайлап қарап алады да, бұл шіркіннің тілін сен түсінетін шығарсың дегендей «қаракөздердің» біріне жөн сілтей салады. Сәнтайдың одан да еститіні – «че? че... говори по-русскому...». Әй, қор болды ғой, сорлады ғой Сәнтай сормандай болып...».

Өз Отанында не жөн сұрауға, не көңілдегісін айтуға жарамсыз бейшара қазақ тілінің қаладағы жайы, адамгершілік, ізгілік дегендер әдірем қалып, безбүйрек, қатыгездік белең алған қоғамның қаны сорғалаған шындығын аспай-саспай, жас баланың ойлау деңгейімен жеріне жеткізе баяндап берер ақиқат туралы жырға құмартсаңыз, осы жинақтағы «Таскала» атты әңгімені оқыңыз. Біздің бүгінгі күні «тілім қайда, рухым қайда, имандылығым қайда?» деп бетімізді тырнап, шашымызды жұлып іздеп жүрген жоғымыз туралы Дидрахмет осыдан жиырма жыл бұрын қазан бұзар тентектіктен ада шағын әңгімесімен әдіптеп, есті бас, тыңдар құлақ болса құйып-ақ берген.

Қандай болмасын шаруаны қолы мен ары таза адам істегенге не жетсін! Кейбіреулер адалдық, Ел мен Жерге деген парыз төңірегінде жер тепкілеп, ұран тастап, ал өмірде батпаққа белшесінен батып жүретіні өтірік емес. Ал, Дидрахметтің болмысы оған мүлдем қосылмайды, ол өз жүрегінің соғысын қағазға түсіріп, оқырманға да таза көңілмен тартуға тырысады. Кеңестік дәуірдегі былық пен шылыққа толы «жоғарыдағылардың» іс-қимылын, жымсыма әрекетін, бет-бейнесін табу қиын емес, ол үшін «Тон» әңгімесін оқыңыз. Ана болу бақыты, ұрпақ алдындағы борыш, имандылық иірімдері жөнінде жыр естігіңіз келсе «Медаль» әңгімесіне үңіліңіз.

Туу бар жерде – өлім хақ. Бірақ қалай өлу, қай жерде өлу, міне мәселе осында. Ал, қай жерде сүйегің қалу керектігіне қазақтан басқа жұрт аса көп бас ауыртпайтын сынайлы. Ит арқасы қияннан сүйегін туған жер топырағына сүйрейтін халықтың табиғатын түсіну өте қиын. Ұлтымыздың бұл әдетінде де өзіндік философия, өзіндік заңдылық бар шығар, кім білсін?!

Міне, осы үлкен мәселені қаузаған шығармаға көңіліңіз кетсе, «Жер аңсаған Сарыатан» атты повестке ден қойыңыз. Бұл қара сөзбен жазылған, астарлы күміспен қақталған жыр. Бұл өзегінді қорғасын құйғандай өртер алапат өкініш жыры, бұл туған жерге деген адами сағыныш жыры, бұл ат жалын тартып міне, қиырға көз тігіп, Алтайынан ұшып кеткен, бүгінгі күні аһ ұрып, сағыныштың сал қылатын тауқыметін тартып жүрген автордың – Дидахметтің кіндік қаны тамған жерге деген күркіреген сезімдерінің жарыққа шыққан көрінісі.

«...Ұшы-қиырсыз сары дала. Сары даланың бір ұшында сары бел... Табанын тасқа тілдіріп, жанарын жасқа жудырып, маңдайын күн күнсітіп, таңдайын шөл қаңсытып, сар желіп келеді Сарыатан. Таусылмайды сары дала, жеткізбейді сары бел. Сары белдің ар жағы – бота күнгі мекені. Бота күнгі мекенін боздап іздеп келеді, жүректегі бар шерін қозғап іздеп келеді...»

Ол социалистік реализм әдісінің қылышынан қан сорғалап тұрған шақта, міне, осылай, «жауын-шашынның» арасымен өте шыққан. Кеңестік идеологияның «сен тұр, мен атайын» кезеңінде жат жұрт, жат мекеннен жан сауға сұрап бошалап кеткен боздақтарымыздың қасірет-реквиемі деген тасқа осылай басылса керек еді. Осылай айтылса керек еді. Бұл деген шеберлік, бұл принципшілдік, бұл киелі өнерге деген Дидахметтің тазалығы.

Қай жерде қызмет істемесін, оның абыройы асқақтап жүргені мен үшін қуаныш. Он екі жыл Шерхан Мұртаза, Оралхан Бөкей ағаларымен «Қазақ әдебиеті» газетінің отын көсеп, күлін шығарды. Қазақтың көркем әдебиетінде соңғы 30-40 жылда белгілі бір жаңа үрдіс қалыптасса, онда Дидахметтің де қолтаңбасы бар. Екі жүзден астам публицистикалық еңбектерінің өзі бір төбе. Ал әңгімелері... үлкен-үлкен сағыз-романдардың жүгін арқалап тұрғаны – қаны сорғалаған шындық.

Сенбейсіз бе? Онда Дидахмет Әшімханұлының шығармашылығын қайта парақтап шығыңыз.

Егемен Қазақстан, 2010ж. 16-маусым.

АЛТАЙДЫҢ АЙТАҒАЛЫ ЖЫРШЫСЫ

Асқаров айтқан ақиқат

Алтай туралы көп айтылған, көп жазылған. Қазақтың қара тасты Аиітетін қара сөзінің ғаламат шеберлері Қалихан Ысқақ, Оралхан Бөкей таңғы сәресін «Алтай» деп ашып, аһ ұрып, түсінде де Алтаймен арыздасып жататындары әмбеге аян. Аса сыршыл, көбелек қанатының суылын, тасының әуенін, жапырағының жырын, балдырғанының бал тілін қалт еткізбей ұғатын үкілеген ақыны Ақтан Нұрбаев та Алтайын жырлап тауыса алмай, теңеулері мен эпитеттерін сарқып барып көз жұмған. Ақтан, Қалихан, Оралханның қаламы бәрін қамтып суреттей алмаған абат та жұмбақ Алтайды бабына келтіріп балбыратамын деу бос әуре шығар, тырақы тыраштану, көтерем көк бестіні басқа-көзге бекер қамшылап, зорықтыру шығар деп мүлдем жылы жауып қойғанбыз. Жожоқ, айтуға болады екен. Айтқанда да Әлібек Асқаров сияқты айту керек екен. Міне, сіздің алдыңызда оның «Алтай. Алтын бесік, ата жұрт» атты қара сөзбен, көркем тілмен әдіптелген үлкен жинағы жатыр делік.

Әсілі, оқырман қауымның жазушы не журналистің қаламынан туған суреттеулерге «көркем шығарма» немесе «деректі шығарма» деп бөле қарауы заңды құбылыс. Көркем шығармалардың басым бөлігін жазушы фантазиясының жемісі деп қабылдап, деректі шығармалардан шұқшиып шындық іздейді. Табады да. Әрі имандай ұйып сенеді.

Міне, Әлібек Асқаровтың жоғарыдағы атаумен шыққан көркем очерктер жинағынан ең алдымен сол ақиқатты таптық.

Кітап төрт бөлімнен тұрады: «Көккөл», «Шындығатай», «Мұзтау», «Шабанбай». Төртеуі де Алтайдан еншісін бөліп алмаған ғаламаттары.

Басқаша айтар болсақ, Мұзтау – Алтайдың тәжі, Көккөл – көйлегі, Шындығатай – көксауыр етігі, Шабанбай – ақшәйі көрпесі. Мен ойлаймын, Әлібек Асқаров сынды әрі жазушы, әрі қылқалам шебері, әрі қоғам қайраткерін атағынан ат үркетін Мұзтау мен Көккөлге сүйреген, ынтықтырған екі түрлі жағдаят, екі түрлі мұрат болуы мүмкін деп.

Біріншісі, Қалағаң мен Орекеннің арманы болған асқақ шыңдарды өз көзімен көру, солар үшін тәу ету, солардың сәлемін жеткізу, тағы да... Алтай тәңірісіне мұны мен шерін ақтару.

Екіншісі, туған жерінің тау-тасына деген алапат үлкен махаббат пен сағыныш. Ал очерктер жинағын оқып шыққан соң Әлекеннің қолтоқпақтай денесіне осыншама махаббат пен сағыныш қалайша сыйып жүргеніне таң қалмасқа лажыңыз жоқ.

Көккөл – ғасыр трагедиясы

Әлібек Асқаров «Көккөл» очеркі арқылы XX ғасырдағы кеңестік дәуір идеологиясы құрбандарына мәңгілік ескерткіш тұрғызыпты.

Көккөл – XX ғасыр трагедиясы. Соғыс алдында (1938 жылы) вольфрам, молибден шығарған, Алтайдың тағылар ғана мекен еткен қиянындағы құлазыған мекен. Қазір әдірем қалған. Очерктен Көккөлдің дәл өзіндей қатыгездік пен қасірет, таусылмас мұң мен шер, Көккөлдің дәл өзіндей тырдай жалаңаш үсірік үреді. Тым-тым үрейлі. Көккөлдің кешегі шындығы – бүгінгі ұрпақ үшін аңыз. Аңыз болғанда да жан-түршігерлік оқиғалардың іріктелген түрі. Бүгінгі тоқкулкі, ішкен – мез, жеген – тоқ жастардың сене қоюы неғайбыл. Асқаров сынды әккі қаламгер бұл мәселеде де аспайды, таспайды, өтірікке баспайды. Қаны сорғалаған шындық түйірлерін теру үшін сан түрлі тәсілдерге барады: Көккөлдің қанды қасабынан әуірімдеп тірі шыққан, бүгінде қан түкіріп, тірлік талқанын талмап жүрген бірен-саран тірілеріне сауын айтады, үзік-үзік кино таспалары сынды естеліктеріне жүгінеді. Қулығы қырық есекке жүк боларлық әккі аңның ізіне түскен сыралғы аңшы болушы еді ғой. Әлекең, міне, дәл осындай әрекетке көшкен.

Әне, шілденің шыбынның миын қайнатар шіліңгір аптабында азынаған ақтүтек боранымен, ақшұнақ аязымен тірлік иелерінің өн бойына үрей заһарын шашып Көккөлдің жоғарғы лагері бой көрсетті. Осыдан 50-60 жылдар бұрынғы социализмнің трагикомедия сахнасы бұл. Әлекеңше айтсақ, XX ғасырдың төрт мың метр биіктікте қайырлап қалған «Титанигі» осы.

Асқаровтың қаламынан туған мынадай қасіретті шығарманы оқып отырған сіздің өн бойыңыз тоқ соққандай қалшылдайды, адам баласының онсыз да қамшының сабындай қысқа ғұмырын, талайлы тағдырын тутаалапайға түсіріп тәлкек еткен қоғамдық формацияға кәдуілгідей лағнет кесегін лақтырасыз, бетіне түкірердей кектенесіз, аза тұтасыз. Енді бірде өліп қалмайын деп көңтері хайуан екеш хайуанның тірлігіне бой ұсынған кешегі ағалар мен апаларымыздың көмпістігіне тісіңізді қайрайсыз.

Біздер күнделікті қу тірлікте сұм дүние деген тіркесті жиі қолданатынымыз бар. Алағай-бұлағай өмірге көңіліміз толмай, аласапыран күй кешкен сәтте аузымызға түседі. Ал нағыз сұм дүниенің не екендігін парықтағыңыз келсе, «Көккөл» трагедиясына ден қойғаныңыз жөн.

Табиғат пен оның бір бөлшегі – адамдар арасындағы қатал да сұрқай қарым-қатынасқа жаныңыз шырқырай егіледі. Көккөлдің төменгі лагеріндегі сүйектері шашылып қалған қайран ағаларымыз бен апаларымыз оқыс тіріліп кете ме деп те қорқасың. Дәуір, оның жүйесінің шындығын Асқаровтай беруге әрекеттену керек екен!

Мәңгілік сағыныш

«Шындығатай» очеркінде «Көккөлді» оқып отырғанда шегіне жеткізе шірене тартылған жүйке перненіз босап сала береді. «Көккөлді» оқып отырғандағы төкпе күй әуені шертпе күйге ұласқандай, мамыражай тірлікке көшесіз. Автормен бірге дем алғыңыз келеді. Алайда ауыздығын қарш-қарш шайнап, жұла тартқан сәйгүліктің үстіндегі Асқаров бұл жерде де өзіне титімдей рақымшылық жасаудан аулақ. Тағы да төгіледі. Сағынышын шертеді.

Жо-жок, Әлекең бұл жерде де: «Сағыныштан сал болдым. Жүзінді бір көруге зармын!» деген секілді ұрандауға бармайды. Өмірден ерте кеткен асылдарын – ағалары мен замандастарын, тіпті қазір қасында жүрген көзі тірілерін де мекірене іздейді.

Оралхан Бөкейдің Асқаровтың жазушы, азамат болып қалыптасуына тигізген үлгі-әсерлерін тізбелеп қажеті шамалы. Әлекеңнің әр шығармасынан, әр аттаған қадамынан: «Мен Оралханның алдын көргенмін. Оның сарқытын ішкенмін. Содан үлгі алғанмын. Соның ісін алға апарушы азаматпын!» деген саумал самал лекіте соғып тұратыны шындық. Десек те, еске алудың да сан түрі болады екен. Әлекең соның соны бір үлгісін ұсыныпты.

Оралхан туралы айтады. Сағындым демейді. Әр эпизодта Орекеңнің айтқан оқыс ойларын, бірге жүргендегі іс-әрекеттерін үзіп-жұлып келтіре отырып, Оралхан Бөкей сынды қара сөздің сүлейін өз биігіне алып шығады. Оқырманға сағындыртады. Оралханын үздіге сағынған автор еркелегісі кеп, қасында жүрген Қалағанның (Қалихан Ысқақтың) қолтығына басын тығып, сүйкеніп кетуді де ұмытпайды. Дәп қасында дастарқандас отырған адамды сағыну Орекеңде мол еді, мүмкін содан жұқты ма екен, әлде тамырында бар қасиет пе? Әй, табиғи болмысы шығар!

Орекеңнің: «Алматыда біз емес, Жанұзақ жүруі керек еді» дейтін Жанұзақ Бәйгереев бәріміздің ортақ досымыз еді. Оралханның жасында өтті өмірден.

Сол Жанұзақ інісінің, Баламер Сахариев, Ермұқан Әбдірахманов, Сақан Құрманов, Сайфолла Ауғанбаев сынды ағаларының орнын толтыра алмай аласұрады.

«Пай-пай, нағыз қыз-табиғат Алтайда» деп тамсанғанда таңдайымызды қақыратып жібере жаздайтынымыз бары рас. Десек те, одан әріге көбіміздің бара алмайтынымыз – тағы шындық. Ал автор мен табиғаттың бір-бірін жетекке алып, «саяхатқа» шығуының ерен үлгісін дәл осы эсседен тауып, айран-асыр боларыңызға бәс тігуге бармын. Әсіре жұмбақ Алтай, Асқаровтың алдында шағи көйлегінің етегін түріп, құпия сандығын ашып алғанын байқамай да қалады.

Әлекең мен оның замандастарының балалық бал шағы, желкөкірек жастық шағы қалған ауыл қандай! Елі үдере көшпеген, базары тарқамаған қайран ауылдың қазы қаңқылдап, сиыры мөңіреп, малы жамырап ию-қию. Кешкі ауылдың реңкі неткен әсем! Әне, ауылдың қара

шаңырағы–клубтан бастау алған сазды әуен мұқым ауыл жастарын «жүр-жүрлеп» сонау Бұқтырма өзені бойындағы тал-шілікті тоғайға жетелеп барады. Әсілі дәл осы шығармасын Әлекең көз жасына тұншығып отырып жазған-ақ шығар. Басқаша мүмкін емес.

Сағынуды, соны жеріне жеткізе, майын тамыза жазуды да Асқаровтан үйренсе, артық болмас.

Мұзтауда жұмбақ көп

Ал, «Мұзтау» очеркі...

Мұзтау демекші, бұл тек қана көкпеңбек мұздан тұратын алып тауды көп оқып, көнектің түбін тескендер жердің кіндігі атап жүр. Бұл атауының өзінен атты қойып атан үркетін әрі асқақ, әрі тәкаппар заңғарға Әлекеңді тәнті еткен не болды екен? Өткен күзде Астанадағы ол телефон шалсын:

– Аттас ағатайым-ау, елге барып қайтпаймыз ба? Дидахмет замандасымыздың 60 жылдығын аудан атап өтпек көрінеді, шақырып отыр. Менің бір апталық демалысым қалған, соны пайдаланбақпын. Тауға шығамыз, балық аулаймыз, – дейді. Құдай-ау, тағы да тауы несі? Таудан жалықпайтын неткен жан?

Сол жолы тауға да бардық, балық та ауладық. Қоңыр күз. Алтай мауырап тұр. Күндіз көп-көрім жарқырап тұрған күн, кеш түсуі мұң, еріксіз күпәйке кигізеді. Алтайдың кіндігіне дейін аппақ қар. Иен тауда біраз қосшыларымызбен үш күн жаттық. Сонда байқағаным, Әлекеңнің таусыз тұра алмайтындығы. Ақыры шыдамадым:

– Мұзтаудың әшадылығы жайлы бала кезден естіп те, көріп те келесің. Ол тау сауатсыз адамды қойып, сандаған сен тұр, мен атайын дейтіндей тісқаққан альпинистерді жұтқанын білесің. Сонда анау жылғы сендердікі нендей қожанасырлық? – деп қалдым. Әлекең тек қана өзіне тән, тек өзіне ғана жарасатын сыпайы жымысымен маған қарап тұрып-тұрып:

– Әлаға, тауда туып, тауда өссек те тау туралы білетініміз тым-тым аз көрінеді. Тау туралы жазбақ боп қолға қалам алсақ, желісі қатты аттың үстінде келе жатқандай шоқырақтан аспаймыз. Тау туралы жазбас бұрын оның тасы мен қынасын басып, өн бойыңмен сезінуің керек екен. Мұзтау-Мұзтау деп қарақан басын тау мен тасқа соққан Оралхан да құсалықпен өтті, кетті. «Мұзтаудың әу бастағы атауы – «Тәңіртау» деп жүретін Қалихан ағамыз болса біраз жасқа келіп қалды. Шынымды айтсам, басқа өңірдің азаматтарынан ұялып біттім. «Мұзтау» деп елеуірегінде көкіректеріңді қақыратып жібере жаздайсыңдар. Ал тау туралы мандытып ештеңе айта алмайсыңдар» деп бетімізден отымызды шығарады. Сондықтан да осындай тәуекелге баруға тура келді, – деп ағынан жарылды.

Өмірде қарақан басы мен шыбындай жанын құрбан етуге сақадайсай адамдардың шағын тобы болады емес пе. Міне, Әлекең солардан екен. Қасына өзі сияқты төрт-бес жанкешті дос-жаранын ерткен ол кәсіби альпинистердің кез келгені тәуекел ете бермес, қаһары мен

әшәдылығы әлемге әйгілі Мұзтауға шығады. Айналдырған үш күнде үш ғұмырға татитын қиыншылықтармен бетпе-бет келеді. Жеңеді. Көп дүние түйсінеді. Ажалды пендені тәубесіне түсіру үшін Мұзтау керек екендігін, ал Мұзтаудың жұмбақтығы сондай, ғылыми прогрестің әлі оның оннан бірін де түсіне алмай жатқандығын шертеді.

Оралхан Бөкейдің Мұзтаудың балағында кіндігін қиғызып, Гималайда соңғы демі үзілгенінен байланыс, заңдылық табуға әрекеттенеді. Мүмкін кездейсоқтық, мүмкін жазмышқа қатысты ма екен? Міне, «Мұзтау» очеркі осылай туған.

«Мұзтау» очеркін оқып біткен соң өзіңіз Асқаров бастаған топпен Мұзтауға шығып, ажалмен сан рет төс қағыстырғандай күй кешесіз. Шілденің шіліңгірінде тісіңіз-тісіңізге тимей сақылдап, дірдектей тоңып отырғаныңызды байқайсыз.

Міне, жазушының құдіреттілігі де осында.

Шабанбай – жерұйық өлке

Шабанбай... Бұл очерк-эссе ел мен жер қасіретінің шырылдаған шындығын іздеген, кешегі Ресей империясының қазақтың ең байлығын, кен байлығын тонап қана қоймай, оның қаны сорғалаған рухын да шайнамай қылғытқандығының қағаз бетіне түскен көркем анықтамасы. Әлекеңнің дәл осы очеркін оқыған пенде бүгінгі күні ресейлік болып кеткен Шабанбай сынды жерұйық өлкені менің атамекенім, менің Отаным деп иемденетіні рас. Сандаған ғасырлық тарихты шаң-тозаң басқан көне шапанының етегімен қымтап отырған Алтайдың мұңы мен шерін Әлібек Асқаров сынды оның бал татыған зәмзәм суын ішкен, кіндігін сол таудың беткейінде бой көрсетер торы тобылғысына кестірген сұңғыла жазушыдан өзге ешкім де жеріне жеткізе шерте алмасына көзіңіз жетеді. Көркем әрі тарихты таразылаған очеркі арқылы жазушы кешегі империяның тасқайнат қатыгездігіне лағнет-үкімін айтқан. Әсілі кез келген тарихшы не жазушының белгілі бір тарихи кезең жайлы қаламына жүгінгенде мақсат етер ең басты мұраты біреу ғана болар, ол – ел мен жердің өткендегі шежіресін келер ұрпаққа аманаттау, жат жұрт тарихшыларының қандауырымен қырқылып кеткен шындықты табу.

Міне, Әлекең «Шабанбай» эссесінде, жалпы «Алтай» аталатын үлкен жинағының бас-аяғында мұрағаттардың қазақ үшін суалып қалған қасаң омырауынан сауып алынған түйнемдей-түйнемдей ақпараттарды өте ілкімді пайдаланған. Оны көркем тілмен өргені – бір төбе.

Қысқасы, жазушы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Әлібек Асқаровтың «Алтай» жинағы – қарт Алтайдың көркем антологиясы. Ал оны оқып шыққан ажалды пенденің түркілердің кіндік жұрты – Төр Алтайды көкірегі қарс айырыла сағынатыны хақ. Мұратына жеткен жазушы бақыты дегеніміз де осы шығар.

**РОЗА РЫМБАЕВА, Қазақстанның халық әртісі,
Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты:**

"ӘН – МЕНІҢ ТАҒДЫРЫМ!"

Шығыс Қазақстан облысының әкімі Бердібек Сапарбаевтың бас-тамасымен республикамыздың түкпір-түкпіріне тарыдай ша-шылып кеткен, қазақтың арда қасиеттерін күллі әлемге жария етіп жүр-ген шұғылалы Шығыстың біртуарлары бірнеше жыл қатарынан қарт Алтайдың бауырындағы құт мекен Өскеменде, Алаштың тұңғыш аста-насы Семейде, қойыңызышы, облыстың әр пұшпағында туып– өскен өлкесі-не тәу етіп, алыс ауылдарында баяғыда қап қойған асыл жерлестерімен жүздесіп, мәре-сәре боп жатыр. Өренінен ауылы көз жазып, ауылын өрені жатырқап, енді-енді мүлдемге жатбауыр боп кетуге шақ қалғанын көрген, жүрегімен сезінген Бердібек Мәшбекұлы осындай ізгілікті шара-ға өзі мұрындық болып, жоба басталғаннан бері қыруар шаруа атқарды. «Туған жерге тағзым» атты акция аясында кіндік қаны тамған құт ме-кендеріне келіп-қайтқандардың арасында өнер адамдары, ғалымдар мен жазушылар, ақындар, қоғам қайраткерлері, кәсіпкерлер де бар.

Сондай бір қуанышты сәттерде туған жері – Қалбатауына келіп, өзінің өршіл де сазды әнімен, сырлы әуезімен жерлестерінің жүрегіне рух шәрбетін құйған қазақтың маңдайға басар әншілерінің бірі Роза Рымбаевамен жолыққанбыз. Әңгіме өрбіген. Мынау – сол сұхбаттың сарқыты.

Ә. Қ.:

– Роза Қуанышқызы, ел-жұртыңызбен жүздесіп қуанып жатқанда, фәнидің қамшының шолақ сабындай қысқа жалғанындағы жақсы күн-деріңіздің бірінде жолығып қалған екенбіз. Бәрі қайырымен болсын! Осындай сәтте мен сізбен маңызсыз болса да, алайда ішімде мәңгі сұрақ қалпында жүретін бір ойдың басын ашып алсам ба деп отыр-мын. Данышпан Абайдың кіндік жұрты Жидебай, сол алқапты көм-керіп жатқан Шыңғыс таулары, жалпы тұтастай алғанда сол өңір елегі мен желегі төгіліп, табиғаты иіп, егіздеп-сегіздеп жатқан мекен емес

екендігіне ешкім дауласпас. Жусанды, селеулі, жартылай шөлейтті аймақ. Жалаңаш белдер, жиегі сояудай қамыспен көмкерілген көлдер... Әрине, олардың да өздеріне тән сұлулығы, өздеріне тән жұмбағы, өздеріне тән романтикасы болатын шығар. Десек те... қыз-табиғаттың Қазақстан бойынша байқауы өтер болса, Арқаның дәл осы пұшпағы Төр Алтайдың кіндігі – Катонқарағайдың шаңын қауып қалатыны рас. Алайда, сол Жидебайынан көп қылта созып ұзамаған Абай бабамыздың табиғат лирикаларын оқып отырып, таң қалмасқа шараңыз қалмайды. Жидебай, Шыңғыстау табиғатынан анадай классика тудырған кемеңгеріміз, ғайыптан Катонқарағайда туылса?... Онда не туатыны беймәлім: мүмкін Абай мүлдем ақын болмас еді немесе әлемде ондай лирик қайтара тумас еді. Әрине, туған жерде нендей тартылыс күші барын ешкім дөп басып айта алмайды. Десек те, көкбет көкала желі долданғанда торғайдай тасты жеті қат көктен іздететін, тау мен орман, өзен-су байлығынан «ұятты», селеулі Жаңғызтөбеде қазақтың сұңқар дауысты қызы Роза Рымбаева туды деген біртүрлі сияқты...

Роза:

– Байқаймын, Жаңғызтөбені қорашсынатын сияқтысыз. Алайда, ол жер – мен үшін нағыз пейіш мекен. Адамзат баласы, оның ішінде әсіресе, қазақ ұрпағы туған жеріне мәңгілікке көгенделген. Ұлтымыздың «Ат айналып қазығын табады» деп жатуы осындай ерекшелігіміз бен қасиетімізді айшықтау үшін айтылған секілді. Рас, мен туған теміржол бойындағы 9-шы Айырықта, ол осы Жаңғызтөбенің іргесі, табиғаттың аса көркем суреттері жоқтың қасы: медиен қу дала. Жаз болса төбеңнен Күн, табаныңнан құм қыздырады. Қыстағы үскірік желінен паналайтын қалқа табуың қиямет. Дегенмен, мен дәл осы жерді жаңағы сіз мақтаған Катонқарағайға екі дүниеде айырбастамас едім. Бұл жерде Төр Алтай сүйкімсіз өңір дегендей иісті әңгіме атымен жоқ. Осы жолы Тәңірсуы шипажайына дейін барып қайттым. Елі де, жері де ғажап екен. Қонақжай жұртты бауырына алып жатыр екен қарт Алтай. Риза болдым. Сол Катоныңызда тегін концерт өткіздім. Әнші ризашылығын, ықыласын тек өз өнерімен көрсетпей ме.

Жаңғызтөбені, оның жаңағы өзім туған шағын разьезін, әрбір тал шілігін, жусаны мен селеуін, бел-белесін сағынсам, ол – сонда қалған бейкүнә балалығымды сағынғаным. Сонда қалған жалаң аяғымның ізін, көктемде құйтақандай боп бой көтеретін құшнаш қызғалдақтарды бірлесе теретін кішкентай құрбыларымды, ауылымдағы аялы алақанды апаларымды, «Розатай» деп маңдайымнан иіскейтін аппақ сақалды аталарымды сағынғаным...

Адам баласының ең басты «жауы» уақыт көрінеді. Бәрін-бәрін сол мейірімсіз тартып алады: балалығыңды да, жастығыңды да, қимастарыңды да, кешегіңді де, бүгініңді де. Тым қатыгез. Қайтармайды. Бір шаңырақта жеті бала өсіп-өндік. Әке-шешеміз, жып-жылы ошағымыз

бар еді. Разъезде мектеп болған жоқ. Бірінші сыныптан бастап Семейдегі теміржолға қарасты № 12 мектеп-интернатта оқыдым. Яғни, туған жеріме деген сағыныш мені жеті жасымнан иектеген.

Ауылымды сағынғанда есімде қалған балалық шақтың үзік-үзік суреттерін «желімдеп», шағын бір полотно жасап шығаратыным бар. Жазда үлкен сабантой өтуші еді. Мұқым разъездің үлкен-кішісі, балашағасы түгелдей жүк мәшініне тиеліп, жететінбіз. Балалар лимонад ішіп, самса, балмұздақ жеп мәзбіз. Ат жарыстары, палуан күресі де болып жатады. Жұрт мәре-сәре, ду-ду... Ән, би... Кешқұрым шаршап –шалдығып, алайда бақытты біздер үйге қайтатынбыз...

Өзіңіз құдайшылығын айтыңызшы, осындай қамқор да аяулы елім, ауасы бал, суы шекер жерім болмаса, кім білсін, маған осындай әншілік қасиет қонар, қонбасын?! Ал, туған жерге келіп тәу ету, оған деген ұрпақтық қарыз бен парыздан құтылу – бәрімізге тән. Мен әншімін. Сондықтан, елім мен жұртыма менің демеушілігім де, сыйлығым да-әнім. Әркім қолынан келген жақсылығын жасауға тырысатыны рас.

Ә.Қ.:

– Роза, сіз осы жаздың басында ғана Жармаға келіп кетіп едіңіз ғой. Онда ауданнан арнайы шақырту болып па еді?

Роза:

– Ол жолы Өскеменде Жарма ауданының күндері өтетін болған соң келгенмін. Маған соның тұсауын кестірген.

Соңғы жылдары Өскеменге келген сайын тосын бір жақсы жаңалықтардың үстінен түсетін болып жүрмін. Бұл жерде айтайын дегенім, бұрынғы қоғамдық формация тарихтағы жеке адамның ролін жоққа шығартушы еді. Ал, облыста бірінші басшы боп отырған Бердібек Сапарбаевтың жасап жатқан ұлан-қайыр шаруаларын көріп, жаңағы түсініктің жалған екендігіне көзіңіз жетеді. Әсіресе, дәл осы өңірдің бас ауыруына айналған – қазақ руханияты дүр сілкінгендей.

Ә.Қ.:

– Рас айтасыз, Өскемен қаласы ертеректен көк көзденген, қорсылдақтау қала еді ғой. Әсіре шовинистеу болатын. Қазақ кемпірлері өсектерін орысша айтысатын. Қазірде сол қаланың көшелерінен қазақша одағайлар естіліп, сахналарында қазақша әндер айтылып, «Қамажайлар» биленіп жатса, ол жаңалықта Бердібек Мәшбекұлының қомақты үлесі бар деген сөз.

Ендігі әңгіме мынада: алдыңғы сапарда жарықтық Әзілхан Нұршайықов ағамен бірге келіп едіңіз. Жерлес екендеріңізді білеміз...

Роза:

– Жалпы мен жершілдік пен рушылдықты жалау етіп, тек солардың сойылын соғып, жырын жырлап, шежіресін теріп отыратын адамдардың то-

бынан емеспін. Трайбализм элементтері маған жат. Қазақстан менің Отаным екен, яғни, онда мекен етіп жатқан бар адамның маған бөтендігі жоқ. Алаламаймын. Ал, туған жер әңгімесінің бұған сорпасы қосылмайды.

Әзілхан ағаның орны мен үшін тым бөлек еді. Ол ағатайым да үнемі: «Роза менің туған қарындасымдай» деп екпін түсіріп отыратын. Бұл жердегі әңгіме жерлестікте де емес. Жалпы менің замандастарым, құрбыларым, алаш ұранды қазақтың бірнеше буыны сол жақсы ағаның шығармаларымен бой жетті. Ер жетті. «Махаббат, қызық мол жылдар» романы әлі оң-солын танымаған біз секілді сарыауыз, ақұрпек бойжеткендерге нағыз махаббаттың қалай, қандай болатындығын кәдімгідей оқытты. Махаббат пәні болды. Әлі есімде, мектепте сол кітапты сабақ үстінде тығып оқимын деп, мұғалімдерден сөз де естігенмін. Атаанамнан жасырып, көрпе бүркеніп те оқығанмын...

Ә.Қ.:

– Шынында да осы махаббат жолында немесе оның формуласын іздеу сапарында сан түрлі кедергілерге, қиындықтарға жолыққан, қасіретін шеккен жандар өте көп. Сіз махаббаттың бар екендігіне сенесіз бе? Абстракциялық ұғым шығар...

Роза:

– Дерексіз зат есім екендігі шындық. Сіздің абстракциямен араластырғыңыз келіп отырғандығыңыз содан. Меніңше, махаббат дегеніміз – өмір. Ғұмырымыз бастан-аяқ махаббаттан, сүйіспеншіліктен тұрады. Абай атамыздың: «Махаббатсыз дүние бос» дейтіні бар. Асырып айту қиын. Мәселен, менің бүгінгі кеште Қалбатау сахнасында ән шырқап жатуымның шылбырын да махаббат шиыршықтап отыр. Махаббат алдында бәріміз де дәрменсізбіз. Ол – жер-жаһанға билігін жүргізетін аса құдіретті күш.

Ә.Қ.:

– Сізді танымал еткен 1977 жылғы Сопоттағы «Алтын Орфей» ме? Десек те сол жолы жарқ-жұрқ етіп, топ жарып, қара үзіп алдан көрінген Роза Рымбаева әлі күнгі бір биіктен соң екінші биіктерді бағындырып, алқынбай, терлемей, қазақтың эстрада көгіндегі жарық жұлдыздарының бірегейі боп қалуының астарында нендей жұмбақ, қандай құдірет жатыр?

Роза:

– «Роза Рымбаева бірер ай дайындалып «Алтын Орфейді» тымақпен ұрып алыпты, оған батпандай өнер бақыты кездейсоқ қонған екен» деп сәуегейлік соғатындар, оңбай қателеседі. Ал, менің бүкіл шығармашылық эволюцияма Сопотта өткен халықаралық байқаудың оңды ықпыл еткендігі рас. Десек те, жаңа өзіңіз айтқандай, оған дейінгі жолдың жеңіл болмағандығына, менің қалың тыңдарманым куә. Мен сізге

бір қызық айтайын. Рымбаева бүгінгі биігіне өмір бойы дайындалған. Тыңдаңыз.

Семей – менің ән бесігім. Жеті жасымнан сондағы интернатта тұрдым. Сондағы саз мектебіне бардым. Мұқан Төлебаев атындағы музыка училищесін де сонда тәмамдадым. Ағатайым Ғалым да сол жолдан өтті. Ол баян тартатын. Екеуіміздің сахнадан шырқаған дуэттерімізді Семейдегі алдыңғы толқын өкілдері әлі ұмытпаған шығар. Мен сол жерден республикалық «Гүлдер» ансамбліне аттандым. Ағайым Шымкенттегі өнер институтына түсті. Мен Жүргеновты тауыстым. Қазір сонда сабақ беремін.

Мәңгілік жастық деген болмайды. Десек те әнші белгілі бір биігінен түспеу үшін, оның алдында үнемі үлгі-өнеге шапағын шашып отыратын Темірқазығы болуы шарт. Менде сол болды. Ол – Бибігүл апам. Ол кісіні сексеннен асты дегенге сену қиын. Үнемі бабында. Апайымның бипаздығы мен бекзаттығы, кербездігі, өз дауысын күтіп-баптауы тек маған ғана емес, әлі сандаған буын әншілерге үлгі болатынына сенімдімін. Бибі апам екеуіміздің Семейдің топырағында туып, бір бастаудың суын ішкендігіміздің өзін абырой санаймын. Кәсіби ізденісі, сахнаға шығар алдындағы дайындығы – бөлек әңгіме. Мәселен, Бибігүл Ахметқызы сахнаға кешелі-бүгін ғана шығып жүрген жас әнші емес. Алайда, әлі күнгі ән айтар алдында кәдуілгідей толғанып, алабұртып тұратыны бар. Міне, сахна жауапкершілігін сезіну дегеніміз осы. Ал, бүгінгі күні үлкен сахнаға ары кетсе екі не үш мәрте шыққан кейбір жастар өздерін жұлдыз санап, асынып-тасынып жүргендерін көргенде, шынымды айтсам, әлгілерге жаным ашиды. Сахна мәдениетін меңгермеген, оның күдіреттілігін түйсінбеген адамнан айтулы, шынайы халықтық өнерпаз шықпайды. Шынтуайтында, ондайлардан ұлттық өнер зардап шегеді...

Сопотқа қайтара соғайық. Оған дейінгі жолдың әлі танымалдылыққа ер салмаған Розаға ауыр тигені шындық. Алдымен кәсіби әншілердің республикалық байқауында бақ сынадым. Бүкілодақтық сайысқа жолдаманы содан алдым. Бағым жанды. Бағымды жандырған – Сейдолла Бәйтереков ағамыздың «Әлия» әні болды. Мүмкін, жалпы ырымшыл халықпыз ғой, сонау Қырық деген қырғынды жылдарда, мөлдіреген қызғалдақ шағында жау жебесінен мерт болған Әлия Молдағұлова құрбымның аруағы да демеген шығар. Құрбым деп отырғаным, менің түсінігімде, пенделер қай жасында бақиға өтсе, мәңгілік сол жасында қалатын секілді болады да тұрады. Әлия мен Мәншүктің қартайған шақтарын көз алдыма да әкеле алмай әуреленетінімді қайтерсіз...

Сопотта «Әлия» қалықтады. Тым ауыр ән ғой. Оған дейінгі әндерім дәл осылай терлетпеп еді. Маңдай тер ақталды. «Алтын Орфей» қолға тиді. Қуанышымда шек болған жоқ. Дегенмен бір жағынан үрей буды: «Құдай-ау, халықаралық ең ақсүйек жүлдені неге ғана жеңіп алдым екен. Ертеңгі күні осы биіктен көріне алмай жатсам, бар болсаң көре алмайтын, жоқ болсаң бере алмайтын алақөз ағайын бетіме түкіріп кететін шығар...»

Жоқ, халқымның шын ниетті қол соғуына қарап, өзімнің әлі бабымда екендігіме тәубе деймін. Сіз: «Осы жылдар жүзінде Роза бірде рет сүрінбепті» дейсіз. Тағдырым мені де сан мәрте тобықтан қақты. Сүріндім де, күрсіндім де. Жыладым да, өксідім де. Құлаған жоқпын. Әнші ретіндегі кемістіктерімді де жақсы білемін. Пенделер ешқашан періште бола алмайды. Алайда, сахнаға шыққан өнерпаз барлығын ұмытуы шарт. Сахнада әнші-тыңдарман-көрермен атты үш ұғым ғана үстемдік құрады.

Ә.Қ.:

– Бүгінде әншілер тым-тым көбейіп кетті. Жыртылып айырылады. Күннің қай мезгілінде болмасын қазақтың кез келген телеарнасын қосып кеп жіберсеңіз, әлем-жәлем киінген бір «жұлдызымыз» ән айтып жатады. Қазақтар кино сынды тәрбиелік ықпалы зор классикалық өнер түріне шамасы келмейтінін аңғарған соң, таза әнге кеткен сыңайлы. Мен бұл жерде іштарлық жасап отыр деп ойлап қалмаңыз. Өзіміздің топырақтан өнерпаздар топтап шығып, әлем халқын тамсандырып жатса, батпан бақ, нұр үстіне нұр дегеніміз де сол емес пе. Десек те...

Роза:

– Сіздің көгентүптегі сұрағыңызды біліп қойғаныма ренжи көрмеңіз. Айтпағыңыз: дарынсыздар қаптап кетті. Ол неліктен дейсіз ғой. Тыңдаңыз.

Оның факторлары өте көп. Мен тек бастыларына тоқталайын. Сахна ақшаның құлы боп барады. Түбіндегі басты қауіп те сол тұстан болар шығар. Фонограммалық, музыкалық өңдеу арқылы сиырдың мөңірегенінен де ғажап дауыс жасап шығаруға болатынын әбден меңгерген кулар, қажет деген адамдарынан жұлдыз да жасап жібере алады. Әр түрлі кештерін ұйымдастырады. Теледидар арналарының көмейіне ақша тығындайды. Эфирден қайта-қайта көрсетеді. Радиодан күндіз-түні сұңқылдатқызады. Осыдан кейін танымал болмаймын деп көріңізші!

Әлгі қолдан жасалған «жұлдыздарға» осылардың барлығынан кейін: «Сен талантсызсың. Өз орныңды тап» деңіз. Көзіңізді шұқып, бетіңізді тырнап алады. Олармен күрес жүргізу-қиямет. Ол үшін өте қатаң талап қоя алатын, жүйелі түрде елеуіштен өткізетін мемлекеттік негіздегі сараптау комиссиясы болуы қажет.

Кез келген пенде өз дәуірін мақтайды. Біздің кезімізде бұлай емес еді, олай еді. Шындық жыртылып айырылатын. Әділет үстемдік құратын. Қиянатты емге таппайтынбыз дегендей. Мен де сол көп пенденің бірімін. Десек те біз өнер атты киелі баспалдаққа тұяқ іліктірген шақта оның төрі де, дастарханы да, табалдырығы да таза еді. Былық-шылық деген аз болатын. Бәкін-шүкін дауыспен, мардымсыз музыкалық білімсіз ұзаққа сілтеу мүмкіндігі шектеулі еді. Мен сол кезде өзіммен өнердің киелі босағасынан бірге аттаған замандастарыммен мақтанамын. Соларды құрмет тұтамын. Мақпал, Нағима, Сембек, кейіндеу қосылған Жеңіс Ысқақова... Қандай тату едік! Бәріміз де «Гүлдерде» тоғыстық. «Гүлдерді» біз гүл жайнатсақ, ол бізді танымал етті. Жас едік,

албырт едік. Аңқылдаған ашық едік. Сол бір жастық салтанатымның бейкүнә күндерін сағынып жүретінімді жасырып қайтейін...

Ә.Қ.:

– «Мұнайма» деген әнді сан шырқадыңыз ғой, Роза. Сондықтан, көп мұнайып, көп күрсіне берменіз. «Өмір – серуен, адам – көшкен керуен». Қазіргі тілмен кестелер болсақ, өмір-вокзал. Біреу кетеді, біреу келеді. Өмірдің мәңгілік шығарып салу мен күтіп алудан тұратынын білесіз ғой.

Шынында да өткен ғасырдың 70-ші жылдарының соңы, 80-ші жылдарының басы қазақтың ән өнеріне елеулі өзгеріс әкелген жылдар болғаны рас. Ол өзгерісті де жаңағы сіз тізбелеген толқын әкелген. Яғни, сіздер қазақ эстрадасының іргетасын қаладыңыздар. Беу-беу, сол кезеңдегі Розаның буын-буыныңды бұғы мүйізінің бұлауына түскендей балбыратар лирикалық дауысын, Мақпалдың шексіз мұңға батырар сиқырлы үнін, Нағиманың асқақ та өр гимнін, Сембектің сахараға тән сыңғыр сазын, ал, Жеңістің ойнақы да жарқыл бейнесін көрермендер әлі күнгі сартап сағынышпен сарғая аңсайды. Тіпті сол қауым анасы алай, мынасы былай деп оларды табақ-табаққа бөліп, жіліктемейді де...

Роза:

– Дегенмен Сембек Жұмағалиев тек өнер, ән үшін туған нағыз өнерпаз ғой. Мен оның талантына әлі күнгі бас июмен келемін. Сіздің бағанағы бақ шаба ма, бап шаба ма деген сұрағыңызға жауап беру реті енді келгендей. Көп ретте бақ шауып кететінін дәл осы Сембектің өнертағдыры растайды. Оған қазір тереңдеп, талдау жасамай-ақ қояйын. Шүкір, қазір Секең Алматысына қайта оралды...

Ә.Қ.:

– Өр әннің, әр әншінің өз тыңдарманы, өз көрермені болатыны рас. Десек те, қазақ көрерменінің басқа ұлт көрермендерінен оқшаулау, оғаштау бір қасиеті бар секілді болады да тұрады маған. Мәселен, телдидардан жаңағы күмбір дауысты, күміс үнді Сембек ән шырқап жатыр делік. Біз алдымен оның дауысына, әніне, мақамды ойнатуына мән бермейміз. Жатып кеп оның өткен-кеткенін, өмір жолын, жеке басының жыртқы-тесігін түгендей бастаймыз. «Бұл әйтіпті ғой, бүйтіпті ғой...». Біз соларды мың құбылта қазбалап шыққанша ән де аяқталады. Мен кейде ойлаймын: қазақ көрерменіне әнші мен әннен гөрі өсегі қымбат шығар деп. Жалпы сіздің көрермендерге көңіліңіз тола ма? Бұрынғы тыңдарман мен қазіргілерде айырмашылықтар бар ма? Болса, қандай?

Жаңұяңыз жайлы да әлі ештеңе айта алмай жатырмыз...

Роза:

– Қазақтың көрермені ме тыңдарманында мәдениет жетпей жататыны рас. Десек те Абай атамыз айтқандай, әннің де естісі, есері болып жатады. Бұрынғы әндерде әуен мен өлең мазмұны үйлесіп, қамшы таспасы сынды өріліп, бір қазанда бірге қайнап шығатын. Тыңдарман со-

ған елітетін. Қол соғатын. Сағынып жүретін. Ондай әндер қолма-қол танымалдылыққа ие болып, жұрт аузынан түспейтін. Қазір де тәп-тәуір әуендер шығып жатады, алайда өлеңдері мән-мағнасыз, жілігі татымай жататыны бар. Сөздерін ақындықтан мүлдем хабары жоқ әлдекім сүйкектете салады. Ертеректегі Тұманбай, Шөмішбай, Несіпбек сынды ақындардың әнге жазған текстері қандай еді!

Сөзі мен әуені жымдаса өріліп жатқан әнді қазақ көрермені сілтідей ұйып тыңдайтыны бар. Ән соңғы нүктесіне жеткенде барып дүр қол шапалақтайтын. Қазір ше? Орынды-орынсыз жерінде қол соғып, әннің сөзін де тыңдатпайды. Таза эмоция. Тек жасанды. Батыстан көргеніміз. Ондағылардың барлығын мәдениеттіліктің үлгісі тұтатынымыз. Мүмкін, өлеңнің мазмұнсыздығы да ықпал етер. Ойлы сөз болмаған соң, тыңдарман ойланып не қылсын.

Жанұям жайлы... Тасқын Оқапов әрі жарым, әрі ұстазым болды. Мен шырқайтын әндердің оранжировкасын да сол жасады. Көркемдік жетекшім де өзі еді. Аса биік деңгейдегі музыкант Тасқын Мәскеу консерваториясының түлегі болатын. Алматы консерваториясында көп жылдар ұстаздық етті. Роза Рымбаева бүгінгі күні белгілі бір өнер бақытына иелік етсе, онда солар үшін құдіреті күшті Алла мен Тасқынға қарыздар. Өмірден ерте кеткені – өкінішім.

Тасқынның ертеңгі жақсы күндерге деген аманаты – қос ұлым. Әли мен Мәди. Екеуінде де музыкалық сауат бар. Ал, олардың ата-аналарының жолын таңдау-таңдамасы – Жазмыштарының қолында.

Ә.Қ.:

– Роза, өнер адамдарына, әсіресе әншілерге өтіп бара жатқан жылдар легі өз таңбасын салып үлгеретіні бар. Олардың басым бөлігі 40 жастан асқан соң бірсін-бірсін көмескілене бастап, жүре-бара мүлдем ұмытылып қалуы да кездесіп жатады. Әнші – жылдарға тәуелді. Ал, сіз әлі күнгі бір биіктен соң екіншісін бағындырып, әлгі батырлар жырындағы Тайбуырыл сынды бір шаңыңыздан келесісін асырып келесіз. Қазақ әлі күнгі Роза Рымбаева десе, ішкен асын тастап елеуірейді. Тағдырыңызға риза шығарсыз?

Роза:

– Мен өмірден орнымды тапқан жанмын. Ән – менің тағдырым. Өмірдің жалғандығы сонда, мен жастығымның қалайша тез өтіп кеткенін де байқамай қалдым. Сырт көз Рымбаеваның өнер жолы тым сәтті, тым жеңіл болды деп ойласа, оңбай қателеседі. Мен барлығынан өттім: сүріндім де, налыдым да, мұңайдым да, қуандым да, сүйіндім де. Өмір сонысымен де қызық. Бәрі тек сәттіліктерден тұра берсе, ондай өмірден тез жеріп кетер едік қой. Әншімін. Анамын. Халқымның сүйіктісімін. Қарапайым қазақ әйеліне осыдан артық қандай бақыт керек?!

Елім, Қазақстаным аман болсын! Қазағым бай, қуатты болсын! Сол қазағым болмаса, мен кімге керекпін? Мен ән айтсам, сол жақсы жұртымның көңілін көтеру, рухын аспандату үшін айтамын. Менде басқа тағдыр атымен жоқ.

ЖАНЫ ЖАЙСАҢ ІНІ ІЗДЕП ЖҮРГЕНМІН...

Өткен ғасырдың 90-шы жылдары атыс-шабыс болмаса да, аса ірі саяси-әлеуметтік оқиғаларға толы болды. Тоқсаныншы жылдар әп деп басталысымен-ақ 70 жыл бүткіл әлемді ашса алақанында, жұмса жұмырдығында ұстаған Кеңестер Одағы атты алып державаның тігісі қақырай сөгіліп, шілдің қиындай шашырап түсті. Тәуелсіздікке қолы жетпей етегі жасқа толып, еңіреп жүрген Одақтас республикалардың айы оңынан туды: егемендік өз-өзінен әр босағаға шылбырын байлады. Қойын құрттап, айранын ұрттап жүрген момын қазақ та малма тымағын аспанға ата қуанды. Солардың бірі мен едім. Ғұмырын ұстаздықпен өткізген маған шығармашылықпен айналысу құқығы берілді. Облыстық «Дидар» газетіне қызметке кірдім.

Сол бір алағай-бұлағай кезеңде журналист қауымына ашылып «сайрауға» мүмкіндік туды. Жетпіс жыл бойы ішімде, жүрегімде қордаланған шер мен шеменді ал кеп ақтарайын! Топырағы әлдеқашан суып қалған тілім мен ділімді, қылыштың жүзі, найзаның ұшында кеткен руханиятым мен өрлігімді іздеп шырқырадым. Оқырман елең етті. Әрине, облыстық газетте маған дейін осы мазмұндас мақалалар, публицистикалық сарынды очерктер шыққан жоқ десем күпіршілік, алайда мен газетке тек өз стиліммен келдім. Жұртты елең еткізген менің көтеріп отырған тақырыбым емес, оның бірінші жақпен, өткір тілмен жазылуы еді...

Ұмытпасам, 2002 жылдың көктемі болар, редакцияға облыстық мәдениет басқармасы бастығының қабылдау бөлмесіндегі қыз телефон шалып, мені Түсіпхан Түсіпбековтің іздеп отырғанын, мүмкіндігім болса келіп кеткенім дұрыс болатынын айтты. Түкенді сыртынан білетінмін. Оның Тарбағатай ауданының әкімі болғандығы бөлек әңгіме, Түсіпбековтың мені әсіре ұлттық патриотизмі елітетін. Ұзақ әңгімелестік. Бірінші рет жүздесіп отырмыз-ау деп бармағымызды бүкпей, аңдысымызды бақпай ашық сұхбат құрдық. Маған оның кез келген тақырыпты қозғасақ та қамшы салдырмай, еркін көсілетін зеректігі мен алғырлығы, әсіре білімділігі мен біліктілігі, тереңнен тартар тектілігі, ең негізгісі – ұлттық патриотизмінің ұстараның жүзіндей өткірлігі

ұнады. Әңгімелескен адамын жіті қадағалап, зерттеп отырады екен. Көңіліне көлеңке түсіріп алмайын дейтіндей дипломатиядан да құр алақан емес.

– Маған сіздің публицистикаларыңыз ұнайды. Бет-жүзге қарамайтын қайсарлығыңыз, айтайын да өлейін дейтіндей жанкештілігіңіз– бір төбе. Хабарласып тұрайық, мәдениет пен әдебиет егіз ұғым емес пе, – деп қалды қоштасарда.

Содан бері он жылдан астам уақыт өтті. Бір-бірімізді бес саусақтай болмаса да, төрт саусақтай білетін мерзім. Ол осы уақыт аралығында қызметтің сандаған баспалдақтарынан өтті. Биліктің биігіне өрлеген сайын кішірейе түсті. Өскен сайын кісілігі мен кішілігіне, иманы мен ізгілігіне қылау түсірген жоқ. Шү дегендегі әңгімеміз «сізбен» басталып еді, жүре-бара сенге көшкенімізді екеуіміз де байқамай қалыппыз. Жасандылықтан ада, жақындыққа құмар жандар өстеді. Сен же, мен же дейтіндей ішек-қарнымыз да араласып кетпепті. Қойындасып, қасынысып жатпай-ақ сыйласуға болатынын дәлелдеп келеміз. Соған тәубе етемін. Өскеменге тұяғым ілінген сәттен бастап-ақ алдымда аңқылдап тұрар аға, жүрегі үзіліп тұратын ізгі іні тапсам-ау деп армандағамын. Сондай жақсы інілерімнің бірі емес, бірегейі бола білген Түсіпханды – Түсекемді жанында отырып-ақ сағынатынымды айтсам, кейбіреулер-адамның сезімін түсінбейтін көрбалалар күлкі де қылар. Мейлі. Жалпы, жаны ізгі жандар ұзақ жасайды, тіпті о дүниеде де пыраққа мініп ұшып жүреді дейді шарифатта. Адал жар, абзал әке бола білген, қазақтың адал ұлы Түсіпхан сияқтылар көп болса ғой арамызда...

КӘСІП ПЕН НӘСІП

*«Қайда сенің жақсы әнің...»
немесе, әнге гашық кәсіпкер келіншек
жайлы үзік жыр.*

Өскемендегі «Шығыс таңы» атты үлкен базардың директоры, қалалық мәслихаттың екі мәрте депутаты болып жүргенде қаладағы кәсіпкерлердің, жалпы әйел қауымының мұнын мұндап, шерін шерлеген, сойылын соққан, өңірдегі әйелдерден шыққан саусақпен санарлық қайраткерлердің бірегейі сені – Әлия Нарбекқызы Досыбаеваны бұрыннан білуші едім десем асылық болар, оқыс жолыққанбыз. Анау жылы қала әкімі әйел кәсіпкерлердің басын қосып, оза шауып көзге де, жақсы сөзге де ілініп жүргендеріне марапаттау рәсімін жасаған. Сенің аты-жөніңді атап, төрге шақырды. Бұл жұрт алдына тұңғыш шығуың, алғашқы марапатың болмаса да, қараторы өңің лыпып келген қаннан алабұртып тұрғанын байқадым. Атқарып жатқан ірілі-уақты істеріңді оңды бағалаған билікке алғысыңды жеткіздің: дауысында сәл-пәл діріл, көкірегінде толқу бар сынды. Қазақша сөйледің. Өскемендегі осындай – қырық рудың өкілдері бас қосқан жиында қазақша сөйлеу, қазақтың майда тілімен сұңқылдау таңсық болғаны да рас, алайда мен сенің сөйлеу мәнеріңнен Шығыс жұртына тән емес әуезді ұстап қалғаным шындық. Біздер, Төр Алтайдың тумалары, ұлымыз да, қызымыз да қатқылдау мақаммен сөйлейміз. Бір ғана ойды жеткізу үшін айналма жасап, бір төбенің шаңын екіншісіне қосып, астарлап айту дегендей қулық жоқ қой біздерде. Тарс еткізіп қойып қаламыз да, бақырайып қарап отырамыз. Ал, сенің дауысында торғындай жұмсақ әуезділік, қобыз үніндей қоңырқай да мұңлы дәм бар екен. Ішімнен: «Әй, Шығыстың қызы емессің-ау» деп тұжырым жасап қойғанмын.

Жиыннан соң бір сәт тілдесіп қалдық. Жолығып, сұхбат құруға келіскенбіз. Сол кездесудің сәті жыл өткеннен кейін бірақ түскенін көрмейсің бе.

Әлия! Қазақтың «Құралай бастаған көш оңбайды» немесе «Байтал шауып бәйге алмас» дегендей, ықылым замандардан аманаттаған ма-

қалдары мен мәтелдерінің қадірі, алысқа бармай-ақ қояйын, өткен ғасырдың соңғы он жылдығында тәуір-ақ түскені шындық екеніне келісетін шығарсың. Олардың «обалы» сенің апаларың мен сіңділеріңнің, құрбыларыңның мойнында. Қоғамдық формация ауысты. Сауда-саттық жан бағудың басты тегершігіне айналды. Еркек-еркеге, әйел-қайраткерге айналды. Еліміз тәуелсіздігін алды деп бір жағынан мәз-мәйрам болып жатсақ, оның екінші бүйірінен мүләйім көзін сүзіп кедейшілік, жоқшылық тұрды. Алып өндірістердің қос өкпесіне су кетіп, дем алысына сырыл араласа бастады. Ауылдағы аңқау ағайынның жыртық қомшасына жамау болып отырған кеңшар, ұжымшарлар апалас-төпелес болып, алағай-бұлағай заманның құрбандығына шалынды.

Міне, дәл осындай ескетті кезеңде ерлердің абдырап қалғаны рас. Әйелдер естерін тез жинады: құмырсқа белдерін тоғыз қабат торқа емес, қайыс белбеумен шарт буып алып қап арқалап Қытай кетті, шыбынның шекесінен тер шығаратын аптап ыстық пен Алтайдың ақырған аяздарында бет-ауыздарын үсік шалып көшеде шемішке сатып, жанұяларын өлтіріп алмау қамына кіріскен. Қазақтың бүгінгі таңдағы мойындарына галстук таққаны бар, тақпағаны бар – мұқым ер-азаматы сол кезең үшін қыз-келіншектерге кеңірдегінен қарыздар...

– Жамбыл облысынанмын. Тараз қаласының іргесіндегі кентте туып, өстім. Сондағы орта мектепте білім алдым. Әкем Нарбек агроном, шешем Зина ұстаз болатын. Жанұядағы жеті бала ес біліп, етек жинағаннан бастап-ақ еңбекпен тәрбиелендік, нәпақамызды еңбекпен табуға дағдыландық. Жер-анамыздың омырауын созғыласақ аштан өліп, көштен қалмайтынымызды әбден ұқтық. Қысқасы, біз туғаннан еңбек сабағын оқыдық.

Мектепті тауысқан соң Алматы медицина институтының емдеу факультетіне оқуға түстім. Алайда, дәрігерлік дипломмен ол кезеңде жан бағу мүмкін болмады. Қызметтен алатын жалақым екі баламның балабақша ақысын төлеуге де жетпеді. Тіпті қала ішінде жүріп-тұруға соқыр тиын да қалмаған кездер болды. Несін жасырайын. Ақыры әлеуметтік жұтандық мені саудаға қақпайлады. Ал, коммерция оңтүстік өңірдің қызына жат емес екенін бала да, шаға да жақсы біледі. Тіпті, студент кезімде жатақханада ұсақ-түйектерді қыздарға саудалап жүретінмін. Сөйтіп, бизнес иіріміне күмп етіп түстім де кеттім, – деп жымығансың.

Мен сенің жүзіңе қарап отырып сұлулық пен сүйкімділік атты қос ұғымның бір-біріне ешқандай кедергі жасамай, қабаттаса өріліп жатқан ғажап үлгісін көріп, айран-асыр болдым. Десек те сенде сүйкімділік басымдау секілді. Әйел сүйкімділігі – мың сан паракты жұмбақ кітап. Жанарыңа шүпілдей толған мұң мен өміршендік алауынан көз қарығады.

Бизнес... Менің болмысыма мүлдем жат ұғым. Десек те сенің ол туралы шерткен әдемі де әуезді әңгімеңді тыңдап отырған менде оған деген бір жып-жылы сезім пайда болғаны шындық.

Оның жолы тым ауыр екен-ау. Алдымен Алматыда әйелдердің шұлығын шығаратын серіктестік құрған сен тәп-тәуір табыстарға да жетіпсің. Шұлыққа қажетті полиэстер материалын Ресейден тасымалдап, бұл істің қыр-сырына қанық көмекшің-латыш жігітімен қосылып тандарынды таңға ұрып жүргенде, Қытайдан дәл сондай шұлықтар қаптап кетіп, Қазақстанның сауда орындарын жаулап алғанын қайтерсің.

– Өзімізде дәл сондай өнімдер өндіріліп, халықтың сұранысын қанағаттандырып жатқан кезеңде шетелдік тауарлардың бас-көктеп кіруіне мемлекет тарапынан тосқауыл қойылмағанына бармақ шайнай налығаннан басқа қолымыздан не келсін. Өкіндік. Қасірет шектік. Қазір ойлап отырсам, сол кезеңдегі Үкіметті де жазғырғанымыз ұшқарылық екен. Ауыр шақ еді ғой, – деп жуып-шайдың.

Өскемен табалдырығын 2001 жылы аттапсың. Туған ағатайың Шойбек осы базардың құрылысын аяқтап, директорлық тізгінін сауданың қыр-сырын меңгеріп қалған саған ұстатыпты.

– Алғашқы жылдары сандаған қиындықтармен бетпе-бет келдік. Ғимаратқа жылу қосылмаған, сауда орындарын жалға алып отырған саудагерлерге тіпті ұсақ-түйек жағдай жасаудың өзі ауыр болды. Бәрін жеңдік. Қазірде осы «Шығыс таңы» базарына 40-50 адам қызмет көрсетсе, 400-ден астам адамның сауда нүктелері жұмыс істейді. Солардың 95 пайыздан астамы – қыз-келіншектер. Кей кездері құмырсқа белдері қайыса жәшік, қап арқалап бара жатқан, алма беттерін үсік пен аптап тотықтырған, алақандары мүйіз, қолдары күс-күс келіншектерді көргенде ішкі жан дүнием қопарылып, кеңсірігім тұз құйғандай ашиды. Боздап отырып жылағым келеді. Әйел – өмірдің сәні ме әні, әйел-нәзіктік символы емес пе еді, құдайым-ау...

...Сенің жанарыңнан міне-міне тамып кетуге шақ тұрған қасірет жасын көрдім. Қалай уатудың жолын таппадым. Ақыры қолымдағы қағазды шиыршықтап отырып-отырып:

– Налыма, Әлия! Заманымыз жыл өткен сайын жақсылыққа бет бұрып, шұғыл өзгеріп келе жатыр ғой. Ел экономикасы да күрт өсу үстінде. Көр де тұр, әлі-ақ қазақтың қаракөз келіншектері бөпелерін тербетіп, ұл-қызын тәрбиелеп, таңғы жұмысына асыққан еріне білезігі майыса шай құйып отыратын болады. Әртүрлі жиындарда ана мен баланың, кәсіпкер әйелдердің сойылын соғатын да өзіңсің. Өзің секілді қайраткер келіншектер көп болса, қазақ әйелінің көз жасы да тез құрғайды. Осы айтқаным сені гөр,-дедім бе-ау, әйтеуір уатпаққа жанталаса әрекеттенгенім рас.

Сен тез сергідің. Оң жақ самайыңды ұлпасымен әлсін-әлі басып қалатын балапан шашыңды сілкіп тастап отыру әдетіңе сіңісті болыпты. Оның өзіңе ғажап жарасады екен. Соны байқадым. Ендігі әңгімені мүлдем басқаға, көңілді нотаға ауыстыруға тырыстым.

– Әлия, үнің әуезді көрінеді, ән айтатын шығарсың, – деп едім. Сыңқ етіп күлдің.

– «Таздан тарақ қалғалы қай заман» деуші ме еді осындайда. Мен ән айтпағалы қай заман, аға. Алайда, ән-күй десе ішіп отырған асымды тастай ұмтылатыным бар. Мен әманда жан-жүрегіммен Шәмші, Әсет, Нұрғиса, Ескендір сынды ағаларымыздың әндерін шырқап жүремін. Нұрлан Өнербаев, Саят Медеуов, Тоқтар Серіковтерді теледидар мен радиодан жиі іздеймін. Кәділгідей сағынамын. Өнер менің хоббиім. Айтуға жоқ болсам да, тыңдауға шебермін. Сонан кейін... Өнер адамдарына шамамның келгенінше қамқорлық қолын созғым кеп тұрады. Созып та жүрмін. Әрине, ол тізімді жариялап қажеті жоқ шығар. «Жаман бергенін айтады» демей ме.

«Өскемеге концерт келіпті» десе, үнемі елеңдеп жүремін. Сол концертте менің жақсы әнімді, жастық шағымда айтылмай қалған әнімді орындайтындай болады да тұрады.

Туған жер дейсіз бе? Сағынбаймын десем-өтірік, алайда маған Қазақстанның қай қиырында жүрсем де өзімді түсінетін, өзіммен пікірлес, мұраттас адамдар ортасында болсам, болғаны. Әрине, оңтүстіктегі жусан иісі ерекше еді. Бала кезімізде соның тамырын қазып алып, кешке шейін талмап жүруші едік. Сол есіме түсіп отырғанын көрдіңіз бе...

Болашақ дейсіз-ау. Мал, құс өсіретін қосымша шаруа қожалығын ашу да ойымызда бар. Қашанғы жат ел тауықтарының күмәнді сандарына көз сүзіп отырамыз. Жолдасым Имаш та кәсіпкер. Құрылыс жағында. Екеуіміз тізе қосып төрт баламызды тәрбиелеп жатырмыз. Үлкен қызымыз Қытайда. Бейжінде білім алған. Қолымда апаттан қайтыс болған апайымның да екі қызы бар. Оларды да жеткізу парызым. Қысқасы, біз ошарлы, үлкен жанұямыз, – деп шын ниетіңмен, қанағаттанған сезіммен күлдің. Саған күлкі сондай жарасады екен.

– Әлия, бағана өзің әңгіме еткен қазақтың қыз-келіншектеріне не айтар едің?

– Әрине, жақсы сөз-жарым ырыс. Десек те тілегім, өтінішім ер адамдарға да қатысты. Ерлеріміз мықты, иықты, мейірімді, адал болсын! Сонда мынау монданақтай жер бетінде бейшара, маскүнем, жезөкше, көкбет, қысқасы жаман әйел болмайды. Әйел бақыты – қоғам мен ер азаматтардың қолында. Сол мұратқа жетейік!...

Біз де өзіңе сондай тілектер тіледік, Әлия!

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ШЕКАРА

Көршім көшіп барады Өскеменге...

Бүгінгі күн— кешегі күннің шәкірті. Бүгінгінің жақсылығы мен қасіреті өзінің бастау көзін өткеннен алатыны— қаны сорғалаған шындық. Сондықтан, Төр Алтай, оның кіндігі Катонқарағай жайлы әпсана шертердің алдында міндетті түрде артымызға бұрылып, өткеннен бірер түйір шежіре сауғаламай болмайды.

Ертеректе-мандайымызға бес елі бақ қонып, береке-бірлігіміз, ырыс-құтымыз шарасынан аса шүпілдей толған шалқыма замандарда Бұқтырма өзенінің қос жағалауына қоныс тепкен қалың қазақтың әсіре мақтанына айналған Төр Алтай өз жұртының ғана жұмағи мекеніне айналып қоймаған, көршілес жатқан жат жұрттықтардың да көңіліне құрт түсірген жәннат өлке болған ғой. Шөбі шүйгін, жері майса Алтай жайлауы 18 ғасырдың басына дейін тарыла қоймаған. Білегін түрініп, қабағын түйіп келген келімсек «қарашекпендерге» (кержақтар) қонақ-жай, кеңқолтық қазақ қойын сойып, барын алдына қойып қарсы алса да әлгілерден мейірім бола қоймаған. Көкпенбек көздерінің зәрінен, мылтықтарының кәрінен қорыққан қазекем барлы-жоқтысын теңдеп, қолдарындағы ірілі-уақты малдарын алдарына салып, Алтайды сағалап, Бұқтырманы жағалап көше берген ғой. Сонда барып пана тұтқан, мандайларын тіреген жерлері— көк түрік бабаларының атамекені, өздерінің кіндік жұрттары Катонқарағай өңірі екен. Ол-бүгінгі Қазақстанның оңтүстік-шығыстағы ең соңғы пұшпағы. Бағанағы келімсек «қонақтар» мұнда да үсті-үстіне келіп сан жағынан да, үстемдік жағынан да артық дәрежеге ие болған. Алайда, көңілшектің көн дорбасының түбі әманда тесік болатыны рас көрінеді, жер-жаһанды бір ғана ысқырығымен иіріп, жусатып отырған Кеңес үкіметінің күркіреген кезеңінде де Төр Алтай жұртына бұйырған нәпақа шамалы екен, 70 жылда тауды қойып төбеге шыға алмай, пұшайман күй кешкен.

Қазір де қыр асып, қазан көтеріп, мәре-сәре күй кешіп жатқаны шамалы. Әйтеуір барға қанағат, жоққа салауат айтып үйренген көмпіс те көнтері жұрт тірлік қоламтасын өшіріп алмас үшін жанталасуда. Өткен ғасырдың 70— жылдарынан бастап Төр Алтайдан күңірене көшушілердің топа-

ны молайғаны рас. Көштің басын осында үш ғасыр бұрын байлық қуып, өз жұртында жуса кетпейтін қылмыс жасаған соң алапес секілді қуғын көріп келген қарашекпендердің әулеттері бастаған. Осы тұста: «Олардың боқшаларын сүйреп аяқ-асты көшуіне не себеп болды?» деген заңды сұрақ туады. Жауап шолақ: жер тозды, күн озды. Ең мелжемдісі: аудан Қытаймен шекарада жатыр. Қатерлісі де, қауіптісі де осы. (Сол жылдары КСРО мен Қытай арасындағы саяси жағдай шарықтау шегіне жеткен). Ал, қопарыла көшушілердің соңында борсық сорған бағлан құйрығындай бүрісіп, көз жасы омырауын жуған кешегі бай, бүгінгі бейшара өлке қалды. Олардың соңынан сығырая қарап, биттеген көзін жасырып сұрткен, бір-екі қарасы, бес-алты тұсағының қызылы мен ағына итінген не қазақ емес, не орыс емес дүбәрә, «ғажайып» тілді халық қалған.

Қызық, замана тегершігі өркениетке қарай қаншама рет айналым жасаса да Алтайдағы азғана қазаққа бет-жүзін теріс бұратыны бар. Ондағы жұрттың ақсүйек армандары да Алтайдың түкті төбелерінен әрі асып көрмепті. Бәрі де жергілікті ғана маңызға ие ұсақ-түйек армандар. Соларының өзі орындалмайтынына көздері жеткен соң қылта созуды, артық қуат жұмсауды қойған. Мәскеу мен Алматыға жалтақтай-жалтақтай мойын омыртқалары үзілердей болған. Мәселен, әнеу бір жылдары, ықшамдандыру саясатының аудандарды бір-біріне телуі кезеңінде Катонқарағайдың аңқау да аңғалақ жұрты: «Е, екі ауданға да бірдей қашықтықта жатқан, жер ортасы Катон емес пе, оның үстіне шекараға орналасқандығы тағы бар, аудан орталығы Катонқарағай болар» деп арқаларын кеңге салып есінеп жүргенде, орталық Үлкен Нарын аталып, төбелерінен жай түскендей есеңгіреп қалғандарын қайтерсіз. «Сорлыға сойыл бұрын тиедінің» кебі де. Бүгінгі күні Алтайдың таулы-тайғалы қиян қолаттарында жатқан Аршаты, Берел, Жоғарғы Қатын, Ақсу, Бекалқа, Тәңірсу (қазіргі атауы Рахман қайнары) секілді ауылдарының жұрты 200-300 шақырым алыстағы аудан орталығына жету үшін аңыздағы Ер Төстік сынды темір етік киіп, темір таяқ ұстап, ел-жұртымен хош айтысып, арыздасып шығатын көрінеді. Тіпті аяқ артар көлік табылған күнде де оның ақысыз-пұлсыз апармайтыны шындық. Көлік иелерінің кілті аспанда, 200 шақырымға атанның құнын сұрайды. Ондай қаржы тек кемпір-шалдардың зейнетақысына ғана көз сүзіп отырған ауыл халқында бола да бермейді. Бұл жақта бағанағы кемпір-кешек, шал-шақпыттары бар үйлер – жан-жақты қамтылғандар санатында. Ауылдың басты әлеуметтік инвесторлары солар.

Катонқарағайдың халқы өздерін Қаратаймыз деп күшенеді. Қаратай – Найман атаның үлкен бір тармағы. Сонау Шыңғысхан заманында Сырға дейін босқан бұл жұрт араға алты ғасыр салып, атамекеніне әзер жетсе керек. Көшті бастаған жаңағы Қаратай бабалары екен. Алайда аналарының моласын Қаратауға, аталарының бейітін Ұлытауға тастап кетіпті. Катонқарағайдың өз басында игі жақсыларының моласы мүлдемге жоқ десе де болғандай. Бәрі де шетке шығып, бәрі де шетте өліп,

олардың сүйектерін де жинай алмай қалған өксікті өлке бұл. Қабағына мәңгі мұз қатып жүретін қазақ әдебиетінің классигі, жарықтық Қалихан Ысқақ ағамыздың сөзімен айтар болсақ, бұл Алтай – жетімдер мен жесірлер өлкесі. Алтайдың асуынан азасы биік. Әні онан да мұңлы... Бұл айтып жатқанымыз әңгіме сыралғысы ғой.

Қалихан Ысқақ демекші, әнеу бір жылдары Катонқарағай аудан орталығы дәрежесінен айырылып, билік басындағылар оны ішкерідегі Үлкен Нарынға теліп, Алтайдың тағылар ғана мекен етер тайгасында ешкімге керексіз боп тентіреп қалған Қаратай елі боқшасын теңдеп орталыққа босып жатқан ереуіл кезеңде сол ағамызбен арада бір запыранды әңгіме болып еді.

– Ел мен жер төңірегінде терең бір әңгіме бола қалса болды, ең бірінші Абылайды ауызға аламыз. Бірақ қазаққа аса үлкен еңбек сіңірген кім дейсің бе, ол-Қасым хан. «Жеті жарғыны» іске қосқан сол. Шайбани тұқымының быт-шытын шығарып, Ауғанстан жерінің үштен бірін, бүкіл Мауренахрды босатып, қазаққа әлемдік геосаяси картадан орын алып берген де Қасым хан. Шекараны да сол белгілеп берген. Мәселен, Қабанбай неге Абақ Керейлерді Өр Алтайға, Наймандарды неге Төр Алтайға апарып орналастырды? Өйткені олар шекара бойы болатын. Дүниежүзілік тәжірибеге сүйенсең де, бабалар іс-әрекетіне жүгінсең де түйісер нүктең біреу: шекарадан халықты, елді мекендерді алып кетпейді, әкімшілік-билік мекемелерін көшірмейді. Тіпті, бізге тоғышар, саппас, жұмыртқадан жүн қырқатын шығайбайлар деп оқытқан өткен ғасырлардағы қазақ байлары да малдарын шекара сызығынан асыра жаюға тырысады екен. Онан кейін малының тұяғы тиген өңірді қазақ жері деп басып қалуға тырысқан. Бізге солардың зиынын бермегенін қарашы. Дәл іргемізге 40 миллион халқын тіреп қойып Қытай отыр. Қамшылар жақ сүбе қабырғамызды таптап, жырттың-жырттың кіріп-шығып ормандай орыс жүр. Соны неге көрмейміз? Әлде көзіміз басыр болған ба? Менің бізде болып жатқан мына реформаларды түсіне алмай басым қатты, – деп күйзеліп еді данышпан аға...

Анада іссапармен елге барғанда қияндағы Аршаты, Берел ауылдарына жолым түскені бар. Бұл екі ауыл да Қазақстанның оңтүстік-шығыстағы ең соңғы елді мекендері. Аршаты ауылының қылшығы да қисаймапты. Баяғы қалпы. Ғұмырында еркелеуді білмеген, өткен-кеткен еш қоғамдық формация басынан сипап көрмеген, жетімек қозы сынды әбден тасбауырланып алған көмпіс те көңтері ауыл. Монғолия, Қытаймен сүйкенісіп жатқан да осы елді мекен. Мұнда «Үлкен жермен» байланыс тек ауылдағы санаулы телефон арқылы жүзеге асады. Автобус атаулы бұрындары да келмейтін. Қазір де жоқ.. Жолы қиямет. Жол деген атаудың пародиясы. Анадай жолда автобусты қойып, шайтан аяғын сындырады. Өмірі жақсылық көрмеген жұрт оны іздемейді де. Қазанбұзар тентектіктен ада. Өздерімен өздері. Бұйығы. Мемлекеттік мекеме атаулыдан– жүзден астам оқушыға білім беріп жатқан бір орта мектеп, бір фельдшері бар дәрігерлік пункт.

– Аудан орталығы бізден жүз шақырымдай қашықтықтағы Катон болғандағы күнімізге зар болып қалдық. Орталық бізді жұртқа тастап,

қашып барады. Оны Катонға қайтарудың жолы жоқ па екен? Айналайындар-ау, анау жоғарыдағыларға біздің осы бір өтінішімізді жеткізе көріңіздерші, – деп Аршатының аңқау жұрты ғайыптан орталарына орталықтан түсіп қалған ақтаяқ-қаратаяқтарға қолқа салады. Айту-міндет. Әйтпесе, ол тілектерінің орындалмайтынын әбден біледі.

Аршатыдан 20 шақырымдай ішкеріде жатқан Берел ауылының дем алысы да, жүрек соғысы да, әлеуметтік тірлігі де бөлектеу көрінеді. Ауылдың Бұқтырма көпіріне таяу тұсындағы «Шошқа тоғай» аталатын теліміндегі кеңестік кезеңнің соңғы тынысының көзіндей боп қалған 20-30 шақты жаңалау үйлер болмаса, ескі жұрт тозып-ақ кетіпті. Қопара тиеп алып кеткен үйлердің іргетастары, атам замандарда Алтайдың қызыл қарағайынан қиып салынған, әбден кетеуі кеткен көтерем үйлердің шатырлары сәл-пәл жел соқса ескіліктің мұңлы бір сазын шертіп, сыңсиды-ай келіп.

– Ауылымыз кезінде ауыл-ақ еді. Адам саны 1200-ден асып, мектебімізде 320-дан астам оқушылар білім алған. Өз мәдениет үйіміз, поштамыз бар болатын. Кеңшар кезінде марал ұстап, шетелдік валютаның алғаш дәмін татқан да біздер едік. Қысқасы, қазір солардың бәрі-бәрі көзден бұл-бұл ұшты. Әпсанаға айналды. Ауыл жұртына нәпақа тауып беріп отырған маралдарымыз тістегеннің тісінде, ұстағанның қолында кетті. Берелдің (Бергі ел деген сөзден қысқартылып алынған) күні күлбеттеніп шығып, күреңітіп бататынды шығарды. Жұрт жұмыссыз қалды. Ауылымыздың абыройын марал ғана көтеріп тұр екен, олар қолды болған соң жұрт жүдеді, екі қолға бір күрек іздеп тентіреуге көшісті. Міне, көріп отырсың ғой, ауылда бұрынғы халықтың жартысына да жетпейтіні жұрт отыр. Олардың көпшілігі кемпір-сеппір, шалшақпыт. Ертеректе бір жұрт тезегі қураған кәрі-құртандарын арам өлсін деп тауға апарып тастайды екен дегенді оқып едім. Біз де солардан не ары, не бері емеспіз. Мектепте жүзге жетер-жетпес оқушы бар. Әнеу бір жылдары ауыл мүлдем телефонсыз қалып, көктемде Бұқтырма мен Ақбұлқақ тасып, жарты ауыл суға кетіп те қала жаздады. Ой, біз не көрмедік. Сол кездегі әкімдерге құдайдың зарын қылдық, бір телефон тартып беріндерші, Бұқтырманың ернеуін шегендеуге көмектесіндерші деп. Қайыр болмаған. Әйтеуір ел мен жұрттың бағына облысқа Бердібек Сапарбаевтай азамат басшы боп келіп, көзіміз ашылды. Шығыс Қазақстан атам заманнан бері дәл Сапарбаевтай басшыға зәру еді. Ел мен жұрттың мұнын мұндап, жоғын түгендейтін, шерін шерлеп, күйін күйлейтін осындай әкімнің Шығыстағы ғұмырын баянды ете көр деп ауыл халқы бес уақыт Аллаға мінәжат ететіні бар. Сол кісі бастап, оны ауданның бұрынғы әкімі Серік Зайнуллин қостап, біраз шаруаның басы қайырылды. Сапарбаевтың да бейнеті көп жігіт пе деп ойлаймын. Бұрынғы облыс әкімдері қиратып тастаған дүниені қалпына келтірем деп, алашапқын болып жүр. Жақсының жақсылығын айтайын дегенім де.

Қазір адам санатына қосылып қалдық. Алайда, ауылдан көшушілер саны азаймай тұр. Көршілерімнің көбі қалаға қоныс аударып, қазір жетім қал-

ғандай күй кешудемін. Әй, жүре-бара осы шекарада жатқан Катонқарағай өңіріндегі жұрттың бәрі үдере көшіп, ата қонысымыз медиен жайлауға айналып кете ме деп қорқамын, – дейді ауыл ақсақалы Шәмөй Отарбаев.

Ағамыз ауылдарымызда қалған кейбір боқташақ шалдар секілді ұл-қызым жұмыссыз, анауым жоқ, мынауым жоқ дегендей күйкі тірліктің күлді-көмей жоқтауын көңірсітпейді. Атадан қалған жерді айтады. Сол жеріміз иен қалып, ертеңгі күні көрші алпауыттардың иелігіне өтіп кетер дегендей қауіпін айтады. Алаш ұранды қазаққа жерден киелі, жерден қымбат еш дүние болмаған. Жер дауы мен жесір дауының қатар ауызға алынатыны да сондықтан. Бабаларымыздың: «Дұшпан атыңды сұраса-аяма. Бер. Қамбар ата аман болса, тұлпар тумай қоймайды. Қатыныңды сұраса да таршылық етпе, өйткені ел аман болса сен үшін тағы да бір аруы бой жетеді. Тек дұшпанға бір сүйем де жеріңді беруші болма» деген аманат тастап кетуі де көп нәрсені аңғартпай ма. «Малдың иесі, жердің киесі бар» дегенді де олар тегіннен-тегін айтпаған. Желдің өтінде, жаудың бетінде жатқан Алтай сынды жұмағи өлкемізді күн жауып, найзағай ойнамай-ақ талақ етіп, бошалап кетер болсақ, ертеңгі ұрпаққа не бетімізді айтамыз?

– Ең қауіптісі сол – ауылдарымызға жастарды тұрақтату қияметке айналып барады. Жастары жоқ ауылдан болашақ іздеу-абсурд. Мектепті тауысып, қалаға кеткен ұл мен қыз мәңгі бақида қайтара оралмайды. Оларды да сөге алмайсың, ауылда жұмыс жоқ. Мектептердегі бала саны жыл сайын емес, ай сайын азайып бара жатыр. Неге? Ауыл демографиясының бастау көзі – жастарды күндіз шаммен табу қиямет. «Дипломмен-ауылға» деп қаншама үгіт-насихат жүргіздік, соған жастарды еліте алдық па?! Инженер, дәрігерлерді былай қойғанда, қарапайым мұғалімнің өзіне мектептерімізден сағат тауып беру үлкен проблемаға айналды. Басқа жерлерді білмеймін, дәл қазіргі Катонқарағай үшін дипломды маманға жұмыс тауып беру қиын, – дейді кешегі тарихшы ұстаз, бүгінгі зейнеткер Жомартхан Байғонысов.

– Шекаралық аудандардағы, оның ішінде дәл Катонқарағай секілді қиыр өлкедегі қалаға бағытталған миграцияны тоқтату онай шаруа емес. Жастарға мал басын өсір, жер тырмала, сөйтіп күніңді көр, сонда барып байысың деп насихат жүргізсең де нәтиже беруі екіталай. Бұл өлкенің табиғаты тым қатал. Алты ай қыс. Мұнда көктем, күз секілді өлара кезеңдер өте сирек болады. Ал, сиырдың ащы ішегі секілді созылып, бітіп бермейтін қысы бар өңірде мал басын көбейтіп, одан қыруар қаржы табамын деу-аңыз, қиял – ғажайып ертегісі. Өзін-өзі мүлдем ақтамайды. Онда жер тырмала дегіңіз келіп отыр-ау. Оған да айтар уәжім бар: мұндағы жыныс ормандар мен алып таулардың арасындағы тоқымдай ғана жазық жерлерге дән өсіріп, одан астатөк өнім аламын деу де күпіршілік. Кезінде керзі етік киген кеңестік кеңкелес идеологтар тайга мен тау қолаттарындағы үй орнындай ашық алаңқайлардың барлығын жыртқызып, егін егеміз деп малға жайылым қалдырмаған. Дотацияны көпіртіп құйып отырған сол кезеңде де не мал өспей, не егістіктен мелжемді өнім жиналмай, әйтеуір шықпа

жаным шықпамен күн кешкен Алтай бұл. Сондықтан табиғаты ғажап бұл өлкені сақтап қалудың, ондағы миграцияны тоқтатудың бір ғана жолы бар, онда туризмді дамыту қажет. Ал, бұл аймаққа туризмді жалаң жарнамамен әкелу мүмкін емес. Сервис жағын ойластырмаса болмайды. Соны ойлаған басшылық соңғы екі жыл көлемінде Катонқарағайға, оның шипалы сулы Рахман қайнары аталатын теліміне дейін баратын күре жолдарына асфальт төсеніш салдыру үшін инвестиция тартумен шұғылданауда. Жол барса, бәрі барады. Ол жақта қазірдің өзінде туристерге қолайлы жағдай туғызу шаралары қолға алынуда: заманауи талаптарға жауап бере алатын қонақүй кешендері, бұғы мүйізі сорпасының бұлауын қабылдауға арналған орындар, туристерге арналған саяхат бағыттары дейсіз бе, бәрі салынуда. Алайда, қарқын тым баяу. Басты себебі: қаржы жетіспейді. Бұл өңірді халықаралық туризмнің басты бір бәсекелесіне айналдыруға облыстың қаржылық қуаты жетпейтіні шындық. Сондықтан, Үкіметтің туризм саласына деп бағышталған тиын-тебенінің барлығын Алматы мен Көкшетау төңірегіне үйіп-төге бермей, табиғат ғажаптығы жөнінен әлемнің кез келген өңірлерімен тайталасқа түсе алар, жетіқат жерінің құрсағында 25 ғасыр бойы тырп етпеген бұрынғы бабалар мүрдесі шығып, кіл алтынмен апталған патшасы мұқым нөкерлерімен кәрі құрылық Еуропаның аузын ашқызып, көзін жұмғызып жатқан Төр Алтайға да назар аударатын, көңіл бөлетін уақыты жетті. Бір ғана жанды мысал келтіре кетейін. Мынау бізбен көршілес жатқан, таудың арғы бетіндегі Ресейдің Алтай Республикасында ары кетсе жүз мыңның ар жақ, бер жағындағы халық тұрады. Табиғатының да бізбен текетіреске түсерлік қауқары шамалы. Алайда ол өңірде әр жыл сайын 1,5 миллионнан астам туристер келіп, аунап-қунап қайтатын көрінеді. Ол деген қып-қызыл ақша ғой. Ондай қаржы бізге де көптік ете қоймас еді-ау.

Егерәки Шығыста, оның ішінде Катонқарағайда туризм дамыса, халық бұл жақтан көшкенді қойып, осы аймаққа келіп қоныстануға ынтық болары сөзсіз. Сонда барып біз шекараны да, кіндікжұртымызды да сақтап қаламыз, – дейді облыстық мәслихаттың депутаты, белгілі кәсіпкер, Катонқарағайдың ұлтжанды азаматы Темірбек Исабаев.

Қазақстанның байлық әрі табиғат бренді саналар шұғылалы Шығыста көрген жанды көркімен тамсандырар, онан кейін мәңгібақида сағындырып жүрер жәннәт жерлер жетіп артылады. Кербез Катонқарағай, балығы тайдай тулаған, бақасы қойдай шулаған Марқакөл мен Зайсан, жұмбақ та тылсым сырлы Тарбағатай, пайғамбарлар мекені Шыңғыстау, Жидебай, қаншама ғасырлық шежірені бауырына басып жатқан Үржар, Мақаншы... Әттең, осылардың барлығы дерлік шекара сызығы бойында жатыр. Әттең, осылардың Зайсаннан басқасының барлығы да кешегі оңтайландыру саясатының сол жамбасына түсіп, омақа асып, аудан орталығы дәрежесінен айырылып қалғандар... Әттең...

Шынында да... біз шекарадан неге қашып барамыз осы???

МАСКҮНЕМНІҢ МОНОЛОГЫ *немесе адамзат пен азамат қасіреті*

Жарық дүниеге інгәләп сәби келді. Өмірге ұл әкелген ана қос жанары мейірімге шүп-шүп толып, қалжасына балбырап жатыр. Тіпті мынау жалпақ ғаламға Әзірет Әлі сайлағандай сүйкімді пандықтан да құралақан емес. Тәкәппар қарайды. Бұл фәниде ұл туғанда дәл қазақтай қуанатын халық жоқ та шығар.

Ұл жаксы өсіп келе жатты. Замандастарының алды болмаса да көш соңындағы қою шаңға қақалған жоқ. Құрсағын қақыратып шыққан жалғыз ұлы болған соң ба, анасы оны қолынан қақпаған. Ерке де еркін өсті. Техникум тауысты. Той-томалақ, әртүрлі кештерге әуей бола бастады. Араққа ауызданды, ақыры ауызын ала алмай қалды.

Ендігі кезекте өмірге ұрпақ әкеліп, қуаныштан өңі бұл-бұл жанған ананың маңдайын әжім шиырлап, көз жиегін мұң торлай бастаған. Ана қасіреті басталған.

Қасіретті – әлпештеген жалғызы кіргізген босағадан. Ал ұл болса оны арақтан тапқан...

...Біз тұратын көп пәтерлі үйдің бесінші қабатында қос мұңлық тұрады. Отыздың ішіндегі жас келіншек пен алпыстан асқан кейуана. Ұмытып барады екенмін ғой, келіншектің тоғыз жасар сүп-сүйкімді қызы бар.

Аптасына бір-екі мәрте әлгілердің есін бір маскүнем шығарып кетіп жүреді. Есін білмей келеді, есін білмей кетеді. Былдырлаған сүйкімсіз бір әуен ауызында. Түсініксіз. Боқтық араластырады. Кімді, нені боқтап жүргенін де білмейтін болар.

Жасын айыру мүмкін емес: мүмкін отызда, мүмкін жетпісте шығар. Бет-аузы жарасы бар, қара қотырланғаны бар, жарадан көрінбейді. Көптен бері күзелмеген мұрты астыңғы еріннен төмен түсіп, ауызын толық көрсетпейді.

Әлгі бейбақ келген бетте итшілеп бесінші қабатқа сүйретіліп жетеді. Аналардың есігін тепкілейді. Былапыт сөздерді қарша боратады. Келіншек пен кемпір шығып, оны ит қосып қуалайды. Бұл спектакльдің эпилогы ана мүскіннің кіре берістегі асфальттың үстінде ұйықтауымен аяқталады. Қазақтар айналып, орыстар оның үстінен аттап өтіп жатады. Кейде түні бойы сонда былдырлап қонып шығады, кейде ғайып боп кетеді.

Бір күні кемпірмен тілдескемін.

– Ұл менікі. Ішкіш боп кетті. Арыстай азамат еді, тулаққа айналды. Одан көрмегеніміз жоқ. «Араққа ақша бермедің» деп маған пышақ та салды, келіннің бұғанасын да сындырды. Жалғыз немерем сәби кезінде осының әзірейіл іс-әрекетінен шошынып, жүректің талма ауыруын тапты. Үйдегі түртініп жинаған аз-маз жиһаздар мен бір қабатымызды үйіп қойып өртеп те жіберді.

Ақыры біржарым жыл отырып келді. Түзелгеніңіз не, кәдімгі екі аяқты хайуанға айналып шықты. Қазір әбден біткен, біреуге қол көтергенді қойып өз аяғын әрең басып жүр. Адамдық бейнесін баяғыда жоғалтқан. Ақырет жасымда осының мүскінге айналған сұлбасын көрмейін, басқа жаққа көшіп кетейін деп те әрекеттендім. Амал қанша, пәтеріміз өтпеді, пәленбай жыл жөндеу көрмеген пәтерді кім ала қойсын.

Міне, көрген күніміз осы. Келінім жоғарғы білімді есепші еді, қазір бір фирманың еденін жуып жүр. Менін аздаған зейнетақым бар. Соны ілдебайлап жеткіземіз. Немеремді емдетемін.

Ананы қазір полиция да алмайды. Сау болсын, мас болсын, кісі танудан баяғыда қалған. Іштен шыққан шұбар жыланым қазір тоғыз басты тажалға айналды. Адамзат баласына қат-қабат қасірет әкелер араққа, оны ойлап шығарған адамға күніне жүз мәрте қарғыс айтудан басқа менің қолымнан не келеді? – деген кейуана. Аһ ұрған. Жалын түкірген. Өзегі қорғасын құйғандай өртенетінін байқағам...

...Анау жолы жоспарлы мақала жазбақ боп Өскемендегі маскүнемдерді еңбекпен түзеу мекемесіне бардым. Не көрді дейсіз ғой. Сондағы адам бейнесіндегі құр тұлыптардың дені қазақтар екен. Көбі қырыққа да тұяқ іліктірмегендер. Әлгілер баланың сөзін сөйлейді, жоқтан өзгеге тарқылдасып күліседі. Өз қызықтары өздерінде.

Мекеме бастығы қазақ жігіті екен.

– Аға, жалпы біз баспасөз өкілдерімен қарауымыздағы аурулардың қатынасқа түскенін қаламаймыз. Дегенмен, зәуімен кеп қалған екенсіз, бұлардың күнделікті тыныс-тірлігі емес, моральдық бағыттағы материал жазам десеңіз анау Болат (атын өзгерттім) деген жігітпен сөйлесіп көріңіз. Тағдыры тым шиырлы, – деп жөнін айтқан.

Болат атжақты, сіріңке қара жігіт екен. Тұйықтау ма қалай, ашылғысы келмеді шу дегенде. Шөлдің құдығындай тым тереңде жатқан жанарынан тіршілік белгісін табу аса қиын. Мағынасыз да бейжай қарайды адамға. Немқұрайлы.

Жөнімді айттым. Танысу рәсімін жасадық.

– Әңгімелесуге менен басқа бір жөні түзу адам тауып алмаған екенсіз, – деп езу тартқан болды. Жап-жас жігіттің ауыз қуысындағы тістері де сиреп қалыпты. Әр жерден қадау-қадау сарғайған тістер қарауытады.

Болаттың үздік-создық айтқан әңгімесі:

– Әкем аудандық партия комитетінде хатшы болған адам. Шешем дәрігер еді. Бір жанұяда үш бала болатынбыз. Таршылық көргеміз жоқ. Ең үлкен апайым экономист мамандығын алған, тұрмыс құрған. Қазір Қостанайда тұратын болуы керек.

Екі қыздың ортасындағы жалғыз ұл болған соң мені тым еркіндеу өсірді. Әке беделі арқасында үзіп-жұлып мектеп біттім. Оқуға түсірді. Қайта-қайта милицияға түсе берген соң үшінші курс оқып жүргенде одан да шығарып тастады. Әкем қайтты өмірден. Мен әскерге алындым.

Әскер қатарынан ақыл-есім толысып қайттым. Арақтан қашатын болдым. Бірақ он үш-он төрт жастан бастап қанға араласқан арақ соңымнан бір елі қалмады. Үйлендім. Келіншегім көмпіс, сезімтал адам еді. Бір ұлымыз келді дүниеге. Ешкімнің қолына жалтақтатпайтын жалақысы бар жұмысым болды. Бейбіт те тыныш тұрмысымыз бар еді.

Шайтан азғырды. Арақтың соңына қайта шам алып түстім. Жұмыстан қуылдым. Көше кезіп, тілемсектеніп арақ сұрап ішетін деңгейге жеттім. Албастыға айналдым. Үйдегі кілем-кілшені ұрлап сатып, араққа салдым. Ел кезіп кеттім.

Өзімнен кейінгі қарындасым осы Өскеменде тұратын. Бір күні есімді жисам сол үйде жатыр екенмін. Көшеде мас боп жатқан жерімнен теріп алыпты. Күйеу балам салиқалы қызметте еді. Қарындасым көз жасын көл етті. Жалынды, «Арақты қойшы, ағатай!» – деп құдайдың зарын қылды. Сөздері, ақылдары аса миыма қонбады. Дегенмен код жасауға келістім. Амал қанша, бір аптадан соң қайта ішіп кеттім. Дәрігерлердің екпелері де «самопал» болуы керек, түк өзгеріс болмады. Қарындасым менен қашып Алматыға көшіп кетті. Мен далада қалдым. Үйіме оралатын бетім жоқ. Қазір осында жүрген жайым бар.

Мен барлығын жоғалтқан адаммын. Оларды қайтару мүмкін емес. Өмірді қайтара бастауға енді кеш. Өзіне-өзі тірілей көр қазған адамның жанды бейнесі мен боламын, – деп сөзін бітірген.

Ұққаным осы. Сартқа ұрғандай шаршап қалыппын. Болат кеткен жайына. Әне, иығы қушиған адамның құр терісі қозғалып барады. Біткен, таусылған адам. «Арақты енді ішпеймін. Қойдым» деп те айтқан жоқ. Мен бәрібір сенбес едім. Соны сезген шығар.

Неге екенім білмеймін, осы Болаттың жанұясын көргім келген. Мекеме бастығы біраз бұлданып барып олардың мекенжайын айтқан...

Есік қоңырауын бастым. Ішкі есік ашылса да жым-жырт тұрған адамның тынысын сездім.

– Болаттың пәтері осы ма? Сізде шаруам бар еді, – дедім шыдамай.

– Болаттың өлі, тірісін де білмеймін. Ол жоғалғалы не заман! Есіңіз болсын, мен

оның қарызын қайтара алмаймын, – деген әйел дауысы...

Жөн сұрастық. Пәтерде отырмыз. Орта бойлы, сүп-сүйкімді қараторы келіншек екен.

Айгүл (өзгертіп алдым) айтқан:

– Алғаш үйленген жылдары біз шынында да бақытты едік. Әйел бақыты дегеніміз де отбасының тыныштығы, еріңнің өзіңе деген сүйіспеншілігі шығар. Сол болды менде. Қазір бәрінен айырылдым.

Болат алғашында, ішіп келген күннің ертеңінде жатып-жалынып кешірім сұрайтын, ішпеуге ант беретін. Бара-бара бәрі әдірем қалды. Жоғалып кететінді шығарды. Ұлымды ұйықтатып тастап талай боранды,

жанбырлы түнде қала кезіп, айықтыру мекемелерін сүзіп шыққан қайран асыл уақыттарым-ай желге ұшқан. Апа-қарындастарымен тізе қосып Болатты арашалап қалу үшін не істемедік?! Болмады. Соңғы жылдары ол ішіп келген кезде ұлымды алып безіп кететінмін. Бір үйде қону мүмкін болмады. Көзі алақтап, аузынан көбік ағып жатқанын көрудің өзі сұмдық еді. Ұлыма көрсетпеуге тырысатынмын.

«Келіншегімнен аласыңдар», – деп тамыр-таныстардан қарыз алатын көрінеді. Алғашында қайтарып та жүрдім. Соңғы кезде мүлдем танымайтын адамдар келіп қарыздарын қайтаруды талап ететін болды. Онсыз да аз жалақым ұлымды оқытуға, пәтерақымды төлеуге әзер жетеді. Немді берейін! Ақыры беттерін қайтардым. Бағана сізге де айтып жатқаным сол кезекші тіркес еді. Оның емдеу мекемесінде екенін де сізден естіп отырмын. Көрмегелі жылдан асып кетті-ау деймін. Құдайдан күніне үш мәрте: «Болаттың бетпақ жүзін көрсете көрме!» деп сұрап отыратыным шындық.

Мен үшін ол өлген адам. Мөлдіреп тұрған қызғалдақ шағымда соған жолықтырған тәңірге де өкпем қара қазандай. Тағдырым шығар, одан қайтып қашып құтыларсың...

...Айгүлдің кезінен мөп-мөлдір тамшылар еденге тырс-тырс тамып жатыр. Мына түйірлері соңғысы болғай!

Қазақ әйелдерінің арақ зауылынан аққан көз жасын жинаса телегей теңіз, зобалаңын текшелесе тау тұрғызуға болатын шығар. Арақ тек қана от басы, ошақ қасының емес, бүкіл қоғамның қасіретіне айналғалы не заман! Не заман демекші, қазақ араққа ауызданғалы ары ұзаса 70-80 жылдың жүзі болды. Одан көп емес. Ағаларымыз бен аталарымыздың соғыстан әкелген «сарқыты» сол. Тың игеруге келгендердің «ерулігі» де ақмағанбет. Дарақы қазақ қолтығы тесік қомшасының өңірін ашып тастап ішті. Ұрпағын үйретті. Ұрпағы өзінен де асып түсті. Мүйіз шықпады. Егерәки арақтан мүйіз шығар болса қазақтың төбесіндегісі он сегіз сала-лы бұғынікіндей болар еді баяғыда.

Есіміз кірмеді. Қазақтың некілы біртуар дарындылары мен таланттыларын арақ бейнесінде келген Ажал жұтқанын көбіміз білеміз-ау. Мен тізбелемей-ақ қояйын. Амал қанша! Енді ерлермен жағаласып әйелдер де ішетін болыпты. Оңған екенбіз!

«Айналайын ағайын! Топаны мол халық бала-шағасымен ішсе де көптің аты көп, олар азбайды. Олардың атасынын асы сол. Ал саусақпен санарлық аз қазақтың табиғи өсімін былай қойғанда, ұрпағының арақтың құрбандығына айналып азып кетуі – ұлттың айықпас алапат қасіреті. Өне, арыстай қазақ азаматы тулаққа айналып аулада жатыр. Өне, кешегі күні тепсе темір үзердей қайраты бар бір азаматың тірі өлікке айналып, бүкіл жарық дүниеге мағынасыз қарап мәңгіп отыр.

Өкініш пе, жоқ па? Өкініш емес, қандыкөбікті қасіретің сол. Мынау Айгүл, анау кейуаналардың көз жасы көл болмасын десек етек-жеңімізді қымтап, есімізді жинайық!...»

...Міне, Айгүлдің жасына жетпей әжім айғыздаған жүзіне қарап отырып бүкіл қазақ баласына осыны айтқым келген. Тек естір құлақ болса деңіз!

КӨКЖАЛДЫҢ АЖАЛЫ

(эссе)

Қандыауыз мұның жіліншік тұсын қауып алғанда қақпаннан то-
пас, томырық үн шықты. Қақпанның қос жақтауы жұқа кигізбен
қапталыпты. Аяқты қиып кетпесін дегені. Әккі аңшылар өстеді. Япы-
рым-ау, жарылып кеткір танауы темірдің күлімсі иісін неғып қана сез-
бей қалды екен?! Бәсе, қақпанды жылқының жас тезегіне қайнатқан
екен ғой. Бұл оңбай алданғанын жаңа түсінді. Шынымен-ақ әнеу бір
еңсегей бойлы, кәлласы аттың басындай ерепейсіз үлкен, алақандары
алашадай, жауырыны кигіз үйдің орнындай, көп сөзді білмейтін Ақбұ-
лақ ауылындағы апайтөс Аңшы екеуінің арасындағы сандаған жылдар-
ға созылған текетірестің оның пайдасына шешілгені ме?

Қауіп пен күдіктен ғана тұратын сандаған сұрақтар санасын шабақ-
тады. Шұғыл түрде шалт қимылдамаса, оңбай арандап қалатыны рас.
Қауіп пен қатер қол созымдай ғана жерде тұр. Қызық, бұл анасының
шаранасын жарып шыққаннан бергі өміріндегі жолсеріктері де жаңа-
ғы қос сезім екен-ау. Бүткіл ғұмыры ұстараның жүзінде өтіпті. Қасқыр
боп дүниеге келген екенсің, саған мүлдем қателесуге болмайды. Оқыс
басу дегенің-омақасу. Өлім. Күшік кезінен санасына сіңірілген қағи-
да осы. Сақ еді. Қайратты еді. Адуынды болатын. Өзімен жағаласқан,
жағасынан алғандардың көбісі қазірде бұл дүниелік емес. Талайлы
тағдырлары мұның төрт елі азу тісімен оқыс қиылған. Тым жас шағы-
нан үйір бастаған. Көкжал атанған. Осы Марқа өңіріндегі қой бағатын,
қойдан жуас қазақтар мұны Шолақ Тажал десетін. Күшік кезінде ерке-
леймін деп от басқаны бар. Құйрығының ұшы адуынды әке– арланның
азуында кетіпті...

Көз алдынан бүткіл саналы ғұмыры үзік-үзік суреттер секілді көл-
беңдесін-ай келіп. Тігістері кетіп сетінеген, жапырақ-жапырақ болып
жыртылған тұман арасынан елес беретіндей. Жалауы желбіреп қол
бастаған жақсы жылдарын, сағымға оранған салтанатты күндерін са-
ғынды. Бір төбенің шаңын екінші төбеге, бір ауылдың шуын екінші
ауылға ұластырып жүрген жорықты шақтары қандай еді! Қандастары
арасындағы мұның абыройы қандай еді! Сандаған қанды сапарлардан,

ұранды қуғындардан қара басын ғана емес, бүткіл үйірін аман– есен алып өткені аңыз боп тараған арлан еді ғой бұл. Енді келіп...

Ол жінішке еспе сыммен қақпанға күрмей байланған дөңбекті сүйреп ұзаққа бармасын, қанды сүрлеумен соңына түсер Аңшының өзіндей ата жауын тіпті де құтқармасын бүткіл жан жүрегімен түйсінді. Түйсінді де... Бойына біткен бар қайратын жақ етіне жинап, арс етті. Азу тістері төрт елі апандай аузы қылтасын қапқан. Жұлып-жұлып тастады. Артқы сирағының қан-қан шолтиған тұқылы қапты қақпанда. Шолақ сирағын сүйрелеген ол осы бір шілікті жылғадаң неғұрлым алыс кетсе, солғұрлым қауіпсіз боларын зерделеді. Әнеу түкті жотаның төбе шашын жұлқылай соққан өткір желдің енді біраздан соң алақаншық боранға айналарын, анау еңсегей бойлы Аңшы он жерден данышпан болса да аппақ алай-дүлейден соң оның ізін кесе алмайтынын жақсы түйсінген ол шоқалақтап, оқиға болған жерден алыстай берді. Дегенмен, ажалының тым жақын қалғанын, бүгін болмаса ертең ол қаншелектің бас салып желкесінен бүрерін, қасқыр мен кемтарлық деген ұғымдардың санаға мүлдем сыймай тұғынын Шолақ Тажал бар болмысымен сезінді. Оны білмесе көкжал атанып, үйір бастап несі бар...

...Батпаққа батып, іші кеуіп өлген атандай өгіздің маңайын, сәтін салғанда ешкім шиырлап үлгермеді. Ауылдан үш-төрт шақырымдай жердегі кигіз үйдің орнындай қопаға мал барады, оның ортасындағы тулақтай құйға таудай өгіз батады деп ешкім ойламаса керек. Қақпанын сулап әкеліп өгіздің бүйір тұсына құрды. Қазір – қара күз. Түн баласында анау Төр Алтайдың мұзбен құрсанған кепештігінен тартар ызғар мына қандыауыз қақпанды көкпенбек мұзға айналдыратыны сөзсіз. Мұз-темірдің иісін аластайды.

Қопаның қамшылар жақ пұшпағындағы төбеге шығып, аяқ суытты. Адыр-адыр боп кете берер төбе-жоталардың көкжиекке қашқан сайын еңселеніп, тұлғаланып, ақыр соңы сүбесі бес елі Алтайға тұяқ іліктірген соң ұлылыққа жұтылып кететініне қайран қалды. Бала күнінен көріп жүрген суреті болса да әр жолы өстіп жаңалық ашып отыратыны бар. Қарадан қарап өз-өзінен мырс етті. Құдай-ау, пайғамбар жасына келіпті. Аппақ сақалын сауып төрге шығып, қолын жайған жәмиғатқа батасын алқалап отырса қайтушы еді. Аттың үстіндегі екі аяғы жер сызып, қанжығасындағы қақпандарын салдырлатып түбітмұрт бозбала кезінде қырға тартып бара жатушы еді. Әлі күнгі сол. Бұл үшін замана тегіршегі айналуын баяғыда тоқтатқан сияқты. Көптеген замандастары жоғарғы білім алды. Қызмет қуысты. Таққа ұмтылысты. Көзі тірілерінің басым бөлігі бүгінде қаладан отау сайлап, жылы суға қолдарын малып отыр. Ал, мұның істеп жүргені мынау. Қаладағы жалғыз ұлы Төлегеннен туған тұңғыш немересі дүниеге келгелі жарты жылдан асыпты. Әлі күнгі сол шарананың бет-жүзін көрген жоқ. Айтуға ел-жұрттан ұят та. Әне, міне деп жоқты-барды сылтауратады. Қол ти-

мейді, жер шалғай дейді. Ойбай-ау, қазіргі заманғы жүрдек көліктерге мына тұрған Өскеменің жер түбі емес шығар.

Қызық, бұл анда-санда ұрынарға кара таба алмай, өзінің күйкі тірлігіне бармақ шайнай налығанда баяғыда бақилық болып, сүйегіне қына шығып кеткен әкесін жазғыратыны бар. Қайырбек жарықтықтың басты «ауыруы» да аңшылық еді. Кеңшар жұмысынан қолы қалт етсе болды атам заманғы ескі мылтығын асынып, қақпандарын салдырлатып, астындағы шартық тор биесін сипай қамшылап тауға бет алып бара жататын. Ердің артында бұл отыратын жарбиып. Сынықтан басқаның барлығы жұғатыны шын екен, әкесі қайтыс болғанда ұшан теңіз байлық та, өріс толы мал да қалған жоқ бұған, бағанағы ескі мылтық пен тот басқан төрт-бес қақпан қалған мұра боп. Ол кезден бері қаншама суық су, қаншама ыстық су ақты. Сол жылдары туған сәбилер бүгінде отау құрып, бала сүйіп отыр. Бәрі өзгеріп жатыр. Өзгермеген, тыпыр етпеген тек өзі ғана. Әке жүрген ешкіаяқ сүрлеуден не ары, не бері ауытқыса қане. Адамзат дамуында прогресс деген болмаушы ма еді? Ұл әке шыққан биіктен аса алмай, сол төбенің төңірегін шандатып жүрсе, онда даму деп тантип жүргеніміз әдірем қалмай ма...

Терістен өңменнен өтердей өткір бір жел үре бастапты. Ол күпәйкесін қаусырынып, қағынып-сілкініп, орнынан сиырқұймышақтана әзер тұрды. Ғұмыр бойы ақ қар, көк мұздың үстінде тапырақтаған, мұны ертеңгі таңдарына аман-есен жеткізіп келе жатқан екі аяқ та қақсайтынды шығарыпты.

...Орманшыда қайбір бос уақыт бола берген. Жалпы, орман мен табиғат байлығын күзететіндерде сенбі, жексенбі дегендей бел ағытып, аяқ суытатын күндер ада-күде жоқ екендігін көпшіліктің біле бермейтіні шындық. Үнемі ат үстінде олар. Осы жолы да сөйткен. Қаба бойындағы шыршаларды белгісіз біреулер турап кетісіпті десті. Ауылдың араққа сылқия тойып алған трэктірісі Қаройдағы жас өскіндер отырғызылған алқапта бурақотан ойнап, ол өңірді тулақ сүйрегендей қылған, соны әктілеп келіндер деп, қолды-аяққа тұрғызбады басшылар. Анау жолғы қақпанына үш-төрт күннен соң ғана оралған.

Қасқыр қақпанды тоқпағымен сүйреп кетіпті. Жаңа жауған қар үстіндегі қаны сорғымаған соны із оқиғаның осы бүгін болғанын айтады. Атын бір топ қарағанға асығыс байлай салған ол, сүйретінді ізге түсті. Қасқыр алысқа тартқан сияқты. Мұның долбары расталатын болса, ол әнеу бір жота бауырындағы бұта арасында жатқан шығар. Оған дейін де әлі бір шақырымнан астам ойлы-қырлы жер...

Алқынып қалды. Алпыстан асқан кексе азаматқа алпыс аттам жердің өзі үлкен жүк екендігін жиырма бестегілерге түсіндірем, ұқтырам деу-күпіршілік. Оған сан рет көзі жеткен. Алайда, бүгінгі Жиырма бес-тердің Алпыстағы ақсақал тындыратын шаруаға қауқары жетпей жататындары қаншама!

Түйсігі алдамапты. Саптама етіктей сом тоқпақты көбік қарлы, ойлы-қырлы жермен екі-үш шақырым сүйреу оңай болып па, әбден солықтаған, жалы тайдыкіндей күдірейген көкшулан арлан бұтаға жете бауырын жаза сұлап жатыр екен. Бұл арсы-күрсі жетіп келгенде айқұш-ұйқыш азу тістерінің бар мәзірін көрсетіп, күркірей ырылдады. Ырылдады да адамнан сескенудің ырымын жасады: бойындағы бар қуатын жинап топ бұтаның қалыңына қарай сұғынды. Екеуі де әбден шаршапты. Аңшының есіне ешқандай қару алып шықпағаны енді түсті. Бар болғаны беліне байлаған сапер күрегі ғана. Ағытып, жанына қойды. Сақтық жасағаны. Аяқ суытып, солығын басып алмаққа бекінді. Есік пен төрдей болып, керіліп жатқан алып арланның артқы бір аяғын бұтаға байлап тастады. Қашып кетпесін дегені. Дәл жанымда азу тістері қарағайдай жыртқыш жатыр-ау, сәл мүлт кетсем жанымды жаһаннамаға жібереді-ау деп ойласа қане. Қорықса қане?! Ерте, ерте, ертеде, ешкі құйрығы келтеде, сонау желкөкірек жас кезінде осылардан сәл-пәл сескенуші еді. Етек-жеңін жинап жүретін. Адам баласы қартайған сайын Ажалымен дәп бір бажасымен қалжыңдасқандай күй кешетіні несі екен?

Аңшы мен Аң құдды бір-бірінен насыбай сұрап атысып, соның кәйібіне балқып отырған ауыл шалдарындай үн-түнсіз. Мәңгірісіп қалған. Қулығына құрық бойламайтын адуын арланның не әрекетке барғалы жатқаны тек жаратқанға ғана аян, ал мұны тағы да өткен шақтың сарғайған парақтары өзіне тарта бастады. Отыра қалса болды, шыркөбелек айналдырады. Санасын сикырлап тастаған секілді...

...Осы Ақбұлақ орта мектебін бітірер шағы... Ол кез – Қазақстанның ойы мен қыры, даласы мен қаласы, бәрі-бәрі дәл бір қағынан жеріген құлан сынды қазақша атауларға кепиетси танау шүйіріп, іргесін аулақ салып, мұқым жер-көк орысшаға кекірелеп жатқан кез. Кеңшар да, ауыл да Горный аталатын. Жер де, көк те жап-жасыл, тіпті бұлардың көкіректері де жастықтың жап-жасыл шалғынын жапыра кешіп жүрген керім көктем еді ғой. Болашақ керемет боп көрінетін. Асау армандары ауыздықтауға көнбей, Алтайдан әрі ала қашып, әуреге түсіретіні қайда. Кластастарының барлығы дерлік білім қуып қала аттанғанда, бұл – аңшылардың қосқа тастап кеткен мылтығындай сопиып ауылда қалды. Кәрі әкем мен кейуана шешемнің қамын ойладым, соларға бола ертеңгі ертегі күндеріме, жұмағи жылдарыма қол сермедім десе – өтірік. Шындыққа жүгінсе ауылды, туып өскен Ақбұлағының тұмса табиғатын қимаған. Тағы да... тек өзі ғана білетін, жүрегінің жықпылына жасырған құпиясы бар еді. Ол – аңшылық. Сол жылдың қоңыр күзінде қойшы таяғын ұстауға да сол бір «ауыру» себепші болған. Қарт Алтайдың ойы мен қыры, орман-тоғайы түгелдей өз меншігіне көшкендей елеуреген. Онан кейінгі үш жылын әскери-теңіз флотына беріпті. Аман-есен ауылына оралған соң басыбайлы орманшылық кәсібіне бет бұрды. «Уақыт – суға салған тұз емес пе» деген рас болар, одан бері де табаны күректей қырық шақты жыл өте шығыпты-ау.

Қызық, аңға деген құмарлық оның пенделік тірлігін де екінші қатарға ысырып тастағанын кеш ұққан. Өзі қатарлылардың алды немере сүйеге дайындық жасап жатқанда барып бұл үйленген. Қайта аузының салымы бар екен, ауылдың тым-тым нәзік, тым-тым ибалы, әсіре иманды қызы, осындағы орта мектепте мұғалім болып істейтін Сәулемен көңіл қосты. Ол ошақ басына жұлдыздай бір ұл, құндыздай-құндыздай үш қыз сыйлады. Өңінен үнемі шуақ шашып тұратын Сәулемен бірге шаңырақтарына баянды бақыт, тұрақты береке кірген. Аңшы өз ошағы басындағы балтамды жылылыққа өлердей ғашық еді. Сондай батпан бақытты салаң еткізіп мұның алдына тастай салған Жасағанға ризалығы сонша, қуаныштан басы айналған естанды шақтарында тіпті кеңсірігі удай ашып, құмарынан шыға жылап алғысы да келетін. Ол апталап тау-тасты кезіп, жұмыс пен аң соңында жүрген ереуіл шақтарының бір әредігінде Алласына жатып кеп мінажат ететін: Уа, құдіреті шексіз Жаратқан ием! Шаңырағыма сыйлаған тыныштығың мен қоңыр тірлігіңе әманда ризамын. Осы мейіріміңнен айыра көрме!..

...Селк етті. Түйсігі алдамапты. Арланның қарағайдай азу тістері мен от шашқан қос жанары төбесіне төніп қапты. Қасқырдың сап-сасық демі іргесінен үрді. Келер сәтте сапер күрегі айбалтадай жарқ еткен. Жарқ еткен де... жай отындай сарт еткен. Ол екінші қайтара көтерілген жоқ. Алапат қарулы қол, мылтық қарауылындай дәлдік, жай отындай шапшандық өз дегеніне жеткен. Бас сүйегі қақырай айырылған арлан қанға бөгіп, оның табанының астында жатты...

Атандай Жиренқасқаға өңгерілген Арланның басы мен құйрығы жер сызып келеді. Ерде екі бүктеліп бұл отыр. Бағыты – ауыл. Баяғыдан бері осылай. Сүркіл жүріс. Сүркіл өмір. Сүркіл ой. Ербең-ербең етіп келе жатқан қасқырдың жансыз басына көзі түсуі мұң, солардың әулеті туралы ой иектеді оны. Кеудесіндегі шыбындай жаны пыр етіп ұшып кеткен Арланға енді мынау алағай-бұлағай дүниенің қазығы да, шыжығы да бес тиын екендігіне қызықты. Қасқыр демекші... Мынау монданақтай жер бетіндегі тіршілік иелері арасында аярлық пен қулықтан жарыс өтер болса, әй, қасқырға ешкім шақ келмес. От қару, көп қару ойлап шығарған екі аяқтылардан ғана жеңіліс тауып жататындары болмаса. Бұлардың жан-дүниесін, психологиясын, шығысы мен құбыласын бір кісі жетік білсе, ол тағы да өзі шығар. Әкесіне еріп салақтағаны бір төбе, өзіндік есебі осыдан 45 жыл бұрынғы Жыланды мал бордақылау фермасындағы қақпанмен алған арлан қасқырдан бас талатын шығар. Бұл әлгіні атқа өңгеріп алып келгенде, сондағы комсомол жастар бригадасы мүшелері арланның үлкендігіне қайран қалып, мұның мақтауын асырған. Арланның терісіне аудандық дайындау мекемесі 135 сом берсін. Бұл қаржылық марапат оны тіпті ынталандыра түсті. Шынында да мұндай ақшаны сол кездегі аудандағы бірдей қызметкер бір айда әзер табатын. Ауылдағы Нұрахмет аңшыдан көп тәлім алды. Сол ағасына көп ерді. Ол кезде кәсіпқой аңшы да, әуесқо-

йы да дайындау мекемесімен шартқа отыратын. Осынша түлкі, осынша қасқыр терісін өткіземін деп. Құдай-ау, бәріне үлгеруші еді ғой. Бір түлкі терісіне 30 сом, бөлтірік терісіне 50 сомнан төлейді. Сол кезде қалай байып кетпегеніне осы күнге дейін айран-асыр. Бір қыста аулаған терілерінің қаржысына «Урал» мотоциклін алғаны есінде әйтеуір. Осы энеу бір жылдары Нұрахмет жарықтық екеуі алған қасқырларын жай қызық үшін есептеп көріскен. Нұрағандікі 800-ден, мұның алғаны 400-ден асып жығылсын. Байлық деген, ынталандыру деген сол емес пе еді. Ал қазір қаржылық ынталандыру деген атымен жоғалды. Дым да төлемейді. Қасқырлардың қауырт көбейіп бара жатқандығы сондықтан...

...Астындағы сандаған жылдар жолдас боп келе жатқан Жиренқасқа да мұны әбден зерттеп алған. Үндемесең бұл да басынады. Аңшының өз ойымен әуреге түсіп келе жатқанын пайымдаған ол кібіртікке түсіпті. Шаужайлап, бірер мәрте сауырлап та жіберді.

...Қазір ғой, қарт Алтайдың іші-сырты жыртқыштарға лақылдай толып тұр. Қасекендер бүгінде малды қойып, адамдарға шаба бастады деген әңгімелерді де құлағы шалғаны бар. Ол құрғақ әңгіме емес, оларды енді біраз әспенсітсек, ауылға қасқырдан әкім сайлаймыз. Осы Күршім ауданындағы Орловка, Бобровка секілді анау Катонқарағай ауданына қарай сұғынатын қалың жыныс ішіндегі ауылдардың халқы ұсақ малды қойып, жылқы ұстаудан қалдық десіп зар еңірейді. Суатқа шыққан жылқыларды қасқыр жарып кетеді екен. Анада теледидардан көрді, облыс әкімі осы қасқырлардың қаптап кетуіне байланысты қатаң тапсырмалар беріп жатты. Өңірдегі төтенше қатерлі деген аудандарға аңшылардың жеті бригадасын жасақтап жіберген көрінеді. Әй, содан нәтиже бола қойса... Қасқырды алдау, одан қулығымды асырам деу-күпіршілік. Жеті бригада Алтайды шарлап жетпіс қасқыр атар. Атар да шаршап-шалдығып қаласына қайтар. Қасекен ақымақ емес. Аңшылар келген кезде өлсе де суырылып шықпайды олар. Жымиып қойып жықпылда жатар. Ал, аналар кете бурақотан ойындарын бастайтыны сөзсіз. Жоңғар шапқандай етеді. Кеңестік кезеңде әр ауылдағы дайындау мекемесімен шартқа отырған әуесқой аңшылардың арқасында аң мен одан келер шығын арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізіліп, мүлдем мамыражай болмаса да, біршама тыныштық сақталушы еді. Бүгінгі күні ауылдарымызда аңшылар тұздай құрып кетті деген әңгіме емес бұл. Құралайды көзге ататын, өңірдегі жүгірген аң мен ұшқан құстың психологиясын бес саусақтай білетіндер әлі де жетіп артылады. Ама! қанша, марапаттан да, ынталандырудан да мақұрым қалған бұл салаға олар тер төккісі келмейді. Кім үшін, не үшін тентіреймін дейді де...

Қасқыр – қазақтың трагедиясы. Басқа ешкімдікі де емес. Анада теледидардан эколог ғалым болар, бір орыс не қыласың, сұңқылдады-ай келіп. Аткөпір ақыл айтты. Осылай да осылай, қасқырлар азайып барады, оларды Қызыл кітапқа енгізу керек деді ме, қасқыр деген та-

биғат санитарлары дей ме, әйтеуір тындап отырған Аңшының жүйкесі іріп түссін. Тапқан екен санитарды! Жылына жеті не тоғыз күшікке дейін табатын қасқырлардың қазірде геометриялық прогрессиямен өсіп бара жатқанын жаңағы қалада жүрген қаратаяқ ғалымсымақ білер ме екен?! Қазіргі қасқырлар да нарыққа әбден бейімделген. Бұрынғы кеңшар, ұжымшарлар болса жоқ. Яғни, Алтайдың қойнауы мен қолатын шерте керіп жататын қалың мал да, жықпыл-жықпылдардағы қаптаған қыстаулар да жоқ деген сөз. Малдың көбі ауылда. Қырда көбі деп ауыз толтырып, көкірек соғып айтар мал да қалған жоқ бүгінде. Десек те ауылдағы аңыраған қазақтың жинақ банкісі де, таңдайына салып талмары да қолындағы он шақты ұсағы мен бірер ірі қарасы. Қасекендердің ауылға келетіні, сыбаға дәмтететіні де сондықтан. Оларды Қызыл кітапқа енгізер болсақ, онда қазақтарды Қазақстаннан көшіру керек. Қасқыры жоқ бір жерге жалшылыққа берген дұрыс. Екі қолға бір күрек табылар...

...Күн кешкіріп қалыпты. Өне, Ақбұлақтың түтіні де көрінді. Ол тепеңдеп үйіне қарай асығудың мәзіретін жасады.

...Шолақ Тажал үш аяғымен шоқырақтап Қызыл Керіштегі өз үйірінің аяқ суытар, қанды жорыққа дайындық жасар қолатына жақындап қалды. Өн-бойын бұрын соңды болмаған беймәлім діріл буып келе жатқанын сезді. Межелі жерге неғұрлым жақындаған сайын өңешін өксікті өкініштің өртті жалыны шарпи бастағанын пайымдады.

Өттең... Келмеуі-ақ керек еді. Үйірлестеріне өзінің мынау мүскін, бейшара, кемтар кейпін, жермен жексен болған рухын көрсетпей, энеу бір шатқалдан өз-өзін лақтыруы керек-ақ еді. Сай табанында быт-шыт боп жатқаны әлдеқайда әдемі болар еді. Көкжалға сондай өлім жарасар еді.

Өттең... Сандаған жылдар жүзінде өзінің бүйірін жылытқан, ұрпақ сүйгізген, некилы қанды жорықтарда аймүйіздене қатар шапқылаған, әулет туын бірге көтеріскен энеу Бөрте Қаншықты бір көргісі келген де қалған. Ал, анау... Мынаның бейшара қалпын көрген ол, Шолақтың шабын жалағанды қойып, теріс бұрылып кетті. Қаншықтардың махабаттарына тым әлсіздеу болатынын неге ертерек пайымдамаған? Арландыкіндей тұрақтылық бұларға жат екендігін ұмытқанын қарашы! Өттең...

Оқиға ары қарай сұмдық шапшаң өрбіді. Мұның төңірегінде иіс алып жүрген жас арланға көзі түсуі мұң, бүткіл денесі тоқ соққандай қалшылдады. Қызық, әлгі жас арланның қос жанарынан Мейірім мен Қатыгездіктің тепе тең түсіп жатқан отын көрген ол. Келер сәтте жас арланның ұстарадай өткір азулары оның шабын жарып жіберді. Соңғы мәрте өзінің азды-көпті ғұмырындағы бар-бар салтанаттары мен

қасіреттерінің куәсі болған қарт Алтайдың шапшыма шыңдарына көзі түсті. Іле-шала бүткіл санасын қап-қара түнек тұмшалады...

...Алтай тағы бір Көкжалынан айырылды.

...Аңшы деп отырғанымыз – Күршім ауданындағы Ақбұлақ ауылының тумасы, кешегі орманшы, кешегі депутат, кешегі атанжілік палуан, кешегі мұқым Ақбұлақтың арқа сүйері, аттап кеткен жерінде қап-қап аңыз бен дорба-дорба әпсана қалатын, жүрегіннің түгі бес елі кешегі аңшы, ал, бүгінгі зейнеткер, төрт баланың әкесі, немерелерінің сүйікті атасы, Сәуледей байсалды бәйбішенің қосағы, ауылдың ақылгөйі – Жабағы Жақсыбаев. Ауылдастары Жапан деп атайды. Сыйлағандары. Зейнетке шықты екенмін деп қаладағы омырық шалдардай омалып, үйдегі қазан-ошаққа үнірейіп отыру оған жат екендігін оқырман да зерделеген шығар. Кеше ғана осы ауылдың энеу бір кейуана кемпірі босағасына келіп, көзінің жасын көл етіп кетті. Қасқыр қорасына түсіп, ағы мен қызылына қарап отырған төрт-бес ұсағы мен туғалы тұрған жалғыз сиырын жарып кетіпті. Соларды тірілтіп бер демейді, анау қасқырдан кегімді қайтарып бер дейді...

Әне, Жапекен қақпандарын салдырлатып ақбас шыңдары көк тіреген Алтайға бет алды. Алла ғұмыр берсе кешегі кемпірдің, одан қалса арыға тартса алты атасының, беріден қуса бес атасының кегі кеткен, қазаққа кеңірдектен қарыз қасқырдан есе қайтармақшы. Мұқым қазақтың кегін құмақшы.

2011 жыл

ТАУ ҰЛЫ

немесе, табиғат та жылайды екен-ау

«Құдай-ау, неғып қалшыып қалдыңдар? Тезірек атсандаршы. Өлтірді ғой мені! Атыңдар деймін. Қайрат-ау ат тезірек! Қос өкпеден! Ат... Атыңдар!...»

Мылтық дауысы гүрс етті. Алтайдың сай-саласы, қойнау-қолаты, ақ-бас шыңдары шағынай жаңғырықты. Төңірегі толған қып-қызыл қан... Бұлақ боп ағып жатыр. Аппақ тұманға бөккен бозамық дүние әп-сәтте қан қызыл түске боялып жүре берді. Әне, жаңа ғана қос жанарынан от шашып, қос езуінен заһардың сілекейі шұбырған, мұның өн-бойын жамғауға жарағысыздай жапырақ-жапырақ етіп жұлмалаған алапат үлкен қоңыр аю өте баяу шөгіп келеді үстіне. Соңғы сәт аюдың жұмылып бара жатқан қос жанарына көзі түссін: бағанағы жарқыл шоқ сөніпті. Бейкүнә, жалынышты көзқарас... Мынадай момақан жанарды соңғы рет қайдан көріп еді, тәңірім-ау? Ойбай-ау, тұра тұр, баяғыда, әскерден келген жазда, кейін өзінің жан жары болар энеу мойыл жанарлы қыздың көзқарасы ғой мынау. Оның көзінде жас болған... Айсыз қараңғы түн болатын. Текше төбешігінің етегіндегі айгөлек талдың қалқасы еді ғой...

Оның мына жүрек соғысы сөніп бара жатқан аюға оқыстан лап етіп аяушылық сезімі оянсын: кеңсірігі удай ашып, қос жанарына жас кептелді. Көзінен баданадай-баданадай ірі тамшылар сорғалап, маңайын әп-сәтте шалшыққа айналдырды. Тәңірім-ау, мынасы несі? Тамшылап жатқан жас емес, қара күрең қан екен ғой. Қос алақаны, үсті-басы шылқылдаған қанға бөгіпті. Мылтығының ұңғысы сыңғырлар-ай! Неге ғана атты екен, мына момақан хайуанды? Жо-жоқ, неге ғана атқыздым екен? Қасірет қасірет...

Шошып оянды. Жастығы суланып қалыпты.

– Тәуір-ақ тынышсыздандыңыз ғой. Жайсыз түс көрдіңіз-ау шамасы. Сізге оқыс қимылдар жасауға болмайтынын тіпті түсіңіз де ұмытпаңыз. Әйтпесе, анау бұлшық еттердегі, иықтағы тігістер қақырай сөгіліп кетуі әбден мүмкін...

Жауырынын пүліштей жұмсақ алақандарымен сипалаған мейірбике, жара тігістеріндегі қанды сүртіп, құрғататын сұйықтық жағып ұзақ айналды.

– Менің мынау дәрі-дәрмек сасыған ауруханаларыңда, улы газ бүріккен Өскемендеріңде жатқаным айдан асты. Не бітпейтін, не қаны кеппейтін неғылған жара? Шығарыңдар мені, мына қу молаларыңнан! Қайтамын Алтайыма. Тауым мен орманымның аңқылдаған керімсал ауасы, сылдырлаған күміс суы дертіме мың да бір дауа екендігін жақсы білемін. Қаракөз қарындасым-ау, осынымды жеткізші әнеу дәрігеріңе! Құлың боп кетейін...

Ол дәл қазір өзін аурухана «азабынан» құтқаратын бір жанашыр пенде табылса, шыны сол, астындағы мәшінін, қос сиырын, қойыңызшы, бәрін-бәрін беруге дайын еді. Амал қанша!

– Сіздікі созылмалы дерт емес, жара. Жыртқыштың қанды тырнағы бұлшық еттеріңізді тарам-тарам етіп бөлшектеп тастапты. Желім-жапсырма салып тікпесе, оң қолыңыз мүлдемге қимылсыз қалады. Сізді соған дайындап жатыр ғой, түсінсеңізші... – деп, мейірбике қыз жыларман болды.

«Әй, бәрі де өз аңғалдығымнан болды-ау. Жайбарақат ұйықтап жатқан аюды бөксесінен теуіп, жын-шайтан иектегенін көрмейсің бе...» Оқыс күліп жіберді. Жаңа ғана қиналып, соңғы сөзін сарқып, арызда-сып жатқан мына еп-ересек азаматтың қарадан қарап күлгенінен секемденген мейірбике, тұрып-тұрып палатадан шығып кетті.

– Оқиға аяқ астынан бастау алған. Алтайдың қара күзі. Ұңғы тауының теріскейіндегі қарағайлы жыныста соңғы жылдары қайдан ауып келгені белгісіз, қабан шошқалар пайда болған. Алтай, оның ішінде Төр Алтай үшін бұл үлкен жаңалық еді. Кешкісін бір орманшысы:

– Аға, Зырян жақтан «УАЗ»-ға мінген 4–5 жігіт келіп, анау Қарасамырсын жықпылына еніп кетіпті дегенді естідім. Олар тегін жүрген жоқ, дәу де болса қабан шошқаларға тиіспекші. Ертең ертемен солай шықсам деп отырмын, – деді.

– Жоқ. Сен жалғыз бармайсың. Заңсыз аң аулаушыларда міндетті түрде суық қару болады. Жандары қысылса жазым студент таймас. Сондықтан ертесін бірге шығамыз. Қайрат пен Талғатқа да айт, дайын отырсын, – деп шешім қабылдаған.

Қара күздің Алтайдағы соңғы таңдарының бірі. Анау иықтағы ақбас шыңдардан ызғар мен үсіріктің сызы келеді танауға. Енді біраз күндерден соң мұқым Алтай аппақ көрпесін жамылып, бұйғып қана жатады деген сөз.

Қомшабай жұртындағы алаңқыда төрт-бес елік жайылып жүр екен. Бұларды көріп біраз секемденгендері болмаса, қара үзіп шығандап кеткен жоқ. «Аң екеш аң да тыныштықты ұнататын көрінеді. Олар да мамыражай тыныштықты сүйеді екен ғой. Осыдан 10-15 жыл бұрынғы еліктер болса, ойбой, онда олар адам қарасын көргенді қойып,

дауысын естісе, қалың жынысқа сіңіп кетісер еді. Өздерін күзететін, тыныштықтарын қоритын адамдар бар екендігіне әбден сеніп алғандарын қарашы!»

Төлегеннің балқарағайлы кейкеңіне ілікті. Әзірше күдікті ешкім көздеріне түскен жоқ. «Мүмкін, жай қыдырыстап жүрген біреулерді көрген шығар тұрғындар. Әйтпесе, «УАЗ» мәшінімен бұдан әрі шыға алмас еді» деп ойлады ол.

Жерде алашарбы, пышақ жүзіндей қар жатыр. Бір салақтау қатын тесік шелегімен әк алып өткен секілді. Мынасы несі? Тоқымдай қардың бетіндегі аюдың тарбиған жап-жалпақ ізін көрген ол, аңырып тұрып қалды. «Құдай-ау, Алтайдың аюлары қысқы апандарына кіріп, баяғыда тәтті ұйқыға кіріссе керек еді ғой. Мынау неден, кімнен шошынды екен?» Санасын басы мен аяғы жоқ ойлар оскылады.

Алдары – қайыңды, самырсынды жыныс. Із соған бастады. Жанындағы жігіттерге дыбыс шығармандар деп белгі берген ол атынан түсіп, із кесті. Екі-үш аттауы мұң, шөмеледей боп үйілген құмырсқа илеуінің арғы бетінде сұлқ жатқан тайыншадай қоңыр аюды көрген. «Оңбағандар-ай, қанішерлер-ай! Мына жазықсыз аюды апанынан қуып шығып, атып кеткендерін қарашы! Біздің дауысымызды ести сала қашқан ғой шамасы...»

Ары қарайғы оқиға тым шапшаң, тым шұғыл өрбіді. Ойында түк жоқ ол, сұлап жатқан аюды бөксесіне теуіп жіберді. Сол-ақ екен... «Өлген» аю күркірей ақырып, ұшып тұрсын. Ол өзін ауылдағы сұңғақ бойлы азаматтардың бірімін деп ойлайтын. Қайда, аю артқы екі аяғымен оқыс тұра келгенде... бұл көлеңкеде қалды. Иығындағы бесатар мылтығын да алып үлгермеді. Шегіншектей бере шалқасынан түсті. Үстіне атша мініп алған Алтайдың алыбы, ұйқысынан оқыс оятқан мұны асықпай жәукемдеуге кіріскен. Шалқасынан жатқан оның қос жанары соңғы мәрте Алтайдың шапшыма шындарына түсті: «Осымен бәрі-бәрі біткені ме?...»

Онан кейінгі іс-әрекеттердің саналылыққа үш қайнаса сорпасы қосылмайды: есіріктік пен есаландықтың өларасы сынды бірдеңе. Үзік-үзік суреттер... Өзіне төнген аюдың апандай басы, сілекейі шұбырған астаудай аузы, сарғайып кеткен айқыш-ұйқыш тістері... Аюдың сояудай тырнақтары үстіндегі күрткесінің оң жеңін дар еткізіп айырғанын біледі. Жан алып, жан беріскен айқас басталды. Бұл айқаста тек күші мен тәсілі озған ғана тірі қалады. Оның мүмкіндігі – жүздің біріндей ғана.

«Суға кеткен, тал қармайды». Оның ендігі әрекеті шынында да тал қармағанмен бірдей болды: оң қолындағы тобылғы сапты қамшысын бетіне төніп қалған аюдың астаудай аузына бойлата тықты-ай. Өңешін, ағаш кеңірдегін қамшының сабы жыртқан аю ғаламат айғайға басты. Астында илектеліп жатқан оны сілкіп-сілкіп, аяғы мен қолын бой-бой етіп сөгіп жіберді де, өн-бойымен ақыра тұра келді. Оның арт жақтағы

жігіттерге айқайлағаны да осы бір қас қағым сәт. Арпалыс кезінде атсақ, оны жазым етіп аламыз ба деп, не істерлерін білмей жанұшырған жігіттерге аюдың түрегелгені, іздегенге сұраған болды. Бармақ басындай қорғасын аюды қос өкпеден ұрған. Талмау жер. Алтайдың қойнау-қолатын жаңғырыққа бөктірген гүрс еткен мылтық дауысы сонау Ұңғы шындарына сіңіп жоғалғанда барып, алып тұз тағысы мұның үстіне ақырын-ақырын шөге бастады. Бойында кіресілі-шығасылы жаны бар ол, тұншығып қалудан қауіптеніп, аунап түскен...

Онан кейін... Болуға тиіс, қалыпты оқиғалар тізбесі: оны атқа өңгеріп ауылға жеткізді. Катондағы аурухана оташылары аяқ-қолындағы жалбырап жатқан жапырақ-жапырақ ет пен теріні түгендеп, жамап-жасқаған болысты. Дегенмен, бөлшек-бөлшек боп қалған оң қолының бұлшық еті мен жонылған иығына олардың шамасы жетпеді. Өскеменге аттандырды...

...Ендігі жатысы мынау. Не ұйқы, не күлкі жоқ: көзін жұмса болды, көретіні аюдың астаудай аузы, шұбырған сілекейі. Қызық, соңғы уақытта сол аюға деген аяушылық сезімі ояна бастағанын қайтерсіз. Оны атып тастаған жігіттерін ойша құстаналайтынды шығарды. Егер аюды атпағанда, өзінің сүйегі қазірде Қоңқайдың күңгей бөктеріндегі бейіттердің санын тағы да біреуге көбейтіп жатарын ойласа қане! Бұл пендешілік дегенде шек болмайтын шығар.

...Әлі есінде. Бәрі есінде. Бұл бірінші не екінші сыныпта оқып жүрген көктемде әкесі Бердіғали үйге құйтақандай, сүйкімді бір еліктің лағын алып келді. Текшедегі тоғайдан тауып алыпты. Анасынан адасып қалған болуы керек. Әлгі лақ қос жанары жаутандап бұларға біразға дейін үрке қарап жүрді де, уақыт өте келе кәдуілгі күшік секілді артынан еріп жүретін болды. Бұл да, ол да тез бауырласып кетісті. Күндіз-түні өбектеп оның жанынан шықпайтын. Алайда, ауылдың үйгентек қарадомалақтары лаққа тыныштық беруді қойды. Оған иттерін айтақтасып, тас атқылап, қойыңызшы, әбден сілікпесін шығаратын. Қит етсе болды:

– Әне! Әне, орыс Наташаның ұлы орыс елігін ертіп келеді. Әйда, тас дәлдендер елікке! Ура, Ура! – десіп айқұлақтанады-ай.

Шынында да бұлардың шешесі Наталья Маркеловна Топқайындағы жалғыз орыс болатын. Әкесі Бердіғали соғыс кезінде еңбек армиясында Алтай өлкесінде болған ғой. Наталья сол жылдардың сарқыты. Бердіғалимен көңіл қосып, еріп келген. Үлкендері Нұрғали да сол жақта туыпты. Қырқыншы жылдардың соңында ауылға оралған Бердіғали қақ-соқпен шаруасы жоқ, момақан ғана шаруа адамы болатын.

Шешесі қазақтарға тез сіңісіп кетеді: бұл ес білгенде шешесі құрандарда кәдуілгідей қол жайып, аллауакбарын айтып, ауыл әйелдерімен қосылып, бата жасасып жүретін. Тіпті, топырағы торқа болғыр шешесі өзінің орыс екендігін де ұмытып кеткен. Бұлар есейген шақтарында әке-шешелеріне әзілдесіп:

– Біреулерің орысша, екіншілерің қазақша білмейсіңдер. Қалай та-нысып, қалай үйленіп жүрсіңдер? – деп мәз-мәйрам болысатын. Ошақ басын береке-бірлікке толтырып отыратын сол қайран ата-анасын са-ғынып жүргенін қарашы!..

Еліктің лағы тез жетілді. Алайда, жиі-жиі анасынан көз жазып қал-ған Текше биігіне қарап әуілдейтінді шығарды. Бұл қоштасар сәттің де таяп қалғанын бар болмысымен түйсінді. Бір күні бесін ауа Текше бауырына елігін ертіп келіп, әрі-сәрі күйде ұзақ отырғаны есінде. Лақ оның төңірегінде асыр сала шапқылап, құмарынан бір шықты-ау. Ол бала болса да тұз тағыларының адамдар секілді тас қамалда, қапас-та өмір сүре алмайтынын, оларға еркіндік қажет екендігін пайымда-ды. Лағы кезекті бір сайранына көшкен кезде ол қалың шіліктің ішіне жасырынған. Анау қайта оралып, мынау отырған жерді иіскелеп, көзі боталап ұзақ әуілдеді. Бұның кеңсірігі удай ашып, жылағысы келген. Ақыры иесінің қайта оралмасына көзі жеткен болар, лақ ну орманға бет алды. Мәңгілікке кетті. Оның лақсыз, лақтың адамдарсыз өмірі басталған. Сол күні ол тірлік талқанын талмап жүрген табиғаттың бар-лық жанды-жансызына титімдей болсын қаскүнемдік жасамауға ант берген. Енді келіп... мына аюды атқызып тастағанын қарашы!

...Бұл табиғатсыз – Алтайының тебен тығарлық саңылауы жоқ ну ор-маны мен шекесіне қарасаң тақияң түсер шалқақ шыңдарынсыз тұл жетім екен. Оған осы ауруханада жатқан саржамбас күндері көзі жетті. Бұл да Алтайдың тағысы секілді төңірегінен ну орман, тау іздейтінді шығарды. Облыстық аурухананың төртінші қабаттағы әнеу терезесі-нен сағымға мелдектеп жатқан Қалбаның өркеш-өркеш белдеріне қос жанары талғанша үздіге қарайды. Өткен жақсы күндерін өзегі талып аңсайды.

...Бәрі есінде. Ұмытпаса 6-сынып оқып жүрген кезі. Бұларды Қараса-мырсындағы ашық қалған алаңқайларға балқарағай көшеттерін отыр-ғызуға апарды. Жан салып кіріскен бұл: әр түп көшетті мәпелеп ор-наластырып, олармен кәдуілгі адамша сөйлесіп, олардың төбесіндегі мамығынан сипалап ұзақ жүрген. Бұлардың тындырған шаруларын сырттай бақылап отырған орманшы Тартаев Қабдырғали ағалары:

– Әй, түбінде сен орманшы боларсың. Табиғатпен кәдімгідей сұхбат-тасуына қарағанда, оны ерекше сүйетінің байқалады. Орманшы болу үшін ең алдымен қоршаған ортаға деген ерекше жылылық, махаббат қажет. Сенде сол бар сияқты, – деп ой түйген.

Сол ағаның айтқаны айнымай келді де тұрды. Әскерден келе сала, екінші күні таң атар-атпастан әкесінің торы атын ерттеп, баяғы Қара-самырсынға тартқан. Анау жылы өз қолымен отырғызған көшеттері «ересектеніп» қалыпты.

– Айналайындарым-ай, ер жетіп, бой түзеп қалыпсыңдар ғой. Міне, мен де келдім. Сендерді сағынып келдім. Енді мәңгі бірге боламыз, – деп күбірлеген.

Онан кейінгі Катонқарағай орманшылығына жұмысқа орналасу, Лениногордағы орман шаруашылығы техникумын сырттай оқып бітіру, 1988 жылдан бастап Белқарағай орманшылығының аға орманшысы қызметіне тағайындалу... Бәрі-бәрі өткен шақ. Бүткіл саналы ғұмыры бір қызметте өтіпті-ау. Бұл осы ғұмырында лауазымның соңына шам алып түспепті. Бақ та, қуаныш та, шаттық та, ең аяғы қасіреті мен қайғысы да мұны өздері іздеп келген екен. Бұл бәріне риза. Алладан басы артық дүние дәметпейді де. Мұның алдын көрген, тәлімін алған қаншама шәкірттері бүгінде облыста, республикада белді қызметтерде жүр. Шүкір, артында ізі қалыпты.

Орманшылық аумағы 2001 жылы құрылған Катонқарағай Ұлттық табиғат паркінің құрамына кіреді. Орманшылыққа 9978 гектар алқапты көздің қарашығындай сақтау міндеті қойылған. «Тұқым бағы» да осында. Қарамағындағы 42 жұмысшының 24-і инспекторлар. Оларға да обал. Күндіз-түні аттан түспейді. «Тұқым бағында» бапталатын қарағай, самырсын, балқарағай өскіндері бүткіл Қазақстанға тарайды. Анау әсем де көркем Астананы бүгінде жасыл желекке көмкеріп, ерекше салтанатқа бөлеп тұрған ағаштардың ең көріктілері де Катонқарағайдан барған «қонақтар». Павлодар, Қарағанды облыстары да көшеттерді осы жерден алып дәндеген. Республикадағы «Жасыл ел» бағдарламасының көш басында келе жатқандарына әманда тәубе дейді. Жарқын өмірдің сәні мен әні жасыл ел, жасыл желек емес пе.

Тәйірі-ай, Алтайдың ерке де шамкөс аюының «шымшығаны», сипап кеткен тырнақ ізі де уайым болып па?! Өмір, неткен жақсы едің сен!!!

...Оның қу жанын өмірдің неқилы түйткілді сұрақтары кеміргелі қай заман?! Мұның миы жетпейтін дүниелер көп екен ғой жалғанда. Әсіресе, өзі секілді жер басып жүрген екі аяқтылардың жұмбағын шеше алмай ит әуреге түсетіні бар. Қиянатты да, қасіретті де адамдар өз қолдарымен жасайтыны, ақыр соңы аһ ұратындары несі екен?

Кеңестік кезеңнің мойнына қылбұрау түсіп, шыңғырған шағында Алтайды тазтақырлап-ақ жібердік емес пе. Әр төбенің басында көсенің тандыр иегіндегі сақалындай шоқ-шоқ болып бірдеңелер қалған. Ниеті мен пиғылдары мүлдем шайтандық сұрлеуге түскен адамдар қауымдастығы қолдарымызға жаппай ара мен балта ұстап, Алтайға аттанғамыз. Табиғатын талқандап, байымақ болғанымыз өтірік пе. Сырттан жау келген жоқ. Жат жұртқа сатқан да өзіміз. Әсіресе, біздің қызыл қарағайымыз бен сүмбіл самырсындарымыз көршілес Қытайдың шекесін шылқытқанын кім білмейді. Алтай Алтайлығымен ғана аман қалды. Суын етекке айдап, нуын төбесіне көтеретін текті тау, байлығына кім көрінгеннің қолы жетпейтіндей шалқайған. Қарағайын тексіз тобырдың қолы мен аяғы жетпейтін шағылға шығарған Алтайға рахмет!

Өттең, адамдар-ай, неге біз қолымыздағы саф алтынды бар кезінде бағалай алмаймыз осы? Сусып кеткен соң барып шаш жұлып, бет тырнаймыз. Қарағай, самырсындардың жылына 50-60 сантиметр ғана

бой қосатынын ескерсек, бүгінгі өскін тек 60-70 жылдан кейін барып толыққанды құрылыс ағашы болады екен. Жасына жеткізбей қыршынынан қиятынымыз не? Бұзау арқандайтын қазық үшін қарағай жыққанымызды, Жаңа Жылдың шаламас бір кеші үшін жасөспірім шыршаларды жоңғар шапқандай ететініміз не, ағайын?!

Қазір құдайға шүкір делікші, Ұлттық парк құрылғаннан бері күзет күшейтіліп, аламан заңсыздықтарға тосқауыл қойылғаны рас. Тіпті, анау жылдары біздегі тарсыл мен гүрсілден Төр Алтайдың бар тағыс үркіп, Ресей Алтайына ауып кеткені өтірік пе?! Қазір ше? Солар қайта айналып Отандарына келді. Бүгінде Алтайдың елігі мен марал-бұғысы, қоңыр, аламойнақ аюлары бізге тым жақын кеп жайылатынды шығарды. Тыныштықты, бейбіт өмірді түйсінгендері шығар. Тіпті, бұрынсонды бұл өңірде болмайтын бұлан, қабан шошқа, ақшулан аюлардың осында келіп, бауыр баса бастағандары да біз тарапымыздан жасалынған мейірім мен қамқорлықтың нәтижесі болар. Аялайық табиғатты! Бәріміз де сол табиғат-ананың құрсағынан шыққан кіндіктестер емес пе едік. Егерәки, мені бір қоңыр аю талап тастады екен деп аю атаулыға зенбірекпен ұмтылсам, ата жау санасам, менің кісіліктен кеткенім емес пе. Оны да бөкседен теуіп, ірілік көрсеткен, астамшылық байқатқан өзіммін. Аң жалғанда өздігінен адамдарға шаппайтынын неге ұмытамыз? Аң атаулы адамдардан неге қашады? Неге үркеді? Соны ойладық па?! Жылатпайықшы оларды!

...Ол деп отырғанымыз – бүткіл саналы ғұмырын табиғат қорғауға арнап келе жатқан, Катонқарағай Ұлттық табиғат паркіне қарасты Белқарағай орманшылығының аға орманшысы, қарапайым ғана қазақ азаматы Ерікбай Жайсаңбаев. Бүгінде аюдың тырнағы оскан жара іздері жазылған. Ол кіндіктестерін – Алтайының аңы мен құсын, бүткіл табиғатын қорғап жүр. Әне, астындағы төртөбелін сипай қамшылап, тауға өрлеп барады. Ал, тау мен ормансыз – оның күні қараң.

Жолың болсын, тау ұлы!

2009 жыл.

ҚАЗАҚ ДЕСЕҢ, ӨЗІҢЕ ТИЕДІ...

Қазақ – кемеңгер халық. Оның мақалы мен мәтелін, тыйым сөздерін, тұрақты сөз тіркестерін, ақылгөйлік трактаттарын, поэзия қалыбына салынып берілген төрттағандарын, термелерін, барлығын бар ғой, қылауын қалдырмай жинап-теріп, сонан кейін шып-шырғасын шығармай орындауға көшсек – мынау монданақтай ғаламшарда бізден мейірімді, бізден ізгі, бізден қайырымды, бізден бай, бізден ұлтжанды, бізден жауынгер халық табу қиынға түсер еді. Амал қанша! Заман мейірім мен бейіліңе қарап тұрған жоқ.

Дегенмен, ақыл айтуға шеберміз. Орындауға жоқпыз. Шіркін, он миллион қазақты әлемдегі байлықты басқа теуіп, иті мен мысығына алтын мен күмістен қарғыбау тағып отырған мемлекеттерге бөліп беріп, төріне шығарып төрелік айтқызып, данагөйлік соққызып қойса... Десек те қазекөз өзінің осал тұсын білген. Тәп-тәуір сасық кулықтан да құралақан емес. Сондықтан: «Молданың істегенін істеме, айтқанын істе» деп ұятын бүркемелепті. Қысқасы, қасықтап жинаған, сан ғасырдан бері уақыт тезіне төтеп беріп келе жатқан ұлылық қасиеттерін шөміштеп төккен жұртпыз.

Ақылды ақсақал айтушы еді. Ақыл мен бата дегеніміз оқумен, соны тоқумен, көп көргенді түйген, бастан өткен өкініштер мен қателіктерден үйренуден кейін барыл салиқалы електен өткізіліп, жастарға айтылар өсиетнәме болса керек еді. Бізде қазір жас та, кәрі де ақылгөй. Пайғамбардың хадисінде: «Заманақыр таянғанда жалған данышпандар көбейеді» делінген. Сол шіркінің кеп-ақ қалғаннан сау ма?!

Бала да, шаға да, қатын да, қалаш та бата бергіш. Бата дуалы ауыздан шықса керек. Батаны періштеден не ары, не бері емес ақсақал беруге тиіс емес пе еді. Бізде тіпті балабақшадағы сәбилер де беріп жатады. Батаның қадір-қасиетін тұздай құрттық. Ол неліктен?

Бата беретін жөні түзу ақсақалдарымыз сиреді. Анау жылы бір жиында жарықтық жазушы Қалихан Ысқақ ағамыз:

– Бата бер деп түрткілеп ортаға шығардыңдар. Жетпістен асты, жасы үлкеніміз дегендерің шығар. Шал болғаным рас. Алайда, ақсақал бола

алдым ба? Ол жағы жұмбақ, – деп бір ой шетін шығарған. Ұққанымыз қане?!

Рас-ау, көріктей кеудесін сақалы тұмшалап отырғандарымыз көп екен, сонда олар неге ақсақал аталмайды?

Екіншісі шал бола алады. Бәрі алланың қолындағы дүние. Біреуге бас бермесе де шырмауықтай созылған жас береді. Екінші біреуге талант та, дарын да, ерек қасиет те дарытқанымен, жастан шектейді. Жұмбақ жалған.

Сонда ақсақал аталатын қарияларымыз өз дәрежелерінен қалай ғана айырылып қалып отыр?

Мен ойлаймын оны да жасап отырған әлгі қарияларымыздың өздері шығар деп. Неге дейсіз ғой.

Соңғы уақытта қазақ халқы жағымпаздық пен көлгірлікке әбден бауыр басып алды. Ұрпақ – алдыңғы буыннан көргенін жасайды. «Қасқа айғырдан қасқа болмаса да төбел туатыны» рас. Қайсыбір жиын, той-томалақтарға барғанда бетіңнен отың шыға ұяласың. Өзің үшін емес, әрине. Сөз сөйлеген қария үшін. Әлгілер бұрын-соңды бастық, шен-шекпенді шенеунік, қалталы бай көрмегендей, ал келіп әлгілерді мақтап берсін. Жеті атасынан бері сол қаратаяқ желеп-жебеп келе жатқандай желпінеді. Тіпті, ақыр соңында әлгіні қазақтың біртуары, қоғам қайраткері деңгейіне дейін жеткізеді.

«Апырмай, пайғамбар жасынан асқан адам көлгірсімей-ақ, ақ өліммен неге өлмейді?» – деп қан түкіресің. Қазақ десең, өзіңе тиеді...

«Сынықтан басқаның бәрі жұғатыны» рас екен. Соңғы кездері қызмет деген саптаяққа ерні жаңа тиіп, дәндей бастаған жастарымыз сол жиындарда шал-шақыптан бұрын анау жерде шекесінен қарап тұрған шенеунікке қолын ала жүгіреді. Тіпті жүгірейін демесе де қанына сіңіп, болмысын бопсалап алған әдет жетектей жөнеледі. Немесе, әлгі қаратаяқ сөз сөйлесе аузына кіріп кете жаздап, қытықсыз қалжың айтса айқұлақтана күліп, орынды-орынсыз көпшік қойып, әй, не қыласың, ит әуреге түседі. Абайдың: «мықтыларым сөз айтса, бас изеймін шыбындабының» кері. Қазақ десең, өзіңе тиеді...

Жарықтық, қазақ сатирасының классигі Оспанхан Әубәкіровтың тілімен сөйлейікші: «Бір қатын – айран, екі қатын – ойран...». Эмансипация деген пәлең қазақтың қарапайым да момақан, ибалы да ізетті, ер адамды тәңіріндей сыйлайтын, адами моральға жат әрекеттерден ада қазақ әйелін мейлінше өзгертті. Яғни, бұзды.

«Жалшы бұзылса – болыс болам дейді, қазақ бұзылса – орыс болам дейді». Қазіргі аналарымыз ұрпақтарын орыс тілінің уызымен қоректендіріп жүр. Ұрпақ таза орысша кетті. Бұл – ұлт қасіреті. Қазіргі қазақ аналарының басым бөлігі – кешегі Кеңестік дәуірде орыс тілді мектептен шыққан түлектер. Қазақша сөйлеуді жабайылық, мәдениетсіздік деп санайтындар. Оларға ұлт, ұлттық намыс деген тіркестер мүлдем әсер етпейді. Жат. Біз: «Талай ғасыр тезіне төтеп берген қа-

зақ тілі мәңгібақида жоғалмайды», – деп өз-өзімізді саналы түрде алдап жүрміз. Өткен дәуірлердің дем алысы мүлдем бөлек болатын. Ал, ғаламданудың иісі оларға үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын неге ұқпаймыз? Ғаламдану – біз секілді аз санды ұлттардың тілін де, салт-дәстүрін де жұтып қоятыны рас. Дәрігерлер барлық пен жоқтықтың шекарасында жатқан науқастың күре тамырына үстеме дәрі-дәрмек жіберуші еді. Қазақ тіліне де әйел-аналарымыздың қамқорлығы қажет. Сол жоқ боп тұр-ау бізде.

Анау жолы баттастыра боянған қазақ кемпірі немересін балабақшадан алып бара жатты. Автобуста отырмыз. Немересі – төрт жас шамасындағы қыз бала әлгі бояубет апасынан орысша сөздердің қазақша аудармасын сұрап қыңқылдады. Бақшада тапсырма берсе керек.

Әлгі қара кемпір немересіне орысша тәуір-ақ зіркілдеді. Өзінің орысшасы да шамалы екен, біздің ар жақ, бер жағымыз.

– Не мути мой голова. Русский язык знаешь, и хватит, – деп көршілес отырған салиқалы орыс әйеліне қарап таңқылдай күлді. Анадан қосау күткені. Орыс әйелі теріс бұрылып кетті. Күлген жоқ. Ана қазақ кемпірінің бейшара екендігін түйсінген шығар. Автобустағы қалған қазақтар жер болдық. Әлгі кемпірдің талғамсыз боялған бетіне қараудан жиіркендім. «Қыс бұзылса – күз болам дейді, кемпір бұзылса – қыз болам дейді...». Әттең! Қазақ десең, өзіңе тиеді...

Бәрі бекер. Данышпан Абайдың қан түкіре зарлаған нақылын ұқпаған жұрттың көзін мынау шимаймен ақиқатқа жеткізем деу, қамшылап намысын оятам деу бос әуре шығар.

Қазақ десең, өзіңе тиеді...

МАЗМҰНЫ

Ел аман, жұрт тыныш болсын (Алғысөз)	3
Сағыныш саздары (Әлібек Асқаров).....	5
Жұлдыздар сөнбейді.....	8
Сол бір кез есімде.	30
Досыма хат.....	85
Алаш азаматы	184
Армандастар (драма)	220

Әр жылдары жазылған көркем очерктер, публицистикалар

Пәшес.	236
Сағым жылдар.....	240
Еркектерімізді қай зобалаңда жоғалтып алдық?.....	250
Қалағансыз қоңыр күз де жетті (Қалихан Ысқақтың 80 жылдығына)..	257
Біз шал болмайтын шығармыз осы (Оралхан Бөкей).....	266
Өлеңді ешкім өлтіре алмайтыны рас екен (Мұқағали).	271
Төр Алтай мәңгілік сағынышыма айналды (Қадыр Мырза-Әлі).....	275
Тау мінезді талант (Дидахмет Әшімханұлы)	284
Алтайдың айтағалы жыршысы (Әлібек Асқаров).	290
Ән менің тағдырым (Роза Рымбаев)	295
Жаны жайсаң іні іздеп жүр едім (Түсіпхан Түсіпбеков).	303
Кәсіп пен нәсіп (Әлия Досыбаева).....	305
Мемлекет және шекара.....	309
Маскүнемнің монологы.....	315
Көкжалдың ажалы.....	319
Тау ұлы.....	327
Қазақ десең.....	334

Әлібек ҚАҢТАРБАЕВ
ЖҰЛДЫЗДАР СӨНБЕЙДІ

*Новелла, әңгімелер, көркем очерктер, публикациялар
(Қазақ тілінде)*

Редакторы: *Асан Қарамырза*
Техникалық редакторы: *Талғат Әлімжанұлы*
Безендірген: *Мейрамбек Еңсепбай*
Бөлімдерге:
Шәкен Бөкөтайдың туындылары пайдаланылды.

Басуға 09.06.2017 ж. қол қойылды
Қаріп түрі «Times New Roman». Офсетті басылым.
Пішімі 60х90 1\16. Шартты баспа табағы 21
Таралымы 5000+150 дана.
Тапсырыс №

«Баспа» ЖК
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы,
Мамыр-4 ықшам ауданы, 304 үй, 19
Ұялы тел.: 87753036868
Эл.пошта: salya76@mail.ru

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан басылып шықты.

ISBN 978-601-80663-9-9

Әлібек Қантарбаев – 1947 жылдың 23-желтоқсанында Шығыс Қазақстан облысы, Катонқарағай ауданының Топқайың ауылында дүниеге келген.

ҚР Білім беру ісінің үздігі. Көп жылдар жүзінде Шығыс Қазақстан облыстық «Дидар» газетінде бөлім редакторы болып қызмет істеген.

Өлеңдері, әңгімелері, көркем очерктері мен публицистикалық туындылары облыстық, республикалық басылымдарда басылған. Осы уақытқа дейін екі поэтикалық, бес прозалық кітаптары шыққан.

Әлібек Қалиұлы – Қазақстан Жазушылар Одағы Шығыс Қазақстан облыстық бөлімшесінің директоры. Ол – Катонқарағай ауданының және Өскемен қаласының «Күрметті азаматы».